

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η δυναμική της ανάπτυξης στη Νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Σχέσεις πόλης και
υπαίθρου στην επαρχία Καλαμάτας (1860-1910)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Αικατερίνη Ι. Κανέλλου

Αθήνα, 2021

Τριμελής Επιτροπή

Αικατερίνη Αρώνη – Τσίχλη, Ομότιμη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Εύη Καρούζου, Διευθύντρια Ερευνών

Στέφανος Παπαγεωργίου, Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Αικατερίνη Ι. Κανέλλου, 2021

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπίστημιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Η παρούσα διδακτορική διατριβή οφείλει τη γένεσή της στις παροτρύνσεις των μελών της επιτροπής, της καθηγήτριας κυρίας Αικατερίνης Αρώνη-Τσίχλη, του καθηγητή κύριου Στέφανου Παπαγεωργίου και της Διεθύντριας Ερευνών κυρίας Εύης Καρούζου, που υπήρξαν μέλη και της διπλωματικής μου εργασίας στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του Τμήματος, καθώς και στη δική μου θέληση να συνεχίσω την έρευνα για την τοπική ιστορία της Καλαμάτας σε διδακτορικό επίπεδο. Η εκπόνησή της όμως δε θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συμβολή ορισμένων ανθρώπων.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα την επόπριά μου κ. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη για τις διαφωτιστικές παρατηρήσεις της, την ενθάρρυνση, την κατανόηση και τη συνεργασία, που είχαμε κατά τη διάρκεια της συγγραφής της διδακτορικής μου μελέτης. Οφείλω να της αποδώσω ξεχωριστές ευχαριστίες και για τις άοκνες προσπάθειες που κατέβαλε για την ολοκλήρωση του πονήματος αυτού. Ευχαριστώ επίσης την κ. Εύη Καρούζου για τις πολύ χρήσιμες μεθοδολογικές και βιβλιογραφικές παρατηρήσεις της, όπως και για τις σημαντικές διορθώσεις της. Παρομοίως, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Στέφανο Παπαγεωργίου για την άριστη συνεργασία μας.

Θα ήθελα ακόμη να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στο Ίδρυμα Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού και στους ιδρυτές του κ. Νίκο και κ. Λύντια Τρίχα για την υποτροφία, δωδεκάμηνης διάρκειας, που έλαβα τον Σεπτέμβριο του 2010. Η υποτροφία αυτή διευκόλυνε τις συχνές μετακινήσεις μου στην Καλαμάτα για την μελέτη του αρχαιικού υλικού, που ήταν απαραίτητη για τη συγγραφή της διατριβής μου. Συνέβαλε, δηλαδή, τα μέγιστα ως προς την ολοκλήρωσή της.

Καθοριστικής επίσης σημασίας για την πραγματοποίηση της έρευνάς μου υπήρξε η βοήθεια και οι διευκολύνσεις, που μου προσέφερε με ιδιαίτερη προθυμία και ευγένεια η κ. Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Προϊσταμένη των Γ.Α.Κ./Ν. Μεσσηνίας. Σημαντική ήταν και η συνδρομή της Υπεύθυνης του Αναγνωστηρίου του Ιστορικού Αρχείου της Ε.Τ.Ε. Τις ευχαριστώ θερμά και τις δυο. Επιπλέον, ευχαριστώ τους υπαλλήλους της βιβλιοθήκης του Παντείου Πανεπιστημίου, των Γ.Α.Κ. της

Αθήνας, της Εθνικής Βιβλιοθήκης, της βιβλιοθήκης της Βουλής, που μου παρείχαν κάθε δυνατή διευκόλυνση και βοήθεια κατά τη διεξαγωγή της έρευνάς μου.

Τέλος, η ολοκλήρωση της διδακτορικής μου διατριβής δε θα ήταν δυνατή χωρίς την αμέριστη, πολυεπίπεδη συμπαράσταση και στήριξη της μητέρας μου και του συντρόφου μου. Η ηθική, ιδίως, συμπαράσταση του συντρόφου μου ήταν, είναι και θα παραμείνει ανεκτίμητη. Γι' αυτό και η διατριβή μου είναι αφιερωμένη σ' εκείνον.

Περιεχόμενα

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	3
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	5
ΠΙΝΑΚΕΣ.....	7
ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ	10
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	11
ABSTRACT.....	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ.....	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΑΛΑΜΩΝ ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19 ^{ου} ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20 ^{ου}	31
2.1. Γεωργικές καλλιέργειες στην επαρχία Καλαμών.....	31
2.2. Κτηνοτροφία	44
2.3. Βιοτεχνία-Βιομηχανία.....	49
2.4. Εμπόριο	57
2.5. Η σταφιδική κρίση.....	63
2.6. Όψεις του πιστωτικού συστήματος στην επαρχία Καλαμών του τελευταίου τετάρτου του 19 ^{ου} αιώνα.....	70
2.7. Παραχωρητήρια φυτειών στην επαρχία Καλαμών δυνάμει του νόμου ΤΠΣΤ΄	104
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΑΛΑΜΩΝ	117
3.1. Πληθυσμιακή εξέλιξη της επαρχίας Καλαμών 1856-1907.....	117
3.2. Υπερπόντια μετανάστευση	133
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΑΛΑΜΩΝ	141
4.1. Οι απογραφές	141
4.2. Επαγγελματικοί σύλλογοι.....	158
α. Ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας	158
β. Οι υπόλοιποι Σύλλογοι – Σωματεία – Συντεχνίες.....	162
4.3. Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και Σχολή του Λαού	168
4.4. Το σωματείο «Αδελφότης»	173
4.5. Βιβλιοθήκη	173
4.6. Φιλανθρωπική δραστηριότητα των αστών της Καλαμάτας.....	175
α) Σχολή των Απόρων Παίδων	175
β) Ο Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων.....	179

γ) «Αλεξανδράκειον» Γηροκομείο-Πτωχοκομείο – «Παπαδοπούλειον» Βρεφοκομείο	181
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΛΑΜΑΤΑ 1860 - 1910	184
5.1. Εφημερίδες.....	184
5.2. Αστική κοινωνικότητα και πρακτικές διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου των αστών	190
α) Αθλητικά σωματεία	190
β) Εκπολιτιστικές λέσχες.....	195
γ) Θέατρο.....	200
δ) Μουσική και χορός.....	202
5.3. Ενδυμασία	206
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	219
ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	220
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	236
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ I: Γραφήματα	237
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II: Πίνακες.....	243
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ III: Εικόνες.....	253
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IV: Χάρτες	264
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V: Κατάλογος επαγγελματιών και εμπόρων της Καλαμάτας.....	267

Πίνακες

Πίνακας 1. Μορφή αναγλύφου του εδάφους και υψόμετρο των πόλεων και των χωριών του δήμου Καλαμών	24
Πίνακας 2. Μορφή αναγλύφου του εδάφους και υψόμετρο των πόλεων και των χωριών του δήμου Αλαγονίας.....	25
Πίνακας 3. Μορφή αναγλύφου του εδάφους και υψόμετρο των πόλεων και των χωριών του δήμου Αμφείας	25
Πίνακας 4. Μορφή αναγλύφου του εδάφους και υψόμετρο των πόλεων και των χωριών του δήμου Άριος	26
Πίνακας 5. Μορφή αναγλύφου του εδάφους και υψόμετρο των πόλεων και των χωριών του δήμου Θουρίας	26
Πίνακας 6. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Καλαμών από την Καλαμάτα	27
Πίνακας 7. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Αλαγονίας από την Σίτσοβα και την Καλαμάτα.....	28
Πίνακας 8. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Αμφείας από τα Αρφαρά και την Καλαμάτα.....	28
Πίνακας 9. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Άριος από τα Ασλάναγα και την Καλαμάτα.....	29
Πίνακας 10. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Θουρίας από τη Θουρία και την Καλαμάτα.....	30
Πίνακας 11. Καλλιεργημένες εκτάσεις ανά κάτοικο στο νομό Μεσσηνίας (1911)..	32
Πίνακας 12. Άμπελοι και σταφιδώνες στην επαρχία Καλαμών 1860 και 1911	34
Πίνακας 13. Σταφίδα στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.).....	34
Πίνακας 14. Άμπελοι στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.).....	35
Πίνακας 15. Ελαιώνες στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)	36
Πίνακας 16. Συκεώνες στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.).....	37
Πίνακας 17. Η παραγωγή δημητριακών στην επαρχία Καλαμών το 1860 και το 1911 (σε στρ.)	38
Πίνακας 18. Η παραγωγή δημητριακών στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)	39
Πίνακας 19. Αριθμός οπωροφόρων στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε δένδρα)..	40
Πίνακας 20. Προϊόντα λαχανόκηπων στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)...41	
Πίνακας 21. Όσπρια στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.).....	41
Πίνακας 22. Αριθμός ζώων στην επαρχία Καλαμών το 1860 και το 1911	45
Πίνακας 23. Αριθμός ζώων στους δήμους της επαρχίας Καλαμών το 1911.....	45
Πίνακας 24. Λειμώνες στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.).....	47
Πίνακας 25. Βιομηχανικά καταστήματα στην Ελλάδα την περίοδο 1874-1900	50

Πίνακας 26. Μεταξουργία Καλαμάτας 1879	51
Πίνακας 27. Ατμοκίνητα βιομηχανικά καταστήματα σε πόλεις-λιμάνια της Ελλάδας και στην Αθήνα κατά το 1876	56
Πίνακας 28. Κατοικία πιστωτών ανά πόλεις και χωριά	73
Πίνακας 29. Κατοικία δανειοληπτών ανά πόλεις και χωριά	74
Πίνακας 30. Επαγγέλματα πιστωτών	77
Πίνακας 31. Επαγγέλματα δανειοληπτών.....	78
Πίνακας 32. Πιστώσεις σε εμπόρους της επαρχίας Καλαμών από την Εθνική Τράπεζα	80
Πίνακας 33. Πιστώσεις από την Εθνική Τράπεζα σε εμπόρους του δήμου Καλαμών και του δήμου Θουρίας.....	80
Πίνακας 34. Πιστώσεις σε γεωργοκτηματίες από την Εθνική Τράπεζα	82
Πίνακας 35. Πιστώσεις από την Εθνική Τράπεζα σε γεωργοκτηματίες της επαρχίας Καλαμών (1894).....	83
Πίνακας 36. Ενυπόθηκος δανεισμός. Επαγγελματικές κατηγορίες δανειοληπτών..	92
Πίνακας 37. Ενυπόθηκος δανεισμός. Ποσοστά ανά δήμους	93
Πίνακας 38. Επαγγελματική διασπορά των δανειακών ποσών	96
Πίνακας 39. Γεωγραφική διασπορά των δανειακών ποσών.....	97
Πίνακας 40. Έκταση γης ανά δήμο	109
Πίνακας 41. Έκταση γης ανά πόλη/χωριό	110
Πίνακας 42. Πληθυσμός των κυριότερων λιμανιών της χώρας και της Αθήνας 1856-1907.	119
Πίνακας 43. Πληθυσμός της επαρχίας Καλαμών 1856-1907.....	120
Πίνακας 44. Πληθυσμός των δήμων της επαρχίας Καλαμών 1856-1907.....	124
Πίνακας 45. Πληθυσμός πόλεων και χωριών δήμου Καλαμών (1879-1907)..	127
Πίνακας 46. Πληθυσμός πόλεων και χωριών δήμου Αλαγονίας (1879-1907).....	127
Πίνακας 47. Πληθυσμός πόλεων και χωριών δήμου Αμφείας (1879-1907)	117
Πίνακας 48. Πληθυσμός πόλεων και χωριών δήμου Άριος (1879-1907)	133
Πίνακας 49. Πληθυσμός πόλεων και χωριών δήμου Θουρίας (1879-1907)	158
Πίνακας 50. Η μετανάστευση προς τις Η.Π.Α. κατά φύλο την περίοδο 1890-1910	135
Πίνακας 51. Η μετανάστευση προς τις Η.Π.Α. κατά ηλικιακές ομάδες 1899-1910	137
Πίνακας 52. Επιτηδεύματα στην επαρχία Καλαμάτας (1861).....	144
Πίνακας 53. Επιτηδεύματα στην επαρχία Καλαμάτας (1879).....	145
Πίνακας 54. Επιτηδεύματα στην επαρχία Καλαμάτας (1907).....	146
Πίνακας 55. Επιτηδεύματα κατά δήμους (1861)	152
Πίνακας 56. Επιτηδεύματα κατά δήμους (1879)	153

Πίνακας 57. Επιτηδεύματα των δήμων σε ποσοστά (1861).....	155
Πίνακας 58. Επιτηδεύματα των δήμων σε ποσοστά (1879).....	156

Γραφήματα

Γράφημα 1. Γεωγραφικό ανάγλυφο της επαρχίας Καλαμών	23
Γράφημα 2. Έκταση γης ανά δήμο.....	110
Γράφημα 3. Έκταση γης ανά πόλη/χωριό.....	111
Γράφημα 4. Πληθυσμιακή εξέλιξη επαρχίας Καλαμών 1856-1907	121
Γράφημα 5. Πληθυσμιακή εξέλιξη δήμου Καλαμών 1856-1907	124
Γράφημα 6. Πληθυσμιακή εξέλιξη δήμου Αμφείας 1856-1907	125
Γράφημα 7. Πληθυσμιακή εξέλιξη δήμου Άριος 1856-1907	125
Γράφημα 8. Πληθυσμιακή εξέλιξη δήμου Αλαγονίας 1856-1907.....	126
Γράφημα 9. Πληθυσμιακή εξέλιξη δήμου Θουρίας.....	126

Περίληψη

Η διατριβή αυτή, βασισμένη στις μεθόδους της σύγχρονης ιστοριογραφίας, επιχειρεί μια συνθετική προσέγγιση της οικονομικής, της κοινωνικής και της πολιτιστικής ζωής της επαρχίας Καλαμών στη διάρκεια των ετών 1860-1910. Ειδικότερα, εξετάζονται, μέσα από αρχειακές πηγές και μη, τα αίτια και τα στάδια της οικονομικής της ανάπτυξης και της συνακόλουθης κοινωνικής ανέλιξης κατά την επισκοπούμενη περίοδο.

Η διαπραγμάτευση της προβληματικής της έρευνας επιχειρείται σε δύο επίπεδα θεματικής ανάλυσης. Το πρώτο επικεντρώνεται στην παρουσίαση των οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών, που συντελέστηκαν στην επαρχία Καλαμάτας από το 1860 έως το 1910, με ερευνητικό πεδίο τόσο την ίδια την πόλη όσο και τον περιβάλλοντα χώρο της υπαίθρου, από τον οποίο εξαρτάται άλλωστε οργανικά. Άλλωστε, ούτε μια πόλη μπορεί να γίνει κατανοητή δίχως την ενδοχώρα της ούτε η ύπαιθρος μπορεί να ερμηνευθεί χωρίς τον συμπληρωματικό της χώρο, την πόλη.

Στο δεύτερο επίπεδο το ενδιαφέρον στρέφεται στο πολιτιστικό προφίλ της Καλαμάτας και στον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισε η τοπική αστική τάξη ως προς τη διαμόρφωσή του, αναδεικνύοντας παράλληλα τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην οικονομική και την κοινωνική ανάπτυξη από τη μια πλευρά και την πολιτιστική ζωή από την άλλη.

Προβαίνοντας σε μια συνολική αποτίμηση των στοιχείων της καλαματιανής κοινωνίας, της οικονομικής, της κοινωνικής και της πολιτιστικής ζωής της επαρχίας Καλαμών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η οικονομία της επαρχίας παρουσίασε γοργούς ρυθμούς ανάπτυξης, με την πόλη της Καλαμάτας να εμφανίζει αδιάρρηκτους δεσμούς με την περιβάλλουσα ύπαιθρο. Οι οικονομικο-κοινωνικές εξελίξεις άφησαν τα ίχνη τους και στην πολιτιστική δραστηριότητα της επαρχίας Καλαμών, καθορίζοντας το πολιτιστικό προφίλ της και ιδιαίτερα εκείνο της μεσσηνιακής πρωτεύουσας. Οι ρυθμοί της πολιτιστικής ανάπτυξης υπήρξαν πιο γοργοί στις πόλεις που εμφάνισαν μεγαλύτερο δείκτη αστικοποίησης και οικονομική ευρωστία, γεγονός που παρατηρείται και στην περίπτωση της πόλης της Καλαμάτας. Επιβεβαιώνεται, δηλαδή, ο σημαντικός ρόλος της γεωγραφίας της πόλης, μιας πόλης-

λιμανιού από την οποία δεν εισάγονται και εξάγονται μόνο προϊόντα, αλλά και ιδέες και τάσεις από τη μόδα μέχρι τις μορφές κοινωνικότητας.

Λέξεις-κλειδιά: πόλη-ύπαιθρος, Καλαμάτα, 1860-1910, οικονομία, κοινωνία, δημογραφική εξέλιξη, πολιτιστική κίνηση.

“Crescendos of growth in the Southwest Peloponnese: Relationships between city and rural areas in the province of Kalamata (1860-1910)”

Aikaterini Kanellou

Abstract

This thesis, based on contemporary historiographical methods, is presenting a synthetic approach of the economic, social and cultural aspects of the province of Kalamata and the relationships developed between the city of Kalamata and the surrounding rural area, during the period of 1860 to 1910. In particular is exploring, through the use of archival and other sources, the reasons and the phases of a significant financial growth that was followed by a social evolution during the period of study.

Methodologically, the current study unfolds in two levels. On one hand, focus is given to presenting the financial and social transformations in the region of Kalamata from 1860-1910. The main research scope is the city itself together with the surrounding rural area, from which is organically dependent. Nonetheless, neither a city could be fully understood without its adjacent landscapes nor the rural areas can be interpreted without their supplementary space which is the city.

On a second level, the current thesis is focusing on the cultural profile of Kalamata by stressing on the leading role of the local upper class; how the latter shaped the construction of the cultural life of the city and in what ways the dialectical relationship between financial growth and social transformations contributed to the shaping of the cultural profile of the region.

By assessing the available data on the Kalamata society and on the economic, cultural and social life of the general region, we argue that already from the mid-19th century the city itself demonstrates rapid growth rates and develops inextricable ties with the surrounding rural areas. This socioeconomic advancement left a distinct trace on the cultural facets of the rural area of Kalamata and also defined the cultural profile of the county's capital. As in other cities, also in Kalamata there seems to be a more rapid progress in cultural developments which are established after intense urbanization and financial growth; confirming the pivotal position of Kalamata as a port city that not only imports and exports products but also ideas and traits spanning from fashion to patterns of social interaction.

Keywords: city-countryside, Kalamata, 1860-1910, economy, society, demographic development, cultural progress.

Εισαγωγή

Η παρούσα διδακτορική διατριβή εγγράφεται στη λογική της ιστοριογραφίας των πόλεων, από την οποία και είναι σαφώς επηρεασμένη. Βασικός στόχος της είναι αφενός η ανάδειξη πτυχών της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής της επαρχίας Καλαμών και αφετέρου οι σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στην πόλη της Καλαμάτας και την περιβάλλουσα ύπαιθρο κατά την περίοδο 1860-1910. Η επιλογή αυτής της χρονικής περιόδου συνδέεται άρρηκτα με το γεγονός ότι από το 1860 αρχίζουν να συμβαίνουν μεταβολές σε όλα τα επίπεδα της εξεταζόμενης επαρχίας, ιδίως όμως στην Καλαμάτα, εφόσον στη διάρκεια αυτών των ετών η πόλη εξελίσσεται σε ένα σημαντικό οικονομικό κέντρο, εμπορικό και βιομηχανικό-βιοτεχνικό, του νομού Μεσσηνίας και της Πελοποννήσου γενικότερα. Από την άλλη, η επιλογή της καταληκτικής χρονολογίας του 1910 θα πρέπει να συσχετισθεί με το ότι τόσο σε επίπεδο τοπικής ιστορίας όσο και σε επίπεδο εθνικής εκκινεί από το έτος αυτό, με την άνοδο του Ελευθερίου Βενιζέλου στην εξουσία, μια νέα ιστορική φάση που σημαδεύεται από διαφορετικά κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά συμφραζόμενα.

Η έρευνα επικεντρώθηκε στις διαδικασίες ανάπτυξης και τους μετασχηματισμούς, που συντελέστηκαν σε τοπικό επίπεδο, με ερευνητικό πεδίο τόσο την ίδια την πόλη όσο και τον περιβάλλοντα χώρο της υπαίθρου. Η ύπαιθρος, άλλωστε, αποτελεί σημαντική πηγή πρώτων υλών και ανθρώπινου δυναμικού, όχι μόνο για τον πρωτογενή τομέα της παραγωγής, αλλά και για τον δευτερογενή και τριτογενή, στηρίζοντας εντέλει την οικονομία της επαρχίας στο σύνολό της. Είναι εμφανής, λοιπόν, μια διαλεκτική επικοινωνία ανάμεσα στην πόλη και τον περίγυρό της, με τον οποίο ανέπτυξε σχέσεις, οικονομικού και δημογραφικού κατά βάση χαρακτήρα. Βασική μεθοδολογική αρχή του πονήματος αυτού υπήρξε η πρόσληψη και η αντιμετώπιση της πόλης ως ενός σύνθετου συνόλου από διάφορες συνιστώσες, που την καθορίζουν και διαμορφώνουν, κατ' επέκταση, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα και την μοναδική της ταυτότητα, υπό το πρίσμα βέβαια και των ιστορικών συγκυριών.

Πολύτιμος αρωγός στη διερεύνηση του θέματός μας και τη διατύπωση θέσεων και συμπερασμάτων αποτέλεσε πρωτογενές αρχειακό υλικό. Συγκεκριμένα,

μελετήσαμε και αποδελτιώσαμε δανειστικά συμβόλαια του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20ού από το αρχείο του συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη, από το αρχείο του συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου και από το αρχείο Υποθηκοφυλακείου Καλαμών, που εντοπίσαμε στα Γ.Α.Κ. του νομού Μεσσηνίας. Στοιχεία αντλήθηκαν και από το Αρχείο της οικογένειας Π. και Γ. Κουτσομητοπούλου (Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας), μιας οικογένειας της μεσσηνιακής πρωτεύουσας με σημαντικό οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο, καθώς και από τη Συλλογή του Μίμη Φερέτου (Γ.Α.Κ./ Αρχεία Ν. Μεσσηνίας), ενός ιστοριοδίφη και δημοσιογράφου, που αφιέρωσε τη ζωή του στην έρευνα της ιστορίας της Καλαμάτας και της Μεσσηνίας και κατάφερε να συγκροτήσει μια πλούσια αρχειακή συλλογή.

Αξιοποιήθηκαν ακόμη πηγές από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, όπως είναι οι πιστωτικοί κατάλογοι εμπορών του υποκαταστήματος Καλαμών των ετών 1874, 1875, 1879, 1881 και 1894, οι πιστωτικοί κατάλογοι γεωργοκτηματιών του 1894, οι εκθέσεις των Επιθεωρητών του Υποκαταστήματος Καλαμάτας (1891-1895) και οι φάκελοι δανείων της εποχής. Εντάξαμε, επίσης, στη μελέτη μας παραχωρητήρια φυτειών της επαρχίας Καλαμών βάσει του νόμου ΤΠΣΤ' (1871) από τα Ειδικά Βιβλία Εκποιήσεων του Αρχείου του Ελεγκτικού Συνεδρίου, που απόκεινται στο Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε, καθώς και από τα Γενικά Βιβλία Εκποιήσεων του Αρχείου του Ελεγκτικού Συνεδρίου, που απόκεινται στα Γ.Α.Κ. Αθήνας. Και στις δύο περιπτώσεις, τα παραχωρητήρια εντοπίστηκαν μικροφωτογραφημένα. Παρ' όλα αυτά, μεγάλο μέρος τους εξετάστηκε και στην αρχική τους μορφή εξαιτίας κυρίως τεχνικών προβλημάτων των υπηρεσιών.

Στην αποτύπωση των χαρακτηριστικών της επαρχίας Καλαμών καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε η αποδελτίωση των στατιστικών απογραφών της μελετώμενης εποχής για τους τομείς της γεωργίας, του εμπορίου και της βιομηχανίας, τον πληθυσμό και τη δημογραφική του εξέλιξη, τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, καθώς και η καταγραφή των στοιχείων από χωρογραφικούς πίνακες των πόλεων και των χωριών, των επαρχιών και των νομών της Ελλάδας. Στη συγγραφή ακόμη της μελέτης μας μάς βοήθησε σημαντικά η συλλογή και η επεξεργασία πληροφοριών από τις τοπικές εφημερίδες και τα ημερολόγια της εποχής, που φώτισαν πλευρές της καθημερινής ζωής της επαρχίας και των κατοίκων της, όπως και η σχετική βιβλιογραφία ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση. Η ηλεκτρονική και στατιστική επεξεργασία μεγάλου μέρους του πρωτογενούς υλικού, αν και μας επέτρεψε να

απαντήσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια σε πολλά από τα ερωτήματα που θέσαμε, επιμήκυne το χρόνο συγγραφής της διατριβής αυτής.

Στο πρώτο, λοιπόν, κεφάλαιο του παρόντος πονήματος επιχειρείται, εκτός από μια σύντομη ανασκόπηση της πορείας της πόλης της Καλαμάτας στο πέρασμα των αιώνων, η διοικητική διαίρεση της επαρχίας Καλαμών, η χωρογραφική διάταξη των πόλεων και των χωριών, που συναποτελούν την επαρχία, δίνοντας έμφαση στη διάκριση των περιοχών της σε πεδινές, ημιορεινές και ορεινές και στις αποστάσεις των διάφορων οικισμών από την έδρα του δήμου τους και από την Καλαμάτα, πρωτεύουσα της επαρχίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναδεικνύονται οι εκφάνσεις της οικονομικής ζωής της μελετώμενης επαρχίας. Ειδικότερα, εστιάζουμε στις γεωργικές καλλιέργειες που απαντώνται στην επαρχία Καλαμών και την κτηνοτροφική παραγωγή, βάσει των στοιχείων των γεωργικών απογραφών των ετών 1860 και 1911, αναδεικνύοντας παράλληλα την εσωτερική τους λογική και τα μεθοδολογικά ζητήματα, που θέτουν. Επιπλέον, σημειώνουμε, στο μέτρο του δυνατού και όσο μας το επιτρέπουν οι πηγές, τα χαρακτηριστικά της εμπορικής και βιομηχανικής-βιοτεχνικής δραστηριότητας της περιοχής, της σταφιδικής κρίσης, των όψεων του πιστωτικού συστήματος, ιδιωτικού και δημόσιου, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και τη διανομή των εθνικών φυτειών στην επαρχία με βάση το νόμο ΤΠΣΤ' της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871.

Στο τρίτο κεφάλαιο διερευνάται η δημογραφική εξέλιξη των δήμων και της επαρχίας από το 1856 έως το 1907 και των πόλεων και των χωριών της επαρχίας από το 1879 μέχρι το 1907, σύμφωνα με τα αριθμητικά δεδομένα των απογραφών πληθυσμού, που διενεργήθηκαν από δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20ού. Παράλληλα, σκιαγραφείται το φαινόμενο της εξωτερικής μετανάστευσης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο προσπαθήσαμε να αναλύσουμε την κοινωνική και επαγγελματική διάρθρωση αφενός της επαρχίας Καλαμών με βάση τα απογραφικά τεκμήρια των ετών 1861, 1879 και 1907 και αφετέρου των δήμων της επαρχίας, όπως συνάγεται από τις στατιστικές απογραφές των ετών 1861 και 1879. Επιπλέον, τίθενται στην προσοχή μας οι επαγγελματικοί σύλλογοι και τα σωματεία, που συστάθηκαν στην πόλη της Καλαμάτας κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, η φιλανθρωπική δραστηριότητα των αστών και οι προσπάθειες της τοπικής κοινωνίας για την σύσταση βιβλιοθήκης.

Στο πέμπτο κεφάλαιο μετατοπίζουμε το ενδιαφέρον μας σε ένα φαινομενικά διαφορετικό πεδίο, την πολιτιστική ανάπτυξη της επαρχίας, κατά κύριο λόγο της πόλης της Καλαμάτας. Είναι απαραίτητο όμως για την κατανόηση της συνολικής εικόνας τόσο της επαρχίας Καλαμών όσο και της μεσσηνιακής πρωτεύουσας. Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για την έκδοση των τοπικών εφημερίδων, τις πρακτικές κοινωνικότητας που υιοθέτησαν οι αστοί της πόλης, την ίδρυση, με άλλα λόγια, αθλητικών σωματείων και εκπολιτιστικών λεσχών, το ανέβασμα και την παρακολούθηση θεατρικών και μουσικών παραστάσεων, την εμφάνιση χοροδιδασκαλείων, την ίδρυση Φιλαρμονικής. Εκτός από τους τρόπους διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου των αστικών στρωμάτων, θα προσπαθήσουμε να παρακολουθήσουμε και τις ενδυματολογικές τους προτιμήσεις.

Ακολουθεί η καταγραφή των βασικών συμπερασμάτων και η δημοσίευση των πηγών, στις οποίες βασίστηκε η μελέτη μας. Στο παράρτημα, επίσης, παρατίθεται πρόσθετο υλικό από πίνακες, χάρτες και φωτογραφίες.

Η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο να συμβάλει στην ανάδειξη των σχέσεων ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο στην επαρχία Καλαμών μέσα από την διερεύνηση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών συνθηκών που επικράτησαν στην περιοχή κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20ού και της σύνδεσής τους με την ιστορική συγκυρία του σταφιδικού πυρετού και της σταφιδικής κρίσης. Αναζητώντας, επίσης, τη συσχέτιση των παραγωγικών δραστηριοτήτων της επαρχίας, επιχειρεί να διαμορφώσει το προφίλ τόσο της συνολικής οικονομίας και κοινωνίας όσο και των δρώντων υποκειμένων και των ατομικών και συλλογικών επιλογών τους. Η πρωτοτυπία, τέλος, του θέματος έγκειται στο γεγονός ότι η πόλη της Καλαμάτας δεν έχει μελετηθεί έως τώρα ως μέρος ενός οργανικού συνόλου, το οποίο συνιστά η πόλη και η περιβάλλουσα ύπαιθρος. Κατά συνέπεια, δεν έχουν αναδειχθεί κοινωνικοί και οικονομικοί μηχανισμοί, οι οποίοι μπορούν να εξηγήσουν την ανάπτυξη της περιοχής και ιδιαίτερα της πόλης της Καλαμάτας.

Κεφάλαιο 1^ο

Διοικητική διαίρεση και γεωγραφικό ανάγλυφο της επαρχίας Καλαμάτας

Πριν περάσουμε στην ανάλυση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της Καλαμάτας και της επαρχίας Καλαμών γενικότερα, κρίνεται σκόπιμη μια σύντομη ανασκόπηση της εξελικτικής πορείας της πόλης ανά τους αιώνες.

Η πόλη της Καλαμάτας, χτισμένη στο μυχό του Μεσσηνιακού κόλπου και ανάμεσα στον Ταΰγετο και τον μεσσηνιακό κάμπο, έχει μακράιωνη ιστορία. Ο τόπος κατοικείται από τους προϊστορικούς χρόνους, ενώ η παρουσία του οικισμού ιχνηλατείται και κατά τους μετέπειτα χρόνους (αρχαίους, ρωμαϊκούς και βυζαντινούς). Η παλαιότερη γραπτή μαρτυρία για την πόλη ανάγεται στον Όμηρο, που την αποκαλεί «Φηράς ζαθέας», δηλαδή πανίερες Φαρές.¹ Ο περιηγητής Πausanίας κατά την επίσκεψή του στην περιοχή λίγο μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. μ. Χ. την αναφέρει στα *Μεσσηνιακά – Ηλιακά* του επίσης με το όνομα Φαραί ή Φηραί.² Η ονομασία Καλαμάτα απαντά για πρώτη φορά σε γραπτή μαρτυρία στον *Βίο του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε*, που χρονολογείται από τις αρχές του 11^{ου} έως τα μέσα του 12^{ου} αιώνα. Στο κείμενο αυτό η Καλομμάτα ή Καλαμάτα σημειώνεται ως σημαντικό κέντρο στο μέσον του άξονα ανάμεσα στην ορεινή και παράλια νοτιοδυτική Πελοπόννησο, μεταξύ δηλαδή Σπάρτης και Κορώνης.³ Σύμφωνα ακόμη με τον Ν. Πολίτη, η ονομασία Καλαμάτα προήλθε από ένα μοναστήρι, που ήταν αφιερωμένο στη λατρεία της «Παναγίας της Καλομάτας».⁴ Η ονομασία αυτή χρησιμοποιήθηκε μέχρι το 1833, οπότε επί Όθωνα έγιναν αλλαγές στα ονόματα των πόλεων. Από το 1833, λοιπόν, μέχρι και το 1959 γίνεται χρήση του ονόματος Καλάμαι και από το 1959 έως και σήμερα της ονομασίας Καλαμάτα.

¹Το αρχαίο όνομα της πόλης «Φαραί» προερχόταν σύμφωνα με τοπική παράδοση από το όνομα του μυθικού οικιστή της, τον Φάρι, ο οποίος ήταν κατά τη μυθολογία υιός του θεού Ερμή και της Φιλοδάμειας, κόρης του βασιλιά του Άργους Δαναού. Η παράδοση αυτή διασώθηκε από τον Pausanias (*Ελλάδος Περιήγησις* IV 30. 1-2).

²Νίκος Παπαχατζής, *Πausanίου Ελλάδος Περιήγησις*, Μεσσηνιακά-Ηλιακά, Εκδοτική Αθηνών, 2002, σ. 90, 92.

³*Βίος και Πολιτεία και μερική θαυμάτων διήγησις του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε*, εκδ. Τήνος, 1997, σ. 108.

⁴Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός – σύσταση- εξέλιξη-πληθυσμός- εμβλήματα*, Δήμος Αθηναίων, Αθήνα 1994, σ. 337.

Στα χρόνια της τουρκοκρατίας, η Καλαμάτα είναι μια πόλη μικρή σε πληθυσμό και χωρίς μεγάλη οικονομική σημασία. Το 1805 μάλιστα κατοικούν στην πόλη, συμπεριλαμβανομένου και του προαστίου των Καλυβίων, 400 οικογένειες, από τις οποίες οι έξι ήταν τουρκικές. Οι ξένοι περιηγητές (Leake, Gell, Stackelberg, Hallerstein) που την επισκέφτηκαν στη διάρκεια της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας και λίγο πριν την Επανάσταση του 1821, εντοπίζουν στην πόλη γνωρίσματα τουρκόπολης, επισημαίνοντας παράλληλα τον εύφορο χαρακτήρα του εδάφους της, με τις ελιές, τις μουριές, τις συκιές, τις πορτοκαλιές, τις λεμονιές και τα κυπαρίσσια να κυριαρχούν.⁵

Η Καλαμάτα διαδραμάτισε επίσης πρωταγωνιστικό ρόλο τόσο κατά την προετοιμασία όσο και κατά τα πρώτα βήματα της Επανάστασης. Εκεί μάλιστα τυπώθηκε και η πρώτη επαναστατική εφημερίδα η *Σάλπιγξ ελληνική*.⁶ Το 1828 η πόλη, με βάση την καποδιστριακή διοικητική διαίρεση, είναι πρωτεύουσα του Τμήματος της Κάτω Μεσσηνίας. Είναι όμως και μια κατεστραμμένη πόλη εξαιτίας της επίθεσης του Ιμπραήμ το 1825. Το 1835, μετά την ανοικοδόμησή της από τον Καποδίστρια, αναβαθμίζεται διοικητικά. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται πρωτεύουσα του νομού Μεσσηνίας, αλλά και πρωτεύουσα του δήμου Καλαμών. Από το έτος αυτό εκκινεί, κατ' ουσίαν και η εξέλιξη της Καλαμάτας σε δυναμικό εμπορικό και οικονομικό κέντρο γενικότερα, εξέλιξη την οποία θα περιγράψουμε στη συνέχεια.

Η επαρχία Καλαμών, που είναι και το αντικείμενο της μελέτης μας, κατέχει το νοτιοανατολικό μέρος του νομού Μεσσηνίας, περικλείοντας όλη σχεδόν την περιοχή μεταξύ του Παμίσου ποταμού και του όρους Ταϋγέτου. Το βορειοανατολικό της τμήμα είναι στο μεγαλύτερό του τμήμα ορεινό, αλλά το νοτιοδυτικό της καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της μεσσηνιακής πεδιάδας, την οποία διαρρέει ο ποταμός Πάμισος.⁷ Ο ποταμός αυτός πηγάζει από τα Νόμια όρη, όπου βρίσκεται το χωριό Άγιος Φλώρος του δήμου Αμφείας. Ρέοντας προς τον Νότο εκβάλλει στον μεσσηνιακό κόλπο, διαχωρίζοντας παράλληλα το δήμο Θουρίας της επαρχίας Καλαμών και το δήμο Παμίσου της επαρχίας Μεσσήνης.⁸ Ο ποταμός, επίσης,

⁵ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Καλαμάτα. Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης 1830-1940*, Υπουργείο Παιδείας και διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων – Γ.Α.Κ. Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2010, σ. 13.

⁶ Στο ίδιο, σ. 19.

⁷ Ιωάννης Εμμ. Νουχάκης, *Ελληνική χωρογραφία. Γεωγραφία, ιστορία, στατιστική πληθυσμού και αποστάσεων*, τ. Β', εκδότης Σπυρίδων Κουσουλινός, Αθήνα 1901, σ. 681.

⁸ Στο ίδιο, σ. 682, 688.

Νέδοντας ή Δαφνώνας⁹ πηγάζει από τον Ταϋγετο και εκβάλλει στον Μεσσηνιακό κόλπο δυτικά της πόλης της Καλαμάτας. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι μέχρι να διευθετηθεί η κοίτη του ποταμού Νέδοντα, ιδίως τη δεκαετία του 1880, μεγάλο μέρος της πόλης πλημμύριζε κατά τους χειμερινούς μήνες.¹⁰ Στη διάρκεια όμως των υπόλοιπων μηνών, η κοίτη του παρέμενε στεγνή και χρησίμευε στη διέλευση πεζών, έφιππων, δίτροχων και καραγωγέων. Επιπλέον, μέσω της κοίτης ήταν δυνατή η σύνδεση της επάνω πόλης με την Παραλία, καθώς μέχρι το 1871 δεν είχε δημιουργηθεί η λεωφόρος Παραλίας-Καλαμών. Ας σημειωθεί ακόμη ότι μεταξύ των πρωτευουσών των δήμων Θουρίας και Άριος, Θουρίας και Ασλάναγα αντίστοιχα, βρίσκεται το χωριό Μικρομάνη, αριστερά του οποίου διέρχεται ο Πάμισος ποταμός.¹¹ Από το δεξιό άκρο της Θουρίας διέρχεται ο ποταμός Ξηρίλας και αριστερά από το χωριό Αριοχώρι ο ποταμός Άρις.

Η επαρχία Καλαμών σχηματίστηκε με το Β.Δ. της 3^{ης} (15) Απριλίου 1833 (ΦΕΚ 12) «Περί της διαιρέσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του», ως επαρχία του νομού Μεσσηνίας και είχε ως έδρα την Καλαμάτα. Με Β.Δ. της 9^{ης} (21) Απριλίου 1835, το οποίο δεν δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, σχηματίστηκαν οι πέντε δήμοι που αποτέλεσαν την επαρχία, ο δήμος Καλάμων δηλαδή, ο δήμος Αλαγονίας, ο δήμος Αμφείας, ο δήμος Άριος και ο δήμος Θουρίας.¹²

Ο δήμος Καλαμών κατατάχθηκε στη Β' τάξη, με πληθυσμό 3.862 κατοίκους και έδρα του ορίστηκαν οι Καλάμαι (Καλαμάτα), ενώ ο δημότης ονομάστηκε Καλάμιος.¹³ Βάσει του Β.Δ. της 6^{ης} Σεπτεμβρίου 1879 (ΦΕΚ 64) κατατάχθηκε στην Α' τάξη με πληθυσμό 11.642, γεγονός που δείχνει τη σημαντική πληθυσμιακή εξέλιξη του δήμου μέσα σε 44 χρόνια. Ο δήμος Αλαγονίας κατατάχθηκε επίσης στη Β' τάξη, με πληθυσμό 2.442 κατοίκους και έδρα την Αλαγονία (Σίτσοβα) και ο

⁹Το όνομα αυτό απέδωσε στον ποταμό Νέδοντα, το 1840, ο σχολάρχης Κυριακίδης, επειδή οι όχθες του «από τη θέση Λιθωμένο Φίδι μέχρι την παραλία Καλαμάτας, ήταν κατάρυτες από δάφνες». Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 158.

¹⁰Στο ίδιο, σ. 158.

¹¹Ιωάννης Εμμ. Νουχάκης, *Νέος Χωρογραφικός Πίναξ*, Αθήνα 1890, σ. 37.

¹²Ελευθέριος Σκιαδάς, *ό. π.*, σ. 336.

¹³Η αρχική σύσταση του δήμου Καλαμών ήταν η εξής: Καλάμαι, Λινέικα ή Λέικα, Σπητάκια, Κατσαρέικα, Καλάμι, Ασπρόχωμα, Γιάννιτσα, Γιαννιτσάνικα. Μεταγενέστερες προσαρτήσεις υπήρξαν οι ακόλουθες: Αβραμιού, Παραλία Καλαμών, Καλύβια, Πλεύνα, Μονή Βελανιδιάς, Κατσικόβο, Χάνια Κουμουνδούρου, Αράχωβια, Μονή Δημιόβας, Ταμπακέικα, Διαλελυμέναι Μοναί Αγίας Τριάδος και Προφήτου Ηλία, Μονή Αγίου Κωνσταντίνου, Αλμυρός, Αλωνάκι, Μένικα, Μιχαλείικα, Νέαι Καλάμαι, Νεράκι, Καρβούνι. (Στο ίδιο, σ. 337).

δημότης ονομάσθηκε Αλαγονιεύς.¹⁴ Σύμφωνα ακόμη με το Β.Δ. της 4^{ης} Ιανουαρίου 1879 (ΦΕΚ 75) και μετά από κάποιες μεταφορές της πρωτεύουσας του δήμου από τη Σίτσοβα στη Τσερνίτσα και το αντίθετο, μεταφέρθηκε η έδρα στη Σίτσοβα, για να επανέλθει με το Β.Δ. της 24^{ης} Νοεμβρίου 1907 στην Τσερνίτσα.¹⁵ Επιπλέον, ο δήμος Αμφείας κατατάχθηκε στη Β' τάξη, με πληθυσμό 2.151 κατοίκους και έδρα την Αμφεία (Πολιανή) και ο δημότης ονομάσθηκε Αμφειεύς.¹⁶ Με το Β.Δ. της 3^{ης} Ιουνίου 1874 (ΦΕΚ 26), ως έδρα του δήμου ορίστηκε το «Άγριλλον» και με το Β.Δ. της 24^{ης} Δεκεμβρίου 1875 (ΦΕΚ 9/1876) ορίστηκε το χωριό Αρφαρά. Ο δήμος Άριος, που πήρε το όνομά του από τον ανατολικό παραπόταμο Άρις του Παμίσου¹⁷, κατατάχθηκε στη Β' τάξη, με πληθυσμό 1.692 κατοίκους και έδρα το χωριό Άρις (Ασλάναγα) και ο δημότης ονομάσθηκε Αρίτης.¹⁸ Τέλος, ο δήμος Θουρίας κατατάχθηκε στη Β' τάξη, με πληθυσμό 2.405 κατοίκους και έδρα τη Θουρία (Φουρτσαλοκαμάρα), ενώ ο δημότης ονομάσθηκε Θουριάτης.¹⁹

Με βάση τα στοιχεία της κατανομής της εκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως, που προέκυψαν από την απογραφή γεωργίας και της

¹⁴Η αρχική σύσταση του δήμου Αλαγονίας ήταν η ακόλουθη: Αλαγονία (Σίτσοβα), Μεγάλη Αναστάσοβα, Μικρή Αναστάσοβα, Κουστάβη (Τσερνίτσα), Κουσταβά Λαδά ή Λαδά, Κουσταβά Καρβέλι ή Καρβέλι, ενώ τα επόμενα χρόνια προσαρτήθηκαν στο δήμο οι παρακάτω περιοχές: Μονή διατηρούμενη Μαρδακίου, Μοναί διαλελυμένοι Αγίου Αντωνίου και Μελέ και Σιδηροποτάμου, Άγιοι Απόστολοι, Άγιος Ιωάννης, Άμυαλοι, Λαγκάδας Χάνια, Μερδάκι, Προφήτης Ηλίας, Χανάκια-Καρβελίου. (Στο ίδιο 338).

¹⁵Στο βασιλικό διάταγμα του 1907 (ΦΕΚ 246, σ. 999) σημειώνονται οι λόγοι που οδήγησαν το δημοτικό συμβούλιο να προβεί στην απόφαση της μεταφοράς της έδρας του δήμου στην Τσερνίτσα. Οι λόγοι ήταν οι εξής: 1. Η Τσερνίτσα βρισκόταν σε κεντρικότερη θέση, 2. Το έδαφός της ήταν επίπεδο, ενώ αυτό της Σίτσοβας «... λίαν κατωφερές και απόκρημνον ...», 3. Το κλίμα της ήταν πιο εύκρατο και 4. Τα 4/5 των δημοτών είχαν συμφέρον να ζητούν τη μεταφορά της έδρας. Στο ίδιο, σ. 338.

¹⁶Ο δήμος Αμφείας αποτελούνταν αρχικά από τις εξής περιοχές: Αμφεία (Πολιανή), Αρφαρά και Λεφτινί, Βρωμόβρυσις. Μεταγενέστερες προσαρτήσεις στο δήμο ήταν οι παρακάτω: Άγιος Φλωρος, Χριστοφαλείκα, Άγριλος, Βελανιδιά, Σταματινού, Κάτω Αρφαρά ή Σκόγια, Επανωκάμπι, Φόνισα, Κουταλά, Σκαλόρριζα ή Τσουκαλείκα, Δρέμι, Μονή Μαρδακίου (Κοίμησις Θεοτόκου), Κρασποπούλα, Ξηροχώραφα, Σφεντάμι, Γαρδίκι. (Στο ίδιο, σ. 339).

¹⁷Ο παραπόταμος του Παμίσου Άρις πηγάζει από το χωριό Πήδημα του δήμου Άριος και χωρίζει τα όρια των δήμων Αμφείας και Θουρίας. Ιωάννης Εμμ. Νουχάκης, *ό. π.*, σ. 682.

¹⁸Η αρχική σύσταση του δήμου Άριος ήταν η εξής: Άρις (Ασλάναγα), Μπαλιάγα, Γκορτζόγλι (Γκουτσαούση), Γλιάτα, Μπάστα, Γαϊδουροχώρι (Αριοχώρι), Βραχάταζα, Μπισμπάρδι, Πήδημα Αμφείας. Μεταγενέστερα προσαρτήθηκε μόνο το Μετόχι του όρους Σινά. (Ελευθέριος Σκιαδάς, *ό. π.*, σ. 340).

¹⁹Ο δήμος Θουρίας αποτελούνταν αρχικά από τα χωριά Θουρία (Φουρτσαλοκαμάρα), Αϊζαγα (Αντικάλαμον), Κουρτσαούση (Σπερχογεία), Μικρομάνη, Ντελιμιμή (Ανθαία ή Αιθεία, Φαρμίων (Αίτεια), Βεϊζαγα, Παλαιόκαστρον, ενώ αργότερα προστέθηκαν στο δήμο το Μετόχι της μονής Βουλκάνου και δύο Μετόχια της Αγίας Λαύρας, το Βενζάμι (Ανθεια), το Μετόχι Όρους Σινά και το Καμάρι. (Στο ίδιο, σ. 341).

κτηνοτροφίας της 19^{ης} Μαρτίου 1961, το γεωγραφικό ανάγλυφο της επαρχίας Καλαμών αποτυπώνεται ως εξής:

- Πεδινές περιοχές: 18
- Ημιορεινές περιοχές: 12
- Ορεινές περιοχές: 32²⁰

Πιο συγκεκριμένα, το 29,03% της συνολικής έκτασης της επαρχίας καταλαμβάνεται από πεδινές περιοχές, το 19,35% από ημιορεινές και το 51,61% από ορεινές περιοχές (γράφημα Α1). Τα μορφολογικά, δηλαδή, χαρακτηριστικά της επαρχίας Καλαμών αποτελούν μια σύνθεση από πεδινές, ημιορεινές και ορεινές εκτάσεις.

Ως πεδινές χαρακτηρίστηκαν οι πόλεις και τα χωριά των οποίων η κτηματική περιοχή βρίσκεται, στο σύνολό της ή στο μεγαλύτερο μέρος της, σε οριζόντιο ή ελαφρώς κεκλιμένο έδαφος και σε υψόμετρο μικρότερο των 800 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας.²¹ Στις ημιορεινές περιοχές κατατάχθηκαν οι πόλεις και τα χωριά, των οποίων η κτηματική έκταση βρίσκεται στις υπώρειες των βουνών ή η έκτασή τους μοιράζεται η μισή περίπου στην πεδιάδα και η άλλη μισή στο βουνό, αλλά πάντα με υψόμετρο μέχρι 800 μέτρα, για το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής. Ως

²⁰Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικής κατηγορίας χρήσεως. Προαπογραφικά Στοιχεία (Στοιχεία εκ του απογραφικού κοινοτικού δελτίου της Απογραφής Γεωργίας και Κτηνοτροφίας της 19^{ης} Μαρτίου 1961), Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Αθήνα 1962, σ. 9. Βλ. επίσης Κώστας Κωστής, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, τ.2, Τα Τεκμήρια, Αθήνα 1990, σ. 59-62.

²¹Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικής κατηγορίας χρήσεως...ό.π., σ. XI.

ορεινές, τέλος, ορίζονται οι περιοχές εκείνες που η εδαφική τους επιφάνεια είναι αρκετά κεκλιμένη και κατ' εξοχήν ανώμαλη, χωρίζεται δε από χαράδρες ή καλύπτεται από ορεινούς όγκους, που δημιουργούν πολλαπλές και βαθιές εδαφικές πτυχώσεις με υψομετρικές διαφορές μεγαλύτερες από 400 μέτρα. Επίσης, όλες εκείνες οι περιοχές των οποίων η κτηματική τους έκταση ή μεγάλο μέρος της βρίσκεται σε υψόμετρο μεγαλύτερο των 800 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας.²²

Όπως είναι ακόμη εμφανές από τους πίνακες 1.1-1.5, που ακολουθούν και περιγράφουν τη μορφή αναγλύφου του εδάφους των κυριότερων πόλεων και χωριών των δήμων της επαρχίας Καλαμών, ο δήμος Καλαμών αποτελείται κατά κύριο λόγο από πεδινές περιοχές. Αντίθετα, ο δήμος Αλαγονίας είναι ένας δήμος αμιγώς ορεινός. Στο δήμο Αμφείας συναντάμε τόσο ημιορεινές όσο και ορεινές εδαφικές επιφάνειες, ενώ οι δήμοι Άριος και Θουρίας απαρτίζονται από πεδινές περιοχές. Η διάκριση των περιοχών των δήμων της επαρχίας Καλαμάτας σε πεδινές, ημιορεινές και ορεινές είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς το είδος του γεωγραφικού αναγλύφου, σε συνδυασμό με το υψόμετρο, είναι εκείνο που ασκεί καταλυτική επίδραση ως προς το είδος των εκμεταλλεύσεων και ως προς την ένταση της εκμετάλλευσης του εδάφους, καθορίζοντας, κατ' επέκταση, τόσο την οικονομική όσο και την κοινωνική τους διάρθρωση.

Πίνακας 1.1. Μορφή αναγλύφου του εδάφους και υψόμετρο των πόλεων και των χωριών του δήμου Καλαμών

Πόλεις/χωριά	Μορφή αναγλύφου του εδάφους	Ύψος σε μέτρα
Καλάμαι (πρωτεύουσα)	Πεδινή	20
Ασπρόχωμα	Πεδινή	8
Γιάννιτσα	Ορεινή	400
Γιαννιτσάνικα	Πεδινή	20

²²Στη μελέτη της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, που δημοσιεύτηκε το 1938 και σχετίζεται με την υψομετρική κατανομή της επιφάνειας, αναφέρονται και οι ακόλουθες υψομετρικές ζώνες: -επιφάνεια χαμαλή: 0-200μ.

-επιφάνεια ημιορεινή: 201-500μ.

-επιφάνεια ορεινή: 501-1.500μ.

-επιφάνεια υψηλή: 1.500 μ. και άνω. *Υψομετρική κατανομή της επιφάνειας, του πληθυσμού και των διοικητικών διαιρέσεων της Ελλάδος*, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1938, σ. ί.

Καλαμών Παραλία	Πεδινή	18
Λεϊκά	Πεδινή	80
Καλάμι	Πεδινή	40
Κατσίκοβο	Πεδινή	40
Σπιτάκια	Πεδινή	40

Σημείωση: Υψομετρική κατανομή της επιφάνειας, του πληθυσμού και των διοικητικών διαιρέσεων της Ελλάδος, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1938, σ. 87, Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικάς κατηγορίας χρήσεως. Προαπογραφικά Στοιχεία (Στοιχεία εκ του απογραφικού κοινοτικού δελτίου της Απογραφής Γεωργίας και Κτηνοτροφίας της 19^{ης} Μαρτίου 1961), Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Αθήνα 1962, σ. 88-90.

Πίνακας 1.2. Μορφή αναγλύφου του εδάφους και υψόμετρο των πόλεων και των χωριών του δήμου Αλαγονίας

Πόλεις/χωριά	Μορφή αναγλύφου του εδάφους	Ύψος σε μέτρα
Σίτσοβα (πρωτεύουσα)	Ορεινή	810
Καρβέλι	Ορεινή	700
Λαδά	Ορεινή	750
Μεγάλη Αναστάσοβα	Ορεινή	740
Μικρή Αναστάσοβα	Ορεινή	710
Τσερνίτσα	Ορεινή	720

Σημείωση: Υψομετρική κατανομή της επιφάνειας, του πληθυσμού και των διοικητικών διαιρέσεων της Ελλάδος, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1938, σ. 87, Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικάς κατηγορίας χρήσεως. Προαπογραφικά Στοιχεία (Στοιχεία εκ του απογραφικού κοινοτικού δελτίου της Απογραφής Γεωργίας και Κτηνοτροφίας της 19^{ης} Μαρτίου 1961), Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Αθήνα 1962, σ. 88-90.

Πίνακας 1.3. Μορφή αναγλύφου του εδάφους και υψόμετρο των πόλεων και των χωριών του δήμου Αμφείας

Πόλεις/χωριά	Μορφή αναγλύφου του εδάφους	Ύψος σε μέτρα
Αρφαρά (πρωτεύουσα)	Ημιορεινή	150
Αγρίλος	Ορεινή	200
Βελανιδιά	Ορεινή	580
Βρωμόβρυσι	Ημιορεινή	180
Γαρδίκι	Ορεινή	280
Κουταλά	Ορεινή	481

Σημείωση: Υψομετρική κατανομή της επιφάνειας, του πληθυσμού και των διοικητικών διαιρέσεων της Ελλάδος, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1938, σ. 87, Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίας χρήσεως. Προαπογραφικά Στοιχεία (Στοιχεία εκ του απογραφικού κοινοτικού δελτίου της Απογραφής Γεωργίας και Κτηνοτροφίας της 19^{ης} Μαρτίου 1961), Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Αθήνα 1962, σ. 88-90.

Πίνακας 1.4. Μορφή αναγλύφου του εδάφους και υψόμετρο των πόλεων και των χωριών του δήμου Άριος

Πόλεις/χωριά	Μορφή αναγλύφου του εδάφους	Ύψος σε μέτρα
Ασλάναγα (πρωτεύουσα)	Πεδινή	16
Αριοχώρι	Πεδινή	20
Βραχάταγα	Πεδινή	20
Γκορτζόγλι	Πεδινή	17
Γλιάτα	Πεδινή	19
Μπαλιάγα	Πεδινή	16
Μπάστα	Πεδινή	20
Μπισμπάρδι	Πεδινή	23
Πήδημα	Πεδινή	120

Σημείωση: Υψομετρική κατανομή της επιφάνειας, του πληθυσμού και των διοικητικών διαιρέσεων της Ελλάδος, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1938, σ. 87, Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίας χρήσεως. Προαπογραφικά Στοιχεία (Στοιχεία εκ του απογραφικού κοινοτικού δελτίου της Απογραφής Γεωργίας και Κτηνοτροφίας της 19^{ης} Μαρτίου 1961), Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Αθήνα 1962, σ. 88-90.

Πίνακας 1.5. Μορφή αναγλύφου του εδάφους και υψόμετρο των πόλεων και των χωριών του δήμου Θουρίας

Πόλεις/χωριά	Μορφή αναγλύφου του εδάφους	Ύψος σε μέτρα
Θουρία (πρωτεύουσα)	Πεδινή	18
Αντικάλαμον	Πεδινή	25
Αιθαία	Πεδινή	30
Άνθεια	Πεδινή	30
Αίπεια	Πεδινή	31
Μικρομάνη	Πεδινή	20
Σπερχογεία	Πεδινή	80

Σημείωση: Υψομετρική κατανομή της επιφάνειας, του πληθυσμού και των διοικητικών διαιρέσεων της Ελλάδος, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1938, σ. 87, Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίας χρήσεως. Προαπογραφικά Στοιχεία (Στοιχεία εκ του απογραφικού κοινοτικού δελτίου της Απογραφής Γεωργίας και Κτηνοτροφίας της 19^{ης} Μαρτίου 1961), Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Αθήνα 1962, σ. 88-90.

Στους πίνακες, επίσης, 1.6-1.10 παρουσιάζονται οι αποστάσεις των χωριών των δήμων της επαρχίας Καλαμών από την πρωτεύουσα του εκάστοτε δήμου, καθώς και από την πόλη της Καλαμάτας.²³ Σύμφωνα με τα δεδομένα των πινάκων αυτών, οι μεγαλύτερες αποστάσεις από την Καλαμάτα διαπιστώνονται στους ορεινούς δήμους, με την απόσταση να φτάνει μέχρι και τις έξι ώρες και είκοσι λεπτά. Αντιθέτως, στους πεδινούς δήμους οι αποστάσεις από τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα είναι αρκετά μικρότερες, ιδίως στο δήμο Θουρίας. Η εγγύτητα ή όχι με την Καλαμάτα, που αποτελεί το ακμαίο οικονομικό κέντρο της επαρχίας, είναι αυτή που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη δημογραφική συμπεριφορά και κίνηση των άλλων κοινοτήτων και επηρεάζει σημαντικά και διαμορφώνει τόσο την επαγγελματική σύνθεση των πληθυσμών τους όσο και το οικονομικό τους προφίλ. Τα ζητήματα αυτά όμως θα τα πραγματευτούμε διεξοδικότερα στα επόμενα κεφάλαια.

Πίνακας 1.6. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Καλαμών από την Καλαμάτα

Χωριά	Απόσταση σε ώρες
Αβραμιού	00:15
Αλμυρός	01:35
Αλωνάκι	01.15
Αράχωβα	04:00
Ασπρόχωμα	00:45
Γιάννιτσα	02:20
Γιαννιτσάνικα	00:20
Καλάμι	01:00
Καλύβια	00:05
Κατσικόβο	02:10
Κατσαρέικα	00:35
Λέϊκα	00:30
Μένινα	02:30

²³Για τις αποστάσεις των χωριών από την έδρα του δήμου τους και από την πρωτεύουσα της Επαρχίας Καλαμών βλ. και Ι. Δ. Σταματάκης, *Πίναξ χωρογραφικός της Ελλάδος, περιέχων τα Ονόματα, τις αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και Χωριών*, Αθήνα 1846, σ. 51, 52. Βλ. επίσης Παράρτημα, Πίνακες Β8-Β12, σ. 250, 251, 252.

Μιχαλέϊκα	00:20
Νέαι Καλάμαι	00:10
Νεράκι	00:55
Σπιτάκια	00:35
Ταμπακέϊκα	00:30
Χάνια Κουμουνδούρου	01:00

Σημείωση: Ιωάννης Εμμ. Νουχάκης, ό. π., σ. 682, 683.

Πίνακας 1.7. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Αλαγονίας από την Σίτσοβα και την Καλαμάτα

Χωριά	Απόσταση σε ώρες από τη Σίτσοβα	Απόσταση σε ώρες από την Καλαμάτα
Σίτσοβα (πρωτεύουσα)	-	05:00
Αναστάσοβα Μεγάλη	01:40	05:10
Αναστάσοβα Μικρή	00:20	05:00
Καρβέλι	02:00	03:30
Λαδά	01:30	04:00
Λαγκάδας Χάνια	01:20	06:20
Μερδάκι	01:30	05:00
Τσερνίτσα	00:45	04:30
Χανάκια Καρβελίου	04:00	01:30

Σημείωση: Ιωάννης Εμμ. Νουχάκης, ό. π., σ. 685, 686.

Πίνακας 1.8. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Αμφείας από τα Αρφαρά και την Καλαμάτα

Χωριά	Απόσταση σε ώρες από τα Αρφαρά	Απόσταση σε ώρες από την Καλαμάτα
Αρφαρά (πρωτεύουσα)	-	04:00
Άγιος Φλώρος	00:30	04:00
Άγριλος	01:30	03:30
Βελανιδιά	01:30	04:30
Βρωμόβρυσι	02:00	05:00

Γαρδίκι	02:00	02:30
Δρέμι	01:45	05:00
Κρασοπούλα	01:30	04:30
Πολιανή	04:00	05:33
Κουταλά	04:30	01:00
Τσουκαλέϊκα	01:30	05:30
Ξηροχώραφα	02:30	02:00
Φώνισσα	02:30	02:00
Χρηστοφαλέϊκα	01:00	05:00
Σταματινού	01:00	05:00
Σφεντάμι	01:30	05:00

Σημείωση: Ιωάννης Εμμ. Νουχάκης, ό. π., σ. 687.

Πίνακας 1.9. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Άριος από τα Ασλάναγα και την Καλαμάτα

Χωριά	Απόσταση σε ώρες από τα Ασλάναγα	Απόσταση σε ώρες από την Καλαμάτα
Ασλάναγα (πρωτεύουσα)	-	02:30
Άγιος Γεώργιος	00:50	02:30
Αριοχώρι	00:50	02:30
Βραχάταγα	01:30	02:30
Γκορτζόγλι	00:40	02:40
Γλιάτα	00:20	02:30
Μπαλιάγα	00:15	02:10
Μπάστα	00:35	03:00
Μπισμπάρδι	00:35	02:20
Πήδημα	01:15	02:40

Σημείωση: Ιωάννης Εμμ. Νουχάκης, ό. π., σ. 688.

Πίνακας 1.10. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Θουρίας από τη Θουρία και την Καλαμάτα

Χωριά	Απόσταση σε ώρες από τη Θουρία	Απόσταση σε ώρες από την Καλαμάτα
Θουρία (πρωτεύουσα)	-	01:45
Αίπεια	00:25	02:10
Αιθαία	00:15	02:00
Άνθεια	00:30	02:15
Αντικάλαμον	00:30	01:20
Μικρομάνη	00:15	02:00
Σπερχογεία	00:20	01:30

Σημείωση: Ιωάννης Εμμ. Νουχάκης, ό. π., σ. 689.

Κεφάλαιο 2^ο

Η οικονομική ζωή της επαρχίας Καλαμών στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20ού

2.1. Γεωργικές καλλιέργειες στην επαρχία Καλαμών

Η οικονομική ζωή της επαρχίας Καλαμάτας στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20ού στηρίχτηκε κατά κύριο λόγο στην ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα της παραγωγής (γεωργία και κτηνοτροφία), στην καλλιέργεια δηλαδή των δημητριακών, της ελιάς, της σταφίδας, των εσπεριδοειδών και άλλων οπωροφόρων δέντρων, των προϊόντων λαχανόκηπων, των οσπρίων, τη σηροτροφία, την παραγωγή σύκων, αλλά και στην εκτροφή αιγοπροβάτων, βοοειδών και ίππων.

Θα πρέπει να αναφερθεί εκ προοιμίου ότι για την παρουσίαση των αγροτικών δραστηριοτήτων της εξεταζόμενης επαρχίας χρησιμοποιήθηκαν τα δεδομένα δύο γεωργικών απογραφών, εκείνης του 1860 και αυτής του 1911. Παρά το ότι η γεωργική απογραφή του έτους 1911 ξεφεύγει, όχι όμως κατά πολύ, από τα χρονικά πλαίσια της μελέτης μας, τα στοιχεία της εντάχθηκαν σε αυτή, προκειμένου να καταστεί δυνατή η ανάδειξη των σημειούμενων τάσεων στη διάρκεια των 51 ετών που χωρίζουν τις εν λόγω απογραφές. Μεταξύ της γεωργικής απογραφής του 1860 και του 1911 διενεργήθηκαν αγροτικές στατιστικές κατά τα έτη 1875 και 1887. Ωστόσο, στην περίπτωση όμως της απογραφής του 1875, έχουν διασωθεί μόνο τα συνολικά αποτελέσματά της και κάποια στοιχεία για ορισμένες από τις επαρχίες της χώρας.²⁴ Η καταγραφή ακόμη της γεωργικής παραγωγής για το έτος 1887 έγινε σε επίπεδο νομού.²⁵ Κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να την αξιοποιήσουμε στην έρευνά μας. Για τους λόγους, λοιπόν, που προαναφέρθηκαν, παρακολουθήσαμε την εξέλιξη των βασικών μεγεθών της τοπικής αγροτικής οικονομίας βάσει των δεδομένων της στατιστικής του 1860, που εμφανίζει την γεωργική παραγωγή κατά νομούς και επαρχίες και των στοιχείων της στατιστικής του 1911, που μας δίνει πληροφορίες

²⁴Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 12. 13.

²⁵Η στατιστική του έτους 1887 διενεργήθηκε από το Γεωργικό Τμήμα του Υπουργείου Οικονομικών, που ιδρύθηκε τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς επί υπουργίας Κωνσταντίνου Λομβάρδου. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι δεν χρησιμοποιήθηκε από τότε. Η δημοσίευση μάλιστα των αποτελεσμάτων της έγινε στην ετήσια επιθεώρηση *Πανελλήνιος Σύντροφος του έτους 1890*, η ακρίβεια, ωστόσο, των στοιχείων που εκδόθηκαν είναι συζητήσιμη. (Στο ίδιο, σ. 13).

τόσο σε επίπεδο νομών και επαρχιών όσο και σε επίπεδο δήμων.²⁶ Είναι σημαντικό, επίσης, να τονιστεί ότι ακόμα και αν έχουν τεθεί ερωτήματα για την ποιότητα και την ακρίβεια των αποτελεσμάτων των δύο γεωργικών απογραφών, ιδίως της στατιστικής του 1860, οι τάσεις που προκύπτουν από την σύγκρισή τους δεν μπορούν να αμφισβητηθούν.

Σύμφωνα με την *Γεωγραφική Απογραφή του έτους 1911*, η αναλογία καλλιεργούμενων εκτάσεων ανά κάτοικο στην επαρχία Καλαμάτας ήταν 6,93 στρέμματα, ενώ ο αντίστοιχος γενικός μέσος όρος της Πελοποννήσου κυμαινόταν στα 4,74 στρέμματα.²⁷ Όπως φαίνεται και από τον πίνακα 2.1 που ακολουθεί, η επαρχία Καλαμών ήταν η πιο εντατικά καλλιεργημένη περιοχή του νομού Μεσσηνίας, με την επαρχία Πυλίας να κατέχει την τελευταία θέση, με 3,52 στρέμματα καλλιεργούμενων εκτάσεων ανά κάτοικο.

Πίνακας 2.1. Καλλιεργημένες εκτάσεις ανά κάτοικο στο νομό Μεσσηνίας (1911)

Επαρχίες	Πληθυσμός	Εκτάσεις σε στρ.	Αναλογία καλλιεργημένων εκτάσεων ανά κάτοικο
Καλαμών	41.300	286.275	6,93
Μεσσήνης	50.770	219.286	4,33
Ολυμπίας	40.850	143.910	3,52
Πυλίας	39.260	181.720	4,63
Τριφυλίας	51.230	259.216	5,06

Σημείωση: *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911. Α'. Γεωργικά εκτάσεις, Γεωργική Παραγωγή και αξία αυτής. V. Πελοπόννησος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Αθήνα 1914, σ. VII.*

Ιδιαίτερη ώθηση στην ανάπτυξη της οικονομίας της επαρχίας Καλαμών έδωσε η καλλιέργεια της σταφίδας. Χαρακτηριστικό είναι ότι η σταφίδα δεν ήταν ιδιαίτερα γνωστή στη Μεσσηνία πριν από την επανάσταση του 1821, ενώ η εντατικοποίηση της καλλιέργειά της χρονολογείται μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου, ακολουθώντας ανοδική πορεία κυρίως μετά το 1860.²⁸ Κατά τη δεκαετία

²⁶Στο πλαίσιο της γεωργικής απογραφής του 1911 καταγράφηκαν και δημοσιεύτηκαν οι καλλιεργούμενες εκτάσεις και ο αριθμός των ζώων ανά οικισμό και των δέντρων ανά δήμο, ενώ ο υπολογισμός του όγκου και της αξίας της παραγωγής έγινε σε επίπεδο επαρχίας. *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, 3 τόμοι, Αθήνα 1914.

²⁷Στο ίδιο, τ. Α', σ. VII.

²⁸Σύμφωνα με τη στατιστική της γεωργίας του έτους 1860, η έκταση των σταφιδώνων στο νομό Μεσσηνίας έφτανε τα 36.159 στρέμματα και η παραγωγή της σταφίδας τους 8.773 τόνους, ενώ σύμφωνα με τη στατιστική της γεωργίας του έτους 1887, οι σταφιδώνες είχαν έκταση 198.223 στρεμμάτων και ο όγκος της σταφίδας άγγιζε τους 45.196 τόνους. (Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *ό. π.*, σ. 363, 422).

του 1870 η σταφιδοκαλλιέργεια απογειώθηκε και οι σταφιδοφόρες περιοχές της Μεσσηνίας γνώρισαν μεγάλη άνθηση, γεγονός που οφείλεται στο άνοιγμα της γαλλικής αγοράς λόγω της καταστροφής των αμπελώνων της Γαλλίας από την ασθένεια της φυλλοξήρας.²⁹ Μέχρι εκείνη την περίοδο, τις μεγαλύτερες ποσότητες της ελληνικής σταφίδας απορροφούσε σχεδόν αποκλειστικά η Αγγλία, ενώ οι ποσότητες που εισάγονταν στη Γαλλία ήταν ασήμαντες.³⁰ Η μεγάλη ζήτηση της αγγλικής αγοράς σχετίζεται με το γεγονός ότι η σταφίδα προοριζόταν για τη διατροφή των λαϊκών στρωμάτων, καθώς αποτελούσε τη βάση για την παρασκευή της πουτίγκας και του σταφιδόψωμου. Αντίθετα, η χρήση της σταφίδας στη ζαχαροπλαστική ήταν αρκετά περιορισμένη στη Γαλλία.³¹ Ειδικότερα, οι Γάλλοι οινοπαραγωγοί έδειξαν ιδιαίτερη προτίμηση στη σταφίδα κατώτερης ποιότητας, εφόσον επρόκειτο για ένα προϊόν που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για βιομηχανικούς σκοπούς, ενώ παράλληλα ήταν και φθινό.³²

Με βάση τη στατιστική της γεωργίας του 1860, η έκταση των σταφιδώνων στην επαρχία Καλαμών έφτανε τα 9.825 στρέμματα, έκταση η οποία φαίνεται ότι είχε υπερδιπλασιαστεί το 1911, φτάνοντας τα 20.750 στρέμματα (πίνακας 2.2). Κατακόρυφη αύξηση παρατηρείται και στην παραγωγή της σταφίδας, καθώς το 1860 η ολική παραγωγή της άγγιζε τους 3.449,52 τόνους, ενώ το 1911 τους 6.781,5 τόνους.³³ Η εντυπωσιακή αυτή αύξηση σχετίζεται άμεσα με τη θεαματική απογείωση της ζήτησης της ελληνικής σταφίδας από τη γαλλική αγορά μεταξύ των ετών 1877

²⁹Για τη νόσο της φυλλοξήρας βλ. Π. Γ. Γεννάδιος, *Περί φυλλοξήρας της φθοροποιού*, Αθήνα 1889. Πολλές πληροφορίες για την κατάσταση που επικρατούσε στη διάρκεια αυτής της περιόδου αντλούμε όχι μόνο από τον μεσσηνιακό, αλλά και από τον αθηναϊκό Τύπο της εποχής. Αξιοσημείωτη είναι η περιοδεία των δημοσιογράφων της εφημερίδας *Ακρόπολις* στις σταφιδοφόρες επαρχίες. (Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης», *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλεια Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύττια Τρίχα, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 358).

³⁰Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999, σ. 133. Βλ. επίσης Π.Ε. Πετράκης με τη συνεργασία του Χ. Πανωρίου, *Τα σημεία καμψής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992, σ. 43, 77, 78. Πέτρος Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912. Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988, σ. 73.

³¹Για τις γαστριμαργικές συνήθειες των Γάλλων bourgeois τον 19^ο αιώνα βλ. Jean Paul Aron, *Le mangeur du XIXe siècle. Une folie bourgeoise: la nourriture*, Paris 1973.

³²Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία 19ος -20ός αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Νεφέλη, Αθήνα 2007, σ. 75, 76. Βλ. επίσης Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Ο πόλεμος της σταφίδας», *Μνήμων*, τ. 22, 2000, σ. 248, 249.

³³Οι υπολογισμοί της παραγωγής σταφίδας σε τόνους είναι δικόι μας. Στη στατιστική απογραφή του 1860 η παραγωγή σταφίδας μετρήθηκε σε ενετικές λίτρες, ενώ σε εκείνη του 1911 σε μετρικούς στατήρες. *Στατιστική της γεωργίας*, Γραφείον Δημοσίου Οικονομίας, Αθήνα 1864, σ. 51 και *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911. Α΄ Γεωργικά εκτάσεις...*, ό.π., σ. 632.

και 1891. Το 1911, όπως, επίσης, προκύπτει από τη μελέτη των στοιχείων της γεωργικής απογραφής εκείνης της χρονιάς, οι περισσότεροι σταφιδώνες εντοπίζονται στο δήμο Άριος (15.745 στρ.). Ακολουθούν ο δήμος Θουρίας με 4.650 στρέμματα και ο δήμος Καλαμών με μόλις 355, ενώ στους ορεινούς δήμους Αλαγονίας και Αμφείας δεν καλλιεργούνταν σταφίδα (πίνακας 2.3).

Πίνακας 2.2. Αμπελοι και σταφιδώνες στην επαρχία Καλαμών 1860 και 1911

	Αμπελοι σε στρ.	Σταφιδώνες σε στρ.
1860	22.559	9.825
1911	25.025	20.750

Σημείωση: Στατιστική της γεωργίας, Γραφείον Δημοσίου Οικονομίας, Αθήνα 1864, σ. 50, 51 και Γεωργική Απογραφή του έτους 1911. Α΄ Γεωργικά εκτάσεις..., ό. π., σ. 614.

Πίνακας 2.3. Σταφιδώνες στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)

Δήμοι	Σταφίς Κορινθιακή	Σταφίς Σουλτανίνα
Καλαμών	155	200
Αλαγονίας	-	-
Αμφείας	-	-
Θουρίας	4.650	-
Άριος	15.745	-
Σύνολο επαρχίας	20.550	200

Σημείωση: Γεωργική Απογραφή του έτους 1911. Α΄ Γεωργικά εκτάσεις..., ό. π., σ. 92.

Οι πληροφορίες ακόμη των πινάκων 2.2 και 2.4, που απεικονίζουν αντίστοιχα την έκταση των αμπελώνων στην επαρχία Καλαμάτας το 1860 και το 1911 και την έκτασή τους ανά δήμο το 1911, μας επιτρέπουν τη συναγωγή των ακόλουθων συμπερασμάτων. Η έκταση των αμπελώνων παρουσίασε από το 1860 (22.559 στρέμματα) έως το 1911 (25.025 στρέμματα) αύξηση της τάξεως του 10,93%. Σε επίπεδο δήμων, οι περισσότερες αμπελοφυτείες (1.613 στρέμματα) και οι άμπελοι, από τις οποίες παραγόταν οίνος (10.927 στρέμματα), καλλιεργούνταν στο δήμο Άριος, με τους υπόλοιπους δήμους της επαρχίας να ακολουθούν με μεγάλη διαφορά (πίνακας 2.4). Οι αριθμοί καθρεφτίζουν την εντατικότερη καλλιέργεια αμπέλων οίνου

συγκριτικά με την καλλιέργεια αμπελοφυτειών και αμπέλων, των οποίων το παραχθέν προϊόν χρησιμοποιούνταν για κατανάλωση φαγητού.

Πίνακας 2.4. Άμπελοι στην επαρχία Καλαμών το 1911(σε στρ.)

Δήμοι	Φυτείες	Προς βρώσιν	Οίνου
Καλαμών	50	110	525
Αλαγονίας	173	-	5.500
Αμφείας	75	10	3.670
Θουρίας	-	-	2.370
Άριος	1.613	2	10.927
Σύνολο επαρχίας	1.911	122	22.992

Σημείωση: Γεωργική Απογραφή του έτους 1911. Α'. Γεωργικά εκτάσεις..., ό. π., σ. 922.

Σημαντική πηγή πλούτου για την επαρχία Καλαμάτας υπήρξε η καλλιέργεια της ελιάς, που ενισχύθηκε και επεκτάθηκε στην περιοχή επί Ενετοκρατίας.³⁴ Το 1860, στην εξεταζόμενη επαρχία υπήρχαν 51.806 στρέμματα ελαιώνων, η έκταση των οποίων αυξήθηκε το 1911 κατά 128,19%, φτάνοντας τα 118.216 στρέμματα.³⁵ Το 1860 παρήχθησαν, επίσης, 1040,68 τόνοι λαδιού, ενώ το 1911 947,7 τόνοι. Από το 1860 μέχρι το 1911 σημειώθηκε, δηλαδή, μια μικρή μείωση στην παραγωγή λαδιού, παρά την κατακόρυφη αύξηση της έκτασης των ελαιώνων κατά την ίδια περίοδο.³⁶ Το γεγονός αυτό μπορεί να εξηγηθεί είτε από την μικρότερη αποδοτικότητα των ίδιων των ελαιόδεντρων είτε από την μεγαλύτερη ανάγκη ζήτησης εργατικών χεριών στην καλλιέργεια και τη συγκομιδή της σταφίδας, όπου τα ημερομίσθια ήταν πιθανότατα και μεγαλύτερα, λόγω της συγκυριακής επέκτασης των εξαγωγών της ελληνικής σταφίδας μέχρι την κρίση του 1892. Ελλείπει στοιχείων δεν είμαστε σε θέση να προχωρήσουμε σε συγκρίσεις και περαιτέρω διαπιστώσεις για την αξία των ημερομισθίων του αγροτικού πληθυσμού στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου}

³⁴Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία(1833-1910). Όψεις της μεσσηνιακής κοινωνίας μέσα από την εκπαίδευση*, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2004, σ. 47.

³⁵Την πληροφορία για την έκταση των ελαιώνων κατά το έτος 1860 δανειζόμαστε από τη μελέτη του Σωκράτη Πετμεζά, ό. π., σ.365. βλ. επίσης *Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικά εκτάσεις...*, ό. π., σ. 615.

³⁶Οι υπολογισμοί της παραγωγής λαδιού σε τόνους είναι δικοί μας. Στη στατιστική απογραφή του 1860 η παραγωγή λαδιού μετρήθηκε σε οκάδες, ενώ σε εκείνη του 1911 σε μετρικούς στατήρες (1 μετρικός στατήρας= 100 χιλιόγραμμα, 1 οκά=1283 γραμμάρια). *Στατιστική της γεωργίας*, Γραφείον Δημοσίου Οικονομίας, Αθήνα 1864, σ. 51 και *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911. Α'. Γεωργικά εκτάσεις...*, ό.π., σ. 633.

αιώνα και των αρχών του 20ού. Σύμφωνα, πάντως, με την απογραφή του 1860, ένα μέσο γεωργικό ημερομίσθιο ανερχόταν στην επαρχία Καλαμών στις 1,80 δραχμές.³⁷

Όπως προκύπτει ακόμη από την αποδελτίωση των στοιχείων της γεωργικής απογραφής του 1911 (πίνακας 2.5), τα σκήπτρα στην καλλιέργεια ελιάς, σε επίπεδο δήμων, κρατούσε ο δήμος Αλαγονίας. Ο δήμος Καλαμών κατέχει τη δεύτερη θέση, ενώ στους δήμους Αμφείας, Θουρίας και Αρίου οι αριθμοί είναι αρκετά μικρότεροι, όχι όμως ευκαταφρόνητοι. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου εντατικοποίησης της σταφιδοκαλλιέργειας εκριζώθηκαν πολλά ελαιόδενδρα, αγροτική συμπεριφορά η οποία όμως δεν παρατηρείται στην επαρχία Καλαμών, όπως καταδεικνύεται από τα προαναφερθέντα δεδομένα των δύο γεωργικών απογραφών.³⁸

Πίνακας 2.5. Ελαιώνες στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)

ΔΗΜΟΣ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ
Καλαμών	15.868
Αλαγονίας	93.500
Αμφείας	2.900
Θουρίας	3.720
Άριος	2.228
Σύνολο επαρχίας	118.216

Σημείωση: Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικά εκτάσεις..., ό. π., σ. 923.

Ένα από τα βασικά προϊόντα, που παράγονταν στην επαρχία Καλαμών, αλλά και εξάγονταν, ήταν και τα σύκα. Το 1860, οι εκτάσεις που προορίζονταν για την παραγωγή ξηρών σύκων ανέρχονταν σε 14.129 στρέμματα, με τη μέση παραγωγή τους να φτάνει τα 87.790 καντάρια.³⁹ Το 1911, σύμφωνα με τα στοιχεία της γεωργικής απογραφής, στην επαρχία εντοπίζονται 178.275 συκιές. Όπως είναι εμφανές και από τον πίνακα 2.6, που απεικονίζει τους συκεώνες στους δήμους της επαρχίας Καλαμάτας, η πλειονότητά τους είναι συγκεντρωμένη στο δήμο Καλαμών, με τους δήμους Θουρίας, Αρίου και Αμφείας να ακολουθούν, ενώ στο δήμο

³⁷ Στατιστική της γεωργίας, ό. π., σ. 87.

³⁸ Δερτιλής Γιώργος, *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1830-1910*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1984, σ. 78.

³⁹ Το καντάρι (από την ιταλική λέξη cantaro) είναι μονάδα βάρους ίση με 44 οκάδες (1 οκά= 1283 γραμμάρια). Σωκράτης Πετμεζάς, ό. π., σ. 367. Βλ. επίσης *Στατιστική της γεωργίας*, ό. π., σ. 55.

Αλαγονίας φαίνεται ότι δεν καλλιεργούνταν συκιές. Τα ποσοτικά δεδομένα των δύο γεωργικών απογραφών δεν είναι απόλυτα συγκρίσιμα, καθώς οι μετρήσεις ήταν διαφορετικές. Εντούτοις, μπορούμε να εικάσουμε ότι η παραγωγή τους ήταν αξιόλογη, διότι αποτελούσε ένα σταθερό εξαγωγικό προϊόν, με τις ποσότητες σύκων που εξάγονταν να παρουσιάζουν αύξηση.⁴⁰

Πίνακας 2.6. Συκεώνες στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)

ΔΗΜΟΣ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ
Καλαμών	5.205
Αλαγονίας	-
Αμφείας	200
Θουρίας	2.800
Άριος	1.568
Σύνολο επαρχίας	9.773

Σημείωση: Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικά εκτάσεις..., ό. π., σ. 923.

Η καλλιέργεια της μουριάς για την παραγωγή μουρόφυλλων, που χρησιμοποιούνταν στη σηροτροφία, συνέβαλε και αυτή με τη σειρά της στην ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας. Στις αρχές μάλιστα της δεκαετίας του 1850 σημειώθηκε κατακόρυφη άνοδος της ζήτησης της γαλλικής αγοράς λόγω της επιδημίας που έπληξε τη σηροτροφία στη Γαλλία, με αποτέλεσμα οι αγρότες των σηροτροφικών περιοχών να προσαρμοστούν στη ζήτηση αυτή των εξωτερικών αγορών και να στραφούν μαζικά στην παραγωγή κουκουλιών.⁴¹ Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από μαρτυρία της εποχής: «ενθυμούμεθα ότι περιερχόμενοι περί την εποχήν εκείνην (1853) την Μεσσηνίαν, εβλέπομεν τους χωρικούς εκριζούντας αλύπως, καθ' ημάς δε αξιοκατακρίτως, ελαίας μεγάλας ίνα τας αντικαταστήσωσι διά μωρέων» (Φωκίωνος, 1861, σ.89).⁴²

Όπως φανερώνουν τα διαθέσιμα στοιχεία, το 1860 υπήρχαν στην επαρχία Καλαμών 801.400 μωρεόδενδρα, που ήταν και τα περισσότερα στο σύνολο του

⁴⁰Βλ. υποκεφάλαιο Β4., όπου γίνεται λόγος για την εμπορική δραστηριότητα της επαρχίας Καλαμών.

⁴¹Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπεζής της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 54.

⁴²Φωκίωνος Β., «Σκωληκοτροφία», περ. *Πανδώρα*, τ. ΙΑ', τχ. 268, 15 Μαΐου 1861, σ. 89.

νομού με μεγάλη διαφορά. Η μέση παραγωγή των κουκουλιών έφτανε την ίδια χρονιά τις 33.550 οκάδες και του μεταξιού τις 300 οκάδες.⁴³ Το 1875, επίσης, η επαρχία με 317.600 μωρεοδένδρα κατείχε τη δεύτερη θέση σε πανελλαδικό επίπεδο, μετά την επαρχία Μαντινείας του νομού Αρκαδίας, ενώ το 1911 με 80.066 δένδρα την τέταρτη θέση, μετά τις επαρχίες Αγιάς, Τυρνάβου και Λακεδαίμονος.⁴⁴ Από το 1860 μέχρι το 1911 παρατηρείται, δηλαδή, μείωση στον αριθμό των μωρεόδενδρων. Παράλληλα, όμως θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παραγωγή κουκουλιών ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά κύριο λόγο στις κοιλάδες και στις πλαγιές των βουνών στις επαρχίες Καλαμών, Μεσσήνης και Λακεδαίμονος και λιγότερο στις γειτονικές επαρχίες της Μάνης, της Κυνουρίας, της Μαντινείας, της Επιδαύρου Λιμηρά και της Πυλίας.⁴⁵ Η σημαντική παραγωγή κουκουλιών τροφοδότησε τις μεταποιητικές μονάδες μεταξουργίας της Καλαμάτας, δίνοντας ώθηση στον τομέα αυτό.

Πίνακας 2.7. Η παραγωγή δημητριακών στην επαρχία Καλαμών το 1860 και το 1911 (σε στρ.)

Είδος δημητριακών	1860	1911
Σίτος	14.605	29.597
Κριθάρι	4.748	3.045
Σμιγός	26.730	-
Σίκαλη	1.205	1.650
Βρόμη	4.703	621
Σόργος (καλαμπόκι)	3.278	-
Αραβόσιτος	30.493	10.685
Σύνολο επαρχίας	85.762	45.598

Σημείωση: Στατιστική της γεωργίας, ό. π., σ. 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14. Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικά εκτάσεις..., ό. π., σ. 682.

⁴³ Στατιστική της γεωργίας, ό. π., σ. 54.

⁴⁴ Αλέξανδρος Μανσόλας, *Απογραφικά πληροφορία περί γεωργίας κατά το έτος 1875*, Αθήνα 1875, σ. 27. *Γεωργική απογραφή του έτους 1911*. Γ'. Απαρίθμησης των οπωροφόρων και άλλων δένδρων της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Αθήνα 1914, σ. 11.

⁴⁵ Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία...*, ό. π., σ. 252.

Πίνακας 2.8. Η παραγωγή δημητριακών στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)

Δήμος	Σίτος	Κριθάρι	Αραβόσιτος	Βρόμη	Σίκαλη
Καλαμών	875	515	750	100	-
Αλαγονίας	17.780	2.010	1.170	1	1.650
Αμφείας	10.830	520	2.970	520	-
Αρίου	112	-	1.645	-	-
Θουρίας	-	-	4.150	-	-
Σύνολο επαρχίας	29.597	3.045	10.685	621	1.650

Σημείωση: Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικαί εκτάσεις..., ό. π., σ. 682.

Η άνθηση της οικονομίας της εξεταζόμενης επαρχίας βασίστηκε και στην παραγωγή δημητριακών. Ειδικότερα, με βάση τα δεδομένα του πίνακα 2.7, στην επαρχία Καλαμάτας καλλιεργούνταν το 1860 85.762 στρέμματα δημητριακών (σίτος, κριθάρι, σμιγός⁴⁶, σίκαλη, βρόμη, σόργος-καλαμπόκι, αραβόσιτος) και το 1911 45.598 στρέμματα (σίτος, κριθάρι, σίκαλη, βρόμη, αραβόσιτος). Η παραγωγή, δηλαδή, δημητριακών στη διάρκεια αυτών των 51 ετών μειώθηκε κατά πολύ. Βέβαια, στην απογραφή του 1860 καταγράφηκαν και οι καλλιέργειες του σμιγού και του καλαμποκιού, στοιχεία για τις καλλιέργειες των οποίων δεν μας δίνονται στη στατιστική του 1911. Παρ' όλα αυτά, είναι εμφανής μία τάση μείωσης στην παραγωγή των δημητριακών. Σε επίπεδο δήμων, όπως φαίνεται από τα στοιχεία του πίνακα 2.8, το 1911 τα πρωτεία στην παραγωγή σιταριού, κριθαριού και σίκαλης κατέχει ο δήμος Αλαγονίας, ενώ στην παραγωγή αραβόσιτου ο δήμος Θουρίας. Αξιοσημείωτη είναι και η παραγωγή σιταριού και αραβόσιτου στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές του δήμου Αμφείας, ενώ στους πεδινούς δήμους Καλαμών και Άριος η παραγωγή δημητριακών εν γένει δεν ήταν ιδιαίτερα αξιόλογη. Σε σύγκριση όμως και με άλλες επαρχίες της χώρας η παραγωγή δημητριακών δεν εμφανίζει σημαντική πρόοδο και αυτό γιατί τα εδάφη που ήταν κατάλληλα για την παραγωγή σταφίδας, συνήθως δεν ήταν πρόσφορα για την καλλιέργεια σιτηρών.⁴⁷

⁴⁶Μίγμα σιταριού και σίκαλης.

⁴⁷Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, ό. π., σ. 238.

Πίνακας 2.9. Αριθμός οπωροφόρων στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε δένδρα)

Δήμος	Λεμονιές	Κιτριές	Πορτοκαλιές	Μανταρινιές	Νεραντζιές	Φράπες
Καλαμών	16.600	660	20.590	7.054	1.305	620
Αλαγονίας	1	-	-	-	-	-
Αμφείας	340	10	100	-	-	-
Θουρίας	6.192	-	400	-	-	-
Αρίου	1.500	217	1.581	114	67	-
Σύνολο επαρχίας	24.633	887	22.671	7.168	1.372	620

Δήμος	Αχλαδίες	Μηλιές	Ροδακινιές	Βερικοκιές	Κερασιές
Καλαμών	5.850	1.010	1.535	700	114
Αλαγονίας	1.278	433	269	10	7.926
Αμφείας	5.050	35	70	-	15
Θουρίας	1.050	100	500	-	-
Αρίου	2.562	833	266	-	-
Σύνολο επαρχίας	15.790	2.411	2.640	710	8.055

Σημείωση: Γεωργική Απογραφή του έτους 1911. Γ'. Απαρίθμησης των οπωροφόρων..., ό.π., σ. 34.

Η παραγωγή εσπεριδοειδών (πορτοκάλια, λεμόνια, κίτρα, νεράντζια, μανταρίνια, φράπες) και άλλων οπωροφόρων (αχλάδια, μήλα, ροδάκινα, βερίκοκα, κεράσια), που εμφανίστηκαν στη Μεσσηνία στα μέσα του 19^{ου} αιώνα⁴⁸, ήταν επίσης αξιόλογη στις αρχές του 20ού αιώνα (πίνακας 2.9), με το δήμο Καλαμάτας να συγκεντρώνει τα περισσότερα δέντρα (56.038) και τον δήμο Αμφείας τα λιγότερα (5.620).

⁴⁸ Αλέξανδρος Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1867, (ανατύπωση με εισαγωγή Θ. Βερεμή-Στ. Παπαγεωργίου-Κ. Παπαθανασόπουλου-Διονύσιου Ν. Καραβία, Αθήνα 1980), σ. 81.

Πίνακας 2.10. Προϊόντα λαχανόκηπων⁴⁹ στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)

Δήμοι	Στρέμματα
Καλαμών	1.581
Αλαγονίας	15.276
Αμφείας	268
Θουρίας	955
Άριος	2.069
Σύνολο επαρχίας	20.149

Σημείωση: Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικαί εκτάσεις..., ό. π., σ. 762.

Πίνακας 2.11. Όσπρια⁵⁰ στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)

Δήμοι	Στρέμματα
Καλαμών	750
Αλαγονίας	5.091
Αμφείας	2.250
Θουρίας	-
Άριος	1.158
Σύνολο επαρχίας	9.249

Σημείωση: Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικαί εκτάσεις..., ό. π., σ. 682, 683.

Στην επαρχία Καλαμάτας καλλιεργούνταν ακόμη διάφορα προϊόντα λαχανόκηπων (πίνακας 2.10) και όσπρια (πίνακας 2.11). Στην περίπτωση των προϊόντων λαχανόκηπων, ο δήμος Αλαγονίας κατέχει το 1911 την πρώτη θέση με 15.276 στρέμματα και ο δήμος Αμφείας την τελευταία, με μόλις 268 στρέμματα. Αναφορικά με τα όσπρια, από το 1860 μέχρι το 1911 σημειώθηκε κατακόρυφη

⁴⁹Τα προϊόντα λαχανόκηπων, που καταγράφονται στην *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, είναι τα εξής: γεώμηλα, τομάτα, τεύτλα, κρόμυα, σκόροδα, πράσαι, αγγινάροι, έτερα λαχανικά (όπως μελιτζάναι, μπάμια κλπ.). Για τα συγκεκριμένα προϊόντα δεν εντοπίσαμε σχετικές πληροφορίες στην γεωργική απογραφή του 1860.

⁵⁰Όσπρια, που απογράφηκαν στην στατιστική του 1911, ήταν τα ακόλουθα: φασόλια, κουκιά, ερέβινθοι, φακή, φάβα, πιζέλια, λούπινα, ρόβη, βίκος και έτερα μη κατονομαζόμενα.

αύξηση της έκτασής τους (1860: 760 στρ., 1911: 9.249 στρ.).⁵¹ Σε επίπεδο δήμων, το μεγαλύτερο ποσοστό εκτάσεων με όσπρια συγκεντρώνεται στο δήμο Αλαγονίας. Αρκετά μικρότερες ποσότητες καλλιεργούνταν στους δήμους Αμφείας, Άριος και Καλαμών, ενώ στο δήμο Θουρίας δεν συναντήσαμε στρέμματα με όσπρια, με βάση πάντα τα στοιχεία της γεωργικής απογραφής του 1911. Ας αναφερθεί ότι η συνεισφορά των καλλιεργειών των οσπρίων και των λαχανικών στην εξασφάλιση της αυτάρκειας της αγροτικής οικογένειας ήταν σημαντική.

Οι κάτοικοι της επαρχίας Καλαμών ασχολούνταν και με τη μελισσοτροφία. Το 1860, στο σύνολο της επαρχίας καταγράφηκαν 2.704 κυψέλες, με την παραγωγή του μελιού να ανέρχεται στις 3.620 οκάδες και την παραγωγή κεριού τις 980 οκάδες.⁵² Το 1911 ο αριθμός των κυψελών αυξήθηκε κατακόρυφα, φτάνοντας τις 6.557. Σε επίπεδο δήμων, ο μεγαλύτερος αριθμός κυψελών εντοπίστηκε στο δήμο Αλαγονίας (3.930), με τους δήμους Καλαμών (1.393), Αμφείας (680), Άριος (304) και Θουρίας (250) να ακολουθούν κατά φθίνουσα σειρά.⁵³

Μεταξύ, επίσης, του Παμίσου και του Νέδοντα και πίσω από το φρούριο της Καλαμάτας υπήρχαν μεγάλοι μπανανεώνες.⁵⁴ Καλλιεργούνταν ακόμη ζαχαροκάλαμο και φραγκόσυκα. Για τα προϊόντα αυτά όμως δε διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες. Σύμφωνα με τα στοιχεία της στατιστικής απογραφής του 1911, στην επαρχία Καλαμών καλλιεργούνταν και βαμβάκι, αποκλειστικά στο δήμο Άριος, όπου και εντοπίστηκαν 185 στρέμματα.⁵⁵

Τον κατάφυτο χαρακτήρα της μεσσηνιακής γης, που είναι έκδηλος από την παρουσίαση των καλλιεργειών της, αποτυπώνει ο Γερμανός Armand Freiherr von Schweiger Lerchenfeld στο βιβλίο του *Η Ελλάδα με τον λόγο και την εικόνα* (1882). Γράφει χαρακτηριστικά για τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα: «Η Καλαμάτα βρίσκεται σ' ένα χαρούμενο παράδεισο, γεμάτο με φυτά, με μεγάλοπρεπες πορτοκαλιές, λεμονιές και ελιές, με υψηλόκορμα πεύκα, ψηλά κυπαρίσσια, τεράστιες συκιές και διάφορους

⁵¹ Στατιστική της γεωργίας, ό. π., σ. 16. Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικά εκτάσεις..., ό. π., σ. 682, 683.

⁵² Στατιστική της γεωργίας, ό. π., σ. 69. Να σημειωθεί ότι δεν καταγράφονται αντίστοιχες πληροφορίες για την παραγωγή μελιού και κεριού στην γεωργική απόγραφή του 1911.

⁵³ Γεωργική Απογραφή του έτους 1911. Αριθμός των ζώων..., ό. π., σ. 415.

⁵⁴ Νάσος Κληρόπουλος, *Καλαμάτα 1600 π. Χ. – 2000 μ. Χ. Πρόσωπα και Γεγονότα*, Καλαμάτα 2005, σ. 62.

⁵⁵ Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικά εκτάσεις..., ό. π., σ. 763.

φοίνικες. Σε καμία περιοχή της Ελλάδας δεν αναπτύσσει η φύση παρόμοια ζωτικότητα, όπως στη μεσσηνιακή ακτή» (www.kalamata.gr).⁵⁶

Στις προηγούμενες σελίδες έγινε προσπάθεια να παρουσιαστούν οι γεωργικές καλλιέργειες στην επαρχία Καλαμών, με βάση τα ποσοτικά δεδομένα των στατιστικών απογραφών της γεωργίας του 1860 και του 1911. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι η καλλιέργεια της σταφίδας εμφανίζει αυξητικές τάσεις από το 1860 και έπειτα, ενώ απογειώνεται κατά τη δεκαετία του 1870, ιδίως λόγω της σημειούμενης αύξησης της ζήτησης της σταφίδας από τη γαλλική αγορά. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι η έκταση των σταφιδώνων υπερδιπλασιάζεται από το 1860 μέχρι το 1911, με τους περισσότερους σταφιδώνες να εντοπίζονται πεδινούς δήμους Άριος, Θουρίας και Καλαμών, κυρίως όμως στο δήμο Άριος. Αντίθετα, στους ορεινούς δήμους Αλαγονίας και Αμφείας δεν απαντήθηκαν καλλιεργούμενες εκτάσεις με σταφίδα. Είναι ακόμη εμφανές ότι η αύξηση της έκτασης των αμπελώνων δεν ακολουθεί τους ίδιους ρυθμούς, με την καλλιέργεια των αμπέλων οίνου να είναι εντατικότερη από αυτή των αμπέλων, που παράγουν προϊόν προορισμένο για κατανάλωση φαγητού. Και στην περίπτωση των αμπελώνων, τις περισσότερες εκτάσεις τις συναντήσαμε στο δήμο Άριος, ενώ αρκετοί άμπελοι οίνου καλλιεργούνταν και στο δήμο Αλαγονίας.

Η ελαιοκαλλιέργεια επεκτάθηκε σημαντικά στη διάρκεια των ετών 1860 και 1911, η παραγωγή όμως λαδιού δεν παρουσίασε την ανάλογη αύξηση. Οι περισσότεροι ελαιώνες υπήρχαν στους δήμους Αλαγονίας και Καλαμών. Η παραγωγή σύκων παρουσίασε, επίσης, ανάπτυξη καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20ού, με το μεγαλύτερο τμήμα των συκεώνων να εντοπίζεται το 1911 στους πεδινούς, κυρίως, δήμους της επαρχίας Καλαμών. Παράλληλα, η καλλιέργεια της μουριάς έδωσε ώθηση τόσο στη σηροτροφία όσο και στον κλάδο της μεταξουργίας, παρά το ότι ο αριθμός των μωρεόδενδρων βρίσκεται σε πορεία μείωσης μεταξύ των ετών 1860 και 1911.

Επιπρόσθετα, η καλλιέργεια δημητριακών υπήρξε πηγή ανάπτυξης της οικονομίας της επαρχίας Καλαμών. Συστηματική ήταν η καλλιέργεια δημητριακών, κατά βάση σίτου, κριθαριού και σίκαλης, στο δήμο Αλαγονίας. Εντούτοις, είναι εμφανής η μείωση της παραγωγής τους, σύμφωνα πάντα με τα στοιχεία των μελετώμενων γεωργικών απογραφών. Το γεγονός αυτό οφείλεται τόσο στην εντατική

⁵⁶ www.kalamata.gr

ενασχόληση με την καλλιέργεια της σταφίδας, ιδίως από το 1870 και μετά, όσο και με την ποιότητα της γης, που προσφερόταν περισσότερο για τις σταφιδοφυτείες.

Τα εσπεριδοειδή και άλλα οπωροφόρα, τα οποία το 1911 ήταν από τα βασικά προϊόντα της επαρχίας Καλαμών, αναπτύχθηκαν κατά κύριο λόγο στο δήμο Καλαμών, ενώ αξιόλογος είναι και ο αριθμός των κερασιών στο δήμο Αλαγονίας. Το υψηλότερο ποσοστό ακόμη των εκτάσεων με προϊόντα λαχανόκηπων και με όσπρια εντοπίστηκαν στο δήμο Αλαγονίας, με τους υπόλοιπους δήμους να ακολουθούν με μεγάλη διαφορά. Αξίζει να επισημανθεί ότι ο αριθμός των καλλιεργούμενων εκτάσεων με όσπρια αυξήθηκε κατακόρυφα στο σύνολο της επαρχίας από το 1860 μέχρι το 1911. Κατακόρυφη ήταν και η αύξηση του αριθμού των κυψέλων μεταξύ των δυο γεωργικών απογραφών, με τις περισσότερες κυψέλες να απαντώνται στους δήμους Αλαγονίας και Καλαμών. Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί ότι οι καλλιεργητικές επιλογές του αγροτικού πληθυσμού της επαρχίας Καλαμών είναι άρρηκτα συνδεδεμένες και με τη μορφή του γεωγραφικού ανάγλυφου των περιοχών της, το υψόμετρο, την ποιότητα του εδάφους, τις κλιματικές συνθήκες και την εξασφάλιση της ζωάρκειας της αγροτικής οικογένειας. Για το λόγο αυτό, είναι διαφορετικές σε μεγάλο βαθμό οι καλλιεργητικές επιλογές των γεωργών των πεδινών περιοχών από εκείνες του αγροτικού πληθυσμού των ημιορεινών και ορεινών κοινοτήτων.

2.2. Κτηνοτροφία

Η κτηνοτροφία που αναπτύχθηκε στην επαρχία Καλαμών, όπως γίνεται αντιληπτό και από τον πίνακα 2.12, που δείχνει τον αριθμό των ζώων το 1860 και το 1911, σημείωσε σταθερή και όχι ιδιαίτερα ανοδική πορεία. Συγκεκριμένα, ο αριθμός των ίππων, των χοίρων, των όνων και των ημιόνων σχεδόν διπλασιάστηκε, τα αιγοπρόβατα μειώθηκαν, ενώ ο αριθμός των βοδιών παρέμεινε ο ίδιος. Ο διπλασιασμός των χοίρων σχετίζεται άμεσα με τη ζήτηση κρέατος από τα μεγάλα αστικά κέντρα και την εισαγωγή ευρωπαϊκών χοίρων (13% επί του συνόλου το 1911).⁵⁷ Στόχος των ποιμενικών οικογενειών ήταν ακόμη η παραγωγή γάλακτος και γαλακτοκομικών προϊόντων, γιαουρτιού, βουτύρου και, ιδίως, σκληρού και μαλακού

⁵⁷Μεγάλο τμήμα των πληθυσμών της υπαίθρου δεν συνήθιζε να καταναλώνει χοιρινό κρέας. (Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *ό. π.*, σ. 267, 268).

τυριού λόγω της σταθερής εμπορευσιμότητάς του στις τοπικές αγορές κα' όλη τη διάρκεια του χρόνου.⁵⁸

Πίνακας 2.12. Αριθμός ζώων στην επαρχία Καλαμών το 1860 και το 1911

	1860	1911
Αιγοπρόβατα	66.902	65.361
Βόδια	2.704	2.704
Άλογα	890	1.743
Χοίροι	3.790	7.045
Ημίονοι	714	1.104
Όνοι	1.138	2.690

Σημείωση: Στατιστική της γεωργίας, Γραφείον Δημοσίου Οικονομίας, Αθήνα 1864, σ. 60, 64, 65, 66, 68. Γεωργική Απογραφή του έτους 1911. Αριθμός των ζώων..., ό. π., σ. 334, 414, 415.

Πίνακας 2.13. Αριθμός ζώων στους δήμους της επαρχίας Καλαμών το 1911

Δήμοι	Πρόβατα	Χοίροι	Αίγες	Ίπποι	Ημίονοι	Όνοι	Βόες	Βούβαλοι	Όρνιθες
Καλαμών	4.810	612	3.313	853	295	27	423	3	8.506
Αλαγονίας	8.467	1.100	25.705	4	521	192	965	-	29.650
Αμφείας	4.065	1.230	9.650	62	273	106	663	-	10.380
Άριος	7.078	3.053	313	382	15	161	268	-	8.061
Θουρίας	1.430	1.050	530	442	-	-	385	-	4.150

Σημείωση: Γεωργική Απογραφή του έτους 1911. Αριθμός των ζώων..., ό.π., σ. 334, 335, 414, 415.

Σύμφωνα με τα ποσοτικά δεδομένα για τα ζώα στους δήμους της μελετώμενης επαρχίας το 1911 (πίνακας 2.13), στον ορεινό δήμο Αλαγονίας εντοπίστηκε ο μεγαλύτερος αριθμός προβάτων (8.467), αιγών (25.705), ημιόνων (521), όνων (192), βοδιών (965) και ορνίθων (29.650). Στο δήμο Άριος υπήρχαν οι περισσότεροι χοίροι

⁵⁸Το 1860 η κατά κάτοικο εγχώρια παραγωγή γάλακτος και κρέατος έφτανε τα 93 και 22 χιλιόγραμμα αντίστοιχα. (Στο ίδιο, σ. 260).

(3.053) και στο δήμο Καλαμάτας οι πιο πολλοί ίπποι (853) και 3 βούβαλοι, ζώο το οποίο δεν απαντάται στους άλλους δήμους. Γενικότερα, στην επαρχία Καλαμών κατά το 1911 αντιστοιχούσαν σε κάθε κάτοικο 0,13 ίπποι, όνοι και ημίονοι, 0,07 βόες και βούβαλοι, 0,63 πρόβατα και 0,96 αίγες.⁵⁹

Στη γεωργική απογραφή του 1911 παρουσιάζονται επίσης τα αποτελέσματα της σύγκρισης του αριθμού των νομαδικών ζώων με την έκταση των λειμώνων και των βοσκών.⁶⁰ Ειδικότερα, στην επαρχία Καλαμών σε κάθε ζώο αναλογούν 4,74 στρέμματα λειμώνων και βοσκών. Η αναλογία αυτή ήταν η μεγαλύτερη στο σύνολο της Πελοποννήσου, με τον αντίστοιχο αριθμό στρεμμάτων να ανέρχεται στο 0,68. Το γεγονός αυτό φανερώνει μια σχετική επάρκεια τόπων για βόσκηση των ζώων, συγκριτικά πάντα σε σχέση με τις υπόλοιπες επαρχίες της Πελοποννήσου.

Όπως είναι εμφανές ακόμη από τον πίνακα 2.14, που παρουσιάζει τις εκτάσεις των λειμώνων και των βοσκοτόπων στην επαρχία Καλαμών το 1911, το μεγαλύτερο ποσοστό των λειμώνων με χορτάρι εντοπίζεται στο δήμο Αλαγονίας, όπου ήταν αναπτυγμένη η κτηνοτροφία. Στον ορεινό αυτό δήμο, άλλωστε, καταγράφονται και οι περισσότεροι ποιμένες, με βάση τις στατιστικές απογραφές πληθυσμού του 1861 και 1879, που παρουσιάζουν τις επαγγελματικές κατηγορίες και ανά δήμο. Για την επαγγελματική και κοινωνική διάρθρωση της επαρχίας Καλαμών και των δήμων της γίνεται λόγος σε επόμενο κεφάλαιο. Στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές του δήμου Αμφείας, όπου υπήρχαν αρκετές αίγες και πρόβατα, είναι συγκεντρωμένο το μεγαλύτερο μέρος των βοσκότοπων που δεν καλλιεργούνταν, με αρκετά μεγάλη διαφορά από τους δήμους Αλαγονίας και Καλαμών. Στους πεδινούς δήμους Άριος και Θουρίας δεν καταγράφηκαν μη καλλιεργήσιμοι βοσκότοποι.

⁵⁹Γεωργική Απογραφή του έτους 1911. Αριθμός των ζώων, των κατοικιδίων πτηνών και κυψελών. V. Πελοπόννησος, σ. IV.

⁶⁰Στο ίδιο, σ. III.

Πίνακας 2.14. Λειμώνες στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)

Δήμοι	Λειμώνες θεριστού	χόρτου	Βοσκαί καλλιεργήσιμοι	Βοσκαί καλλιεργήσιμοι	μη
Καλαμών	-		1.040	11.095	
Αλαγονίας	24.100		43.000	60.000	
Αμφείας	-		37.025	140.570	
Άριος	425		326	-	
Θουρίας	1.700		3.400	-	
Σύνολο επαρχίας	26.225		84.791	211.665	

Σημείωση: Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικά εκτάσεις..., ό. π., σ. 843.

Η σχέση της κτηνοτροφίας και της γεωργίας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί τόσο ανταγωνιστική όσο και συμπληρωματική.⁶¹ Η αύξηση των καλλιεργημένων γαιών από το 1860 μέχρι το 1911 λειτούργησε ανασταλτικά για την κτηνοτροφία αιγοπροβάτων, γεγονός το οποίο αποτυπώνεται και στην περίπτωση της επαρχίας Καλαμών με τη μείωση του αριθμού τους στη διάρκεια αυτών των ετών.⁶² Η μετατροπή, επίσης, των εθνικών γαιών σε ιδιωτικές, με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, συνέβαλε στον περιορισμό των λιβαδιών. Υπήρχε, δηλαδή, ανταγωνισμός για τους υπάρχοντες λειμώνες ανάμεσα στους ποιμένες και τους γεωργούς.

Ας αναφερθεί ακόμη ότι το ζώο που είναι απαραίτητο για το όργωμα της γης είναι το βόδι, με την έλλειψή τους όμως να χαρακτηρίζει τον 19^ο αιώνα. Η χρήση του αλόγου στο όργωμα ήταν σπάνια εκείνη την εποχή. Το 1875 από τα 213.000 αροτριώντα ζώα, μόνο τα 8.000 είναι άλογα.⁶³ Τόσα περίπου είναι και τα γαϊδούρια (7.500), στη χρησιμοποίηση των οποίων κατέφευγαν κατ' ανάγκην οι χωρικοί, προκειμένου να οργώσουν τα χωράφια τους.⁶⁴ Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι

⁶¹Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Σπηλιωτάκης στη Στατιστική του 1860, «η κτηνοτροφία μας αυτοσχεδίως θεραπεύουσα τας ανάγκας της και μη έχουσα κανέν συμφέρον, αντί να βοηθή επιβουλεύεται πολλάκις τας γεωργικάς καλλιέργειας». (Στατιστική της γεωργίας, ό. π., σ. κα').

⁶²Η έκταση της καλλιεργημένης γης, που ανερχόταν σε 3.700.000 στρέμματα το 1860, έφτασε τα 6.600.000 το 1911. Από την άλλη, ο αριθμός των αιγοπροβάτων μεταξύ των συγκεκριμένων χρονικών ορίων μειώθηκε από 5.000.000 σε 4.200.000. Η αντιστοιχία αιγοπροβάτων και στρέμματος καλλιεργημένης γης ήταν το 1860 1,4 και το 1911 μόλις 0,6. Την πληροφορία δανειζόμαστε από τη μελέτη του Δημήτρη Κ. Ψυχogiού, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1995, σ. 42.

⁶³Αλέξανδρος Μανσόλας, *Απογραφικά πληροφoρiα περί γεωργίας...*, ό. π., σ. 41.

⁶⁴Αυτή η σημειούμενη έλλειψη αροτριώντων ζώων χειροτέρευσε από το 1883 και έπειτα, μετά δηλαδή από την εισαγωγή του φόρου επί των αροτριώντων. (Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, ό. π., σ. 296).

στην καλλιέργεια της σταφίδας και του αμπελιού δεν είναι απαραίτητη η χρήση αροτριώντων ζώων, καθώς μπορούσαν να καλλιεργηθούν και μόνο με σκαπτικά εργαλεία.⁶⁵ Η χρήση, άλλωστε, των σκαπτικών εργαλείων ήταν ευρέως διαδεδομένη στην Ελλάδα και σε αρκετές περιπτώσεις αντικαθιστούσε το άροτρο.⁶⁶ Τέλος, τα άλογα, τα μουλάρια και τα γαϊδούρια τα μεταχειρίζονταν για τις μεταφορές τους τόσο οι γεωργοί όσο και οι κτηνοτρόφοι. Οι τελευταίοι τα χρησιμοποιούσαν για τις μετακινήσεις τους από τις ορεινές περιοχές στις πεδιάδες, αλλά και στο πλαίσιο της απασχόλησής τους ως αγωγάτες, συμπληρώνοντας με αυτόν τον τρόπο τα εισοδήματά τους.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η κτηνοτροφία της επαρχίας Καλαμών δεν σημείωσε ιδιαίτερη πρόοδο από το 1860 μέχρι το 1911. Αξιοπρόσεκτη είναι η αύξηση των φορτηγών ζώων και των χοίρων, η μείωση του αριθμού των αιγοπροβάτων και η σταθερή παρουσία των βοδιών. Σε επίπεδο δήμων, ο δήμος Αλαγονίας είναι αυτός στον οποίο εντοπίστηκε ο μεγαλύτερος αριθμός των προβάτων, των αιγών, των ημιόνων, των όνων, των βοδιών και των ορνίθων. Η συστηματική εκτροφή και αναπαραγωγή ζώων σχετίζεται είτε με την οικονομική τους εκμετάλλευση είτε με την εκμετάλλευση και αξιοποίηση των προϊόντων τους. Τα ζώα, λοιπόν, χρησιμοποιούνταν στις αγροτικές εργασίες, όχι όμως σε μεγάλο βαθμό στην καλλιέργεια του αμπελιού και της σταφίδας, στις μετακινήσεις των ορεινών πληθυσμών προς την πεδιάδα, καθώς και για την παραγωγή γάλακτος, γαλακτοκομικών προϊόντων και κρέατος, προϊόντα που επέτρεπαν την εξασφάλιση των διατροφικών αναγκών της οικογένειας, αλλά και συμπλήρωναν το εισόδημά της με την πώλησή τους. Τέλος, άξια αναφοράς είναι η ύπαρξη περιορισμένων εκτάσεων λειμώνων, γεγονός που καθιστούσε ανταγωνιστικές τις σχέσεις της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Βέβαια, οι διαστάσεις του προβλήματος αυτού ήταν μικρότερες στην επαρχία Καλαμών συγκριτικά με τις άλλες επαρχίες της Πελοποννήσου. Και αυτό διότι εκεί υπήρχαν περισσότεροι τόποι κατάλληλοι για βόσκηση και πάλι, όμως, όχι επαρκείς.

⁶⁵ Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *ό. π.*, σ. 40.

⁶⁶ Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *ό. π.*, σ. 296. Βλ. επίσης Α. Tombazis, *La Grèce d' un point du vue agricole*, Αθήνα 1878, σ. 12.

2.3. Βιοτεχνία-Βιομηχανία

Ο δευτερογενής τομέας της παραγωγής (βιοτεχνία- βιομηχανία) συνέβαλε, με τη σειρά του, στην οικονομική ανάπτυξη της επαρχίας Καλαμάτας. Συγκεκριμένα, αναπτύχθηκαν οι κλάδοι της βυρσοδεψίας, μεταξουργίας-μεταξοϋφαντουργίας, της αλευροβιομηχανίας, της ελαιουργίας και της σαπυνοποιίας, καθώς και της οινοπνευματοποιίας-ποτοποιίας-οινοποιίας, η ανάπτυξη των οποίων στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα έχει άμεση σχέση με τη σταφιδική κρίση, που οδήγησε στη μαζική μεταποίηση του καρπού που παρακρατείτο μέσω του παρακρατήματος, στα πλαίσια της αντιμετώπισης των διαφόρων προβλημάτων που είχαν ανακύψει. Χαρακτηριστικό είναι ότι αυτοί οι κλάδοι αναπτύχθηκαν, σχεδόν αποκλειστικά, στην πόλη της Καλαμάτας, έχοντας ως αποτέλεσμα να εξελιχθεί η τελευταία σε ένα από τα πέντε βιομηχανικά κέντρα της χώρας. Άλλωστε, η ανάπτυξη της βιομηχανίας προωθήθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό στις πόλεις-λιμάνια, ιδιαίτερα σε λιμάνια εξωτερικού εμπορίου, όπως είναι και η Καλαμάτα, λόγω του ότι στις πόλεις αυτές ξεδιπλώθηκαν οι κατάλληλες δημογραφικές και συγκοινωνιακές συνθήκες.⁶⁷ Η Καλαμάτα συγκαταλέγεται στις πόλεις μεσαίας βιομηχανικής ανάπτυξης, με σημαντική εξάρτηση από τον αγροτικό της περίγυρο, ο οποίος και λειτούργησε καθοριστικά ως προς τις επιλογές της βιομηχανικής επένδυσης. Εδώ, θα πρέπει να θίξουμε προκαταρκτικά ότι η διεύρυνση του δευτερογενούς τομέα αποτελεί έναν ακόμη λόγο για τις μετακινήσεις από την αγροτική ενδοχώρα προς την πόλη, γεγονός το οποίο θα πραγματευτούμε διεξοδικά στη συνέχεια.

⁶⁷ Παναγιώτα Καλόγηρη, Βάσιος Τσοκόπουλος, «Βιομηχανία και πόλεις στην Ελλάδα το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, Β' τόμος, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1985, σ. 435. Βλ. ακόμη Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, επιμέλεια Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006, σ. 225. Για τα χαρακτηριστικά και την πορεία της ελληνικής βιομηχανίας κατά το 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20^{ού} βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης ..., ό. π.* και Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Πίνακας 2.15. Βιομηχανικά Καταστήματα στην Ελλάδα την περίοδο 1874-1900

Πόλη	1874/1875	1882-1883	1890/1891	1899/1900
Πειραιάς	30	43-45	52	76
Ερμούπολη	14	18-19	23	28
Πάτρα	13	14-16	20-24	30
Αθήνα	8	8-9	12-13	19
Καλαμάτα	6	4-5	6-7	14

Σημείωση: Χριστίνα Αργιαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό. π., σ. 407, 413, 414.

Σε ιδιαίτερα δυναμικούς κλάδους του δευτερογενούς τομέα αναδείχτηκαν από τη μια η μεταξουργία-μεταξοϋφαντουργία και από την άλλη η οينوπνευματοποιία-ποτοποιία-οινοποιία. Μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η πορεία της μεταξουργίας υπήρξε ανοδική. Το 1853 ιδρύθηκε στην πόλη από τον Γάλλο Αλέξανδρο Φουρναίρ (πλοίαρχος στη εκστρατεία του Μαιζόνος στην Πελοπόννησο, 1828) το πρώτο μηχανοκίνητο κατάστημα αναπνήσις μεταξιού, το οποίο συνέχισε τη λειτουργία του μέχρι και το θάνατό του, το 1875.⁶⁸ Το μεταξουργείο αυτό επισκέφτηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του 1870 κατά το ταξίδι του στην Ελλάδα ο Henri Belle.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, η οργάνωσή του [...] είναι πολύ απλή. Σε μια μοναδική αίθουσα, από την οποία αποτελείται η βιοτεχνία, πενήντα νεαρές κοπέλες κάθονται στη σειρά, η μια μετά την άλλη, έχοντας μπροστά τους μια μεγάλη λεκάνη με νερό που αναβράζει και απασχολούνται με το ξετύλιγμα του μεταξιού από τα κουκούλια. [...] Γενικώς το μετάξι είναι καλής ποιότητας, λείο, άψογο και αυθεντικό. [...] Εργάζονται από τις έξι το πρωί ως τις έξι το βράδυ. Τους παρέχεται μια ώρα φαγητό, το οποίο αποτελείται γενικώς, όπως όλα τα ελληνικά φαγητά της κατώτερης τάξης, από μερικά αγγούρια, σταφίδες και λίγο ψωμί (Henri Belle, 1881).⁶⁹

Στην Καλαμάτα λειτουργούσαν κατά τη δεκαετία του 1870 5 μεταξουργεία,⁷⁰ αποτελώντας την εποχή εκείνη το πρώτο μεταξοπαραγωγικό κέντρο της χώρας και εξασφαλίζοντας παράλληλα πάνω από το μισό της εθνικής παραγωγής σε μετάξι. Το γεγονός αυτό συνδέεται με τον μαρασμό των μεγάλων μεταξουργείων της Αθήνας (Αθανασίου Δουρούτη) και του Πειραιά (Λουκά Ράλλη).⁷¹ Κύρια αγορά του μεταξιού

⁶⁸Σταυρούλα Α. Βερράρου, «Εμπόριο και βιομηχανία», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 20.

⁶⁹Henri Belle, *Voyage en Grèce- trois années en Grèce*, Librairie Hachette, Paris 1881.

⁷⁰Οι μεταξουργικές αυτές επιχειρήσεις είχαν συνολική ισχύ 43 ίππους, παρήγαγαν 40 τόνους και απασχολούσαν 500 εργάτες. Νάσος Κληρόπουλος, ό. π., σ. 63.

⁷¹Εφ. *Πελοπόννησος*, 5 Ιουνίου 1868, αρ. φ. 226.

της Καλαμάτας αποτελούσε η Γαλλία, ενώ και ένα μεγάλο τμήμα της παραγωγής προοριζόταν για επεξεργασία από τους τοπικούς αργαλειούς.⁷²

Πίνακας 2.16. Μεταξουργία Καλαμάτας 1879

Ονομασία Καταστήματος	Λέβητες	Ετήσια παραγωγή μεταξιού σε οκάδες
1. Φελς και Σία	76	4.400
2. Δ. Μαραβάς	56	2.200
3. Δ. Λιμπερόπουλος	48	2.200
4. Θ. Μαρκόπουλος	32	1.500
5. Ν. Ψάλτης, υιός και Ν. Παπαφωτεινός	20	800
Σύνολο	232	11.100

Σημείωση: εφ. Αριστόδημος, αρ. φ. 11, 19 Μαρτίου 1879.

Κατά τη δεκαετία του 1880, παρά την ασθένεια του μεταξοσκώληκα (πεπερίνη) που έπληξε την ελληνική σηροτροφία, οι επενδύσεις στον τομέα αυτό συνεχίστηκαν με αμειώτους ρυθμούς. Συγκεκριμένα, εμφανίστηκαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα νέες ατμοκίνητες εγκαταστάσεις παραγωγής μεταξιού. Πρόκειται για τις επιχειρήσεις των αδελφών Στασινοπούλου (1882), του Ιωάννη Δανασσή (1885) και των αδελφών Αγγελοπούλου (1885).⁷³ Το 1900 οι επιχειρήσεις αυτές, συμπεριλαμβανομένης και του Δ. Μαραβά, που είχε ιδρυθεί στη διάρκεια του 1860, παρήγαγαν ετησίως πάνω από 15.000 οκάδες μετάξι, παραγωγή η οποία και προοριζόταν για τις αγορές της Μασσαλίας, της Λυών και της Ιταλίας, ενώ η

⁷²Σταυρούλα Α. Βερράρου, *ό. π.*, σ. 20.

⁷³Το 1900 στο εργοστάσιο των αδελφών Στασινοπούλου εργάζονταν περίπου 160 εργάτριες, ενώ η ετήσια παραγωγή μεταξιού έφτανε τις 6.000 οκάδες. Στο εργοστάσιο του Ιωάννη Δανασή εργάζονταν 120 εργάτριες και παρήγαγε ετησίως 4.000 οκάδες μεταξιού. Το μεταξουργείο των αδελφών Μαραβά απασχολούσε 120 εργάτριες και η ετήσια παραγωγή ανερχόταν σε 4.500 οκάδες. Τέλος στην επιχείρηση των αδελφών Αγγελοπούλου εργάζονταν 60 εργάτριες, με την ετήσια παραγωγή μεταξιού να αγγίζει τις 2.000 οκάδες. (*Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Τυπογραφείο της «Ευνομίας» Ιω. Πολυμενάκη, 1900, σ. 35).

παραγωγή του Δανασσή αποστελλόταν, επίσης, και στη Γερμανία, την Ελβετία και την Αγγλία.⁷⁴

Στο γύρισμα του αιώνα, είναι εμφανής μια μεγαλύτερη στροφή προς τη μεταξοϋφαντουργία. Ας αναφερθεί ότι η τέχνη της μεταξοϋφαντικής είναι ανιχνεύσιμη στην πόλη ήδη από την εποχή της τουρκοκρατίας, ενώ μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους γνωρίζει σημαντική ανάπτυξη, με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα το εργαστήρι της Μονής Καλογραιών του Αγίου Κωνσταντίνου.⁷⁵ Όπως αναφέρει ο γιατρός Χρήστος Κορύλλος στις σημειώσεις του από το ταξίδι του στην Καλαμάτα το 1891, η Μονή Καλογραιών «παρέχει άσυλον εις 70 αδελφάς, διαιτωμένας κοινοβιακώς και ασχολουμένας ιδίως εις την μεταξουργίαν και την υφαντικήν, υφαίνουσας δε μετά περισσής τέχνης παντοειδή και ποικίλως κεχρωσμένα μεταξωτά υφάσματα, το πλείστον κατά παραγγελίαν των εγχωρίων. Εκεί δύναται τις να προμηθευθή και τα άριστα των ονομαστών Καλαματιανών μανδυλίων».⁷⁶

Την ιδιαίτερη άνθηση της παραγωγής μεταξιού μαρτυρούν και τα λόγια του αρθρογράφου της εφημερίδας *Καλαματιανή*:

Η μεταξοσκωλικοτροφία ήτο δια την Μεσσηνίαν και ιδιαιτέρως δια τας Καλάμας πηγή πλουτισμού, διότι δια της αφθόνου και εκλεκτής παραγωγής μεταξοβομβύκων ου μόνον η μεταξοπαραγωγή ήτο εν ακμή, εξ ου και δια της εξαγόμενης μετάξης χρυσός αφθονος εισήγετο εις τον τόπον και η κατεργασία ταύτης πολύ πλείονας απησχόλει χείρας πτωχών εντοπίων κορασίδων, αλλά και η των μεταξωτών υφαντουργία προσηύξανε τα κέρδη ακμάζουσα (Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 12, 29 Νοεμβρίου 1895).⁷⁷

Αξιοσημείωτο είναι ότι το 1873, έπειτα από πρωτοβουλία της δημοτικής αρχής και των μεταξοβιομηχάνων, ιδρύθηκε Σχολή για την επιστημονικότερη

⁷⁴Στο ίδιο, σ. 35.

⁷⁵Σταυρούλα Α. Βερράρου, *ό. π.*, σ. 21.

⁷⁶Χ. Π. Κορύλλος – Στ. Θεοχάρης, *Πεζοπορία από Πατρών εις Καλάμας*, εκδόσεις Πελοπόννησος, Πάτρα 2014, σ. 74. Για περισσότερες πληροφορίες για τη Μονή Καλογραιών βλ. Δημ. Δουκάκης, *Μεσσηνιακά και ιδία περί Φαρών και Καλαμάτας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Καποδιστρίου*, τχ. Γ', Αθήνα 1911, σ. 314-318.

⁷⁷Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 12, 29 Νοεμβρίου 1895. Όπως υπογραμμίζεται και στο *Ημερολόγιο* του έτους 1900, «η βιομηχανία της Μεταξουργίας εν Καλάμαις ήτις κατά τα τελευταία έτη έβαινε οπισθοδρομικώς, ένεκεν της μικράς ανατροφής των κουκουλοσπόρων ως εκ της καταστροφής των μωριαιδένδρων, ήρξατο να αναθάλλη, προϊόντος δε του χρόνου η μεταξοπαραγωγή θέλει προοδεύσει σπουδαίως καθόσον οι απέραντοι άλλοτε εκκριζωθέντες μωριαίνες της Μεσσηνίας προς φυτουργίαν σταφιδάμπέλων είχαν σταματίσει την πρόοδον της σκωληκοτροφίας, από τινος όμως χρόνου ήρξατο υπό των κατοίκων αναπτυσσομένη νέα φυτουργία μωραιών, και μετά πάροδον δεκαετίας η παραγωγή θέλει τριπλασιασθή». (*Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900, ό. π.*, σ. 34). Για την παραγωγή μεταξιού της Καλαμάτας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα βλ. Christine Agriantoni, «La sort de la soie en Grèce au XIXe siècle: du déclassement des productions domestiques à la marginalisation d' une industrie rurale», στον τόμο : *Cultural and Commercial Exchanges Between the Orient and the Greek World*, Αθήνα 1991, ΚΝΕ/ΕΙΕ, σ. 50-54.

διδασκαλία εκτροφής κουκουλιών, γεγονός το οποίο υποδηλώνει το έντονο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη του τομέα της σηροτροφίας και, κατ' επέκταση, της μεταξουργίας.⁷⁸ Ο τότε πρωθυπουργός Αλ. Κουμουνδούρος ακόμη, προκειμένου να δώσει ώθηση στη μεταξοκαλλιέργεια, ίδρυσε το 1880 στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα σηροτροφικό σταθμό, ενώ προχώρησε και σε ευνοϊκές φορολογικές ρυθμίσεις για τους σηροτρόφους.⁷⁹

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αναπτύχθηκε σημαντικά και ο τομέας της οينوπνευματοποιίας – ποτοποιίας – οινοποιίας. Πρέπει να μνημονευτεί ότι από την πόλη της Καλαμάτας ξεκίνησε, το 1850, η ιστορία της ελληνικής ποτοποιίας, με την ίδρυση της εταιρείας του Γ. Καλλικούνη.⁸⁰ Το 1891, μετά το θάνατο του Γ. Καλλικούνη, τα ηνία της επιχείρησης ανέλαβε ο Ν. Καλλικούνης, χημικός-οιολόγος, που μόλις είχε επιστρέψει από τη Γαλλία, όπου και αποπεράτωσε τις σπουδές του. Στα χρόνια του Ν. Καλλικούνη η ποτοποιία γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη, σε σημείο που «εξήρθη εις το ύψος μεγάλου παγκοσμίου ιδρύματος», γνωστού όχι μόνο στον ελληνικό χώρο αλλά και στην Ευρώπη και την Αμερική.⁸¹ Τα προϊόντα της εταιρείας κέρδισαν επίσης πολλά χρυσά μετάλλια και άλλες διακρίσεις σε διεθνείς εκθέσεις.⁸²

⁷⁸Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης. Θεωρητικές προσεγγίσεις. Εμπειρική έρευνα: Η περίπτωση της Καλαμάτας*, Καλαμάτα 2008, σ. 172.

⁷⁹Νάσος Κληρόπουλος, *ό. π.*, σ. 63, 64.

⁸⁰Η ποτοποιία Καλλικούνη εξακολουθεί να υπάρχει ακόμη και σήμερα και να εξάγει τα προϊόντα της στις διεθνείς αγορές. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Δ. Χαροντάκης, «Οι καλαματιανοί ποτοποιοί», εφ. *Το Βήμα*, 10 Οκτωβρίου 1999.

⁸¹Στο ίδιο, σ. 66.

⁸²Αναφορικά με τα βραβεία, διαβάζουμε στην εφημερίδα *Καλαματιανή*: «Το γνωστόν ενταύθα οينوπνευματοποιείον Καλλικούνη, τα προϊόντα της παραγωγής του οποίου τόσο είναι δικαίως φημισμένα ου μόνον ενταύθα, αλλά και πανταχού της Ελλάδος, δεύτερον ήδη έλαβε βραβείον, το της εν Βορδιγάλοις μόνης οίνων και οينوπνευματωδών ποτών εκθέσεως του 1895, εν ω εν τη εκθέσει του 1890 της αυτής πόλεως έχει λάβει έτερον χρυσούν. Επί πλέον εν τη τελευταία ταύτη εκθέσει επηνέθη και ο κατασκευαστής κ. Ν. Καλλικούνης. Προς συμπλήρωσιν δε της τιμής πολλοί των εν Βορδιγάλοις εμπορευομένων το είδος εξήτησαν την εκεί αντιπροσωπία του εργοστασίου. Τα εν τη τελευταία ταύτη εκθέσει εκτεθέντα και βραβευθέντα είδη είναι μαστιχόρακα, ρόμι, ηδύποτα εγχώρια και ευρωπαϊκά, κονιάκ, συρόπιον εκ σταφυλών άνευ ζυμώσεως και οίνοι ερυθροί ευώδεις και λευκοί αρητίνωτοι και ρητινίτης». (Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 7, 5 Νοεμβρίου 1895).

Αναφέρεται ακόμη στην εφημερίδα *Θάρρος* στις 27 Ιουλίου του 1900: «Ο πρώτος τετιμημένος οίκος Οينوπνευματοποιίας εν Ελλάδι Ν. Γ. Καλλικούνη, αριθμεί 12 σταυρούς μεγάλης αξίας, 25 χρυσά μετάλλια και διπλώματα εκτός συναγωνισμού, εξάγων ετησίως 500.000 οκάδας ποτών και ηδυπότων περιζητήτων παντού. Το εργοστάσιον εκτελεί παραγγελίας δια την Ελλάδα, την Ανατολήν, την Ευρώπην και Αμερικήν. Εσχάτως ιδρύθη εν Αθήναις μέγα υποκατάστημα του εργοστασίου Καλλικούνη, εν τη οδω Σταδίου αριθμ. 28, έναντι του Υπουργείου Οικονομικών, εν ω αμιλλώνται σπουδαίως η καλλιτεχνία και η πολυτέλεια με τα θεόγευστα ποτά». (Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας,

Όπως επισημαίνεται και στη γαλλική «Encyclopedie Contemporaine» της 29^{ης} Μαρτίου του 1896, «το κατάστημα λιανικής πώλησεως της ποτοποιίας στην Καλαμάτα το επισκέπτονται καθημερινώς από το πρωί ως το βράδυ 2.000 άτομα, τα οποία δοκιμάζουν τα προϊόντα της εταιρείας» (Χαροντάκης, 1999).⁸³ Κατά το 1900, επίσης, το ύψος της παρασκευής και της εξαγωγής των ποτών, των ηδύποτων και των οίνων ανερχόταν σε 300.000 οκάδες.⁸⁴

Παράλληλα, αναφέρουμε και τα εργοστάσια οινοπνευματοποιίας του Διονυσίου Σταματελάκη (1864), των αδελφών Καλούλη (1884), των Τριανταφύλλου-Αγγελόπουλου, του Αθανάσιου Φοίφα, του Διονυσίου Στεφανούρη (1892), του Παναγιώτη Παχύ, του Γ. Ι. Παπαβασιλόπουλου, του Ψαλτήρα, του Ευσταθίου Δ. Γεντέκου (1890), της Εταιρείας Ζάννου και Ρως, που το 1904 μετονομάστηκε σε Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων κ.ά., τα οποία και λειτουργούσαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Όπως σημειώνεται στο *Ημερολόγιο* του 1897, η ετήσια παραγωγή των εργοστασίων του Διονυσίου Σταματελάκη, των Αδελφών Καλούλη και των Τριανταφύλλου-Αγγελόπουλου ανέρχεται σε 180.000 οκάδες οινοπνεύματος, ενώ το 1900 έφτανε τις 200.000 οκάδες.⁸⁵ Το οινόπνευμα αυτό καταναλωνόταν κατά κύριο λόγο από τα εγχώρια ποτοποιεία, ενώ μικρή ποσότητα προοριζόταν για τις αγορές των νοτίων επαρχιών της χώρας.

Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913), τομ. Α', Μεσσηνιακός Λόγος, Καλαμάτα 2003, σ. 67).

⁸³Δ. Χαροντάκης, *ό. π.* Το 1897 ο δήμος του Παρισίου προσκάλεσε τον Ν. Καλλικούνη να λάβει μέρος ως κριτής ποτών και κρασιών στην έκθεση που θα διοργανωνόταν στην πόλη, ενώ στις 16 Φεβρουαρίου του 1900 ο βασιλιάς Γεώργιος Α' απένειμε στον ιδιοκτήτη της εταιρείας τον Σταυρό του Σωτήρος, προκειμένου να τον τιμήσει για τις υπηρεσίες που προσέφερε στην ελληνική βιομηχανία οινοπνευματωδών. (Στο ίδιο).

⁸⁴Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία....*, *ό. π.*, σ. 66. Χαρακτηριστική για την οινοπνευματοποιία στην Καλαμάτα, αλλά και το οινοπνευματωπωλείο του Καλλικούνη είναι η γλαφυρή περιγραφή του Χρήστου Κορύλλου: «η οινοπνευματοποιία εν Καλάμαις είναι λίαν προηγμένη, η δε επιτόπιος κατανάλωσις του προϊόντος της βιομηχανίας ταύτης μεγίστη. Κατά πάσαν μεσημβρίαν και εσπέραν, προ του φαγητού, άπαντες σχεδόν οι κάτοικοι, μηδέ των ιερέων εξαιρουμένων, μετά των παρεπιδήμων, υπαλλήλων και λοιπών, εκστρατεύουσιν, ούτως ειπείν κατά των οινοπνευματωπωλείων, ων ουκ έστιν αριθμός και κενούσι δωδεκάδας τινάς ποτηρίων μαστίχης ή άλλων ποικιλιών του οινοπνεύματος διά την όρεξιν. Ο μεγαλείτερος δε συνωστισμός γίνεται προ του οινοπνευματωπωλείου του Καλλικούνη, οπόθεν ή έρχοται ή ένθα περατούσι τον πότον, άπαντες ανεξαιρέτως, οι μη έχοντες την όρεξιν και προσπαθούντες ν' ανοιζωσιν αυτήν δι' αντίκλειδος. Το οινοπνευματωπωλείον τούτο, εν ώρα μεσημβρίας τε και εσπέρας, ομοιάζει προς ποτισώνα, προς τόπον δηλαδή συνήθη, ένθα συρρέουσι τα πρόβατα προς πόσιν, συν τη διαφορά ότι, τα μεν πρόβατα πίνουνι υδωρ, οι δε Καλαματιανοί οινόπνευμα, υπό διάφορα ονόματα». (Χ. Π. Κορύλλος, *ό. π.*, σ. 75, 76).

⁸⁵*Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Καλαμάτα 1897, σ. 35, *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, *ό. π.*, σ. 33.

Σημαντική ήταν επίσης η βιομηχανική παραγωγή των αλεύρων. Το 1869 συστάθηκε ο πρώτος ατμοκίνητος αλευρόμυλος στην Καλαμάτα, το «εταιρικών κατάστημα ατμομηχανής αλευροποιείου και εκθλίψεως ελαιοκάρπου» των Λ. Παρασκευόπουλου και Σ. Σταυριανάκου ή Σταυριανέα, στη σημερινή πλατεία Ταξιαρχών.⁸⁶ Το 1875 λειτουργούσαν στην πόλη οι ατμοκίνητοι αλευρόμυλοι του Γ. Λιόντου και των Σκλαβέα – Παρασκευόπουλων, ενώ το 1897 των αδελφών Μπαλή, δίπλα στον ποταμό Νέδοντα.⁸⁷ Το 1905-1906 και το 1910-1911 λειτουργούσαν ο ηλεκτροκίνητος αλευρόμυλος των Καπράλου και Μπαλή, που είχε ιδρυθεί το 1886, ενώ το 1905-1906 οι κινούμενοι με γκαζολίνη των Μπαρδή-Γεωργόπουλου και Φίστα-Λαφαζάνη.⁸⁸

Στην επαρχία Καλαμών εντοπίστηκαν και τα ατμοκίνητα ελαιουργεία των αδελφών Στασινόπουλου, που είχε συσταθεί το 1897, του Λ. Κοντέα, που είχε ιδρυθεί το 1900, των Λιναρδάκη-Στρούμπου, που είχε ιδρυθεί το 1909, όπως και το ηλεκτροκίνητο ελαιουργείο των Ν. και Π. Αντωνακόπουλου. Κατά το 1909 στο εργοστάσιο των Λιναρδάκη-Στρούμπου λειτούργησε και ατμοκίνητο σαπυνοποιείο-πυρηνελαιουργείο, με ετήσια παραγωγή και εξαγωγή 300.000 οκάδων σαπουνιού και 350.000 πυρηνελαίου.⁸⁹ Το 1895 συστάθηκαν, επίσης, δύο εργοστάσια σχοινοποιίας, αυτό του Νικ. Πουλάκου και εκείνο του Θεοδ. Θεοδωροπούλου, ενώ λειτουργούσε και το εργοστάσιο καθεκλοποιίας του Αγγελή Γεωργόπουλου.⁹⁰

Τον κατάλογο των βιομηχανικών καταστημάτων της Καλαμάτας συμπληρώνουν το εργοστάσιο Ζαχαροπλαστικής και Χαλβάδων των αδελφών Καλούλη (έτος ίδρυσης 1884), το εργοστάσιο κατασκευής φυσιγγίων όπλου «γκρα», με ιδρυτές τους μεγαλέμπορους Μανίνο, Βενιόπουλο και Μαντά, το εργοστάσιο κατασκευής τσιμεντοπλακών του Βασ. Μιχαλακέα (έτος ίδρυσης 1898), το εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού της «Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας, συστήματος

⁸⁶Ιωάννης Δ. Σόλαρης, *Καλαμάτα 1830-1930: Το μεταβαλλόμενο πρόσωπο μιας επαρχιακής πόλεως από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους έως την περίοδο του μεσοπολέμου*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα 2014, σ. 84.

⁸⁷*Ημερολόγιο Ενωμίας*, ό. π., σ. 39.

⁸⁸Το 1905-1906 η ημερήσια παραγωγή του ηλεκτροκίνητου αλευρόμυλου των Μπαλή και Καπράλη ανερχόταν σε 5.200 οκάδες. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α' 1905-1906, σ. 577.

⁸⁹Στο ίδιο, σ. 577, 578, 594.

⁹⁰*Ημερολόγιο Ενωμίας*..., ό. π., σ. 39.

Θόμψον-Χιούστον», όπως και το ατμοκίνητο εργοστάσιο κινήσεως Ηλεκτρικών Τροchioδρόμων, που συστάθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα.⁹¹

Τέλος, ας αναφερθεί ότι λειτουργούσαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα πολλά εργαστήρια βυρσοδεψίας, τα οποία δεν φαίνεται να εξελίχθηκαν σε βιομηχανία.⁹² Τα εργαστήρια αυτά εντοπίστηκαν στη βορειοδυτική συνοικία της Καλαμάτας, τα Καλύβια, δίπλα στον ποταμό Νέδοντα και αργότερα στη δυτική παραλία της. Όπως όμως διαβάζουμε στο *Ημερολόγιο Ευνομίας* του 1897, στο βυρσοδεψείο του Σωτήρη Σταυρούλια είχαν προσληφθεί «άριστοι τεχνίται εκ Μασσαλίας»⁹³, γεγονός που επιβεβαιώνει το υψηλό επίπεδο του συγκεκριμένου βιοτεχνικού τομέα.

Όπως γίνεται αντιληπτό από την παρουσίαση του δευτερογενούς τομέα της επαρχίας Καλαμών, αναπτύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό αρκετοί κλάδοι, συμβάλλοντας σημαντικά στην οικονομική της ανάπτυξη. Βιομηχανικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις όμως συναντάμε, σχεδόν αποκλειστικά, στην πόλη της Καλαμάτας, καθώς συγκέντρωνε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την υποδοχή και την εξέλιξη του βιομηχανικού φαινομένου.

Πίνακας 2.17. Ατμοκίνητα βιομηχανικά καταστήματα σε πόλεις-λιμάνια της Ελλάδας και στην Αθήνα κατά το 1876

Πόλη	Αριθμός Καταστημάτων	Δύναμη σε ίππους
Αθήνα	11	119
Πειραιάς	27	759
Σύρος	9	179
Πάτρα	7	111
Κέρκυρα	5	61
Καλαμάτα	3	58

Σημείωση: Αλέξανδρος Μανσόλας, *Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκίνητων καταστημάτων*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1876, σ. ζ'.

⁹¹Ιωάννης Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 87.

⁹²Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Β. Α. Παπαδόπουλος, «Η βυρσοδεψία άλλοτε στην Καλαμάτα», *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, 1987-1988, σ. 268-272.

⁹³*Ημερολόγιο Ευνομίας...*, *ό. π.*, σ. 63.

2.4. Εμπόριο

Σημαντικό ρόλο στην άνθηση της οικονομίας της επαρχίας Καλαμάτας διαδραμάτισε και το εμπόριο, εξαγωγικό και εισαγωγικό. Η πόλη της Καλαμάτας ήταν ένα αξιόλογο εξαγωγικό κέντρο που όφειλε την ανάπτυξή της στα παραδοσιακά αγροτικά προϊόντα της Μεσσηνίας. Τα προϊόντα που εξάγονταν ήταν μετάξι, σταφίδα, κουκούλια, λάδι, ελιές, σύκα, σιτάρι κ.ά., ενώ το εισαγωγικό εμπόριο αφορούσε κυρίως υφάσματα, άλευρα, καφέ, ζάχαρη.⁹⁴ Ας σημειωθεί ότι τόσο η νότια όσο και η κεντρική Πελοπόννησος τροφοδοτούνταν από το εισαγωγικό εμπόριο της μεσσηνιακής πρωτεύουσας, η οποία αποτελούσε συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα εμπορικά κέντρα του εξωτερικού.

Την πρώτη θέση ανάμεσα στα εξαγωγίμα προϊόντα κατείχε η σταφίδα. Η σταφίδα που εξαγόταν ήταν χαμηλής ποιότητας. Η διεξαγωγή του εμπορίου της γινόταν συνήθως νωρίς, «πριμαρόλια»⁹⁵, προκειμένου να πετύχουν οι έμποροι τις υψηλές τιμές, που διαμορφώνονταν κατά την αρχή της εξαγωγικής περιόδου. Οι μεγαλύτερες ποσότητες εξάγονταν στις αγορές της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Γερμανίας, της Αυστρίας, της Ρωσίας και της Αμερικής.⁹⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κατά το έτος 1875 εξήχθησαν από το λιμάνι της Καλαμάτας 4.629.155 λίτρες σταφίδας⁹⁷, το 1879 περίπου 30 εκατομμύρια λίτρες, εκ των οποίων τα 20 εξήχθησαν απευθείας στο εξωτερικό και τα 10 αποστάλθηκαν δια θαλάσσης στην Πάτρα προς εξαγωγή⁹⁸. Το 1889 ακόμη εξήχθησαν 51.527.280 λίτρες κορινθιακής σταφίδας.⁹⁹ Αναντίρρητα, οι αριθμοί αυτοί καταδεικνύουν την κατακόρυφη αύξηση της ζήτησης της ελληνικής σταφίδας από τις ξένες αγορές.

Αξιο αναφοράς είναι ακόμη ότι το 1901, έπειτα από ενέργειες του Καλαματιανού εμπορού Νικ. Παπαφωτενού, αντιπροέδρου του Εμπορικού Συλλόγου

⁹⁴Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 137.

⁹⁵«Πριμαρόλι» ονομαζόταν το πλοίο που φόρτωνε τον πρώτο καρπό της σεζόν για κάποιο από τα πέντε –έξι μεγαλύτερα λιμάνια προορισμού.

⁹⁶Για τις εξαγωγές της ελληνικής σταφίδας από το 1855 έως το 1912 στην Αγγλία, στην Αυστροουγγαρία, στην Ολλανδία, την Γερμανία, τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και στη Γαλλία βλ. τα διαγράμματα από τη μελέτη του Πέτρου Πιζάνια, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας...*, ό.π., σ. 59, 63, 66, 70, 76.

⁹⁷Αλέξανδρος Μανσόλας, *Απογραφικαί πληροφορίες περί γεωργίας κατά το έτος 1875...*, ό. π., σ. 33.

⁹⁸Μαρία Συναρέλλη, ό. π., σ. 135.

⁹⁹*Εμπόριον της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών κατά το έτος 1889*, Αθήνα 1890, σ. 322.

Καλαμών και του Μεσσηνιακού Σταφιδικού Συνδέσμου, ήρθε στο φως απάτη σε βάρος της εξαγόμενης μεσσηνιακής σταφίδας.¹⁰⁰ Ειδικότερα, μεσσηνιακή σταφίδα φορτωνόταν από το λιμάνι της Καλαμάτας και έφθανε στην Αμερική ως προϊόν Αμαλιάδος και μάλιστα με πλαστές φορτωτικές από την Πάτρα.

Η εμπορευματοποίηση της σταφίδας συνέτεινε από τη μια στην ενδυνάμωση της ακτοπλοΐας στη δυτική Πελοπόννησο και από την άλλη στην ενίσχυση των ανταλλαγών. Συγκεκριμένα, τα καϊκια της Καλαμάτας κατά την επιστροφή τους από την αχαϊκή πρωτεύουσα, όπου και είχαν παραδώσει τη σταφίδα, έφερναν μαζί τους εμπορεύματα που είχαν εισαχθεί στην πόλη της Πάτρας από το εξωτερικό, όπως υφάσματα, καπέλα, γάντια, σίδερο κ.ά.¹⁰¹ Το ίδιο συνέβαινε και στην περίπτωση των ξένων πλοίων που προσέγγιζαν το λιμάνι της Καλαμάτας για να φορτώσουν σταφίδα. Ξεφόρτωναν εμπορεύματα που προέρχονταν από τις αγορές της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας (ζάχαρη, καφέ, μπακαλιάρο, παστά ψάρια, ξυλεία, δέρματα κλπ.). Ας αναφερθεί, επίσης, ότι το εισαγωγικό εμπόριο που διενεργούνταν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα ανερχόταν περίπου στα 12.000.000 δραχμές ανά έτος.¹⁰²

Ένα από τα πιο σημαντικά εξαγωγίμα προϊόντα ήταν και τα σύκα, τα οποία προορίζονταν κατά κύριο λόγο για την Αυστροουγγαρία, τη Ρωσία και τη Γερμανία. Από το λιμάνι της μεσσηνιακής πρωτεύουσας, το 1878, εξήχθησαν 128.423 στατήρες σύκων, το 1884, 210.159 στατήρες, το 1889, 191.384 στατήρες και το 1899, 159.520 στατήρες.¹⁰³ Όπως πληροφορούμαστε, επίσης, από την εφημερίδα *Καθημερινή* τα μεσσηνιακά σύκα συμμετείχαν το 1899 σε Φυτοκομική Έκθεση που διοργανώθηκε από τον «Παρνασσό».¹⁰⁴

Ας αναφερθούν ακόμη και οι εξαγωγές άλλων προϊόντων, που διεξήχθησαν από το λιμάνι της Καλαμάτας, όπως είναι αυτή του λαδιού (1896: 253.960 οκάδες, 1899: 435.597 οκάδες, των βελανιδιών (1889: 182.216 οκάδες, 1896: 277.352 οκάδες), του μεταξιού (1896: 11.000 οκάδες) και των αρνοδερμάτων (1896: 24.421

¹⁰⁰Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *ό. π.*, σ. 88, 89.

¹⁰¹*Εμπόριον της Ελλάδος...*, *ό. π.*, σ. 135, 137.

¹⁰²*Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, *ό. π.*, σ. 29 και *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, *ό. π.*, σ. 41.

¹⁰³*Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, *ό. π.*, σ. 28. *Ημερολόγιον Καλαμών του έτους 1900*, *ό. π.*, σ. 30.

¹⁰⁴Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 50, 2 Ιουλίου 1899.

οκάδες, 1899: 14.500).¹⁰⁵ Εξάγονταν επίσης μικρές ποσότητες κουκουλιών, οινοπνεύματος, καλαματιανών ελιών και βουτύρου.

Σε πίνακα, επίσης, εξαγωγών (1903-1904) από το λιμάνι της Καλαμάτας προς τα λιμάνια της Νέας Υόρκης και της Βοστώνης, αναγράφονται τα ονόματα των εξαγωγικών εμπορικών οίκων της πόλης (Γαλανόπουλου, Μασουρίδου, Παπαφωτεινού, Καλογερά, Καράμπελα, Ευμορφόπουλου, Στρούμπου, Καφεντζή, Μανωλόπουλου, Πετρομανιάτη, Σάλμα, Κοτταρόπουλου, Αναγνωστόπουλου, Μιχαλακέα, Γιαννακόπουλου), τα ονόματα των συνεργαζόμενων ξένων εμπορικών οίκων, τα εξαγόμενα προϊόντα (ελαιόλαδο, ελιές, σταφίδα, σύκα, βούτυρο, τυρί, καπνός, σάπωνες, χυμοί φρούτων, οίνος, κονιάκ και γλυκίσματα), η ποσότητα των εξαγόμενων προϊόντων και η συνολική τους αξία (30.000 δολάρια).¹⁰⁶ Ο πίνακας αυτός φανερώνει τις σημαντικές εμπορικές σχέσεις, που έχουν δημιουργηθεί στο γύρισμα του αιώνα, ανάμεσα στην μεσσηνιακή πρωτεύουσα και τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Στις αρχές μάλιστα του 20ού αιώνα ο Καλαματιανός Κωνστ. Γαλανόπουλος ίδρυσε στη Νέα Υόρκη εισαγωγικό κατάστημα μεσσηνιακών προϊόντων, καταδεικνύοντας τη μεγάλη ζήτησή τους.¹⁰⁷ Τα πρώτα ακόμη πρατήρια λιανικής πωλήσεως ελληνικού ελαιολάδου συστάθηκαν στις ιταλικές συνοικίες της Νέας Υόρκης από τους Καλαματιανούς εμπόρους Ιωάννη και Θεόδωρο Στρούμπο.

Οι εξαγωγές των προϊόντων διενεργούνταν, μέχρι να ολοκληρωθούν τα έργα στο λιμάνι της Καλαμάτας, από το φυσικό λιμάνι του Αλμυρού, που απείχε 7 χλμ. και 1 ώρα και 35 λεπτά από τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα.¹⁰⁸ Παράλληλα, από την παραλία, που απείχε περίπου 3 με 4 χλμ. από την πόλη, διενεργούνταν μεταφορές επιβατών και φορτοεκφορτώσεις επιβατών με πλοία, τα οποία ελλιμενίζονταν μακριά από την ακτή, με μαούνες και με βάρκες. Μέχρι την ολοκλήρωση των λιμενικών έργων και την κατασκευή λιμανιού στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, μικρά Σπετσιώτικα,

¹⁰⁵ *Ημερολόγιο Ευνομίας...*, ό. π., σ. 28. *Ημερολόγιο του έτους 1900*, ό. π., σ. 30.

¹⁰⁶ Ελένη Μπελιά, «Παραγωγή και εμπόρον της Πελοποννήσου κατά το τελευταίον τέταρτον του 19^{ου} αιώνας (Πληροφορία του Αμερικανικού Προξενείου Πατρών)», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πάτρα 1980)*, τ. Γ', Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1981-1982, σ. 321-327.

¹⁰⁷ Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, ό. π., σ. 126.

¹⁰⁸ Ανέστης Κ. Κωνσταντινίδης, «Το λιμάνι της Καλαμάτας», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 22, 23. Βλ. επίσης Ιωάννης Εμμ. Νουχάκης, ό. π., σ. 682.

Υδρέϊκα και Γαλαξιδιώτικα ιστιοφόρα αναλάμβαναν τη μεταφορά τόσο ανθρώπων όσο και εμπορευμάτων.¹⁰⁹

Η αυξανόμενη όμως εμπορική και οικονομική κίνηση της Καλαμάτας έφερε στην επιφάνεια την ανάγκη δημιουργίας λιμανιού στην πόλη. Το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση έγινε με την ίδρυση του Λιμενικού Ταμείου το 1868.¹¹⁰ Τον Απρίλιο του 1872, η εφορευτική επιτροπή έλαβε την απόφαση να αναθέσει την σύνταξη τεχνικής μελέτης για την κατασκευή του λιμανιού στον Γάλλο τεχνικό και μηχανικό λιμένων Πασκάλ. Το σχέδιο του περιελάμβανε τέσσερα βασικά έργα: δεξαμενή νερού, λιμενοβραχίονα μήκους 500μ., μικρό μόλο και δεύτερο κυματοθραύστη (αντιβραχίονα), προκειμένου να εξασφαλίζεται νηνεμία.¹¹¹ Ο θεμέλιος λίθος του λιμανιού τέθηκε το 1882 και το νέο λιμάνι απείχε πλέον μόλις δέκα λεπτά από την Καλαμάτα.¹¹² Την κατασκευή ανέλαβε τελικά ο εργολάβος Μάτσας και την αποπεράτωση του έργου ο μηχανικός Ρασπίνι, ενώ από το 1896, εξαιτίας της καθυστέρησης των έργων, ανέλαβε ο εργολάβος δημοσίων έργων Ρασπινί Πετιμερμέ την κατασκευή του αντιβραχίονα, την προέκταση του λιμενοβραχίονα (μόλου) κατά 200 μ., την κατασκευή κρηπιδωμάτων (του παραλιακού, του μόλου και του αρκτικού κρηπιδώματος της δεξαμενής), την εκβάθυνση της δεξαμενής και του λιμανιού μέχρι βάθους 7 μ. κάτω από τη μέση στάθμη της θάλασσας, την κατασκευή τριπλών κλιμάκων και την τοποθέτηση στύλων πρόσδεσης από χυτοσίδηρο, δεστρών και σηματοδύρων.¹¹³

Για την κατασκευή των λιμενικών αυτών έργων χρησιμοποιήθηκαν πετρώματα από τα λατομεία που βρίσκονταν στις όχθες του Νέδοντα. Το 1897 ξεκίνησε η κατασκευή του Λιμενοβραχίονα και της Δεξαμενής μπροστά στο Τελωνείο, ενώ το ξεφόρτωμα των εμπορευμάτων και η αποβίβαση των επιβατών γινόταν σε μια αμμουδιά.¹¹⁴ Το 1899, επίσης, ηλεκτροφωτίστηκε το Λιμάνι και η Παραλία. Τα έργα ολοκληρώθηκαν γύρω στα 1900, με το λιμάνι να εξελίσσεται στο πιο πολυσύχναστο λιμάνι της Νοτίου Πελοποννήσου. Άλλωστε, διαμέσου του

¹⁰⁹Νάσος Κληρόπουλος, *ό. π.*, σ. 58, 59.

¹¹⁰Ανέστης Κ. Κωνσταντινίδης, *ό. π.*, σ. 22. 23.

¹¹¹Στο ίδιο, σ. 23.

¹¹²Ιωάννης Εμμ. Νουχάκης, *ό. π.*, σ. 683.

¹¹³Ορέστης Χρυσοσπάθης, *Ιστορία της Παλαιάς Καλαμάτας*, Νικ. Ηλιόπουλος, Καλαμάτα 1936, σ. 41. Βλ. επίσης www.kalamatain.gr/new/to-limani-kalamatas-kai-ola-osa-de-gnor/.

¹¹⁴Νάσος Κληρόπουλος, *ό. π.*, σ. 62.

λιμανιού της Καλαμάτας διακινούνταν το εμπόριο όλης σχεδόν της Μεσσηνίας, καθώς και τμημάτων των νομών Λακωνίας Αρκαδίας και Ηλείας.

Το κόστος του έργου ανερχόταν στα 1.800.000 γαλλικά φράγκα (περίπου 2.016.000 δραχμές εποχής) και χρηματοδοτήθηκε εξ ολοκλήρου από το Λιμενικό Ταμείο, χωρίς το ελληνικό κράτος να συνδράμει οικονομικά καθ' όλη τη διάρκεια των λιμενικών αυτών κατασκευών.¹¹⁵ Το γεγονός αυτό είχε σαν αποτέλεσμα το Λιμενικό Ταμείο, προκειμένου να καλύψει το κόστος της κατασκευής, αφενός να αυξήσει ή να αναπροσαρμόσει αρκετές φορές τα λιμενικά τέλη και αφετέρου να δανειστεί κεφάλαια από την Εθνική Τράπεζα. Το ύψος των δανείων αυτών ανήλθε μέχρι το τέλος του έργου στα 4.400.000 δρχ. Σύμφωνα, επίσης, με τα στοιχεία των προξενικών Αρχών και των υδατογραφικών υπηρεσιών ξένων χωρών, το λιμάνι είχε επιφάνεια 10.000 μ.

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι η κατασκευή του λιμανιού έτυχε θερμής υποδοχής από την τοπική κοινωνία. Πολλοί ήταν μάλιστα εκείνοι που πίστευαν πως η Καλαμάτα, λόγω του λιμανιού και της σιδηροδρομικής της σύνδεσης με την Αθήνα, θα μπορούσε να γίνει η «Μασσαλία του Μωριά», προσελκύοντας παράλληλα όλο το εμπόριο μεταξύ της Ηπειρωτικής Ελλάδας και της Ανατολικής Μεσογείου.¹¹⁶ Το σίγουρο είναι ότι το έργο αυτό βοήθησε από τη μια στην επαγγελματική αποκατάσταση πολλών ανθρώπων και από την άλλη ανέβασε την αξία της γης στην περιοχή, αναβαθμίζοντας συνολικά την περιοχή της παραλίας. Η αναβάθμιση αυτή είναι εμφανής και από την πληθυσμιακή της αύξηση, για την οποία γίνεται λόγος σε επόμενο κεφάλαιο.

Η θαλάσσια εμπορική συγκοινωνία διεξαγόταν με τα ελληνικά ατμόπλοια των εταιρειών «Νέας Ατμοπλοΐας», «Πανελληνίου», «Γουδή», «Τζων Διακάκη», καθώς και από πολλά ιστιοφόρα πλοία¹¹⁷ Η συγκοινωνία στο εξωτερικό γινόταν με ατμόπλοια των γαλλικών «Μεσεξερή», των αυστρουγγρικών «Λόυδ», των ιταλικών «Ρουμπατίνο», της εταιρείας «Κουρτζή», της ατμοπλοϊκής εταιρίας Παντολέοντος και των ελληνικών της «Πανελληνίου».¹¹⁸ Από τον Αύγουστο έως και τον Οκτώβριο προσέγγιζαν το λιμάνι της πόλης ξένα ατμόπλοια, κατά κύριο λόγο αγγλικά, τα οποία

¹¹⁵Ανέστης Κ. Κωνσταντινίδης, *ό. π.*, σ. 23.

¹¹⁶Στο ίδιο.

¹¹⁷*Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, *ό. π.*, σ. 30.

¹¹⁸Στο ίδιο, σ. 30.

παραλάμβαναν τα μεσσηνιακά προϊόντα και τα μετέφεραν στην Αμερική, τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Αγγλία, τη Ρωσία, όπως και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη.

Το οδικό δίκτυο της Καλαμάτας, όπως και του νομού Μεσσηνίας, ήταν ελλιπές, με την κατάσταση να αρχίζει να βελτιώνεται σε κάποιο βαθμό μετά το 1870. Το γεγονός αυτό συνδέεται με την κρατική ωρίμανση, που σημειώθηκε εκείνη την περίοδο, στον κλάδο της οδοποιίας αλλά και με το ενδιαφέρον που επέδειξε ο Μεσσήνιος πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος.¹¹⁹

Η συγκοινωνία με τους γειτονικούς νομούς της Λακωνίας και της Αρκαδίας, γινόταν με αμαξιτή οδό και συγκεκριμένα η σύνδεση με τη Σπάρτη «δια βατής οδού».¹²⁰ Τον Φεβρουάριο του 1892 δόθηκαν στην κυκλοφορία οι γραμμές Καλαμάτας-Διαβολιτσίου (38 χλμ.) και Ασπροχώματος-Μεσσήνης (4,7 χλμ.).¹²¹ Στα 1897, επίσης, η Καλαμάτα συνδεόταν με σιδηροδρομική γραμμή με τη Μεσσήνη και το Μελιγαλά, ενώ στις 17 Ιουλίου 1901 εγκαινιάστηκε ο Σιδηροδρομικός Σταθμός της Καλαμάτας, με την πόλη να συνδέεται πλέον απευθείας με την Αθήνα.¹²² Η έλλειψη επαρκούς οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου είχε σαν άμεσο αποτέλεσμα την ενίσχυση του ρόλου της ακτοπλοΐας στις μεταφορές.

Ενδεικτική της σημαντικής εμπορικής κίνησης στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα ήταν και η διοργάνωση «παζαριού». Το παζάρι της Καλαμάτας διεξαγόταν, το 1897, κάθε Σάββατο, στο οποίο και συνέρρεαν πωλητές και αγοραστές από διάφορα μέρη, κυρίως από τις επαρχίες Καλαμάτας, Μεσσήνης και Οιτύλου και από κάποιες περιοχές της επαρχίας Μεγαλόπολης.¹²³ Αποτελούσε, δηλαδή σε μεγάλο βαθμό τον εμπορικό σύνδεσμο μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Σύμφωνα επίσης με μετριοπαθείς υπολογισμούς, «το κυκλοφορούν χρήμα εν τη αγορά κατά Σάββατον υπερτερεί τας 50.000 δραχμών».¹²⁴ Από το 1875 γινόταν ζωοπανήγυρη στις 30 Ιουνίου, ενώ το 1897 γινόταν εμπορική πανήγυρη στις 29 Ιουνίου, στην εορτή των Αγίων Αποστόλων, η οποία διαρκούσε πέντε ημέρες.¹²⁵ Η χώρα, άλλωστε, ολόκληρο τον 19^ο

¹¹⁹Μαρία Συναρέλλη, *ό. π.*, σ. 111.

¹²⁰*Ημερολόγιο Ενωμίας του έτους 1897*, *ό. π.*, σ. 31.

¹²¹Δημήτρης Σωφρονάς, «Η Καλαμάτα και το τραμ», *Ιστορικά της εφ. Ελευθεροτυπία*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα. Ο αστικός μετασχηματισμός», 6 Σεπτεμβρίου 2001, σ. 21.

¹²²Στο ίδιο, σ. 21 και *Ημερολόγιο Ενωμίας του έτους 1897*, *ό. π.*, σ. 30, 31.

¹²³*Ημερολόγιο Ενωμίας...*, *ό. π.*, σ. 49.

¹²⁴Στο ίδιο, σ. 50.

¹²⁵Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, έτος Α', Αθήνα 1875, σ. 136. *Ημερολόγιο Ενωμίας 1897*, *ό. π.*, σ. 50.

αιώνα, ίσως και ως το 1940, ζούσε στην εποχή της εμποροπανήγυρης και η Καλαμάτα δεν ξέφυγε από τον γενικό κανόνα.¹²⁶

Η εισροή χρήματος στο νομό Μεσσηνίας και, κατ' επέκταση, στην επαρχία Καλαμών ήταν τόσο μεγάλη λόγω της ζωνής εμπορικής δραστηριότητας, κυρίως στον τομέα της σταφίδας, «ώστε οι Μεσσηνιοί να το περιφρονούν, φθάνοντες μάλιστα να χρησιμοποιούν αυτό ως γέμισμα των όπλων των» (Χρυσοσπάθης, 1936 ,σ. 39).¹²⁷ Μπορεί αυτή η μαρτυρία να φτάνει στα όρια της υπερβολής, καταδεικνύει όμως τη σημαίνουσα και ανοδική πορεία που ακολούθησε το μεσσηνιακό εμπόριο εν γένει στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Το εμπόριο, άλλωστε, υπήρξε παραδοσιακά ένας τομέας ζωτικής σημασίας για την οικονομία της επαρχίας Καλαμών, με το λιμάνι της Καλαμάτας να αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα εξαγωγικά κέντρα της μελετώμενης εποχής.

2.5. Η σταφιδική κρίση

Στο υποκεφάλαιο αυτό θα εστιάσουμε σε δύο ζητήματα. Από τη μία, θα αναφερθούμε στη σταφιδική κρίση, που εκδηλώθηκε το 1893 και συνεχίστηκε περίπου μέχρι το 1905, ακολουθώντας τη χρυσή εποχή της σταφίδας. Από την άλλη, θα προσπαθήσουμε να δούμε πώς επέδρασε η κρίση αυτή στην οικονομία της επαρχίας Καλαμών.

Το 1893 έπειτα από τη θεραπεία των γαλλικών αμπελιών και τους δασμολογικούς περιορισμούς που επέβαλε η γαλλική κυβέρνηση τόσο στις εισαγωγές της σταφίδας όσο και σ' αυτές άλλων οινοποιητικών πρώτων υλών, ξέσπασε στην Ελλάδα η σταφιδική κρίση. Το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς ανέκοψε τη δυναμική πορεία του κλάδου της σταφίδας, έχοντας παράλληλα ως επίπτωση την κατακόρυφη πτώση των τιμών και τη δραματική μείωση των εξαγωγών. Κατά συνέπεια, το σκηνικό της ευμάρειας και του πλούτου έδωσε τη θέση του στην παρακμή και την οικονομική δυσχέρεια όλων των κοινωνικών στρωμάτων που ασχολούνταν με την καλλιέργεια και το εμπόριο της σταφίδας. Η κρίση της σταφίδας, λοιπόν,

¹²⁶Χριστίνα Αγριαντώνη, *Απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό. π., σ. 131. Από το 1847 μέχρι και το 1867 διοργανώνονταν σε όλη τη χώρα 29 εμποροπανήγυρες το χρόνο, οι οποίες έφτασαν τις 40 το 1880, παρά το ότι η έλλειψη επαρκούς συγκοινωνιακού δικτύου και, κατ' επέκταση, οι δυσκολίες στη μεταφορά οδηγούσαν στην αύξηση της τελικής τιμής των προϊόντων. Βασίλης Πατρώνης, *Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18^{ος} -20^{ός} αιώνες)*, ΣΕΑΒ, 2015, σ. 48.

¹²⁷Ορέστης Χρυσοσπάθης, ό. π., σ. 39.

μεταφέρθηκε στο σύνολο της οικονομίας ως συναλλαγματική κρίση, επειδή η σταφίδα αποτελούσε το κυριότερο εξαγωγίμο προϊόν. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, άλλωστε, το ελληνικό κράτος είχε να προσφέρει ένα μόνο προϊόν στη διεθνή αγορά, τη σταφίδα, που αντιπροσώπευε το 80% του συνόλου των εξαγωγών.¹²⁸

Για την άμεση αντιμετώπιση της κατάστασης κρίθηκε απαραίτητη η κρατική παρέμβαση και η λήψη δραστικών μέτρων. Για το λόγο αυτό το 1895 επιβλήθηκε το λεγόμενο «παρακράτημα», που έδινε το δικαίωμα στο κράτος να «κατακρατεί» από κάθε αγρότη σταφιδοπαραγωγό 10% έως 24% επί της εξαγόμενης σταφίδας.¹²⁹ Στη διάρκεια του 1899, τη διαχείριση του παρακρατούμενου προϊόντος ανέλαβε η Σταφιδική Τράπεζα, που συστάθηκε το ίδιο έτος με κρατικά κεφάλαια και είχε ως στόχο, ανάμεσα στα άλλα, την παροχή πιστώσεων στους καλλιεργητές κάτω από ευνοϊκούς όρους. Λόγω μάλιστα της απαγόρευσης της διοχέτευσης της παρακρατούμενης σταφίδας στην εσωτερική αγορά, ιδρύθηκαν στις περιοχές της σταφίδας, και ιδίως στην Καλαμάτα, πολλά οινοποιεία και οινοπνευματοποιεία, που επιδόθηκαν στη βιομηχανική μετατροπή των παρακρατούμενων ποσοτήτων.¹³⁰

Θα πρέπει να τονιστεί ότι το παρακράτημα δίχασε τις σταφιδοφόρες επαρχίες, οι οποίες και χωρίστηκαν σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Η ρήξη ανάμεσα στον σταφιδικό πληθυσμό ήταν τόσο έντονη, ώστε ο Τύπος της εποχής να κάνει λόγο για ένα «νέον πελοποννησιακόν πόλεμον».¹³¹ Επίσης, νέες λέξεις έκαναν την εμφάνισή τους στο λεξιλόγιο της εποχής, που διαχώριζαν τις αντιμαχόμενες πλευρές σε «παρακρατητικές» και «αντιπαρακρατητικές».¹³² Οι επαρχίες Αιγιαλείας, Καλαμών και Κορινθίας, που παρήγαν αρίστης ποιότητας σταφίδα, τάσσονταν κατά του παρακρατήματος, ενώ η επαρχία Πατρών συνιστούσε έναν από τους ένθερμους υποστηρικτές του συγκεκριμένου μέτρου. Στην πόλη της Πάτρας, στον Πύργο αλλά και στις άλλες πόλεις της Ηλείας διοργανώνονταν συχνά συλλαλητήρια παρακρατητικών. Από την άλλη, το Αίγιο ήταν το προπύργιο των αντιπαρακρατητικών, όπου και διοργανώνονταν τα παλλαϊκά «πάνδημα»

¹²⁸Ευγενία Μπούρνοβα –Γιώργος Προγουλάκης, «Ο Αγροτικός Κόσμος, 1830-1940», *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος} -20^{ος} αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2007, σ. 63, 67.

¹²⁹Αλέξης Φραγκιάδης, «Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο», *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, επιμέλεια Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006, σ. 166.

¹³⁰Στο ίδιο, σ. 166, 167.

¹³¹Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Το Σταφιδικό Ζήτημα...*, ό. π., σ. 133.

¹³²Στο ίδιο, σ. 133.

συλλαλητήρια της περιοχής. Χαρακτηριστικό είναι ακόμη ότι η διαμάχη ανάμεσα στις «παρακρατητικές» και «αντιπαρακρατητικές» επαρχίες μεταφέρθηκε και στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις. Οι βουλευτές δεν πειθαρχούσαν στις κομματικές επιταγές αλλά, ανάλογα με την επαρχία από την οποία προέρχονταν, τοποθετούνταν κατά ή υπέρ του παρακρατήματος.

Οι κάτοικοι, λοιπόν, της επαρχίας Καλαμών κρατούσαν αρνητική στάση απέναντι στο παρακράτημα, θεωρώντας πως η εφαρμογή του συγκεκριμένου μέτρου θα περιορίζε το εμπόριο. Πρότειναν μάλιστα ως μέτρα για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του προβλήματος τη διεύρυνση των αγορών κατανάλωσης της σταφίδας μέσω των ενεργειών ενός Ταμείου Αμύνης, την προστασία της εγχώριας βιομηχανίας απόσταξης από σταφίδα και τη μη καθολική καλλιέργεια με σταφιδαμπέλους.¹³³ Η άποψη που υποστήριζε ο Τρικούπης η «σταφίς δια της σταφίδος» θεωρείτο μεν ορθή, αλλά διακήρυσσαν ότι το μέτρο του παρακρατήματος θα έπρεπε να υιοθετηθεί μόνο σε περίπτωση ολοκληρωτικής καταστροφής των σταφιδικών καλλιεργειών.

Η επικριτική στάση των κατοίκων της επαρχίας Καλαμών απέναντι στο παρακράτημα γίνεται αντιληπτή και από την περιδιάβασή μας στον τοπικό Τύπο της εποχής. Καλαματιανές εφημερίδες, όπως η *Λαϊκή*¹³⁴, οι *Φαραί*¹³⁵ και η *Καθημερινή*¹³⁶

¹³³Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Ο πόλεμος της σταφίδας», ό. π., σ. 255.

¹³⁴Η τρικουπική καλαματιανή εφημερίδα *Λαϊκή* καταδικάζει το προτεινόμενο μέτρο του παρακρατήματος, χαρακτηρίζοντάς το «επιβλαβές», «ανελεύθερο», «ασύμφορο», «άσκοπο», «δημευτικό», ενώ διακηρύσσει ότι είναι «γέννημα κερδοσκοπικού πνεύματος, πλάνης και απλοϊκότητας». Σύμφωνα με την εφημερίδα, το μέτρο αυτό δε θα θεραπεύσει αλλά ούτε θα σώσει τη δυσχερή κατάσταση, στην οποία έχει περιέλθει ο σταφιδικός κόσμος. (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 74, 27 Νοεμβρίου 1894).

¹³⁵«Τις παρακράτησις! Ναι, αυτή θα φέρει την σωτηρίαν σας αγαθοί σταφιδοκτήμονες, εις αυτήν ελπίσατε πάσα συναγωγή λαού! [...] Είνε φόρος, είνε δημευτικόν μέτρον, είναι τέρας συλλογισμού είνε τραγέλαφος, τι είνε τέλος πάντων; Είνε όλα ταύτα πάντα ομού και εν έκαστον χωριστά. [...] Που δ' ανευρίσκεται η ωφελιμότης του ψηφισθέντος μέτρου επαγγελλομένου μεν την σωτηρίαν της σταφίδος, επ' αληθείας όμως μη αναστέλλοντος παντάπασι το κατρακύλισμα αυτής, όταν βαθέως παρατηρηθή ότι μέτρον τοιούτον προωρισμένον εις κατάργησιν μετά εν μόνον έτος αδύνατον να φέρη και συμπτωματικήν ωφέλειαν, όσα δήποτε και αν ενέχη υγιηρά και λυσιτελή στοιχεία γνωστού όντος ότι, το ήδη υπάρχον κολοσσιαιόν έντε τω εσωτερικώ και εν ταις ευρωπαϊκαίς αγοραίς απόθεμα, αδύνατον έσται ν' απορροφηθή δια του εις είδος φόρου και το περίσσευμα της προσφοράς υπέρ την ζήτησιν, έσται πάλιν ο Κατιλίνας της τύχης της σταφίδος; [...] Και πως Κυβέρνησις ανήκουσα εις ολόκληρον το έθνος, παρείδε και εκώφευσεν εις τας ευλογωτάτας παρατηρήσεις των Μεσσηνίων βουλευτών και τας παρακλήσεις του Μεσσηνιακού λαού, δι' ων απέκρουον την ατίμως συλληφθείσαν και αρπάγδην ψηφισθείσαν εκείνην τροπολογίαν του νομοσχεδίου, δι' ης συγχωρείται η τις χρήμα καταβολή του εις είδος προορισθέντος φόρου επί ανυπολογίστω ζημία μονομερώς και μόνον των Μεσσηνίων σταφιδοκτημόνων, δια τον καθαρότατον λόγον ότι, αι λοιπαί σταφιδοπαραγωγοί του Κράτους επαρχίαι από διελατήριον και υπό το πρίσμα του ιδιοτελούς συμφέροντος κινούμενοι ήθελον σπεύσει εις την αγόρασιν Μεσσηνιακής σταφίδος υπολειπομένης κατά ποιόν της ίδιας αυτών παραγωγής, όπως καταβάλλωσι τον εις είδος φόρον;». (Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 7, 16 Ιουλίου 1895).

¹³⁶Η εφημερίδα *Καθημερινή* φιλοξενεί άρθρα του Βίκτωρα Τζαν, αντιπροέδρου του Εμπορικού Συλλόγου Καλαμάτας, που αναφέρονται στην παρακράτηση. Κύρια μέρη του αρθρογράφου είναι

αρθρογραφούν συστηματικά κατά του συγκεκριμένου κυβερνητικού μέτρου. Η καλαματιανή εφημερίδα *Θάρρος* ασχολήθηκε, επίσης, ενδελεχώς με τη σταφιδική κρίση.¹³⁷ Προβαλλόταν ακόμη ως αδήριτη ανάγκη η ανακούφιση των σταφιδοκαλλιεργητών από τους φόρους και τους εξαγωγικούς δασμούς, καθώς και η διενέργεια συμβάσεων, που θα διευκόλυναν την εξαγωγή και την κατανάλωση της σταφίδας.¹³⁸

Η οικονομική δυσπραγία ευρύτατων στρωμάτων¹³⁹, που ασχολούνταν με τον κλάδο της σταφίδας, δημιούργησε μια έκρυθμη κατάσταση, η οποία εκδηλώθηκε κυρίως μέσα από συλλαλητήρια. Στις 17 Σεπτεμβρίου 1893 οργανώθηκε στην Καλαμάτα το πρώτο συλλαλητήριο, που κατέληξε στην αποστολή ψηφίσματος στον βασιλιά και την κυβέρνηση, με κύριο αίτημα την τριμήνη αναστολή της εισπράξεως των άμεσων φόρων.¹⁴⁰ Τον Μάιο του 1894 σύσσωμα τα εργατικά σωματεία της

να καταδείξει ότι το μέτρο της παρακράτησης δεν είναι τίποτε άλλο παρά «μία τρύπα εις το νερό» αλλά και ιδιαίτερα επιζήμιο για τον παραγωγό. Σχεδόν σε κάθε φύλλο, επίσης, της ίδιας εφημερίδας συναντούμε άρθρα που σχετίζονται είτε με την παρακράτηση είτε με το σταφιδικό ζήτημα γενικότερα, γεγονός που απηχεί τόσο το έντονο ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας όσο και ολόκληρης της χώρας για την επίλυση των προβλημάτων που ταλανίζουν τον σταφιδικό πληθυσμό, με επιπτώσεις στην όλη οικονομία του κράτους. Αξίζει ακόμη να αναφερθεί ότι η εφημερίδα *Καθημερινή* παραλληλίζει το σταφιδικό ζήτημα με το γλωσσικό, καθώς και για τα δύο δεν είχε βρεθεί, τουλάχιστον μέχρι το 1899, οριστική λύση, ενώ χαρακτηρίζει το σταφιδικό νομοσχέδιο του 1899 ως «μαύρη σελίδα». (Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 1, 11 Απριλίου 1899, αρ. φ. 5, 23 Απριλίου 1899, αρ. φ. 7, 27 Απριλίου 1899, αρ. φ. 8, 29 Απριλίου 1899, αρ. φ. 17, 21 Μαΐου 1899, αρ. φ. 25, 27 Μαΐου 1899, αρ. φ. 26, 28 Μαΐου 1899, αρ. φ. 32, 9 Ιουνίου 1899, αρ. φ. 38, 16 Ιουνίου).

¹³⁷ Παρακολουθεί, με σχεδόν καθημερινή αρθρογραφία, τις εξελίξεις, υπογραμμίζει τα λάθη και τους κινδύνους που ελλοχεύουν και προτείνει λύσεις. Κυριότεροι αρθρογράφοι της εφημερίδας για το θέμα αυτό υπήρξαν οι Αθ. Βακαλόπουλος, Γ. Γεωργαντάκης, Αθ. Ευταξίας, Γ. Κοντογιαννάκος, Δ. Λούπινα-Αντωνιάδη, Χρ. Λούπινας. (Ελένη Δ. Μπελιά, «Η εφημερίδα «Θάρρος» της Καλαμάτας και τα προβλήματα του ελληνισμού κατά το διάστημα 1899-1910», Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, τόμος 27^{ος}, Αθήνα 1984, σ. 265, 276).

¹³⁸ Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 73, 20 Νοεμβρίου 1894.

¹³⁹ Ο Τύπος της περιοχής απεικονίζει με μελανά χρώματα την οικονομική κατάσταση στο νομό Μεσσηνίας. Στην εφημερίδα *Μεσσηνιακή* διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Η θέσις των κτηματιών είναι δεινότερη. Ουδέποτε ενθυμούμεθα ομοίαν της σημερινής χρηματικήν στενοχωρίαν και έχομεν απελπισθεί όλοι αδυνατούντες να εξεύρωμεν τρόπον προς σωτηρίαν... Τι θα γίνωμεν; Τι θα γίνουν τα κτήματά μας; Και όμως εν τη δεινή ταύτη θέσει εις ην ευρισκόμεθα το δημόσιον επισπεύδει την εισπραξίν των φόρων και η Τράπεζα απηνώς καταδιώκει τους οφειλέτας της. Ένεκα τούτου πλείστοι χωρικοί έχουσιν εγκαταλείψει τα χωρία των και φυγοδικούσιν, αποκρύπτονται δηλαδή επιμελώς, όπως διατηρήσωσι την απειλουμένην υπό των εισπρακτόρων και των δικαστικών κλητήρων ελευθερίαν των. Που θα καταλήξη η κατάστασηι αυτή άδηλον». (Εφ. *Μεσσηνιακή*, αρ. φ. 46, 28 Φεβρουαρίου 1893).

¹⁴⁰ «ΤΑ ΤΟΥ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟΥ [...] «Καλάμαι, 17 Σ)βρίου. Α.Υ. Αντιβασιλέα, κύριον Πρωθυπουργόν κλπ. «Λαός Καλαμών, συνελθών σήμερον μετά μεσημβρίαν εξέδοτο κατωτέρω ψηφισμα, όπερ ενετείλατό μοι υποβαλείν»

“Γενική οικονομική κρίσις επέδρασε σπουδαίως επί Μεσσηνίου λαού, ένεκα δε της εξ ολοκλήρου χρηματικής εξαντλήσεως αυτού αι διάφοραι συναλλαγái έπαυσαν. Το εμπόριον θα διατρέξη κίνδυνον και μετ’ αγωνίας τα άτομα ευρίσκουσιν ημερήσιον άρτον. Υποτίμησις σταφιδοκάρπου προερχομένη και εκ μεγάλης παραγωγών προσφοράς, όπως θεραπεύσωσιν υπερτάτην ανάγκην πληρωμής άμέσων φόρων και αποφύγωσιν ούτω καταδιώξιν οδηγεί εις απελπισίαν. Επί τρίμηνον αναστολήν εισπράξεως άμέσων φόρων παρίσταται μέτρον σωτήριον, καθόσον ούτω τα άτομα δυνηθήσονται διεξαγωγήν

πόλης προέβησαν σε διαδήλωση, προκειμένου να τονίσουν τη στασιμότητα που χαρακτήριζε την τοπική εμπορική και βιομηχανική κίνηση και την κυρίαρχη χρηματική στενότητα, διατυπώνοντας συγκεκριμένα αιτήματα προς τον νομάρχη Μεσσηνίας.¹⁴¹

Από το καλοκαίρι του 1894 και έπειτα παρατηρείται ένταση των συλλαλητηρίων. Τον Δεκέμβριο του 1894 πραγματοποιήθηκε, επίσης, στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα παμμεσσηνιακό συλλαλητήριο σταφιδοπαραγωγών, σταφιδοεξαγωγέων, σταφιδεμπόρων, βιοτεχνών, με σκοπό να εκφράσουν τη δυσaréσκειά τους απέναντι στην πολιτική του πρωθυπουργού Χαρίλαου Τρικούπη.¹⁴² Η δημιουργία, άλλωστε, ενός αντιτρικουπικού συνασπισμού ήταν έκδηλη σε ολόκληρη τη χώρα.

Επιπρόσθετα, κατά την ίδια περίπου περίοδο, τοπικοί παράγοντες της οικονομικής ζωής προχώρησαν στην ίδρυση, στην Καλαμάτα, του «Σταφιδικού Συνδέσμου Μεσσηνίας», έχοντας ως απώτερο στόχο την αντιμετώπιση του σταφιδικού ζητήματος και την υποστήριξη των σταφιδοπαραγωγών του νομού Μεσσηνίας.¹⁴³ Και ο εμπορικός σύλλογος της πόλης «Ερμής» εξέφρασε την ανησυχία του για τη δυσάρεστη έκβαση των πραγμάτων, εκδίδοντας μάλιστα και ένα ειδικό

συναλλαγής, κινητοποιήσαι εμπόριον δια καταπαύσεως της προσφοράς του σταφιδοκάρπου, ελπίζεται προκληθήναι εκλιπών ήδη συναγωνισμός εμπορίας τούτου και επελθείν ταχέως αισθητή υπερτίμησις.” “Λαός Μεσσηνίας συναισθανόμενος ακεραίας αυτού υποχρεώσεις προς έθνος, αλλά και υπό υπερτάτης ανάγκης κατατρυχόμενος καθικεύει ίνα διαταχθή επί τρίμηνον αναστολήν εκβιαστικής εισπράξεως φόρων, μέτρον δι’ ου και δημόσιον και άτομα οφεληθήσονται και περαιτέρω δυστυχήματα προληφθήσονται”». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 12, 19 Σεπτεμβρίου 1893).

¹⁴¹ «Η πείνα, η εξωθούσα συνήθως τον όχλον εις πραξικοπήματα, ώθησε τον εργατικόν πληθυσμόν της ημετέρας πόλεως την 21^{ην} Μαΐου εις πράξιν άξίαν παρατηρήσεως, καθ’ όσον αφ’ ενός μεν αποδεικνύει ότι ο λαός αρχίζει να συναισθάνεται και ενασκή τα δικαιώματά του, αρχίζει να χειραφετείται από της πολιτικής τυραννίας, αρχίζει να πονή τα γενικώτερα συμφέροντα, αφ’ ετέρου δε εξυπηρετεί καθολικούς πόθους και ανάγκας της ημετέρας πόλεως. Η οικονομική δυσπραγία η οσημέραι επιτεινομένη εξασθενήσασα πάσαν σχεδόν την εμπορικήν και βιομηχανικήν κίνησιν και ζωήν εν τη ημετέρα πόλει κατέρριψε τας οικονομικάς αυτής δυνάμεις και ως εκ τούτου πολλά χειροτεχνικά εργασία, εξ ων απέξει ο εργατικός πληθυσμός, σχεδόν εσταμάτησαν. Οι εργάται εξαντλήσαντες τας οικονομίας αυτών ήρξαντο στερούμενοι των αναγκαίων και η πείνα έκρυσσε τας θύρας πολλών και ιδία εκ των της οικοδομικής και ξυλουργικής». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 48, 29 Μαΐου 1894).

¹⁴² Βασικοί ομιλητές του συλλαλητηρίου ήταν οι Σάββας Δουκάκης (φαρμακοποιός, ιδρυτής κλινικής στην Καλαμάτα και Γενικός Γραμματέας του Εμπορικού Συλλόγου «Ερμής») και Δημήτριος Π. Τζάννης (δικηγόρος και βουλευτής Μεσσηνίας). Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση τις πολιτιστικής ανάπτυξης...*, ό. π., σ. 175.

¹⁴³ Δ. Ν. Καρύδης, «Καλαμάτα – Διαδικασίες αστικού μετασχηματισμού (1860-1940)», στο Πρακτικά του Β’ Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20ός αιώνας)*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 89. Η διοίκηση του «Σταφιδικού Συνδέσμου», που εκλέχθηκε τον Νοέμβριο του 1898, αποτελούνταν από τους Θ. Στραβοσκιάδη (πρόεδρος), Ν. Παπαφωτεινό και Γ. Καρατζά, φαρμακοποιό, (αντιπρόεδροι), Π. Σπανίδη, δικηγόρο (γενικός γραμματέας), Δημ. Παυλίο (ταμίας) και Αναστ. Παναγιωτόπουλο, δικηγόρο (έφορος). Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία ...*, ό. π., σ. 53.

φυλλάδιο, με τον τίτλο «Σκέψεις επί της σταφιδικής κρίσεως, ιδία επί του προτεινομένου φαρμάκου», εννοώντας ουσιαστικά την εφαρμογή του μέτρου της παρακρατήσεως.¹⁴⁴

Τον Ιανουάριο του 1895 έγινε ένα ακόμα συλλαλητήριο στην Καλαμάτα, στο οποίο μετείχε πλήθος λαού. Έκαναν μάλιστα έκκληση στο βασιλιά να παρέμβει, εκδηλώνοντας παράλληλα και την αντίθεσή τους στην τρικουπική φορολογική πολιτική, που διόγκωνε την άθλια κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει.¹⁴⁵

Με τα ψηφίσματα προς τον βασιλιά ο λαός τού υποδείκνυε ουσιαστικά να εκφράσει την αντίθεσή του στην κυβερνητική πολιτική αλλά και να διαλύσει τη Βουλή βάσει του άρθρου 37 του Συντάγματος του 1875.¹⁴⁶ Κατ' αυτόν τον τρόπο όμως προέκυπτε ένα ζήτημα θεμελιώδες για τη λειτουργία του πολιτεύματος. Και αυτό γιατί ζητούσαν από το Γεώργιο να προχωρήσει στη διάλυση μιας κυβέρνησης, η οποία έχαιρε της εμπιστοσύνη της Βουλής, ενεργώντας, κατ' επέκταση, αντίθετα προς την αρχή της δεδηλωμένης.

Όπως επισημαίνει πολύ εύστοχα και η Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «για πρώτη φορά στη νεοελληνική κοινωνία κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα παρατηρούνται φαινόμενα όπως η εμφάνιση μιας συλλογικής άμυνας και δράσης ενάντια στις καταστρεπτικές επιπτώσεις της δυσμενούς διεθνούς συγκυρίας και της εσωτερικής δύσκολης οικονομικής κατάστασης, μέσω μιας οργανωμένης *κοινωνίας πολιτών*, στην οποία συμμετείχαν σταφιδοκτηματίες και σταφιδοκαλλιεργητές μαζί με τα άλλα κοινωνικά στρώματα διεξάγοντας έναν από κοινού αγώνα, καθώς και η προβολή συγκεκριμένων αιτημάτων, την ικανοποίηση των οποίων επιχειρούσαν οι ενδιαφερόμενοι να επιτύχουν από το κράτος μέσω νέων και σύγχρονων μορφών διαπραγμάτευσης, π.χ. μέσω μαζικών οργανώσεων, συλλόγων, συλλαλητηρίων, ψηφισμάτων, κ.λπ. (Τσίχλη, 2000, σ. 363).¹⁴⁷

¹⁴⁴Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 24, 12 Δεκεμβρίου 1893.

¹⁴⁵«ΤΟ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ. Κατόπιν προσκλήσεως του κοινού εγγράφου τε και προφορικής, αρκετόν πλήθος λαού πάσης τάξεως συνέρρευσε την παρελθούσαν Τρίτην κατά τας 3 Μ. Μ. εν τη κάτω Πλατεία, ένθα από του εξώστου της οικίας, εν η το εμπορογραφείον του Π. Αναστασόπουλου ωμίλησαν σθεναρώς και ευγλώττως προς τον λαόν, ο δικηγόρος κ. Ν. Δαγρές και ο συμπαθής και εύελπς νέος και πρόεδρος του πεζοπορικού συλλόγου κ. Παναγ. Μπενάκης, πρώτην φοράν παρουσιασθείς προ του δημοσίου και λαλήσας μετά σθένους υπισχνουμένου στάδιο εύνουν αυτό εν μέλλοντι. Θέμα του λόγου αμφοτέροι έσχον την κατάκρισιν της πορείας της ενεστώσης Κυβερνήσεως, ήτις κακώς χειριζομένη τα δημόσια από δεκαετίας ήδη και πλέον εξωλίσθησε τον τόπον εις την πτώχευσιν και την ένδειαν, ήτις σήμερον μαστίζει τους γεωργικούς πληθυσμούς ιδία των σταφιδοφόρων επαρχιών μέχρι του να αισθάνωνται τους νυγμούς της πείνης απειλητικής και θανατηφόρου. Ηυχήθησαν όπως ο Αναξ θέση τέρμα εις την κατάστασιν ταύτην και προσεκάλεσαν τον λαόν όπως ομοθύμους απευθύνη προς αυτόν ευχάς περί τούτου. Κατεκρίθησαν σφοδρώς τα ληφθέντα προς κατάργησιν των διαπυλίων μέτρα της αυξήσεως των φόρων επί των οικοδομών και του επιτηδεύματος κατά 20)00 και 50)00 επί του σίτου, ως δυσβάστακτα και ανυπόφορα υπό του λαού, καθ' ην εποχήν ούτος δεν δύναται ουδέ τον επιούσιον άρτον να οικονομήση και εξητήθη η αναστολή της πληρωμής των αμέσων φόρων. Ο Λαός επανειλημμένως επευφήμησε τους αγορεύοντας και συνετάχθη τη γνώμη αυτών, ήτις είνε και ιδική του». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 80, 6 Ιανουαρίου 1895).

¹⁴⁶Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης»..., ό. π., σ. 166.

¹⁴⁷Στο ίδιο, σ. 363.

Άλλωστε, η αγροτική αυτή διαμαρτυρία, που σημειώθηκε με αφορμή τη σταφιδική κρίση, έχει χαρακτηριστεί ως μια από τις σημαντικότερες μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας στον αγροτικό χώρο.¹⁴⁸

Θα πρέπει να επισημανθεί, τέλος, ότι σε σχέση με άλλες σταφιδοφόρες επαρχίες η επαρχία Καλαμών είχε πληγεί σε μικρότερο βαθμό από την κρίση του 1893. Το γεγονός αυτό συναρτάται άμεσα με το ότι, εκτός από την καλλιέργεια της σταφίδας, οι κάτοικοί της απασχολούνταν και σε άλλους τομείς της παραγωγής. Στην επαρχία Καλαμών ήταν ανεπτυγμένη, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η σηροτροφία και η παραγωγή μεταξιού, ενώ οι αγρότες καταπιάνονταν και με άλλες καλλιέργειες, παράγοντας προϊόντα, όπως λάδι, σύκα, δημητριακά, εσπεριδοειδή και άλλα φρούτα, όσπρια, προϊόντα λαχανόκηπων, με τις εκτάσεις τους να σημειώνουν αυξητικές τάσεις από το 1860 μέχρι το 1911. Η άνθηση, επίσης, του δευτερογενούς τομέα λειτούργησε προωθητικά, ιδίως της οινοπνευματοποιίας-οινοποιίας-ποτοποιίας λόγω της μαζικής μεταποίησης του σταφιδοκάρπου, που παρακρατούνταν μέσω του παρακρατήματος. Σημαντική ήταν, με τη σειρά της, και η συμβολή του εξαγωγικού εμπορίου άλλων προϊόντων, όπως των σύκων, του μεταξιού, των κουκουλιών, του λαδιού, των δημητριακών και των βελανιδιών. Τα λιμενικά έργα ακόμη, που ξεκίνησαν στην πόλη της Καλαμάτας τη δεκαετία του 1870 και ολοκληρώθηκαν το 1900, έδωσαν δουλειά σε πολλούς ανθρώπους, γεγονός που πιθανότατα να λειτούργησε εκτονωτικά. Κατά συνέπεια, δεν ήταν απόλυτα εξαρτημένοι από τα έσοδα της σταφιδοκαλλιέργειας. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν είχαν εκδηλωθεί προβλήματα. Όπως τονιζόταν και στα συλλαλητήρια, που διοργανώνονταν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, τμήμα του αγροτικού κόσμου είχε περιέλθει σε δεινή θέση εξαιτίας της μεγάλης προσφοράς σταφιδοκάρπου και της συνακόλουθης υποτίμησής του, αλλά και της χρηματικής τους εξάντλησης, που επιδεινωνόταν από την είσπραξη των φόρων και την καταδίωξη των οφειλετών από τις τράπεζες και τους τοκογλύφους.

Στο γύρισμα πάντως του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20ού, παρατηρήθηκε ανάκαμψη από την οικονομική κρίση που είχε πλήξει την επαρχία της Καλαμάτας. Όπως επισημαίνει το 1908 η τοπική εφημερίδα *Θάρρος*, το εμπόριο και, κατ' επέκταση, η παραγωγή «του σταφιδικού ιδία προϊόντος και των σύκων» βρισκόταν

¹⁴⁸Μανώλης Χουμεριανός, «Αγροτική κρίση και διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο» στο *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1993, σ. 87.

«εις τον κολοφώνα του και συγκροτούσε ζωηροτάτην και λίαν ενθουσιώδη κίνησιν δια την πόλιν ημών και την Μεσσηνίαν άπασαν».¹⁴⁹

2.6. Όψεις του πιστωτικού συστήματος στην επαρχία Καλαμών του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα

Προκειμένου να παρακολουθήσουμε και να φωτίσουμε τις οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες, που συντελούνται στην επαρχία Καλαμάτας από το 1860 και μετά, και ιδιαίτερα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, προχωρήσαμε στην αποδελτίωση και στη μελέτη συμβολαιογραφικών πηγών της εξεταζόμενης περιοχής.¹⁵⁰ Πιο συγκεκριμένα, αποδελτιώσαμε συνολικά 230 δανειστικά συμβόλαια, που εκτείνονται χρονικά από το 1879 έως και το 1903, εκ των οποίων τα 70 προέρχονται από το αρχείο του συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη, τα 96 από το αρχείο του συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου και τα 64 από το αρχείο Υποθηκοφυλακείου Καλαμών.¹⁵¹ Πηγές από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, όπως οι πιστωτικοί κατάλογοι εμπορών του υποκαταστήματος Καλαμών των ετών 1874, 1875, 1879, 1881 και 1894, οι πιστωτικοί κατάλογοι γεωργοκτηματιών του 1894, οι εκθέσεις των Επιθεωρητών του Υποκαταστήματος Καλαμάτας (1891-1895), οι φάκελοι δανείων, καθώς και τα παραρτήματα πλειστηριασμών, που συναντήσαμε σε Καλαματιανές εφημερίδες της εποχής, λειτούργησαν συμπληρωματικά ως προς την σκιαγράφηση του τοπικού πιστωτικού συστήματος και των χαρακτηριστικών του.

Η επιλογή των συγκεκριμένων χρονικών πλαισίων των δανειστικών συμβολαίων θα πρέπει να συσχετισθεί με το γεγονός ότι στη διάρκειά τους σημειώθηκαν μεταβολές σε όλα τα επίπεδα της επαρχίας Καλαμών, ιδιαίτερα όμως της μεσσηνιακής πρωτεύουσας. Οι μεταβολές αυτές συνδέονται άρρηκτα αφενός με την ταχύτατη ανάπτυξη της σταφιδικής οικονομίας και την κυρίαρχη ατμόσφαιρα του «σταφιδικού πυρετού», που έλαβε χώρα από τα τέλη της δεκαετίας του 1870 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1890, και αφετέρου με τη σταφιδική κρίση που

¹⁴⁹Εφ. *Θάρρος*, αρ. φ. 2846, 2 Αυγούστου 1908.

¹⁵⁰Οι συμβολαιογραφικές αυτές πηγές απόκεινται στην υπηρεσία των Γ.Α.Κ. Νομού Μεσσηνίας.

¹⁵¹Αρχείο Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη, δανειστικά συμβόλαια από 21/4/1879 έως 2/2/1880, ΑΒΕ 74, φ. 182-185, αρχείο Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, δανειστικά συμβόλαια από 3/1/1888 έως 5/8/1888, ΑΒΕ 74, φ. 5-9, αρχείο Υποθηκοφυλακείου Καλαμών, έτη 1886, 1896, 1897, 1902, 1903, ΑΒΕ 161, α/α 1, α/α 2, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας.

χρονολογείται περίπου από το 1892 έως το 1905. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η επαρχία Καλαμάτας, παρ' ότι επλήγη από την κρίση υπερπαραγωγής της σταφίδας, δεν υπέστη τις συνέπειες στον ίδιο βαθμό με άλλες σταφιδιφόρες επαρχίες, όπως με την επαρχία Μεσσήνης, καθώς στην περιοχή, εκτός από τη σταφιδοκαλλιέργεια, ο αγροτικός κόσμος επιδιδόταν και σε άλλες καλλιέργειες και η οικονομία της βασιζόταν και στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα της παραγωγής.

Η επεξεργασία αυτών των συμβολαίων έγινε με βάση συγκεκριμένες παραμέτρους, όπως είναι η κοινωνικοεπαγγελματική ιδιότητα των συμβαλλομένων, ο τόπος κατοικίας τους, το ύψος του τόκου και των ποσών του δανείου, η υποθήκευση της ακίνητης περιουσίας των δανειοληπτών και η εξόφληση του δανειζόμενου κεφαλαίου. Πριν περάσουμε όμως στην ανάλυση των δεδομένων, που προέκυψαν από την επεξεργασία των μελετώμενων συμβολαίων, κρίνεται σκόπιμο να σημειωθούν κάποια γενικά χαρακτηριστικά του εγχώριου πιστωτικού συστήματος του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20ού, που θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε σε βάθος τη συμπεριφορά των Καλαματιανών πιστωτών και των δανειοληπτών.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του πιστωτικού συστήματος ήταν η έλλειψη αγροτικής πίστης, ο αποκλεισμός δηλαδή των μικρών καλλιεργητών από τον τραπεζικό δανεισμό και η συνακόλουθη εξάρτηση του αγροτικού κόσμου από τους εμπόρους και τους τοκογλύφους. Παρότι οι ιδρυτές της Εθνικής Τράπεζας έθεσαν εξ' αρχής ως πρωταρχικό στόχο την χρηματοδότηση της γεωργίας, γεγονός το οποίο είναι εμφανές και στον ιδρυτικό νόμο της 30^{ης} Μαρτίου 1841, που επεσήμανε τη διττή φύση της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, προεξοφλητική και κτηματική, η χορήγηση δανείων σε άτομα αγροτικής προέλευσης απουσίαζε αισθητά, τουλάχιστον κατά τα πρώτα είκοσι χρόνια της λειτουργίας της.¹⁵² Οι πιστωτικές δραστηριότητές της ήταν άρρηκτα συνυφασμένες με την ενίσχυση της αστικής ιδιοκτησίας, κατά κύριο λόγο στην περιοχή της πρωτεύουσας, και οι μεμονωμένες περιπτώσεις πιστώσεων ορισμένων αγροτικών περιοχών δεν άλλαζαν την εικόνα αυτή. Φαίνεται, λοιπόν, πως η άσκηση της αγροτικής πίστης συνιστούσε για την Εθνική Τράπεζα έναν τομέα με υψηλό επιχειρηματικό ρίσκο.

¹⁵²Βασίλης Πατρώνης, *Οικονομία, Κοινωνία...*, ό. π., σ. 45. Βλ. επίσης Κ. Μπρεγιάννη – Β. Πατρώνης, «Από τη θεσμική απουσία στον «φιλελεύθερο» προστατευτισμό και τον κρατικό αυταρχισμό: οι μεταμορφώσεις της αγροτικής πίστης στην Ελλάδα 1880-1940», Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου στη μνήμη του Στάθη Δαμιανάκου *Αγροτική Κοινωνία και Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα 25-27 Μαΐου 2005, έκδοση σε CD, 2006.

Η πρώτη αλλαγή σχετικά με τη χορήγηση δανείων στον αγροτικό χώρο επήλθε έπειτα από κρατικές πιέσεις το 1861, όταν η Εθνική Τράπεζα συμφώνησε να χορηγεί στο εξής δάνεια σε γεωργοκτηματίες.¹⁵³ Η διάρκεια των χορηγήσεων αυτών δεν μπορούσε να ξεπερνά τους εννιά μήνες και είχαν ως στόχο να βοηθήσουν κατ' ουσίαν τον καλλιεργητή να αντιμετωπίσει τις χρηματικές του ανάγκες ανάμεσα στις δύο εσοδείες. Απαραίτητη ήταν και η γραπτή εγγύηση τρίτου προσώπου. Και πάλι όμως ήταν αναγκαία η δυνατότητα εξόφλησης των πιστώσεων, μια συγκεκριμένη δηλαδή πιστωτική επιφάνεια, με αποτέλεσμα να αποκλείεται η πλειονότητα των καλλιεργητών και η χορήγηση αυτή να απευθύνεται στους μεγάλους και μεσαίους κτηματίες και σε όσους αναμειγνύονταν στο εμπόριο.¹⁵⁴

Η εισαγωγή της αγροτικής προσωπικής πίστης το 1861 από την Εθνική Τράπεζα και η ίδρυση υποκαταστημάτων της στις σταφιδοφόρες επαρχίες της Πελοποννήσου δεν διατάραξε σοβαρά το φαινόμενο του τοκογλυφικού δανεισμού. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα φαίνεται να το ενίσχυσε. Και αυτό γιατί η τράπεζα χορηγούσε με μεγαλύτερη ευκολία πιστώσεις σε εμπόρους, οι οποίοι με τη σειρά τους δάνειζαν εκπροσώπους του αγροτικού κόσμου με τοκογλυφικούς όρους.

Τον «αλυσιδωτό δανεισμό» που επικρατούσε στις σταφιδοφόρες επαρχίες της Πελοποννήσου επισημαίνει ο Γ. Δερτιλής, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι ... καθώς ο τόκος που ζητά η Τράπεζα είναι κατά πολύ κατώτερος της ελεύθερης αγοράς, η Τράπεζα δανείζει τον ιδιώτη χρηματιστή ή μεγαλέμπορο της Πάτρας π.χ. με 7% ή 8%, αυτός κατόπιν δανείζει έμπορο της Κυπαρισσίας προς 12% ή 15%, εκείνος με τη σειρά του δανείζει προς 18%-24% τον τοκογλύφο της Μεσσήνης, ο οποίος πιστοδοτεί την περιφέρειά του προς 20%-30%, ή και περισσότερο... (Δερτιλής, 1984, σ.35, 36).¹⁵⁵

Υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το 1857, με πρώτο διευθυντή τον Τριάντη από τη Σύρο και δεύτερο τον Δημακόπουλο από τον Πύργο Ηλείας.¹⁵⁶ Λειτουργήσαν, επίσης, σε μεταγενέστερο χρονικό διάστημα, τα

¹⁵³Βασίλης Πατρώνης, *Οικονομία, Κοινωνία...*, ό. π., σ. 45.

¹⁵⁴Για την πιστοληπτική ικανότητα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και τις πιστώσεις που λάμβαναν από την Εθνική Τράπεζα βλ. επίσης Georges B. Dertilis, «Terre, paysans et pouvoir politique (Grèce, XVIIIe-XXe siècle)», *Annales. Economies, société, civilisations*. N. 1, 1993, σ. 85-107. Βλ. επίσης Βασίλης Πατρώνης, «Η χρηματοδότηση της μονοκαλλιέργειας: αγροτική και εμπορική πίστη στην Πάτρα του 19^{ου} αιώνα», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τ. 12, Νοέμβριος 1994, σ. 61, 62.

¹⁵⁵Γιώργος Δερτιλής, *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1830-1910*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1984, σ. 35, 36.

¹⁵⁶Νάσος Κληρόπουλος, ό. π., σ. 75.

τραπεζιτικά γραφεία των Αδελφών Εφεσίου, του Ι.Φ. Κωστόπουλου (1879) και της Τράπεζας Αθηνών, με διευθυντή τον μεγαλέμπορο Διον. Πανταζόπουλο.

Στην προσπάθεια μας, λοιπόν, να διερευνήσουμε την κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση τόσο των πιστωτών όσο και των δανειοληπτών, παραθέτουμε τους πίνακες (2.20 και 2.21), όπου παρουσιάζονται σε ποσοστά οι επαγγελματικές κατηγορίες που απαντήθηκαν στα 230 μελετώμενα συμβόλαια. Παραθέτουμε, επίσης, πίνακες (2.18 και 2.19), στους οποίους σημειώνεται η κατοικία των πιστωτών και των δανειοληπτών σε επίπεδο πόλεων και χωριών, όπως αυτή αναγράφεται στα συμβολαιογραφικά αρχεία που εξετάσαμε.

Πίνακας 2.18. Κατοικία πιστωτών ανά πόλεις και χωριά

Επαρχία	Δήμος	Πόλεις/Χωριά	Ποσοστό επί %
Καλαμών	Καλαμών	Καλάμαι	81,2
Καλαμών	Καλαμών	Γιάννιτσα	2,13
Καλαμών	Καλαμών	Γιαννιτσάνικα	0,85
Καλαμών	Καλαμών	Λέϊκα	0,85
Καλαμών	Καλαμών	Καλάμι	0,43
Καλαμών	Καλαμών	Πηγάδια	0,43
Καλαμών	Αλαγονίας	Καρβέλι	3,84
Καλαμών	Αλαγονίας	Μεγάλη Αναστάσοβα	0,43
Καλαμών	Αλαγονίας	Σίτσοβα	0,43
Καλαμών	Αλαγονίας	Λαδά	0,43
Καλαμών	Άριος	Μπάστα	1,28
Καλαμών	Άριος	Ασλάναγα	0,85
Καλαμών	Άριος	Βραχάτα	0,43
Καλαμών	Άριος	Μπαλιάγα	0,43
Καλαμών	Άριος	Αριχώριον	0,43
Καλαμών	Άριος	Γλιάτα	0,43
Καλαμών	Θουρίας	Θουρία	0,43
Καλαμών	Θουρίας	Άνθεια	0,43
Καλαμών	Αμφείας	Κουταλά	0,43

Μεσσήνης	Οιχαλίας	Κατσαρού	0,43
Μεσσήνης	Οιχαλίας	Τζεφερεμήνι	0,43
Μεσσήνης	Οιχαλίας	Λουτρό	0,43
Μεσσήνης	Οιχαλίας	Σκάλα	0,43
Μεσσήνης	Παμίσου	Μεσσήνη	0,43
Οιτύλου	Αβίας	Σέλιτζα	0,85
Οιτύλου	Αβίας	Μικρή Μαντίνεια	0,43
Οιτύλου	Καρδαμύλης	Λεντίνι	0,43

Πίνακας 2.19. Κατοικία δανειοληπτών ανά πόλεις και χωριά

Επαρχία	Δήμος	Πόλεις/Χωριά	Ποσοστό επί %
Καλαμών	Καλαμών	Καλάμαι	35,22
Καλαμών	Καλαμών	Γιάννιτσα	9,31
Καλαμών	Καλαμών	Κατσίκοβο	2,02
Καλαμών	Καλαμών	Γιαννιτσάνικα	2,02
Καλαμών	Καλαμών	Πηγάδια	1,62
Καλαμών	Καλαμών	Κατσαρέϊκα	1,21
Καλαμών	Καλαμών	Λεϊκα	1,21
Καλαμών	Καλαμών	Ασπρόχωμα	0,81
Καλαμών	Καλαμών	Καλάμι	0,40
Καλαμών	Καλαμών	Παραλία Καλαμών	0,40
Καλαμών	Καλαμών	Σπιτάκια	0,40
Καλαμών	Αλαγονίας	Καρβέλι	8,01
Καλαμών	Αλαγονίας	Λαδά	1,21
Καλαμών	Αλαγονίας	Μεγάλη Αναστάσοβα	0,81
Καλαμών	Αλαγονίας	Μικρή Αναστάσοβα	0,40
Καλαμών	Άριος	Μπαλιάγα	2,83
Καλαμών	Άριος	Ασλάναγα	1,62
Καλαμών	Άριος	Μπάστα	1,21
Καλαμών	Άριος	Αριχώριον	0,81

Καλαμών	Άριος	Βραχάτα	0,81
Καλαμών	Άριος	Πήδημα	0,40
Καλαμών	Άριος	Μπισμπάρδι	0,40
Καλαμών	Άριος	Γλιάτα	0,81
Καλαμών	Αμφείας	Γαρδίκι	0,81
Καλαμών	Αμφείας	Κουταλά	0,81
Καλαμών	Θουρίας	Θουρία	0,40
Καλαμών	Θουρίας	Άνθεια	0,40
Καλαμών	Θουρίας	Σπερχογεία	0,40
Καλαμών	Θουρίας	Αντικάλαμον	0,40
Μεσσήνης	Οιχαλίας	Τζεφερεμήνι	2,43
Μεσσήνης	Οιχαλίας	Κατσαρού	1,62
Μεσσήνης	Οιχαλίας	Καλύβια	0,40
Μεσσήνης	Οιχαλίας	Σπανοχώρι	0,40
Μεσσήνης	Οιχαλίας	Μελιγαλά	0,40
Μεσσήνης	Οιχαλίας	Λουτρό	0,40
Μεσσήνης	Οιχαλίας	Σκάλα	0,40
Μεσσήνης	Οιχαλίας	Λογαντζίδες	0,40
Μεσσήνης	Οιχαλίας	Ζευγολατιό	0,40
Μεσσήνης	Εύας	Αλιτσελέπη	2,02
Μεσσήνης	Εύας	Καλαμαρά	1,62
Μεσσήνης	Εύας	Αϊδίνιο	1,21
Μεσσήνης	Εύας	Βασιλάδα	0,40
Μεσσήνης	Εύας	Πιλοστράτου	0,40
Μεσσήνης	Εύας	Ναζήρι	0,40
Μεσσήνης	Εύας	Βρωμόβρυσι	0,40
Μεσσήνης	Εύας	Ανδρούσα	0,40
Μεσσήνης	Αριστομένους	Ευαγγελίστρια	0,40
Μεσσήνης	Παμίσου	Μαυρομμάτι	0,81
Μεσσήνης	Παμίσου	Μάδαινα	0,40

Μεσσήνης	Ανδανίας	Δουσίλα	1,21
Μεσσήνης	Ανδανίας	Διαβολίτσι	0,81
Μεσσήνης	Ανδανίας	Γαράντζα	0,81
Οιτύλου	Αβίας	Σέλιτζα	1,21
Οιτύλου	Αβίας	Γαϊτσαί	0,81
Οιτύλου	Αβίας	Αλτομυρά	0,40
Οιτύλου	Αβίας	Πηγάδια	0,40
Οιτύλου	Καρδαμύλης	Τζέρια	0,40
Μεθώνης	Βουφράσου	Ζαϊμόγλι	0,40
Μεθώνης	Κορώνης	Χαϊκάλι	0,40
Λακεδαίμονος	Γερονθρών	Καρύτσα	0,40

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα στατιστικά δεδομένα του πίνακα 2.18, οι περισσότεροι εκ των πιστωτών κατοικούν στην επαρχία Καλαμών (ποσοστό 95,15%), ενώ πολύ μικρότερα είναι τα ποσοστά αυτών που διαμένουν στην επαρχία Μεσσήνης (2,14%) και στην επαρχία Οιτύλου (1,71%). Από τους 234 δανειστές μάλιστα οι 188 κατοικούν στην πόλη της Καλαμάτας (ποσοστό 81,2%) και οι 35 στην υπόλοιπη επαρχία (18,8%). Το 3,84% δηλώνει ως κατοικία το ορεινό Καρβέλι του δήμου Αλαγονίας, το 2,13% την ορεινή Γιάννιτσα του δήμου Καλαμών και το 1,28% την πεδινή Μπάστα του δήμου Άριος, ενώ οι υπόλοιποι οικισμοί συγκεντρώνουν αρκετά μικρότερα ποσοστά.¹⁵⁷

Στην περίπτωση τώρα των δανειοληπτών η εικόνα διαφοροποιείται (πίνακας 2.19). Το μεγαλύτερο ποσοστό και σ' αυτήν την περίπτωση δηλώνει ως κατοικία την επαρχία Καλαμών (77,33%). Από τους 247 όμως δανειολήπτες οι 87 κατοικούν στην Καλαμάτα (ποσοστό 35,22%) και οι 104 σε άλλες περιοχές της ομώνυμης επαρχίας. Το 9,31% των δανειοληπτών διαμένει στην ορεινή Γιάννιτσα του δήμου Καλαμών, το 8,01% στο ορεινό Καρβέλι του δήμου Αλαγονίας και το 2,83% στην πεδινή Μπαλιάγα του δήμου Άριος. Τα υπόλοιπα ποσοτικά δεδομένα που καταγράψαμε είτε δεν ξεπερνούν κατά πολύ το 1% είτε βρίσκονται κάτω από αυτό.

¹⁵⁷Για τη μορφή αναγλύφου του εδάφους και το υψόμετρο των πόλεων και των χωριών των δήμων της επαρχίας Καλαμάτας βλ. τους πίνακες 1.1-1.5, σ. 24, 25, 26.

Άξιο αναφοράς είναι και το ποσοστό αυτών που κατοικούν στην επαρχία Μεσσηνίας (18,22%), γεγονός το οποίο αποτυπώνει τις οικονομικές σχέσεις ανάμεσα σε όμορες επαρχίες. Αρκετά μικρότερα διαγράφονται τα ποσοστά των επαρχιών Οιτύλου (3,24%), Μεθώνης (0,9%) και Λακεδαιμόνος (0,4%). Και αυτά τα ποσοστά, ωστόσο, χαρτογραφούν την επέκταση των οικονομικών δραστηριοτήτων σε γειτονικές περιοχές. Η συσσώρευση, λοιπόν, κεφαλαίων εντοπίζεται, κυρίως, σ' αυτούς που διαμένουν και δραστηριοποιούνται στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Από την άλλη, οι περισσότεροι από τους δανειολήπτες είναι κάτοικοι χωριών γύρω από την Καλαμάτα ή χωριών στις παρυφές της επαρχίας Καλαμών ή χωριών άλλων περιοχών.

Πίνακας 2.20. Επαγγέλματα πιστωτών

Επαγγέλματα	Ποσοστό επί %
Έμποροι ¹⁵⁸	44,01
Κτηματίες ¹⁵⁹	14,96
Γεωργοί ¹⁶⁰	5,99
Ελεύθεροι Επαγγέλματα ¹⁶¹	21,36
Λοιπά επαγγέλματα ¹⁶²	12,39
Δεν αναγράφεται επάγγελμα	1,3

Σημείωση: Αρχείο Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη, δανειστικά συμβόλαια από 21/4/1879 έως 2/2/1880, ABE 74, φ. 182-185, αρχείο Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, δανειστικά συμβόλαια από 3/1/1888 έως 5/8/1888, ABE 74, φ. 5-9, αρχείο Υποθηκοφυλακείου Καλαμών, έτη 1886, 1896, 1897, 1902, 1903, ABE 161, α/α 1, α/α 2, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας.

¹⁵⁸ Στην επαγγελματική κατηγορία των «εμπόρων» έχουμε εντάξει τις εξής υποκατηγορίες: «έμπορος», «οινοπώλης», «οινοπνευματοπώλης», «υελέμπορος», «εμπορική εταιρεία», «καπνοπώλης», «παντοπώλης», «λαδέμπορος», «βιβλιοπώλης», «ρακοπώλης», «κρεοπώλης», «λαχανοπώλης», «εμποροκτηματίας».

¹⁵⁹ Στους «κτηματίες» έχουμε συγκαταλέξει όσους έχουν δηλώσει ως επάγγελμα «κτηματίας».

¹⁶⁰ Στους «γεωργούς» έχουμε κατατάξει τους πιστωτές που σημείωσαν ως επάγγελμα «γεωργός» και «γεωργοκτηματίας».

¹⁶¹ Στην κατηγορία των «ελεύθερων επαγγελματιών» υπάχθηκαν όλοι οι πιστωτές που δήλωσαν ως επάγγελμα «ιατρός», «φανοποιός», «δικηγόρος», «δήμαρχος», «οινοπνευματοποιός», «φαρμακοποιός», «τέκτων», «καρπαγωγός», «τοκιστής», «αμπατζής», «βαρελοποιός», «σανδαλοποιός», «ράπτης», «σκυτοράπτης», «σοφαντζής».

¹⁶² Στην κατηγορία των «λοιπών επαγγελμάτων» έχουμε συμπεριλάβει τα ακόλουθα επαγγέλματα: «εμποροϋπάλληλος», «αστυνομικός κλητήρας», «ξενοδόχος», «ιερέας», «εργάτης», «άνευ μονίμου έργου», «οικιακός», «απόστρατος λοχαγός», «διδάσκαλος», «χήρα», «υπολοχαγός», «δικαστικός υπάλληλος», «υπηρέτης», «Εθνική Τράπεζα».

Πίνακας 2.21. Επαγγέλματα δανειοληπτών

Επαγγέλματα	Ποσοστό επί %
Έμποροι ¹⁶³	11,74
Κτηματίες ¹⁶⁴	36,03
Γεωργοί ¹⁶⁵	32,8
Ελεύθεροι επαγγελματίες ¹⁶⁶	10,52
Λοιπά επαγγέλματα ¹⁶⁷	7,7
Δεν αναγράφεται επάγγελμα	1,21

Σημείωση: Αρχείο Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκάδη, δανειστικά συμβόλαια από 21/4/1879 έως 2/2/1880, ABE 74, φ. 182-185, αρχείο Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, δανειστικά συμβόλαια από 3/1/1888 έως 5/8/1888, ABE 74, φ. 5-9, αρχείο Υποθηκοφυλακείου Καλαμών, έτη 1886, 1896, 1897, 1902, 1903, ABE 161, α/α 1, α/α 2, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας.

Συνεχίζοντας, όπως προκύπτει από τη στατιστική επεξεργασία των συμβολαίων αυτών, το μεγαλύτερο ποσοστό των πιστωτών (44, 01%) απασχολούνταν στον «εμπορικό» τομέα, ενώ το 21,36% ασκούσαν «ελεύθερα επαγγέλματα» (πίνακας 2.20). Το 14,96% ανήκει στην κατηγορία των «κτηματιών», το 5,99% στην κατηγορία των «γεωργών» και το 12,39% σ' αυτήν των «λοιπών επαγγελματιών». Σε ορισμένα συμβόλαια ακόμη δεν αναγράφεται το επάγγελμα των πιστωτών (1,3%). Αναφορικά με τους δανειολήπτες (πίνακας 2.21), διαπιστώνεται μια υπεροχή των «κτηματιών» (36,03%) και των «γεωργών» (32,8%), ενώ αρκετά μικρότερα διαγράφονται τα ποσοστά των «εμπόρων» (11,74%) και των «ελεύθερων επαγγελματιών» (10,52%). Το 7,7% συγκεντρώνει η κατηγορία των «λοιπών επαγγελματιών» και σε τρία δανειστικά συμβόλαια δεν αναγράφεται επάγγελμα

¹⁶³ Στην επαγγελματική κατηγορία των «εμπόρων» έχουμε συμπεριλάβει τις ακόλουθες περιπτώσεις: «πυλοπώλης», «αλευροπώλης», «παντοπώλης», «έμπορος», «εμποροκτηματίας», «καπνοπώλης», «οινοπώλης», «εμποροράπτης», «καφεπώλης», «εργοστασιάρχης».

¹⁶⁴ Στους «κτηματίες» έχουμε εντάξει όσους δανειολήπτες δήλωσαν ως επάγγελμα «κτηματίας».

¹⁶⁵ Ως «γεωργούς» έχουμε προσλάβει τους δανειολήπτες που ανέφεραν ως επάγγελμα «γεωργοκτηματίας», «γεωργός», «περιβολάρης», «γεωργοποιμήν», «ποιμήν».

¹⁶⁶ Στους «ελεύθερους επαγγελματίες» έχουμε κατατάξει τα εξής επαγγέλματα: «εργολάβος δημοσίων έργων», «υποδηματοποιός», «χρυσοχόος», «δικηγόρος», «αρτοποιός», «αραμπατζής», «σαγματοποιός», «καραγωγός», «μαχαιροποιός», «λεμβούχος», «σκυτοράπτης», «σιδηρουργός», «βαρελοποιός», «υποδηματοποιός», «μεταξουργός», «τέκτων», «μαραγκός».

¹⁶⁷ Στην περίπτωση των «λοιπών επαγγελματιών» έχουμε εντάξει τις εξής επαγγελματικές κατηγορίες: «οικιακά», «άνευ μονίμου έργου», «ξενοδόχος», «ιερέας», «χήρα», «δικαστικός υπάλληλος», «διδάσκαλος», «πρώην ξενοδόχος».

(1,21%).¹⁶⁸ Δεν είμαστε βέβαιοι αν οι επαγγελματικοί χαρακτηρισμοί που σημειώνονται στα συμβόλαια σχετίζονται με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται οι ίδιοι οι συμβαλλόμενοι την επαγγελματική τους ενασχόληση ή με τον τρόπο που αντιμετωπίζει ο ίδιος ο συμβολαιογράφος τον επαγγελματικό αυτοπροσδιορισμό των πελατών του.

Μια πρώτη παρατήρηση στα σύνολα των επαγγελματικών κατηγοριών των πιστωτών φανερώνει πως κυρίαρχο ρόλο στη δανειστική δραστηριότητα του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα διαδραμάτισαν οι κοινωνικο-οικονομικές ομάδες των εμπόρων. Φαίνεται πως ο εμπορευματικός χαρακτήρας της αγροτικής οικονομίας της Καλαμάτας έδωσε τη δυνατότητα στους εμπόρους της πόλης να κατέχουν μεγαλύτερη δανειοληπτική ικανότητα από άλλες κοινωνικές ομάδες. Κοντά σ' αυτούς όμως δυναμική ήταν και η παρουσία τόσο αυτών που απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα όσο και των ελεύθερων επαγγελματιών. Είναι εμφανές ότι παρά την ίδρυση, το 1857, του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στην Καλαμάτα, το κύκλωμα των τοπικών δανειστών εξακολουθούσε να δρα και να κυριαρχεί για πολλές δεκαετίες ακόμη, καθώς πολλοί από τους γεωργοκτηματίες, γεωργούς, ποιμένες, μικρεμπόρους κ.ά. δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις και τις εγγυήσεις που τους ζητούσε η Τράπεζα.

Από τους 99 εμπόρους, που συναντήσαμε στα μελετώμενα δανειστικά συμβόλαια, οι 76 δανείζουν άτομα που προέρχονται από τον αγροτικό χώρο (ποσοστό 77,76%). Δεν δανείζουν δηλαδή αδιακρίτως, αλλά δείχνουν προτίμηση σε οφειλέτες κτηματίες, γεωργοκτηματίες, γεωργούς, γεωργοποιμένες και περιβολάρηδες είτε γιατί έχουν εμπορικές σχέσεις με τους συγκεκριμένους δανειολήπτες μέσω για παράδειγμα της προαγοράς της παραγωγής τους είτε γιατί θεωρούσαν ότι θα αποκομίσουν περισσότερα κέρδη από τη σύναψη δανείων με άτομα αγροτικής προέλευσης, ιδίως στην περίπτωση αδυναμίας αποπληρωμής αυτών. Για το λόγο αυτό, τα περισσότερα συμβόλαια, στα οποία ως πιστωτές εμφανίζονται έμποροι, είναι ενυπόθηκα (ποσοστό 67,1%), εξασφαλίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τα κεφάλαιά τους. Σε μικρότερο ποσοστό (22,24%) οι έμποροι χορηγούν δάνεια σε άλλους εμπόρους και σε

¹⁶⁸Για την απορρόφηση του γεωργικού εισοδήματος από τους τοκογλύφους βλ. Petros Pizanias, «Revenus paysans et rapports sociaux en Grèce au XIXe siècle», *Annales. Economies, société, civilisations*. N. 1, 1990, pp. 37-53.

εκπροσώπους άλλων επαγγελματικών κατηγοριών (ξενοδόχος, μαχαιροποιός, οικιακά). Οι δανειολήπτες κατοικούν στο μεγαλύτερο μέρος τους στην επαρχία Καλαμών (ποσοστό 71%), ενώ το 22% δηλώνει ως κατοικία περιοχές της επαρχίας Μεσσήνης, το 5,8% την επαρχία Οιτύλου και το 1,2% την επαρχία Μεθώνης.

Οι έμποροι ως κάτοχοι ρευστού χρήματος λειτουργούσαν σαν πωλητές του χρήματος, ενώ παράλληλα αποτελούσαν κύρια πηγή δανειακών κεφαλαίων για τον αγροτικό κόσμο. Όπως επίσης γίνεται αντιληπτό, οι έμποροι της Καλαμάτας είχαν αναπτύξει δανειακές σχέσεις με κτηματίες, γεωργοκτηματίες, γεωργούς, γεωργοποιομένες και περιβολάρηδες όχι μόνο της επαρχίας Καλαμών, αλλά και των γειτονικών επαρχιών της Μεσσήνης, του Οιτύλου και της Μεθώνης, επεκτείνοντας σημαντικά, κατ' αυτόν τον τρόπο τις οικονομικές τους δραστηριότητες.

Πίνακας 2.22. Πιστώσεις σε εμπόρους της επαρχίας Καλαμών από την Εθνική Τράπεζα

	Έτη		
	1874	1881	1894
Έμποροι	287	308	361
Συνολικό ποσό πίστωσης σε δρχ.	2.435.100	2.241.500	2.952.500
Μέσος όρος Πίστωσης σε δρχ.	22.218,18	11.833,33	15.447,37

Σημείωση: Πιστωτικοί κατάλογοι Εμπόρων ετών 1874, 1881 και 1894 του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., αρ. μικροταινίας 2699, 2700.

Πίνακας 2.23. Πιστώσεις από την Εθνική Τράπεζα σε εμπόρους του δήμου Καλαμών και του δήμου Θουρίας (1894)

Έμποροι Καλαμών	332
Συνολικό ποσό πίστωσης σε δρχ.	2.857.500
Μέσος όρος πίστωσης σε δρχ.	15.447,37
Έμποροι Θουρίας	29
Συνολικό ποσό	

πίστωσης σε δρχ. 95.000

Μέσος όρος πίστωσης

σε δρχ. 3.500

Σημείωση: Πιστωτικός κατάλογος Εμπόρων 1894 του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., αρ. μικροταινίας 2700.

Η πιστοληπτική υπεροχή των εμπόρων, αλλά και η οικονομική τους δύναμη αντικατοπτρίζεται και στις πιστώσεις που τους χορηγούνται από το υποκατάστημα Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας. Όπως είναι εμφανές και από τον πίνακα 2.22, το 1874 287 έμποροι της Καλαμάτας λαμβάνουν πιστώσεις ύψους 2.435.100 δρχ., με το μέσο όρο της πίστωσης να φτάνει τις 22.218,18, το 1881 308 έμποροι παίρνουν 2.241.500 δρχ., με μέσο όρο 11.833,33 δρχ. και το 1894 παρέχεται σε 361 εμπόρους πίστωση 2.952.500 δρχ., με το μέσο όρο της να ανέρχεται στις 15.447,37 δρχ. Από τον πιστωτικό κατάλογο των εμπόρων του 1894, στον οποίο αναγράφεται τόσο ο τόπος κατοικίας όσο και το επάγγελμα του πιστούχου¹⁶⁹, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι 332 έμποροι που διαμένουν στο δήμο Καλαμάτας συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος των χορηγούμενων κεφαλαίων, δηλαδή 2.857.500 δρχ., με μέσο όρο πίστωσης τις 15.447,37, ενώ στους 29 εμπόρους του δήμου Θουρίας δόθηκαν μόλις 95.000 δρχ., με μέσο όρο πίστωσης τις 3.500 δρχ. (πίνακας 2.23). Η τεράστια αυτή διαφορά τόσο στον αριθμό των εμπόρων του δήμου Καλαμάτας και του δήμου Θουρίας όσο και στο ύψος της πίστωσης που έλαβαν από την Εθνική Τράπεζα καταδεικνύει την οικονομική ισχύ των εμπόρων της Καλαμάτας, το πιο ακμαίο οικονομικό κέντρο της επαρχίας.

¹⁶⁹Στον πιστωτικό κατάλογο των εμπόρων του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας του 1894 εντοπίσαμε τα ακόλουθα επαγγέλματα με βάση τις δηλώσεις των πιστούχων: έμπορος προϊόντων, έμπορος υφασμάτων, έμπορος αποικιακών, οινοπνευματοπώλης, παντοπώλης, αλευροπώλης, σιδηροπώλης, έμπορος αλεύρων, έμπορος μετάξης, έμπορος ενδυμάτων, εμπορορράπτης, φαρμακέμπορος, ξυλέμπορος, οινοπώλης, καπνοπώλης, πιλοπώλης, έμπορος πίων, μεταξέμπορος, βιβλιοπώλης, έμπορος ελαίου, υφαντοπώλης, ψαροπώλης, εμπορομεσίτης, έμπορος δερμάτων, έμπορος ξυλείας, τοκιστής, τραπεζίτης, φαρμακοποιός, εργολάβος, υποδηματοποιός, αρτοποιός, χρυσοχός, ράπτης, μεσίτης, επιπλοποιός, ξενοδόχος, φανοποιός, λεπτουργός, ζαχαροπλάστης, εργοστασιάρχης. Η διττή επαγγελματική ιδιότητα πολλών εκ των πιστούχων είναι εμφανής. (Πιστωτικός κατάλογος Εμπόρων 1894 του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., αρ. μικροταινίας 2700).

Πίνακας 2.24. Πιστώσεις σε γεωργοκτηματίες από την Εθνική Τράπεζα

	Έτη		
	1874	1879	1894
Γεωργοκτηματίες	131	165	70
Συνολικό ποσό πίστωσης σε δρχ.	402.000	493.000	180.000
Μέσος όρος Πίστωσης σε δρχ.	4.875	5.272,73	3.071,43

Σημείωση: Πιστωτικοί κατάλογοι Γεωργοκτηματιών, 1874, 1879, 1894 του Υποκαταστήματος Καλαμών της Ε.Τ.Ε., Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε, αρ. μικροταινίας 2702, 2703.

Όπως αποτυπώνεται ευκρινώς στον πίνακα 2.24, που παρουσιάζει τις πιστώσεις που χορηγήθηκαν σε γεωργοκτηματίες από την Εθνική Τράπεζα κατά τα έτη 1874, 1879 και 1894, ο αριθμός των γεωργοκτηματιών που είχαν πρόσβαση στα κεφάλαια της Τράπεζας είναι αρκετά μικρότερος από αυτόν των εμπόρων, όπως και το μέγεθος της πίστωσης. Οι εκπρόσωποι των αγροτικών στρωμάτων δεν είχαν, λοιπόν, την ίδια πιστοληπτική ικανότητα με τους εκπροσώπους του εμπορικού κόσμου, δεν πληρούσαν δηλαδή τις απαραίτητες προϋποθέσεις στον ίδιο βαθμό που έθετε ως εχέγγυο η Εθνική Τράπεζα για την παροχή δανείων. Γι' αυτό και αναγκάζονταν να στραφούν για την εξεύρεση κεφαλαίων προς τους εμπόρους με τοκογλυφικούς όρους. Σύμφωνα με τον πίνακα 2.25, τα μεγαλύτερα ποσά δανείστηκαν από την Εθνική Τράπεζα κατά το 1894 οι γεωργοκτηματίες που δήλωσαν ως τόπο κατοικίας τον δήμο Καλαμάτας. Οι πιστώσεις που έλαβαν οι γεωργοκτηματίες, καθώς και ο αριθμός τους παρουσιάζουν πτωτική τάση από το 1874 έως το 1894 (πίνακας 2.23). Το 1894 αυτοί που δανείζονται χρήματα είναι μόνο 70, ενώ το 1874 και το 1879 ήταν 131 και 165 αντίστοιχα. Το 1874 το συνολικό ποσό πίστωσης φτάνει τις 402.000 δρχ., το 1879 τις 493.000 δρχ. και το 1894 τις 180.000 δρχ. Η μείωση αυτή συμπίπτει χρονικά με την κρίση της σταφιδικής οικονομίας και τις συνακόλουθες δυσχέρειες που βίωσε ο αγροτικός κόσμος της εποχής.

Πίνακας 2.25. Πιστώσεις από την Εθνική Τράπεζα σε γεωργοκτηματίες της Επαρχίας Καλαμών (1894)

Γεωργοκτηματίες	Συνολικό ποσό πίστωσης σε δρχ.	Μέσος όρος Πίστωσης σε δρχ.
Γεωργοκτηματίες δήμου Καλαμών	121.000	3.071,43
Γεωργοκτηματίες δήμου Θουρίας	14.000	1.500
Γεωργοκτηματίες δήμου Αρίου	21.000	2.000
Γεωργοκτηματίες δήμου Αμφείας	23.000	3.000

Σημείωση: Πιστωτικοί κατάλογοι Γεωργοκτηματιών 1894 του Υποκαταστήματος Καλαμών της Ε.Τ.Ε., Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., αρ. μικροταινίας 2703.

Στα δανειστικά συμβόλαια που εξετάσαμε, ιδιαίτερη επίδοση στο δανεισμό εμφανίζει ο παντοπώλης, κάτοικος Καλαμών, Αναστάσιος Γιαλομάτης, ο οποίος δανείζει με τόκο κτηματίες, αγρότες και εμπόρους στα χωριά Μπάλιαγα και Καρβέλι της επαρχίας Καλαμών.¹⁷⁰ Ο έμπορος Παναγιώτης Θ. Μακρόπουλος, κάτοικος επίσης Καλαμών, όπως αφήνουν να διαφανεί και τα εξεταζόμενα συμβόλαια, δανειοδοτεί ανά τακτά χρονικά διαστήματα κυρίως στην πόλη της Καλαμάτας, αλλά και στην επαρχία Μεσσήνης.¹⁷¹ Ο έμπορος αυτός απαντάται και στους πιστωτικούς εμπορικούς καταλόγους του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας των ετών 1874, 1875, 1879, 1881 με ποσό πίστωσης 25.000 δρχ. κάθε έτος και του 1894 με ποσό πίστωσης 30.000 δρχ.¹⁷² Τα χρηματικά αυτά κεφάλαια είτε θα τα επένδυε στις εμπορικές του δραστηριότητες είτε στις δανειστικές του ενασχολήσεις, δανειζόμενος με μικρότερο επιτόκιο και δανειζοντας με μεγαλύτερο. Δείγμα της

¹⁷⁰ Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, αρ. 5726/12-1-1888, αρ. 5727/12-1-1888, αρ. 6013/19-2-1888, αρ. 6049/24-2-1888, αρ. 6187/13-3-1888, αρ. 6638/3-6-1888, αρ. 6842/9-7-1888, αρ. 6887/16-7-1888, αρ. 6888/16-7-1888. Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Καλαμών, αρ. 16170/10-7-1896.

¹⁷¹ Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη αρ. 75299/16-6-1879, Αρ. 76826/2-2-1880, δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικολάου Θ. Μαντζαβάκου αρ. 5800/23-1-1888, αρχείο Υποθηκοφυλακείου Καλαμών αρ. 16150/29-6-1896, αρ. 16153/29-6-1896, αρ. 16154/29-6-1896.

¹⁷² Πιστωτικοί κατάλογοι Εμπόρων ετών 1874, 1875, 1879 και 1881 του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., αρ. μικροταινίας 2699, 2700.

οικονομικής του ευμάρειας αποτελεί και το ότι έχει στην υπηρεσία του υπηρέτρια, την οποία και προικοδοτεί το 1893 με 500 δρχ.¹⁷³

Σ' ένα ακόμη από τα δανειστικά συμβόλαια ο Παναγιώτης Θ. Μακρόπουλος δηλώνεται ως «τοκιστής», όπως επίσης και στον πιστωτικό κατάλογο του 1894, γεγονός που καταδεικνύει από τη μια το εύρος των δανειοληπτικών δραστηριοτήτων αυτήν την εποχή και από την άλλη τη σημαντική θέση του ίδιου στο τοπικό πιστωτικό σύστημα.¹⁷⁴ Αξίζει να επισημανθεί σ' αυτό το σημείο ότι ο όρος «τοκιστής» εγγράφεται ως επάγγελμα στους πιστωτικούς καταλόγους των εμπόρων του 1894 της Εθνικής Τράπεζας της Καλαμάτας, στους οποίους και εντοπίζονται 19 «τοκιστές», αλλά και 4 «τραπεζίτες».¹⁷⁵

Σε επτά συμβόλαια συναντήσαμε ως πιστωτή τον λαδέμπορο και κάτοικο Καλαμών Χρήστο Καρδαρά. Ήδη από το 1879 δανείζει με τόκο κτηματίες, αγρότες και εμπόρους στα χωριά Πήδημα, Αριχώρι, Κατσαρέϊκα, Άνθεια, Γαρδίκι της επαρχίας Καλαμών, στην πόλη της Καλαμάτας, αλλά και στο χωριό Κατσαρού της γειτονικής επαρχίας Μεσσηνίας.¹⁷⁶ Και ο λαδέμπορος Δημήτριος Σταθάκος, κάτοικος επίσης Καλαμών, δανείζει κατά το 1879 κτηματίες στα χωριά Κατσαρέϊκα και Γιάννιτσα του δήμου Καλαμών.¹⁷⁷ Στον πιστωτικό κατάλογο των εμπόρων του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος του 1894 εμφανίζεται ως «τοκιστής» με ποσό πίστωσης 35.000 δρχ.¹⁷⁸ Το 1898 νυμφεύει την κόρη του Ευσταθία με τον Ιωάννη Φ. Κωστόπουλο, έμπορο υφασμάτων και γόνο προυχοντικής

¹⁷³ Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, *Καλαματιανά προικοσύμφωνα 1891-1900*, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2007, σ. 152.

¹⁷⁴ Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικολάου Θ. Μαντζαβάκου αρ. 5800/23-1-1888.

¹⁷⁵ Το επάγγελμα του «τοκιστή» έχουν δηλώσει οι εξής: Βασίλειος Δαμιανός, Κωνσταντίνος Ζαχαράκης, Γεώργιος Κουτσομητόπουλος, Πανάγος Λογοθέτης, Παναγιώτης Θ. Μακρόπουλος, Ιωάννης Θεοδ. Μαρκόπουλος, Βασίλειος Μελισουργός, Πανάγος Θ. Μπαλής, Πανάγος Μουσχύτης, Γεώργιος Παπαδόπουλος, Φώτης Πάστρας, Διονύσιος Γ. Ποταρόπουλος, Κωνσταντίνος Ποτάρης, Αθανάσιος Παναγιωτόπουλος, Παναγ. Πετρατζής, Δημήτριος Σταθάκος, Φώτης Φωτιάδης, Κωνσταντίνος Ζουμπούλης, Ηλίας Σταύρου Βασιλάκης. Το επάγγελμα του «τραπεζίτη» έχουν δηλώσει οι ακόλουθοι: Σπυρίδων Εφέσιος, Νικόλαος Εφέσιος, Σταμάτιο Εφέσιος, Παναγιώτης Λυβόπουλος. Ας σημειωθεί ότι τα ποσά της πίστωσης που λαμβάνουν από την τράπεζα κυμαίνονται από 3.000 έως 40.000 δρχ. Πιστωτικός κατάλογος Εμπόρων έτους 1894 του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας, ό. π.

¹⁷⁶ Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη αρ. 75090/29-4-1879, αρ. 75154/11-5-1879, αρ. 75158/13-5-1879, αρ. 76546/26-12-1879 και αρ. 76745/25-1-1880, δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου αρ. 5773/20-1-1888 και αρ. 5837/30-1-1888.

¹⁷⁷ Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη αρ. 75072/26-4-1879, αρ. 75723/22-9-1879.

¹⁷⁸ Πιστωτικός κατάλογος Εμπόρων 1894 του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., αρ. μικροταινίας 2700.

οικογένειας της Καλαμάτας, την οποία και προικοδοτεί με 30.000 δρχ.¹⁷⁹ Ο Ιωάννης Φ. Κωστόπουλος άνοιξε το 1879 στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα «υφασματεμπορικό» και δραστηριοποιήθηκε έντονα στον τομέα του εισαγωγικού εμπορίου υφασμάτων, αλλά και σ' αυτόν του εποχικού εξαγωγικού εμπορίου.¹⁸⁰ Η ανάγκη για συνεχή χρηματοδότηση της επιχείρησης είχε σαν αποτέλεσμα η οικογένεια Κωστοπούλου να εμπλακεί ενεργά και με ιδιαίτερη επιτυχία στον τραπεζικό τομέα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ξεκινώντας από την τοπική αντιπροσώπευση τραπεζικών οίκων και φτάνοντας μέχρι και στη δημιουργία το 1910 της «Τράπεζας Ι. Φ. Κωστοπούλου και Σία», της μετέπειτα «Τράπεζας Καλαμών».¹⁸¹

Τον Ιωάννη Φ. Κωστόπουλο συναντήσαμε στον πιστωτικό κατάλογο των εμπόρων του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας του 1894, με ποσό πίστωσης 30.000 δρχ.¹⁸² Το 1902 επίσης, δανείζει ενυπόθηκα 1.000 δρχ. έναν Καλαματιανό έμπορο και 1.000 δρχ. έναν κτηματία, κάτοικο Αντικαλάμου του Δήμου Θουρίας¹⁸³, επιβεβαιώνοντας τη σημαντική του πιστοληπτική δυνατότητα.

Επανελημμένα φαίνεται να συνάπτει δάνεια ο οινοπώλης και κάτοικος της Καλαμάτας Πανάγος Μερμελέχος. Πιο συγκεκριμένα, δανείζει χρήματα, πάντα με τόκο, σε γεωργούς και γεωργοκτηματίες στα χωριά Γιάννιτσα και Κατσαρέϊκα του δήμου Καλαμών.¹⁸⁴ Σε δυο από τα συμβόλαια, που εμφανίζεται ως πιστωτής ο Πανάγος Μερμελέχος, εντοπίστηκαν και εξοφλητικά συμβόλαια με καθυστέρηση αποπληρωμής της οφειλής 2,5 και 3 χρόνια αντίστοιχα, γεγονός που καταδεικνύει, κατ' επέκταση, τη σημαντική αύξηση του αρχικού του κεφαλαίου. Επιπλέον, σε ένα

¹⁷⁹ Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, *Καλαματιανά προικοσύμφωνα...*, ό. π., σ. 212.

¹⁸⁰ Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Καλαματιανοί έμποροι», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18/11/2001, σ. 24. Για την προμήθεια επίσης των εμπορευμάτων του μεταβαίνει, όπως διαβάζουμε χαρακτηριστικά στην εφ. *Λαϊκή*, σε πόλεις του εξωτερικού: «Ο γνωστός ενταύθα φιλοπρόοδος μεγαλέμπορος κ. Ιω. Φ. Κωστόπουλος ανεχώρησε προ τινος δια Παρισίους, Λονδίνον και Βιέννην προς προμήθειαν υφασμάτων και άλλων ειδών δια το ενταύθα Εμπορικόν του. Λαμβάνοντες υπ' όψει πόσον αποβαίνει επωφελής η άμεσος της αγοράς μετά των Ευρωπαϊκών συναλλαγών εις καλόν του τοπικού εμπορίου, δεν δυνάμεθα ή θερμώς να συγχαρώμεν τους ταύτας εργάτας, εν οίς προστίθεται ήδη και ο κ. Κωστόπουλος, προς ον συν τοις συγχαρητηρίοις ευχόμεθα και καλήν επιτυχίαν, κέρδη άφθονα και καλήν επάνοδον», (Εφ. *Λαϊκή*, 31/7/1894, αρ. φ. 57).

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 24. Η Τράπεζα αυτή εξελίχθηκε στη συνέχεια στην «Τράπεζα Ελληνικής Εμπορικής Πίστωσης», το 1924, στην Αθήνα, ενώ συνέχισε την πορεία της ως «Τράπεζα Πίστωσης» και έφτασε μέχρι και τις μέρες μας ως «Alpha Bank». Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, ό. π., σ. 24.

¹⁸² Πιστωτικός κατάλογος Εμπόρων έτους 1894 του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., αρ. μικροταινίας 2700.

¹⁸³ Αρχείο υποθηκοφυλακείου Καλαμών, αρ. 19616/19-12-1902, αρ. 19617/19-12-1902.

¹⁸⁴ Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, αρ. 5909/6-2-1888, αρ. 6396/13-4-1888 και αρ. 6906/19-7-1888, Αρχείο υποθηκοφυλακείου Καλαμών, αρ. 11465/1-9-1886, αρ. 19613/13-12-1902.

από τα συμβόλαια παρουσιάζεται ο δικηγόρος, κάτοικος Καλαμών, Φώτιος Φωτιάδη να δίνει δάνειο 850 δρχ. σε γεωργό του Χαϊκαλίου του δήμου Κορώνης στην επαρχία Μεθώνης.¹⁸⁵ Δεν είναι πολλές ούτε όμως και λίγες οι περιπτώσεις στο σύνολο των εξεταζόμενων συμβολαίων που Καλαματιανοί πιστωτές δανειοδοτούν ανθρώπους που ζουν εκτός της επαρχίας Καλαμών. Το γεγονός αυτό μαρτυρά με εύγλωττο τρόπο τις οικονομικές σχέσεις ανάμεσα σε γειτονικές επαρχίες.

Ας αναφερθεί ακόμη ότι ο εν λόγω δικηγόρος είναι εγγεγραμμένος στον πιστωτικό κατάλογο εμπόρων του 1894 του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας με το επάγγελμα του «τοκιστή» και όχι του «δικηγόρου» με ποσό πίστωσης 4.000 δρχ.¹⁸⁶ Παράλληλα, λοιπόν, με το επάγγελμα του δικηγόρου ασκεί και αυτό του εμπόρου, ενώ εμπλέκεται και σε δανειστικές δραστηριότητες. Βέβαια η πίστωση αυτή είναι μικρή αν συγκριθεί με αυτές που δόθηκαν σε άλλους τοκιστές και οικονομικούς παράγοντες της μεσσηνιακής πρωτεύουσας. Παρ' όλα αυτά, πληροί τις προϋποθέσεις για να λάβει πίστωση από την Εθνική Τράπεζα.

Συστηματικά φαίνεται να δανείζει και ο φαρμακοποιός, κάτοικος Καλαμών, Θεμιστοκλής Κ. Κουτσομητόπουλος¹⁸⁷, τον οποίο συναντήσαμε στον πιστωτικό κατάλογο των εμπόρων 1894 του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος ως «τοκιστή» με ποσό πίστωσης 20.000 δρχ., ενώ στο *Ημερολόγιο Καλαμών του 1900* συγκαταλέγεται ανάμεσα στους «τραπεζίτες».¹⁸⁸ Κατά τη δεκαετία, λοιπόν, του 1890 η ουσιαστική του επαγγελματική δραστηριότητα φαίνεται πως είναι αυτή του τοκιστή και όχι εκείνη του φαρμακοποιού, ενώ παράλληλα ασχολείται και με εμπορικές εργασίες. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τόσο τη σημαίνουσα θέση που κατείχε στο χρηματοπιστωτικό σύστημα της μεσσηνιακής πρωτεύουσας όσο και την αξιόλογη οικονομική του ευρωστία, την ευρύτερη οικονομική του επιφάνεια και την κοινωνική του δύναμη.

¹⁸⁵ Δανειστικό του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικολάου Μαντζαβάκου, αρ. 6505/8-5-1888.

¹⁸⁶ Πιστωτικός κατάλογος Εμπόρων 1894, ό. π.

¹⁸⁷ Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη, αρ. 75210/23-5-1879, αρ. 76408/5-12-1879, αρ. 76821/1-2-1880, Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικολάου Μαντζαβάκου, αρ. 6110/3-3-1888, αρ. 6782/28-3-1888, Διαμαρτυρικό συμβόλαιο του ίδιου συμβολαιογράφου αρ. 6720/18-6-1888, αρχείο υποθηκοφυλακείου Καλαμών, αρ. 16192/26/6/1896, αρ. 17866/20-1-1896, αρ. 46599/29-5-1897, αρ. 16656/20-6-1897, αρ. 16617/4-6-1897, αρ. 16679/3-7-1897.

¹⁸⁸ Πιστωτικός κατάλογος Εμπόρων 1894, ό. π., *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, ό. π., σ. 36.

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι η σύζυγος του, Βασιλική Κουτσομητοπούλου, ήταν γόνος αρχοντικής οικογένειας της Καλαμάτας. Πιο συγκεκριμένα, ήταν κόρη του Αριστείδη Ηλ. Πανταζόπουλου, μεγαλεμπόρου, πράκτορα της Παλαιάς Ατμοπλοΐας, υποπρόξενου της Αμερικής, της Ρωσίας και της Γαλλίας και πρόξενου της Γαλλίας από το 1850.¹⁸⁹ Στο σημείο αυτό είναι εμφανής η στρατηγική των επιγαμιών που ακολουθούσαν οι μεγαλοαστικές οικογένειες της πόλης. Φαίνεται πως έδειχναν προτίμηση σε άτομα που ασκούσαν, κατά κύριο λόγο, επιστημονικά επαγγέλματα, όπως αυτό του φαρμακοποιού, του ιατρού και του δικηγόρου, καθώς τα επαγγέλματα αυτά ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με ιδιαίτερο κύρος και αίγλη.

Ο Θεμιστοκλής Κ. Κουτσομητόπουλος διέθετε και σημαντική πολιτική δύναμη. Στις εκλογές μάλιστα της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910 εξελέγη πρώτος βουλευτής εκτός συνδυασμών. Σ' αυτόν οφείλεται και η σύσταση του «Εμπορικού Συλλόγου Καλαμών» και του «Εμπορικού Επιμελητηρίου», των οποίων υπήρξε για χρόνια Πρόεδρος. Παράλληλα, ενίσχυσε την ίδρυση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της πόλης, όπως είναι το γηροκομείο – πτωχοκομείο «Αλεξανδράκειο» και το βρεφοκομείο «Παπαδοπούλειο», ενώ ήταν και τακτικό μέλος του «Μεσσηνιακού Γυμναστικού Συλλόγου» (1896, 1900) και του Φιλολογικού Συλλόγου «η Ελπίς» (1878).¹⁹⁰

Ο πατέρας του, επίσης φαρμακοποιός, Κωνσταντίνος Κουτσομητόπουλος φέρεται εγγεγραμμένος στους πιστωτικούς καταλόγους Εμπόρων των ετών 1869, 1874, 1875, 1879 και 1881 του υποκαταστήματος Καλαμών της Ε.Τ.Ε. με ποσό πίστωσης 50.000 δρχ., κάτι το οποίο μαρτυρά πιθανότατα και τη δική του δανειστική δραστηριότητα.¹⁹¹ Είτε, λοιπόν, δανείζεται για να κάνει επενδύσεις στο «εμπόριο χρήματος» είτε για να αγοράσει κτήματα, όχι μόνο στην επαρχία Καλαμών αλλά και στην όμορη επαρχία Μεσσήνης, που συνορεύουν με άλλα που βρίσκονται ήδη στην ιδιοκτησία του, προκειμένου να διευρύνει την ακίνητη περιουσία του.¹⁹² Από τις

¹⁸⁹ Ουρανία Σκλήκα, «Καλαμάτα και Γάλλοι πρόξενοι», http://fr-klm.osporos.com/?page_id=85

¹⁹⁰ Αρχείο οικογένειας Π. και Γ. Κουτσομητοπούλου, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα.

¹⁹¹ Πιστωτικοί κατάλογοι Εμπόρων ετών 1869, 1874, 1875, 1879 και 1881 του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., αρ. μικροταινίας 2699, 2700.

¹⁹² Το 1872 αγοράζει ένα κτήμα 130 στρεμμάτων στη θέση Βαλικά ή Βελικά, όριο Φιλιππάκη του δήμου Αριστομένους της επαρχίας Μεσσήνης προς 20.000 δρχ. Το 1876 αγοράζει έναν αγρό 12 στρεμμάτων στη θέση Διβάρια ή Λαγολίμνη, όριο Φιλιππάκη στο δήμο επίσης Αριστομένους της επαρχίας Μεσσήνης αντί 1.500 δρχ., ενώ το 1878 ένα λεμονοπορτοκολοπερίβολο 3 στρεμμάτων στη θέση Ποταμία όριον Καλαμών αντί 1.400 δρχ. (Αρχείο οικογένειας Κουτσομητοπούλου, Πωλητήρια αρ. 59816/26-10-1872, αρ. 70086/19-12-1876, αρ. 72874/5-5-1878. Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας).

πηγές που μελετήσαμε δεν είναι εμφανές αν εμπλέκεται ο ίδιος στην αγροτική παραγωγή ή όχι. Πιθανότατα, λοιπόν, είτε να ενοικιάζει τα κτήματά του σε τρίτους αντί κάποιου ενοικίου είτε να προχωρά στην αγορά γης για να αυξήσει την ακίνητη περιουσία του σε μια προσπάθεια επίδειξης ισχύος και πλουτισμού. Σημειωτέον ακόμη ότι εμφανίζεται στον κατάλογο ενόρκων του νομού Μεσσηνίας το 1851 με ακίνητη περιουσία αξίας 20.000 δρχ.¹⁹³ Πρόκειται, συνεπώς, για μια οικογένεια με αξιόλογη οικονομική επιφάνεια και πολιτική δύναμη, που διατηρούσε επίσης και μεγάλη έγγαιο ιδιοκτησία.

Στο αρχείο επίσης της οικογενείας Κουτσομητοπούλου συναντήσαμε δύο πωλητήρια, σύμφωνα με τα οποία ο Θεμιστοκλής Κουτσομητόπουλος προχωρά το 1885 και το 1887 στην αγορά ενός ελαιοπεριβόλου 5 στρεμμάτων στο δήμο Καλαμών και ενός ελαιοπεριβόλου 3 στρεμμάτων αντίστοιχα στον ίδιο δήμο και στην ίδια περίπου θέση.¹⁹⁴ Απαντήθηκε και ένα τρίτο πωλητήριο του 1891, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ενεργώντας και ως πληρεξούσιος των αδελφών του Βασιλείου, δικηγόρου, Αριστείδου και Πατρόκλου, Ανθυπολοχαγών του Πυροβολικού και, κατ' επέκταση, ως κληρονόμος του αποβίωσαντος πατέρα τους Κωνσταντίνου, αγοράζει ένα ελαιοπερίβολο 2 στρεμμάτων λόγω αδυναμία πληρωμής οφειλής των πωλητών προς τον πατέρα του.¹⁹⁵ Είναι πολύ πιθανό η αγορά ακινήτων από την πλευρά του να εγγράφεται στο πλαίσιο μιας προσπάθειας απόκτησης πιο ασφαλών και σταθερών εισοδημάτων ή ακόμα και ενίσχυσης του κοινωνικού του κύρους. Δεν γνωρίζουμε αν προχώρησε στη μεταπώληση αυτών των κτημάτων ή αν τα χρησιμοποίησε για τη σύναψη δανείων ή για άλλες οικονομικές δραστηριότητες.

Οι επενδύσεις σε γαίες και η προσπάθεια επικύρωσης της οικονομικής και κοινωνικής ισχύος των εκπροσώπων των αστικών στρωμάτων της πόλης, καθώς και της συμμετοχής τους στο σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων είναι ευδιάκριτες και στον πιστωτικό κατάλογο γεωργοκτηματιών του 1894 του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος. Στον κατάλογο αυτό εμφανίζονται δέκα πρόσωπα με διττή επαγγελματική ιδιότητα και κατοικία την πόλη της Καλαμάτας.

¹⁹³Θεόδωρος Δ. Γιαννακόπουλος, «Ιδιοκτήται και ιδιοκτησίαι στη Μεσσηνία», *Πελοποννησιακά*, τόμ. ΙΘ', Αθήνα 1992, σ. 310.

¹⁹⁴Πωλητήριο του Συμβολαιογράφου και Ειρηνοδίκη Μεθώνης Γεωργίου Κ. Ζέρβα, αρ. 15/19-1-885, πωλητήριο του Συμβολαιογράφου Καλαμών Ιωάννη Παρασκευόπουλου, αρ. 3016/13-11-1887, Αρχείο οικογένειας Π. και Γ. Κουτσομητοπούλου, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα.

¹⁹⁵Πωλητήριο του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικολάου Μαντζαβάκου, αρ. 15401/13/5/1891, στο ίδιο.

Πιο συγκεκριμένα, τρία άτομα δηλώνουν ως επάγγελμα «Ιατρός και Κτηματίας», ενώ τα υπόλοιπα επτά «Δικηγόρος και Κτηματίας»¹⁹⁶. Παράλληλα, λοιπόν, με τη βασική τους επαγγελματική δραστηριότητα έχουν στην κατοχή τους κτήματα. Στη στάση όμως των τοπικών κεφαλαιούχων απέναντι στη γαιοκτησία θα επανέλθουμε στο επόμενο υποκεφάλαιο, στο οποίο θα προσπαθήσουμε να την εξακριβώσουμε μέσα από την λεπτομερή παρουσίαση και ανάλυση των παραχωρητηρίων φυτειών δυνάμει του νόμου ΤΠΣΤ' (1871).

Οι συμβολαιογραφικές πηγές καθρεφτίζουν ότι και η επαγγελματική κατηγορία των «ραπτών» διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο χώρο του δανεισμού. Οι «ράπτες» Ιωάννης Παρθένιος, Θεόδωρος Κοροβίσης, Γεώργιος Π. Παυλάκος και Χαράλαμπος Μανολόπουλος, κάτοικοι Καλαμών, δανείζουν άτοκα σε κτηματίες, γεωργούς και ποιμένες σε χωριά της επαρχίας Καλαμάτας, αλλά κυρίως στην επαρχία Μεσσήνης.¹⁹⁷

Σημαίνουσα θέση στη δανειστική δραστηριότητα κατέχουν και οι κτηματίες. Πριν περάσουμε στην αναφορά κάποιων ενδεικτικών περιπτώσεων πιστωτών που δηλώνουν ως απασχόληση αυτή του «κτηματία», κρίνεται σκόπιμο να σημειώσουμε την ερμηνεία που δίνει στα μέσα της δεκαετίας του 1850 ο αρθρογράφος της *Εφημερίδας της Ελληνικής Γεωργίας* στους όρους «κτηματίας» και «γεωργός».¹⁹⁸ Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή την ερμηνεία, ο «κτηματίας» είναι ιδιοκτήτης κτημάτων, που κατοικεί στην πόλη μαζί με την οικογένειά του. Δεν αναμειγνύεται άμεσα στην παραγωγική διαδικασία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν ενδιαφέρεται γι' αυτή, καθώς το εισόδημά του είναι άμεσα εξαρτημένο από το προϊόν της συγκομιδής. Κανείς από τους «κτηματίες», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, δε θέλει να λέγεται «γεωργός», θεωρώντας πως αυτός ο χαρακτηρισμός μειώνει την αξία του, ενώ αντίθετα όλοι θέλουν να λέγονται «κτηματίες», με τους χωρικούς που έχουν αποκτήσει κάποια περιουσία να οικειοποιούνται αυτόν τον τίτλο, χωρίς όμως να πληρούν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις.

¹⁹⁶ «Ιατροί και Κτηματίες»: Αλβανάκης Δημήτριος, Ασημακόπουλος Μιχαήλ, Κυριακός Σταύρος. «Δικηγόροι και Κτηματίες»: Αλεβίζος Νικόλαος, Γεωργαντάκης Γεώργιος, Καραγιάννης Γεώργιος, Καπετανάκης Λεωνίδας, Μελισσουργός Στέφανος, Στρατηγόπουλος Νικήτας, Στραβοσκιάδης Θεόδωρος. Πιστωτικός κατάλογος Γεωργοκτηματιών 1894 του Υποκαταστήματος Καλαμών της Ε.Τ.Ε., Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε, αρ. μικροταινίας 2703.

¹⁹⁷ Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη, αρ.75171/13-5-1879, αρ.75198/19-5-1879, αρ.75274/9-6-1879, αρ.75611/1-9-1879, αρ.75674/14-9-1879, αρ.75876/8-10-1879, αρ.75894/12-10-1879, αρ.76407/5-12-1879, αρ. 76441/10-12-1879.

¹⁹⁸ *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, ό. π., σ. 61.

Ο Παναγιώτης Χαλκιάπουλος στη μελέτη του Η Γεωργία εν Ελλάδι ορίζει στα 1880 τον «γεωργοκτηματία»: Υπό το κράτος τοιούτων περιστάσεων (ενν. τον κοινωνικό εκπεσμό των κτηματιών), υπερίσχυσε το πνεύμα της μικράς ιδιοκτησίας, ως δε εμορφώθη ήδη αυτή, αποτελείται εξ όλου του γεωργικού ημών πληθυσμού, ήτοι εκ μικρών κτηματιών, αυτοκαλλιεργούντων, και πολλών αυτών εργαζομένων και επί ημερομισθίω, εν ημέραις ευκαιρίας από των ιδίων εργασιών. Τους τοιούτους γεωργούς, και κτηματίας συγχρόνως, η πλαστικότητα της γλώσσης αποκαλεί γεωργοκτηματίας, και το όνομα τούτο εκφράζει την αληθή κατάστασιν του γεωργικού ημών πληθυσμού (Βερράρου, 2013, σ. 129).¹⁹⁹

Από το σύνολο των κτηματιών ξεχωρίσαμε τον Πανάγο Σταθάκο, κάτοικο Καλαμών, ο οποίος το 1879 συνάπτει δάνεια με κτηματίες από τη Γιάννιτσα του δήμου Καλαμών.²⁰⁰ Ο κτηματίας Ηλίας Σ. Βασιλάκης δανείζει το 1888 600 δρχ. σε κτηματία που διαμένει στη Γιάννιτσα, ενώ το 1894 λαμβάνει από την Εθνική Τράπεζα το ποσό των 8.000 δρχ., δηλώνοντας όμως ως επάγγελμα αυτή τη φορά αυτό του «τοκιστή».²⁰¹ Το 1888 ο Κωνσταντίνος Πόταρης αποδίδει στον παντοπώλη Παναγιώτη Αλαντζά 500 δρχ. «προς χρήσιν του επαγγέλματός του, ήτοι του εμπορίου», όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο συγκεκριμένο συμβόλαιο.²⁰² Επιπρόσθετα, στο αρχείο υποθηκοφυλακείου Καλαμών απαντήθηκε ενυπόθηκο δάνειο 4.408 δρχ., με πιστωτή τον κτηματία Δημήτριο Αναγνωστόπουλο, κάτοικο Αριχωρίου του δήμου Αρίου και δανειολήπτη τον έμπορο και κάτοικο Καλαμών Ιωάννη Ν. Δρούγα.²⁰³

Στα 230 συμβόλαια, που αποδελτιώσαμε, τα 138 ήταν ενυπόθηκα δάνεια (ποσοστό 60%). Βέβαια τα 64 από αυτά προέρχονται από το αρχείο υποθηκοφυλακείου Καλαμών. Οι πιστωτές μέσω της υποθήκευσης ακινήτων των οφειλετών επιδιώκουν να εξασφαλίσουν τα κεφάλαιά τους, περιορίζοντας με αυτόν τον τρόπο τις πιθανότητες ρίσκου, ενώ οι οφειλέτες την παροχή του δανείου που χρειάζονται. Σε περίπτωση αδυναμίας εξόφλησης του χρέους, οι δανειστές προσφεύγουν στα δικαστήρια, προκειμένου να εξαναγκάσουν τους δανειολήπτες να το αποπληρώσουν. Εάν αυτό δεν καταστεί δυνατό, οι δικαστικές αρχές διατάσσουν κατάσχεση και εκποίηση των υποθηκευμένων ακινήτων.

¹⁹⁹ Την πληροφορία δανειζόμαστε από τη διδακτορική διατριβή της Σταυρούλας Α. Βερράρου, *Από τον κτηματία στον αγρότη. Οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στη ΝΔ Πελοπόννησο το 19^ο αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2013, σ. 129.

²⁰⁰ Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη, αρ. 75362/29-6-1879, αρ. 75504/5-8-1879.

²⁰¹ Δανειστικό του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, αρ. 6324/2-4-1888.

²⁰² Στο ίδιο, αρ. 6297/29-3-1888.

²⁰³ Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Καλαμών, αρ. 16614/1-6-1896.

Όπως σημειώνεται στην Καλαματιανή εφημερίδα *Δικαστικός Κλητήρ*, διενεργήθηκε τον Ιανουάριο του 1891 αναγκαστική κατάσχεση και αναγκαστικός πλειστηριασμός μιας οικίας του σκυτοτόμου Κωνσταντίνου Αγγ. Δημόπουλου εξαιτίας της αποτυχίας «ειρηνικής πληρωμής» του χρέους προς τον αποβιώσαντα πλέον εμποροκτηματία Ηλία Εφέσιο, χρέος που έπρεπε να αποδοθεί την 5^η Μαρτίου 1861.²⁰⁴ Τις νομικές αυτές διαδικασίες κίνησε εναντίον του οφειλέτη ο γιος του πιστωτή και διαχειριστής της πατρικής περιουσίας, Σπυρίδων Εφέσιος. Επιπλέον, η κατοχύρωση του πιστωτή, εκτός από την υποθήκευση ακινήτων του δανειολήπτη, γινόταν και με την διαμεσολάβηση εγγυητή. Στις μελετώμενες δανειακές συμβάσεις απαντήθηκαν μόλις 13 περιπτώσεις εγγυητών.²⁰⁵ Πιθανότατα, λοιπόν, οι εγγυητές να χρησιμοποιούνταν σε αφερέγγυους δανειολήπτες, καθώς δεν φαίνεται να συνιστά συνήθης πρακτική στη σύναψη δανείων. Σε πέντε ακόμη από τα εξεταζόμενα συμβόλαια υπήρχε ταυτόχρονα με την υποθήκη των ακινήτων του δανειολήπτη και εγγυητής, γεγονός που καθρεφτίζει την προσπάθεια των πιστωτών να επιτύχουν την κατοχύρωση των χρημάτων τους.²⁰⁶

Άξιο αναφοράς είναι ότι η ενυπόθηκη πίστη στο Άργος παρουσιάζει διαφορετική εικόνα. Από τα 573 συμβόλαια των ετών 1875, 1876 και 1877, που αποδελτίωσε η Εύη Καρούζου στο πλαίσιο της μελέτης της για το Άργος, μόλις τα 90 ήταν ενυπόθηκα, τα 71 με προσωπική εγγύηση, τα 11 με υποθήκη και προσωπική εγγύηση, ενώ στα υπόλοιπα 401 δεν εντοπίστηκε καμία εγγύηση.²⁰⁷ Φαίνεται πως οι πιστωτές επεδείκνυαν ανοχή στις καθυστερήσεις της αποπληρωμής των δανείων και επέλεξαν την κατάσχεση της περιουσίας του οφειλέτη και την συνακόλουθη δημοπρασία σαν τελευταία λύση, αφού πρώτα είχαν προσπαθήσει να έρθουν σε συμβιβαστική λύση, διακανονίζοντας το χρέος. Οι δανειστές της επαρχίας Καλαμών θεωρούσαν περισσότερο επισφαλή την επιστροφή των κεφαλαίων τους, γι' αυτό και

²⁰⁴ Εφ. *Δικαστικός Κλητήρ*, 2-4-1891, αρ. φ. 74.

²⁰⁵ Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη, αρ. 75100/1-5-1879, αρ. 75212/23-5-1879, αρ. 75231/29-5-1879, αρ. 75297/16-6-1879, αρ. 76288/1-11-1879, αρ. 76246/17-11-1879, αρ. 76407/5-12-1879, αρ. 76408/5-12-1879, αρ. 76412/5-12-1879, αρ. 76745/25-1-1880. Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, αρ. 5909/6-2-1888, αρ. 5921/7-2-1888, αρ. 6444/27-4-1888.

²⁰⁶ Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη, αρ. 76288/1-11-1879, αρ. 76246/17-11-1879, αρ. 76408/5-12-1879, αρ. 76745/25-1-1880. Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, αρ. 5921/7-2-1888.

²⁰⁷ Evi Karouzou, *Les jardins de la Méditerranée. Agriculture et société dans la Grèce du Sud 1860-1910*, Académie d'Athènes – Centre de recherche sur l'histoire moderne et contemporaine de l'hellénisme, Athènes 2014, σ. 216.

συνήπταν, κατά κύριο λόγο, ενυπόθηκες δανειακές συμβάσεις. Οι περισσότεροι επίσης δανειολήπτες προέρχονταν από τον αγροτικό και τον εμπορικό κόσμο, γεγονός που πιθανότατα επεξηγεί τη συγκεκριμένη δανειστική συμπεριφορά των πιστωτών, δεδομένου του ασταθούς χαρακτήρα των εργασιών αυτών των επαγγελματικών κατηγοριών. Η οικονομική και κοινωνική διάρθρωση ακόμη της Καλαμάτας και του Άργους διέφερε σημαντικά.

Πίνακας 2.26. Ενυπόθηκος δανεισμός. Επαγγελματικές κατηγορίες δανειοληπτών

Επάγγελμα	Ποσοστό επί %
Κτηματίες	29,93
Γεωργοί	25,17
Έμποροι	19,72
Ελεύθεροι επαγγελματίες	12,24
Λοιπά επαγγέλματα	10,88
Δεν αναγράφεται επάγγελμα	2

Σημείωση: Αρχείο Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη, δανειστικά συμβόλαια από 21/4/1879 έως 2/2/1880, ABE 74, φ. 182-185, αρχείο Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, δανειστικά συμβόλαια από 3/1/1888 έως 5/8/1888, ABE 74, φ. 5-9, αρχείο Υποθηκοφυλακείου Καλαμών, έτη 1886, 1896, 1897, 1902, 1903, ABE 161, α/α 1, α/α 2, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας.

Ποιοι είναι όμως αυτοί που δανείζονται ενυπόθηκα και σε ποιες περιοχές κατοικούν; Τα μεγαλύτερα ποσοστά, όπως γίνεται αντιληπτό και από τον πίνακα 2.26, αυτών που συνάπτουν ενυπόθηκα δάνεια ανήκουν στους «κτηματίες» (29.93%) και στους «γεωργούς» (25,17%), ενώ διόλου ευκαταφρόνητο είναι και το ποσοστό των «εμπόρων» (19,72). Με βάση τα στοιχεία που παρατίθενται στον πίνακα 2.27, η μεγάλη μάζα των δανειοληπτών, που συνάπτουν ενυπόθηκες δανειακές συμβάσεις, δηλώνει ως κατοικία το δήμο Καλαμάτας (70,74%), με τα υπόλοιπα κατά πολύ μικρότερα ποσοστά να διασπείρονται στους δήμους Αρίου (6,8%), Αλαγονίας (8,17%), Οιχαλίας (6,12%), Εύας (2,72%), Ανδανίας (3,4%), Καρδαμύλης (0,68%) και Αβίας (1,37%). Οι αριθμοί αυτοί αντιπροσωπεύουν μια συγκεκριμένη κατάσταση, με το φαινόμενο της αγροτικής πίστης να αποτελεί πεδίο υψηλού επιχειρηματικού ρίσκου, το οποίο και περιοριζόταν διαμέσου του ενυπόθηκου δανεισμού.

Πίνακας 2.27. Ενυπόθηκος δανεισμός. Ποσοστά ανά δήμους

Επαρχία	Δήμος	Ποσοστό επί %
Καλαμών	Καλαμών	70,74
Καλαμών	Αρίου	6,8
Καλαμών	Αλαγονίας	8,17
Μεσσήνης	Οιχαλίας	6,12
Μεσσήνης	Εύας	2,72
Μεσσήνης	Ανδανίας	3,4
Οιτύλου	Καρδαμύλης	0,68
Οιτύλου	Αβίας	1,37

Ταξινομήσαμε ακόμη το είδος της εγγύησης που εντοπίσαμε στα ενυπόθηκα δάνεια. Βάσει του είδους των υποθηκευμένων ακινήτων καταλήξαμε σε δύο κατηγορίες, σ' αυτήν των «γαιών» και σ' εκείνη των «κτισμάτων». Στην κατηγορία των «γαιών» εντάξαμε τα εξής: «κτήμα», «συκοπερίβολο», «σταφιδάμπελος», «ελαιοπερίβολο», «άμπελος», «αγρός», «οικόπεδο», «κληματοπερίβολο», «μπαξές με δένδρα», «κήπος», «λαχίδα», «καρυδιές», «μωρεοπερίβολο», «σταφίδα», «οικότοπος», «λεμονοκαρτοπερίβολο», «ελαιοσυκοπερίβολο», «μωρεοελαιοπερίβολο», «πορτοκαλοπερίβολο» και «κρεμμυδόκηπος». Στα «κτίσματα» κατατάξαμε τα ακόλουθα: «οικία», «οικία διόροφη», «οικία τριόροφη», «οικία ανώγειος», «οικία εσώγειος», «οικία χαμώγειος», «οικία με οικόπεδο», «οικία με προαύλιο και παραρτήματα», «οικία που χρησίμευε ως εργαστήριο», «ελαιοτριβείο και αποθήκες», «εργαστήρια και αποθήκες», «εργαστήρια με ελαιοτριβείο και μηχανήματα», «οικία με εργοστάσιο, μηχανήματα και κήπο», «αποθήκες», «κοινός τοίχος».

Αναφορικά με τον τόκο επί των χρηματικών ποσών που εντοπίσαμε στα δανειστικά συμβόλαια, στα 59 από τα 230 αναγραφόταν συμφωνημένος τόκος, ενώ στα 12 δεν σημειωνόταν κάτι σχετικό. Στα υπόλοιπα 159 το ποσό δινόταν χωρίς τόκο μέχρι την καθορισμένη ημερομηνία εξόφλησης. Δεν είναι όμως σίγουρο ότι τα

κεφάλαια αυτά χορηγούνταν άτοκα. Και αυτό γιατί το ποσοστό του τόκου δεν αναγραφόταν πάντα στη δανειακή σύμβαση και ήταν ενσωματωμένο στο δανειακό κεφάλαιο.²⁰⁸ Μετά το πέρας της προβλεπόμενης ημερομηνίας για την αποπληρωμή του χρέους στο ποσό προστίθετο τόκος. Ο τόκος υπερημερίας κυμαινόταν από 9% έως 24% κατ' έτος ή από 1% έως 4% κατά μήνα, ενώ ο συνήθης ετήσιος τόκος της αγοράς ήταν 8-12%.²⁰⁹ Με τη συσσώρευση των τόκων από την καθυστέρηση της εξόφλησης, τα οφειλόμενα ποσά αυξάνονταν αρκετά και η επένδυση των χρημάτων αποδεικνυόταν περισσότερο επωφελής. Αξίζει να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι ένας από τους στόχους του «Μεσσηνιακού Συνδέσμου», μιας «Λαϊκής Εταιρείας» που συστάθηκε στην Καλαμάτα τον Απρίλιο του 1884, ήταν ο δανεισμός των μελών της με μέτριο τόκο, δηλαδή με ετήσιο τόκο και προμήθεια 5%.²¹⁰ Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι ο τόκος ήταν συνήθως υψηλός, αυξάνοντας κατά πολύ το δανειζόμενο κεφάλαιο.

Σε σωζόμενη μαρτυρία του Συριανού τοκιστή Στέφανου Δ. Ρήγα διαβάζουμε για το ζήτημα των τόκων: ... ως προς τους τόκους ... η προμήθεια είναι μια αμοιβή προς τον κοπιώντα υπέρ του συμφέροντος μας, ο δε τόκος μέρος κέρδους το οποίον παρέχουν τα χρήματα διαχειριζόμενα από φρόνιμον και δραστήριον, ουδείς δε των εμπόρων τόσον μωρός να δέχεται μίαν προμήθειαν καταβάλλων την προσωπικήν του εργασίαν και χορηγών τα χρήματά του (Λούκος, Σαμίου, 1991, σ.15).²¹¹

Σύμφωνα επίσης με τη διάκριση του Ε. Εμπειρικού, οι απλοί τοκιστές έχουν ως απώτερο στόχο την επωφελή κυκλοφορία των χρημάτων τους, ενώ οι τοκογλύφοι είναι «δόλιοι δανειστές», που τοποθετούν και τα ελάχιστα κεφάλαιά τους με υπέρογκους τόκους.²¹²

Τα μεγαλύτερα κεφάλαια προς δανεισμό εντοπίστηκαν στο Αρχείο του Υποθηκοφυλακείου Καλαμών. Ο δανεισμός μεγάλων χρηματικών ποσών επεξηγεί

²⁰⁸ Μέχρι το 1910 δεν υπήρχε σχετική νομοθεσία που να καθορίζει το ύψος του τόκου στις δανειακές συμβάσεις. Ο πρώτος νόμος θεσπίστηκε στις 2 Μαρτίου 1910 και όριζε ότι το ανώτερο ποσοστό του τόκου θα ανερχόταν στα 12%, ποσοστό αρκετά μεγαλύτερο από εκείνο που είχε καθοριστεί σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως στην Ιταλία και τη Γαλλία, που δεν ξεπερνούσε το 4% με 5%. Στην πραγματικότητα όμως το ποσοστό του τόκου υπερέβαινε κατά πολύ το 12%, φτάνοντας μάλιστα το 20% και το 25%. (Στο ίδιο, σ. 214).

²⁰⁹ Χρήστος Λούκος – Δήμητρα Σαμίου, *Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας*, Ε.Μ.Ν.Ε. – ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 1991, σ. 15. Βλ. επίσης Alexis Franghiadis, *Peasant Agriculture and Export Trade: Currant Viticulture in Southern Greece, 1830-1893*, Florence, October 1990, σ. 137.

²¹⁰ Για περισσότερες πληροφορίες για τον Μεσσηνιακό Σύνδεσμο βλ. υποκεφάλαιο Δ3.

²¹¹ Χρήστος Λούκος – Δήμητρα Σαμίου, *ό. π.*, σ. 15.

²¹² Στο ίδιο, σ. 15. Βλ. επίσης Ε. Εμπειρικός, «Τοκογλυφία και προσωπική κράτησις», τ. 13., 1889, σ. 125.

και την ανάγκη υποθήκευσης μέρους ή και ολόκληρης της ακίνητης περιουσίας του δανειολήπτη για την περαιτέρω οικονομική εξασφάλιση του πιστωτή. Το υψηλότερο ενυπόθηκο δάνειο, που συναντήσαμε κατά την περιδιάβασή μας στις συμβολαιογραφικές πηγές, ήταν αυτό του Καλαματιανού εμπόρου Γεώργιου Α. Λιασουρίδη, ο οποίος το 1897 δάνεισε έντοκα 50.000 δρχ. στον επίσης τοπικό έμπορο Ηλία Αρ. Πανταζόπουλο.²¹³ Προκειμένου να σχηματίσουμε μια εικόνα για τα οικονομικά μεγέθη της εποχής, ας αναφερθεί ότι ο μισθός ενός καθηγητή κυμαινόταν από 130 έως 250 δρχ. το μήνα, ανάλογα με τα έτη προϋπηρεσίας, αλλά και την οικογενειακή του κατάσταση, αμοιβή η οποία και ήταν περίπου διπλάσια από εκείνη του αγροτικού ή του βιομηχανικού εργάτη.²¹⁴ Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι το ύψος του δανειζόμενου ποσού, που προαναφέρθηκε, είναι αρκετά μεγάλο, αποτυπώνοντας, κατ' επέκταση, την σημαίνουσα οικονομική κατάσταση των συμβαλλόμενων. Σε 47 εκ των 230 συμβολαίων το ποσό του δανείου υπερβαίνει τις 1.000 δρχ., με τους περισσότερους πιστωτές να είναι έμποροι και κτηματίες. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει περίτρανα τη συγκέντρωση σημαντικών κεφαλαίων σ' αυτές τις κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες.

²¹³ Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Καλαμών, αρ. 16621/6-6-1897. Για την εξασφάλιση των χρημάτων και των τόκων τους εγγράφηκε προσημείωση υποθήκης στα εξής ακίνητα του δανειολήπτη: 1. «επί μιας διορόφου οικίας μετά των υπ' αυτών πέντε μεγάλων αποθηκών μεθ' όλων των απαρτιζόντων αυτήν παραρτημάτων και προσανυξημάτων του οικοπέδου και της λοιπής περιοχής της εκ πηχέων 622 κειμένης εν Καλάμαις εγγίτατα της κεντρικής πλατείας», 2. «επί του ιδανικού ημίσεως μιας διορόφου οικίας μετά την υπ' αυτήν μεγάλην αποθήκην και μετά του προς δυσμάς οικοδομήματος μεθ' όλων των απαρτιζόντων αυτήν παραρτημάτων προσανυξημάτων του οικοπέδου και της περιοχής των εκ πηχέων 450 κειμένης εντός της παραλίας των Καλαμών του ομωνύμου δήμου», 3. «επί μιας οικίας ισογείου κειμένης προς την μεσημβρινήν άκραν της πόλεως Καλαμών και παρά τον ποταμόν μετά του οικοπέδου, του προαυλίου και της περιοχής της», 4. «επί δύο οικοπέδων συνεχόμενων κειμένων εις την παραλίαν Καλαμών εκ πηχέων τεκτονικών τετραγωνικών 719 και 28/100», 5. «επί μιας ανωγείου οικίας μετά της υπ' αυτήν αποθήκης της και του συνεχόμενου ανατολικού οικοπέδου κειμένων εις την παραλίαν Καλαμών», 6. «επί τεσσάρων συνεχόμενων ελαιοπεριβόλων με ολίγας σύκας εκ στρεμμάτων 10 ως έγγιστα κειμένου εις θέσιν Φυτειά όριον Καλαμών του ομωνύμου δήμου».

²¹⁴ Παντελής Κυπριανός, «Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών στην Ελλάδα (1891-1936), περ. *Τα Ιστορικά*, τόμ. 13, τεύχ. 24-25 (Ιούνιος –Δεκέμβριος 1996), σ. 238-240. Για την εξέλιξη των ημερομισθίων Βλ. επίσης Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Μια πρώτη προσέγγιση ενός ανοικτού προβλήματος», περ. *Πολίτης*, τεύχος 31, Αθήνα 1979, σ. 22-30.

Πίνακας 2.28. Επαγγελματική διασπορά των δανειακών ποσών

Επάγγελμα	Ποσοστό επί %
Κτηματίες	20
Γεωργοί	9,8
Έμποροι	58
Ελεύθεροι επαγγελματίες	5,1
Λοιπά επαγγέλματα	7,1

Όπως προκύπτει από τη μελέτη της επαγγελματικής διασποράς των δανειακών κεφαλαίων (πίνακας 2.28), οι έμποροι συγκεντρώνουν στα χέρια τους το μεγαλύτερο μέρος τους, με τους κτηματίες να ακολουθούν με μεγάλη διαφορά. Ο εμπορικός κόσμος χρειαζόταν μεγάλα κεφάλαια για τις εμπορικές του δραστηριότητες ή και για τον τοκογλυφικό δανεισμό που ασκούσε συστηματικά. Αν συνυπολογίσουμε και τον αβέβαιο και ασταθή εν πολλοίς χαρακτήρα του εμπορίου, κατανοούμε την δανειστική αυτή συμπεριφορά των εμπόρων. Για τους κτηματίες, από την άλλη, ήταν απαραίτητη μια σταθερή ροή χρημάτων, προκειμένου να καλύπτουν τις ανάγκες που προέκυπταν από την καλλιέργεια των κτημάτων τους από τους γεωργούς, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις κακής εσοδείας ή αντίξοων οικονομικών συνθηκών.

Σημειωτέον ακόμη ότι η πλειονότητα των ποσών εντοπίστηκε στο δήμο Καλαμών (πίνακας 2.29). Στους υπόλοιπους δήμους της επαρχίας Καλαμών, όπως και στους δήμους της επαρχίας Μεσσήνης, της επαρχίας Οιτύλου, της επαρχίας Μεθώνης και της επαρχίας Λακεδαίμονος οι αριθμοί είναι πολύ μικρότεροι. Είναι προφανές ότι η συσσώρευση αυτή οφείλεται στο ότι πρωτεύουσα δήμου Καλαμών είναι η πόλη της Καλαμάτας και ως οικονομικο-πολιτικό κέντρο της περιοχής συγκεντρώνει και το μεγαλύτερο όγκο οικονομικών διεργασιών. Επίσης, είναι εμφανείς οι οικονομικές σχέσεις πόλης και υπαίθρου στην επαρχία Καλαμών, αλλά και οι σχέσεις της με όμορες επαρχίες.

Πίνακας 2.29. Γεωγραφική διασπορά των δανειακών ποσών

Επαρχία	Δήμος	Ποσοστό επί %
Καλαμών	Καλαμών	76,43
Καλαμών	Αρίου	9,98
Καλαμών	Αμφείας	0,42
Καλαμών	Αλαγονίας	2,56
Καλαμών	Θουρίας	0,92
Μεσσήνης	Ανδανίας	1
Μεσσήνης	Αριστομένους	0,8
Μεσσήνης	Εύας	3,4
Οιτύλου	Αβίας	0,92
Οιτύλου	Καρδαμύλης	0,17
Μεθώνης	Βουφράσου	0,16
Μεθώνης	Κορώνης	0,3
Λακεδαίμονος	Γερωνθρών	0,02

Στο σώμα των 230 μελετώμενων δανειστικών συμβολαίων συναντήσαμε 68 εξοφλητικά συμβόλαια και σε 38 από αυτά καθυστέρηση πληρωμών από ένα μήνα μέχρι και 13 χρόνια (ποσοστό 55,88%). Στα 8 από τα 38 συμβόλαια ως οφειλέτες εμφανίζονται ένας υποδηματοποιός, ένας έμπορος, ένας μεταξουργός, ένας τέκτων, ένας μαχαιροποιός, μία χήρα και δυο γυναίκες που ασχολούνταν με οικιακές εργασίες. Στα υπόλοιπα 30 οι οφειλέτες ανήκουν στον αγροτικό κόσμο, κάτι που αντικατοπτρίζει τη χρηματική στενότητα και γενικότερα τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν όσοι απασχολούνταν στον τομέα αυτό, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1880, προτού δηλαδή ξεσπάσει η σταφιδική κρίση, καθώς και την εξάρτησή τους από τον τοκογλυφικό δανεισμό.

Κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούν κάποια ενδεικτικά παραδείγματα, για να φωτιστεί αυτή η όψη της πραγματικότητας των απασχολούμενων με την γεωργία. Ο κτηματίας, λοιπόν, Παναγιώτης Ιω. Καρβέλης, κάτοικος Καρβελίου της Αλαγονίας της επαρχίας Καλαμών, δανείστηκε την 24η Φεβρουαρίου 1888 336 δρχ. από τον επίσης κτηματία Κωνσταντίνο Καρβέλη και 100 δρχ. από τον παντοπώλη Αναστάσιο Γιαλομάτη.²¹⁵ Και τα δυο ποσά καθυστέρησε να τα εξοφλήσει, τις 336 δρχ. τις αποπλήρωσε σε 3,5 χρόνια, ενώ τις 100δρχ. σε περίπου 3 μήνες.²¹⁶ Ο κτηματίας, επίσης, Γεώργιος Σταματόπουλος από το Λουτρό της Οιχαλίας της επαρχίας Μεσσήνης δανείστηκε 460 δρχ. από τον παντοπώλη, κάτοικο Καλαμών, Αριστείδη Μακρογιαννόπουλο, δάνειο το οποίο αποπληρώθηκε μετά από 11,5 χρόνια περίπου, όπως γίνεται εμφανές από το εξοφλητικό συμβόλαιο που εντοπίσαμε.²¹⁷ Και οι γεωργοκτηματίες Γεώργιος Ν. Βαλσαμάκης και Νικ. Ν. Βαλσαμάκης, κάτοικοι Καρβελίου Αλαγονίας της επαρχίας Καλαμών, καθυστέρησαν να εξοφλήσουν το ενυπόθηκο δάνειο 1.035 δρχ. περίπου 9 χρόνια.²¹⁸

Η δυσχερής θέση στην οποία είχε περιέλθει ο αγροτικός κόσμος, ιδιαίτερα μετά το ξέσπασμα της σταφιδικής κρίσης, αντανακλάται με εύγλωττο τρόπο και από τις εκθέσεις των Επιθεωρητών του υποκαταστήματος Καλαμάτας της Ε.Τ.Ε. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στην Έκθεση του επιθεωρητή, που διενεργήθηκε την 1^η Δεκεμβρίου του 1894, σχετικά με τις καθυστερήσεις των χορηγήσεων των γεωργοκτηματιών, «εκ των όλων καθυστερήσεων επισφαλείς δύνανται να θεωρηθώσι μικρού ποσού περί τας δραχμάς 7.500 άπασαι δε αι υπόλοιποι δύνανται να θεωρηθώσιν ασφαλείς, εάν εκλείψει η σταφιδική κρίσις, ως γνωστόν δε εν τη επαρχία Μεσσήνης, εξ ης και το πλείστον των καθυστερήσεων. Επήλθε τελεία καταστροφή του σταφιδοκάρπου. Εάν δε η εφετεινή εσοδεία έσται εκ της τακτικής και η σταφιδική κρίσις εκλείψει και η τακτοποίησις των καθυστερήσεων του πλείστου τουλάχιστον μέρους θέλει επιτευχθή».²¹⁹

²¹⁵ Δανειστικό του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, αρ. 6048/24-2-1888, αρ. 6049/24-2-1888.

²¹⁶ Εξοφλητικό του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, αρ. 8996/7-5-1889, αρ. 19360/27-6-1892.

²¹⁷ Δανειστικά του Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, αρ. 5848/30-1-1888, Εξοφλητικό συμβόλαιο του ίδιου συμβολαιογράφου, αρ. 43175/26/8/1900.

²¹⁸ Δανειστικό συμβόλαιο του ίδιου Συμβολαιογράφου, αρ. 6071/26-2-1888, εξοφλητικό συμβόλαιο αρ. 68026/10-1-1898.

²¹⁹ «Εκθέσεις Επιθεωρητών Υποκαταστήματος Καλαμάτας (1891-1895)», Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., αρ. μικροταινίας 4208.

Στο αρχείο της Εθνικής Τράπεζας απαντήθηκε ακόμη το ενυπόθηκο δάνειο 9.000 δρχ., που είχε λάβει το 1901 ο εμποροκτηματίας, κάτοικος Καλαμών, Στασινός Λεονταρίτης.²²⁰ Εξαιτίας όμως της καθυστέρησης των προβλεπόμενων δόσεων η Εθνική Τράπεζα αποφάσισε αρχικά να του δώσει μια τρίμηνη διορία για αποπληρωμή του χρέους, πριν προχωρήσει σε πλειστηριασμό των υποθηκευμένων ακινήτων του, δηλαδή μιας διώροφης οικίας, ενός οικίσκου και ενός ελαιοτριβείου. Σε απάντησή του προς της διοίκηση της τράπεζας την 27^η Μαρτίου 1905 ο Στασινός Λεονταρίτης τονίζει πως δε θα μπορέσει να ανταποκριθεί στην πληρωμή του οφειλόμενου ποσού λόγω της αχρηματίας και της οικονομικής στενοχωρίας, που ταλανίζει όλες τις κοινωνικές τάξεις, προπάντων αυτήν των κτηματιών και ζητά χορήγηση εξάμηνης παράτασης. Σε άλλη επίσης επιστολή του την 1^η Σεπτεμβρίου 1906 επισημαίνει πως «η Τράπεζα είναι υπερεξασφαλισμένη και ουδέν κίνδυνος ή ζημία απειλεί τα συμφέροντά της. Απόροπτα οικογενειακά ατυχήματα και η δεσπόζουσα τον τρόπον τούτον κατά τα τελευταία έτη οικονομική δυσπραγία, μ' έφερον εις την ανάγκην της καθυστέρησης ταύτης» (Δάνειον Στασινού Λεονταρίτη).²²¹

Επιπλέον, η Εθνική Τράπεζα, εκπροσωπούμενη από το Διοικητή της και τον Διευθυντή του υποκαταστήματος της μεσσηνιακής πρωτεύουσας, δηλώνει ότι προχωρά σε πλειστηριασμό των ενυπόθηκων κτημάτων του οφειλέτη Παρασκευά Παρασκευόπουλου, εμπόρου, κατοίκου Καλαμών εξαιτίας της μη συμμόρφωσής του με την πληρωμή του χρέους του.²²² Ο Παρασκευάς Παρασκευόπουλος βάσει του συμβολαίου με αριθμό 6165 του Συμβολαιογράφου Αθηνών Γ. Γρυπάρη και εκείνου

²²⁰ «Δάνειον Στασινού Λεονταρίτη», σειρά 40, φάκελος 8986, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε.

²²¹ Στο ίδιο.

²²² Εφ. *Καλάμαι*, 4/2/1880, αρ. φ. 371. Βλ. επίσης τα φύλλα της ίδιας εφημερίδας με αριθμό 598 (13/3/1881) και 608 (12/4/1881). Τα ενυπόθηκα κτήματα, αναφέρονται στο πρόγραμμα πλειστηριασμού, είναι τα ακόλουθα: 1) ένα χωράφι 40 στρεμμάτων στη θέση Ξηρολαγκάδα της περιφέρειας Καλαμών, 2) ένα ελαιοπερίβολο 15 στρεμμάτων με 140 ελαιόδενδρα και 120 συκίες στις Επάνω Λαχίδες των Καλαμών, 3) ένα ελαιοπερίβολο 8 στρεμμάτων με 88 ελαιόδενδρα στη θέση Πλακωτά των Καλαμών, 4) ένα ελαιοπερίβολο 20 στρεμμάτων με 26 ελαιόδενδρα στη θέση Πλακωτά ή Ταμπακείικα των Καλαμών, 5) ένα συκοπερίβολο 8 στρεμμάτων με 106 συκόδενδρα και 20 ελαιόδενδρα στη θέση Ταμπακείικα των Καλαμών, 6) ένα ελαιοπερίβολο 3 στρεμμάτων με 70 ελαιόδενδρα στη θέση Λαγκάδα των Καλαμών, 7) ένα ελαιοπερίβολο 8 στρεμμάτων με 50 ελαιόδενδρα στη θέση Άγιος Δημήτριος των Καλαμών, 8) ένα ελαιοπερίβολο 3 στρεμμάτων με 26 ελαιόδενδρα στη θέση Καλαμίτσι των Καλαμών, 9) ένα ελαιοπερίβολο 5 στρεμμάτων με 62 ελαιόδενδρα στη θέση Τυγανιές των Καλαμών, 10) ένα λεμονοπορτοκαλοπερίβολο 4 στρεμμάτων με 92 πορτοκαλιές και διάφορα άλλο οπωρόδενδρα στη θέση Τροχάλη των Καλαμών, 11) ένα λεμονοπορτοκαλοπερίβολο 4 στρεμμάτων με 84 πορτοκαλιές και 2 οικίες στη θέση Τροχάλη των Καλαμών, 12) ένα ελαιοτριβείο πλινθόκτιστο μετά μηχανής και σιδηρών αδράκτων στη θέση Φυτιά των Καλαμών και 13) έξι συνεχόμενες αποθήκες χιλιών πήχων εντός της πόλεως Καλαμών πλησίον του Ναού του Αγίου Νικολάου, οι 4 από τις οποίες χρησιμεύουν ως ελαιοαποθήκες και 2 ως δημοτικό σχολείο.

με αριθμό 2638 του Συμβολαιογράφου Καλαμών Π. Χαριτόπουλου είχε δανειστεί από την Εθνική Τράπεζα το 1874 32.000 δρχ. Δεν κατόρθωσε όμως να αποπληρώσει το κεφάλαιο αυτό μαζί με τους προβλεπόμενους τόκους εντός των προβλεπόμενων ημερομηνιών και παρά το ότι ζήτησε την αναβολή του πρώτου πλειστηριασμού, η τράπεζα προχώρησε στην επανάληψή του λόγω αδυναμίας πληρωμής.²²³

Την οικονομική στενότητα, που αντιμετώπιζαν από τη μια οι έμποροι και από την άλλη την ανάγκη μεγάλων χρηματικών κεφαλαίων για τις εμπορικές τους δραστηριότητες, καθρεφτίζει η «Κατασχετήριος Έκθεση», την οποία συναντήσαμε στην εφημερίδα *Τάξις* της 24^{ης} Νοεμβρίου 1881, σύμφωνα με την οποία κατασχέθηκαν 12 ακίνητα των οφειλετών Αντωνίου και Ιωάννη Π. Αντωνόπουλων, εμποροκτηματιών κατοίκων Καλαμών. Οι αδελφοί Αντωνόπουλοι βάσει του δανειστικού συμβολαίου αρ. 9947/25-4-1879 του συμβολαιογράφου Καλαμών Βασιλείου Ν. Κόκκινου είχαν δανειστεί από τον εμποροκτηματία, κάτοικο επίσης Καλαμών, Σπυρίδωνα Ηλ. Εφέσιο 42.080, 60 δρχ. με τόκο 12% μέχρι και της εξόφλησης του ποσού αυτού.²²⁴ Κατά τα έτη ακόμη 1874 και 1875 είχαν λάβει από την Εθνική Τράπεζα το ποσό των 25.000 δρχ.²²⁵

Η ανάγκη κεφαλαίων από τους εμπόρους φωτογραφίζεται και στο αρχείο υποθηκοφυλακείου Καλαμών, όπου εντοπίσαμε την εγγραφή προσημείωσης υποθήκης για την εξασφάλιση δανείου ύψους 11.345 δρχ., που έλαβαν οι Καλαματιανοί καπνοπώλες Σπυρίδων και Ευστάθιος Καρέλιας από τον έμπορο προϊόντων και κάτοικο Καλαμών Γεώργιο Σταμπολτζή.²²⁶

Καταλήγοντας, οφείλουμε να σημειώσουμε την πρακτική των εμπόρων να συνεταιρίζονται με άλλους εμπόρους ιδρύοντας εμποροεταιρίες. Στο αρχείο της Εθνικής Τράπεζας συναντήσαμε το εταιρικό συμβόλαιο της εμπορικής ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία «Νικόλαος Ψάλτης και υιός και Νικόλαος Παπαφωτεινός» (11-3-1876).²²⁷ Σκοπός της εταιρείας ορίζεται «η αγορά και η πώλησις παντός είδους εμπορευμάτων και η εξακολούθησις των εργασιών του υπό του Νικολάου Ψάλτου

²²³Εφ. *Καλάμαι*, αρ. φ. 608, 12/4/1881.

²²⁴Εφ. *Τάξις*, 24/11/1881, αρ. φ. 949.

²²⁵Πιστωτικοί κατάλογοι Εμπόρων ετών 1874, 1875, *ό. π.*

²²⁶Αρχείο υποθηκοφυλακείου Καλαμών, αρ. 16589/20-4-1897. Οι αδελφοί Γεώργιος και Ευστάθιος Καρέλιας είχαν ιδρύσει την καπνεμπορική τους επιχείρηση το 1888, προμηθεύοντας με καπνό ολόκληρη τη Μεσσηνία με καπνό που έφερναν από το Αγρίνιο και τη Λαμία. (Νάσος Κληρόπουλος, *ό.π.*, σ. 65).

²²⁷«Ψάλτης Παναγιώτης», σειρά 10, φάκελος 9, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε.

και υιού εις τας αποθήκας του Ιωάννου Σταυροπούλου ιδρυμένου μεταξουργείου προς αναπήνισιν κουκουλιών» («Ψάλτης Παναγιώτης»). Διάρκεια της προσδιορίζονται τα πέντε έτη, ενώ μετά την παρέλευση αυτών των ετών αναφέρεται η δυνατότητα ανανέωσης, στην περίπτωση που μείνουν ευχαριστημένα τα μέλη. Στο εταιρικό ταμείο κατέθεσαν οι Νικόλαος Ψάλτης και υιός 30.000 δρχ. σε εμπορεύματα, μετρητά και μηχανές μεταξουργείου και ο Νικόλαος Παπαφωτεινός 20.000 δρχ. σε εμπορεύματα και μετρητά. Στις 23 Δεκεμβρίου 1894 εγγράφεται προσημείωση υποθήκης δυο οικοπέδων του Παναγιώτη Ψάλτη μέλους της εμπορικής εταιρείας «Ψάλτης και Παπαφωτεινός» για την ασφάλεια απόκτησης 48.335, 65 δρχ. «προερχόμενας από ανοικτούς και εκκρεμείς λογαριασμούς αλληλοχρέωσις προϊόντων σταφιδοκάρπου», που δανείστηκε από την πατραϊκή εμπορική εταιρία «Αμβούργερ και Σία».

Στους πιστωτικούς καταλόγους Εμπόρων της Εθνικής Τράπεζας των ετών 1874 και 1875 εντοπίσαμε την εμπορική εταιρεία «Ψάλτης και υιός», με ποσά πίστωσης 25.000 δρχ. κατ' έτος, ενώ σ' αυτούς των ετών 1879, 1881 και 1894 εντοπίσαμε την εταιρεία «Νικόλαος Ψάλτης και υιός και Νικόλαος Παπαφωτεινός», με ποσά πίστωσης 35.000 και 50.000 δρχ.²²⁸ Σε αίτησή του Παναγιώτη Ψάλτη, επίσης, προς τη Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας, τον Απρίλιο του 1904, ζητά να του χορηγηθεί πίστωση ανοικτού λογαριασμού μέχρι του ποσού των δρχ. 150.000 με υποθήκη 8 οικιών του, 4 αποθηκών, ενός λεμονοπορτοκαλοπερίβολου κείμενα στην πόλη των Καλαμών και 2 οικοπέδων του στο Παλαιό Φάληρο Αττικής. Η οικονομική ισχύς και η κοινωνική δύναμη του Παναγιώτη Ψάλτη καθρεφτίζεται και από ότι προικοδότησε το 1897 την υπηρέτρια Ζάβρα Ελένη με 250 δρχ., αλλά και με γη στην περιοχή Ράχη των Καλαμών αξίας 300 δρχ.²²⁹ Επομένως, όλη αυτή η συσσώρευση κεφαλαίων δείχνει τόσο την οικονομική επιφάνεια των εμπόρων αυτή καθεαυτή όσο και τη διάθεσή τους να επανατοποθετήσουν τα χρήματά τους στις επιχειρήσεις τους.

Συγκεφαλαιώνοντας, από την πραγμάτευση του πιστωτικού συστήματος, ιδιωτικού και δημόσιου, της επαρχίας Καλαμών στη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα προκύπτει ότι οι μικροκαλλιεργητές αποκλείονταν από τον τραπεζικό δανεισμό, γεγονός που επέφερε τη συνέχιση της οικονομικής εξάρτησης

²²⁸ Πιστωτικοί κατάλογοι Εμπόρων ετών 1874, 1875, 1879, 1881, 1894, ό. π.

²²⁹ Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, *Καλαματιανά προικοσύμφωνα* ..., ό. π., σ. 190.

του αγροτικού πληθυσμού από τους εμπόρους και τους τοκογλύφους. Ακόμα, και όταν το 1861 η Εθνική Τράπεζα αποφάσισε να προχωρήσει στη χορήγηση δανείων σε γεωργοκτηματίες, οι προϋποθέσεις που τέθηκαν, δεν άλλαξαν σε μεγάλο βαθμό την επικρατούσα κατάσταση.

Όπως φαίνεται και από τις πιστώσεις που δόθηκαν από την Εθνική Τράπεζα σε εμπόρους και σε γεωργοκτηματίες από το 1874 μέχρι το 1894, τόσο ο αριθμός των γεωργοκτηματιών ήταν αρκετά μικρότερος από αυτόν των εμπόρων όσο και τα συνολικά ποσά πίστωσης που έλαβαν. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι οι γεωργοκτηματίες δεν είχαν την απαιτούμενη πιστοληπτική ικανότητα. Το μεγαλύτερο τμήμα των γεωργοκτηματιών, που δανείστηκαν από την Εθνική Τράπεζα, προερχόταν από το δήμο Καλαμών. Με βάση όμως τις απογραφές του πληθυσμού των ετών 1861 και 1879, τα υψηλότερα ποσοστά των εκπροσώπων του γεωργικού πληθυσμού εντοπίστηκαν το 1861 στο δήμο Άριος και το 1879 στο δήμο Θουρίας.²³⁰ Ίσως, λοιπόν, ο αγροτικός πληθυσμός του δήμου Καλαμών είχε την αναγκαία πιστωτική επιφάνεια για να λάβει χρήματα από την Εθνική Τράπεζα, ενώ ο γεωργικός κόσμος των άλλων δήμων της επαρχίας κατέφευγε στον τοκογλυφικό δανεισμό. Βέβαια, και στα μελετώμενα δανειστικά συμβόλαια συναντήσαμε ως δανειολήπτες γεωργούς και κτηματίες από το δήμο Καλαμών, ιδίως από την πόλη της Καλαμάτας, αλλά και από τους υπόλοιπους δήμους. Δανειολήπτες καταγράφηκαν και από όμορες επαρχίες, με μεγαλύτερο το ποσοστό αυτών που δήλωσαν ως κατοικία την επαρχία Μεσσήνης και αρκετά μικρότερα αυτών που διέμεναν στην επαρχία Οιτύλου, Μεθώνης και Λακεδαιμόνος, κάτι που καθρεφτίζει τις οικονομικές σχέσεις των πιστωτών της επαρχίας Καλαμών με γειτονικές επαρχίες. Είναι εμφανείς, δηλαδή, στην επαρχία Καλαμών τόσο οι οικονομικές σχέσεις πόλης και υπαίθρου όσο και εκείνες με όμορες επαρχίες.

Με βάση, επίσης, τα εξεταζόμενα δανειστικά συμβόλαια, το μεγαλύτερο τμήμα των δανειοληπτών ήταν άτομα αγροτικής προέλευσης, με τα ποσοστά των εμπόρων, των ελεύθερων επαγγελματιών και των λοιπών επαγγελματιών να ακολουθούν με σημαντική διαφορά. Τα περισσότερα ακόμη δάνεια, που εντοπίσαμε στα συμβόλαια, ήταν ενυπόθηκα, με τους κτηματίες, τους γεωργούς, αλλά και τους

²³⁰Στις απογραφές πληθυσμού του 1861 και 1879 σημειώνονται οι επαγγελματικές κατηγορίες τόσο κατά νομούς και επαρχίες όσο και κατά δήμους, κάτι που δε συμβαίνει στην απογραφή του 1907. Βλ. πίνακες του υποκεφαλαίου Γ1.

εμπόρους να είναι αυτοί που δανείζονται, με μεγαλύτερη συχνότητα, υποθηκεύοντας παράλληλα την περιουσία τους ή μέρος αυτής. Η σύναψη ενυπόθηκων δανειακών συμβάσεων καταδεικνύει την αντιμετώπιση του δανεισμού, ιδίως προς τον γεωργικό πληθυσμό, ως ενός πεδίου με υψηλό ρίσκο, καθώς και την προσπάθεια εξασφάλισης των δανειζόμενων κεφαλαίων. Αξιοσημείωτο είναι ότι η δανειστική αυτή συμπεριφορά των πιστωτών της επαρχίας Καλαμών δεν είχε υιοθετηθεί από πιστωτές άλλων περιοχών, όπως για παράδειγμα από αυτούς του Άργους. Οι διαφορετικές δανειστικές στρατηγικές επεξηγούνται πιθανότατα από την επικράτηση διαφορετικών οικονομικών συνθηκών στις περιοχές αυτές.

Επιπρόσθετα, στα μελετώμενα εξοφλητικά συμβόλαια διαπιστώθηκε καθυστέρηση πληρωμών, ιδίως από εκπροσώπους του αγροτικού κόσμου. Είναι εμφανής αφενός η χρηματική στενοχωρία που ταλάνιζε όσους απασχολούνταν στον τομέα αυτό, πριν ακόμα από το ξέσπασμα της σταφιδικής κρίσης του 1893, και αφετέρου η εξάρτησή τους από τον τοκογλυφικό δανεισμό. Χρηματική στενότητα αντιμετώπιζαν όμως και πολλοί έμποροι, οι οποίοι χρειάζονταν κεφάλαια, για να χρηματοδοτούν, ανά τακτά χρονικά διαστήματα, τις δραστηριότητές τους.

Θα πρέπει ακόμη να επισημανθεί ότι πρωταγωνιστικό ρόλο στο κύκλωμα των τοπικών δανειστών διαδραμάτισαν οι έμποροι, έχοντας με αυτό τον τρόπο τον οικονομικό και κοινωνικό έλεγχο της υπαίθρου. Το μεγαλύτερο τμήμα των εμπόρων πιστωτών, όπως γίνεται αντιληπτό από τη μελέτη και την επεξεργασία τόσο των 230 δανειστικών συμβολαίων όσο και των πιστωτικών καταλόγων του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στην Καλαμάτα, δηλώνει ως κατοικία το δήμο Καλαμών, κατά κύριο λόγο τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Στο δήμο Καλαμάτας, άλλωστε, ήταν συγκεντρωμένη η πλειονότητα των εμπόρων, καθώς στο δήμο αυτό συμπεριλαμβάνεται η πόλη της Καλαμάτας, το οικονομικό δηλαδή κέντρο της επαρχίας. Σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού του 1861 και 1879, στο συγκεκριμένο δήμο διέμεναν και δραστηριοποιούνταν 194 και 455 έμποροι αντίστοιχα. Στην απογραφή μάλιστα του 1879, η κατηγορία των εμπόρων χωρίζεται σε μικρέμπορους και σε μεγαλέμπορους, με μεγαλέμπορους να συναντάμε μόνο στο δήμο Καλαμάτας.

Οι Καλαματιανοί έμποροι είναι επίσης αυτοί που συγκεντρώνουν στα χέρια τους τα μεγαλύτερα κεφάλαια, δανείζοντας χρήματα, κατά βάση ενυπόθηκα, σε

κτηματίες και γεωργούς της επαρχίας Καλαμών, αλλά και άλλων γειτονικών επαρχιών. Συνάπτουν δανειακές συμβάσεις και με άλλους εμπόρους, όπως και με ελεύθερους επαγγελματίες, όχι όμως συστηματικά. Η ισχύς των εμπορών καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι στον πιστωτικό κατάλογο των εμπορών του 1894 του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στην Καλαμάτα 1894 κάποιοι δηλώνουν ως επάγγελμά τους αυτό του τοκιστή και του τραπεζίτη. Διττή επαγγελματική ιδιότητα εντοπίστηκε και σε εκπροσώπους των ελεύθερων επαγγελματιών, ιδίως του επιστημονικού κόσμου. Δικηγόροι, γιατροί και φαρμακοποιοί, παράλληλα με τη βασική επαγγελματική τους δραστηριότητα, ασκούν είτε το επάγγελμα του τοκιστή είτε αυτό του κτηματία.

Στο ίδιο πρόσωπο συνέπιπταν, λοιπόν, περισσότερες από μία ιδιότητες και κάτω από έναν επαγγελματικό τίτλο καλύπτονταν και άλλες, σχετικές ή μη, δραστηριότητες. Οι ισχυρές οικογένειες, δηλαδή, της επαρχίας Καλαμών, έκαναν επενδύσεις σε διαφορετικούς τομείς. Επένδυαν τα κεφάλαιά τους σε αγορές γης, αυξάνοντας την έγγειο ιδιοκτησία τους. Το μεγαλύτερο μέρος όμως των κεφαλαίων τους τα επένδυαν στο «εμπόριο χρήματος», κατακτώντας σημαντική, και σε πολλές περιπτώσεις ηγετική, θέση στο τοπικό πιστωτικό δίκτυο. Οι επενδύσεις αυτές είχαν σαν αποτέλεσμα την απόκτηση και άλλων εισοδημάτων, την ενίσχυση της οικονομικής τους δύναμης και του κοινωνικού τους κύρους, καθώς και την άσκηση ελέγχου στα στρώματα της υπαίθρου. Τέλος, σημαντικό ρόλο στη δανειστική δραστηριότητα του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα φαίνεται πως έπαιζαν και οι κτηματίες, χωρίς όμως να έχουν την ίδια πιστοληπτική ικανότητα και τα ίδια μεγέθη χρηματικών κεφαλαίων με τους εμπόρους.

2.7. Παραχωρητήρια φυτειών στην επαρχία Καλαμών δυνάμει του νόμου ΤΠΣΤ΄

Στην προσπάθειά μας να εξετάσουμε και να κατανοήσουμε ακόμη περισσότερο τους αδιάρρηκτους δεσμούς που διέπουν την πόλη και την ύπαιθρο στην επαρχία Καλαμάτας, προχωρήσαμε στην αποδελτίωση και στη μελέτη παραχωρητηρίων εθνικοιδιόκτητων φυτειών, που διανεμήθηκαν με βάση το νόμο ΤΠΣΤ΄(1871) και καταγράφηκαν από τις υπηρεσίες του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Και αυτό γιατί τα

παραχωρητήρια φυτειών αποτελούν ένα πλούσιο υλικό, μέσω του οποίου μπορούμε να οδηγηθούμε σε χρήσιμα συμπεράσματα.²³¹

Το ζήτημα των εθνικών γαιών και της διανομής τους απασχόλησε το ελληνικό κράτος από την αρχή της ίδρυσής του.²³² Ειδικότερα, η Αντιβασιλεία με το διάταγμα του 1833 προχώρησε στην απαγόρευση της εκποίησης κάθε είδους εθνικών κτημάτων, προστατεύοντας έτσι την εθνική περιουσία.²³³ Το καθεστώς των γαιών γινόταν ακόμη πιο περίπλοκο, καθώς οι εθνικές γαίες αποτελούσαν εγγύηση για τα εθνικά δάνεια που είχαν συναφθεί κατά τη διάρκεια του αγώνα για την ανεξαρτησία. Τροχοπέδη στην οριστική διευθέτηση του ζητήματος των εθνικών γαιών αποτελούσε και η στάση της βρετανικής κυβέρνησης, η οποία αντιδρούσε σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, προβάλλοντας ως βασικό της επιχείρημα την υπεράσπιση των συμφερόντων των Άγγλων ομολογιούχων των δανείων του 1824 και του 1825.²³⁴ Βέβαια, τα πραγματικά αίτια, που κρύβονταν πίσω από αυτήν την στάση, ήταν αμιγώς πολιτικά και συνδέονταν με την προσπάθεια εδραίωσης της επιρροής της στη χώρα.

Επιπλέον, οι οθωνικές κυβερνήσεις δεν επιθυμούσαν να ενδώσουν στις πιέσεις των γαιοκτημόνων για τη διάθεση της εθνικής γης. Προσπάθησαν, εντούτοις, να βρουν τρόπο για την εκποίησή της, έτσι ώστε να αυξηθούν τα έσοδα του κράτους, χωρίς όμως να αναιρείται η γενική αρχή της μη διανομής. Η λύση δόθηκε μέσω της διεύρυνσης του περιεχομένου του όρου των «εθνικών φθαρτών κτημάτων». Εκτός

²³¹Σημειωτέον ότι τα παραχωρητήρια των εθνικοϊδιοκτήτων φυτειών, που μελετήσαμε, απόκεινται μικροφωτογραφημένα στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος και στα Γενικά Αρχεία του Κράτους Αθηνών.

²³²Η έκταση των καλλιεργήσιμων εθνικών γαιών δεν έχει υπολογιστεί με ακρίβεια. Διάφοροι μελετητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η συνολική τους έκταση ανερχόταν σε 5,5-6,5 εκατομμύρια στρέμματα. Βλ. Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα 1994, σ. 35. Σωκράτης Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία τον 19^ο αιώνα: η περιφερειακή διάσταση*, ό. π., σ. 25.

²³³Εύη Καρούζου, «Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών (1833-1871)», *Μνήμων*, τ. 12, Αθήνα 1989, σ. 150.

²³⁴Εύη Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843*, Ακαδημία Αθηνών-Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, Αθήνα 2018, σ. 22,32. Για περισσότερες πληροφορίες για τα δάνεια του 1824 και του 1825 βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζιωάννου, *Το προπατορικό χρέος*, Gutenberg-Γιώργος και Κώστας Δαρδανός, Αθήνα 2013. Βλ. επίσης, Ανδρέας Ανδρεάδης, *Ιστορία των εθνικών δανείων. Μέρος Α΄. Τα δάνεια της ανεξαρτησίας (1824-1825) – Το δημόσιον χρέος επί της βαναρικής δυναστείας*, Αθήνα 1904.

των κτημάτων που υπόκεινται σε φθορές, ο όρος πλέον περιελάμβανε και όλα τα είδη των φυτειών.²³⁵

Ακολούθησαν από το 1834 και έπειτα μια σειρά από νόμους, όπως ο νόμος περί «προικοδοτήσεως» (1835), περί «φθαρτών κτημάτων» (1836), περί «φαλαγγιτών» (1838), διάφοροι νόμοι περί αποκατάστασης αγωνιστών και προσφύγων κ.ά., οι οποίοι προσπάθησαν να επιλύσουν το ζήτημα της διάθεσης των εθνικών γαιών, χωρίς όμως επιτυχία.²³⁶ Ένα άλλο ζήτημα για το οποίο ήταν απαραίτητο να εξευρεθεί λύση, ήταν αυτό των επάλληλων δικαιωμάτων επί της γης. Το αποφασιστικό βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση έγινε στην Εθνοσυνέλευση του 1862-1864. Η οριστική όμως λύση στα προβλήματα, που σχετίζονταν με τις εθνικές γαίες γενικότερα, δόθηκε από τη βουλή το 1871 στο πλαίσιο της πρωθυπουργίας του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Ο βουλευτής Τριφυλίας και υπουργός Οικονομικών Σωτήριος Σωτηρόπουλος εισηγήθηκε δυο νόμους, που θέσπισαν την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871.²³⁷

Ο νόμος ΤΠΣΤ΄ της 24^{ης} Μαρτίου (ΦΕΚ 29/9-7-1871) ρύθμιζε το θέμα της ιδιοκτησίας των εθνικοϊδιόκτητων φυτειών. Πιο συγκεκριμένα, όριζε ότι οι εμφυτευτές είχαν τη δυνατότητα εξαγοράς, με αρκετά ευνοϊκούς όρους, των εθνικών γαιών στις οποίες είχαν πραγματοποιήσει τις φυτείες. Οι αγοραστές, δηλαδή, δε θα συμμετείχαν στην εξαγορά έτοιμων φυτειών του δημοσίου, αλλά των δικών τους, αυτών που είχαν φυτέψει πάνω σε εθνική γη. Γι' αυτό, άλλωστε, ονομάζονταν εθνικοϊδιόκτητες και όχι εθνικές.

Ο νόμος ΥΛΑ΄ της 25^{ης} Μαρτίου 1871 (ΦΕΚ 25/16-6-1871) ρύθμιζε το θέμα της μεταβίβασης εθνικών γαιών σε ιδιώτες. Αναφορικά με τις ασκεπείς γαίες, ο νόμος αυτός έδινε προτεραιότητα στους κατόχους τους, ενώ τους παρείχε και διευκολύνσεις για την εξαγορά τους.²³⁸ Στην περίπτωση όμως που οι κάτοχοι δεν προέβαιναν στη

²³⁵Εύη Καρούζου, «Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών...», ό.π., σ. 151.

²³⁶Για τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις του 19^{ου} αιώνα βλ. επίσης Evi Karouzou, «Las reformas agrarias en Grecia, siglos XIX y XX», *Noticiario de historia agraria* N. 6, 1993, pp. 59-83 και . William. W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881. The Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence*, The Kent State University Press 1985.

²³⁷Αλέξης Φραγκιάδης, «Η διανομή των εθνικών γαιών του 1871: απόπειρα συνθετικής προσέγγισης», *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τ. 4, Ακαδημία Αθηνών, 2016, σ. 198.

²³⁸Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο όρος «κατοχή» αφορά την ασκεπή γη, τη γη δηλαδή στην οποία καλλιεργούνταν με μονοετείς καλλιέργειες, και τις εθνικοϊδιόκτητες φυτείες. Κάτοχος εθνικής γης γινόταν κάποιος έπειτα από σχετική άδεια της κυβέρνησης ή και χωρίς αυτήν. Υπόκειται στο δικαίωμα της επικαρπίας, το οποίο μεταξύ των ετών 1833 και 1871 προσδιοριζόταν

διαδικασία εξαγοράς των γαιών αυτών, έχαναν κάθε δικαίωμα και η γη τους μπορούσε αγοραστεί από οποιονδήποτε. Με αυτόν τον τρόπο καταργήθηκε το δικαίωμα της διηνεκούς κατοχής εθνικής γης από τους καλλιεργητές, δικαίωμα που απαντάται ήδη από την οθωμανική περίοδο και κατοχυρώθηκε με νόμο του ελληνικού κράτους το 1843.²³⁹ Είναι εμφανές όμως ότι οι νόμοι του 1871 δίνουν κατά βάση προτεραιότητα στους κατόχους της εθνικής γης, προχωρώντας κατά συνέπεια στην επίσημη αναγνώριση μιας πραγματικότητας που προϋπήρχε, στην αναγνώριση, δηλαδή, του ότι ένα μεγάλο ποσοστό της εθνικής γης κατέχεται πολύ πριν τη διανομή της.²⁴⁰

Η συνολική έκταση που μοιράστηκε με 357.217 παραχωρητήρια βάσει των νόμων του 1871 ανερχόταν σε 2.650.000 στρέμματα, έκταση η οποία ισοδυναμούσε με περισσότερο από το ένα τέταρτο της καλλιεργούμενης γης.²⁴¹ Το μισό περίπου μέρος της έκτασης αυτής ήταν συγκεντρωμένο στη βόρεια και δυτική Πελοπόννησο (Αχαΐα, Ηλεία, Τριφυλία, Μεσσηνία, Πυλία, Ολυμπία και Κορινθία), στις περιοχές δηλαδή που δέσποζαν οι εμπορευματικές καλλιέργειες.²⁴²

Η μεταρρύθμιση του 1871 παρουσιάστηκε από τους εμπνευστές της ως «φιλολαϊκή» και «φιλοαγροτική» και ιδιαίτερα ρηξικέλευθη.²⁴³ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής (Γ' περίοδος, Β' σύνοδος, Α', σ. 453): «Καθιερώνονται όλως νέαι και πρωτοφανείς διατάξεις και τολμηραί. Ίσως η βουλευτική περίοδος αυτή προώρισται να κάμη όλως εκτάκτους νόμους, ν' αφήση εποχήν εις την κοινοβουλευτικήν ημών ιστορίαν»

κατά περίπτωση και κυμαινόταν από 10% έως 25%. Παρά το ότι το δικαίωμα της κατοχής δεν επιβεβαιωνόταν μέσα από έγγραφη συμφωνία, η κατοχή ήταν νόμιμη και το κράτος δεν επενέβαινε ούτε στις καλλιέργειες ούτε στη γενικότερη συμπεριφορά των κατόχων. Εύη Καρούζου, «Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών...», *ό.π.*, σ. 150.

²³⁹ Αλέξης Φραγκιάδης, «Η διανομή των εθνικών γαιών του 1871...», *ό.π.*, σ. 198. Για τη νομοθεσία σχετικά με τη διανομή των εθνικών γαιών βλ. Γεώργιος Π. Νάκος, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών, 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984.

²⁴⁰ Εύη Καρούζου, «Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών...», *ό.π.*, σ. 153.

²⁴¹ Catherine Bregianni, «Réformes agraires et changement rural en Grèce (du XIXe siècle à l'entre-deux-guerres)», *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τόμος 4, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, σ. 260.

²⁴² A. Franghiadis, «Réforme agraire et développement de la propriété individuelle en Grèce au XIXe s.: la distribution des "Domaines Nationaux", 1871-1887», στο S. Woolf (επιμ.): *Espaces et familles dans l'Europe du sud à l'âge modern*, Παρίσι 1993, σ. 64, 65, 66.

²⁴³ Αλέξης Φραγκιάδης, «Πολιτική εξουσία και σχέσεις γαιοκτησίας στην Ελλάδα, 19^{ος} – αρχές 20^{ού} αιώνα», στο Σ. Πετμεζάς, Τζ. Χαράλαφτη (επιμ.), *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας: θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες*, Αθήνα 2012, σ. 122.

(Φραγκιάδης, 2012, σ. 123).²⁴⁴ Είναι γεγονός ότι συγκριτικά με τις προσπάθειες διανομής των εθνικών γαιών από την οθωνική διοίκηση, η μεταρρύθμιση αυτή κατάφερε να δώσει καινοτόμες λύσεις. Γι' αυτό και είχε μεγαλύτερη επιτυχία. Τα περισσότερα παραχωρητήρια με βάση τους νόμους ΥΛΑ' και ΤΠΣΤ' του 1871 εκδόθηκαν στη δεκαετία του 1880, γεγονός που γίνεται αντιληπτό και από τη δική μας έρευνα.

Επίσης, ως τρόπος παραχώρησης των εθνικών γαιών και των φυτειών υιοθετήθηκε η εκτίμηση των τιμών της γης από ειδικές επιτροπές, ενώ στους προηγούμενους νόμους είχε επιλεχθεί οι παραχωρήσεις να γίνονται μέσω δημοπρασιών. Στην περίπτωση των νόμων του 1871, οι τιμές που καθορίστηκαν από τις επιτροπές εκτίμησης της αξίας της εθνικής γης ήταν κατώτερες από τις τιμές των γαιών που παραχωρήθηκαν μέσω του νόμου προικοδότησης.²⁴⁵ Οι τιμές της διανομής κυμάνθηκαν στα επίπεδα των αγοραίων τιμών, ενώ ο χρόνος αποπληρωμής και το επιτόκιο ήταν ευνοϊκά. Η διανομή των εθνικών γαιών όμως προχωρούσε με ιδιαίτερα αργούς ρυθμούς, έτσι ώστε, μετά από σαράντα χρόνια, είχαν καταβληθεί μόνο 35.000.000 δρχ. αντί των 90.000.000 δρχ. που είχαν υπολογιστεί.²⁴⁶ Παρ' όλα αυτά, επρόκειτο για μια σημαντική διανομή καλλιεργήσιμων γαιών, ιδιαίτερα αν συγκριθεί με τα 600.000 στρέμματα εθνικής γης, που είχαν διανεμηθεί κατά τα προηγούμενα έτη, από το 1833 μέχρι το 1871.

Καταγράψαμε, λοιπόν, 3.786 παραχωρητήρια φυτειών της επαρχίας Καλαμών βάσει του νόμου ΤΠΣΤ' (1871), που εκδόθηκαν το 1881.²⁴⁷ Η εκποιούμενη έκταση που εξετάσαμε ανέρχεται συνολικά στα 10.596,266 στρέμματα, αξίας 760.552,77 δρχ. Μέσα από την έρευνά μας, επιχειρήσαμε να δώσουμε απάντηση σε ερωτήματα, όπως η έκταση των φυτειών που παραχωρήθηκε ανά δήμο και ανά πόλη ή χωριό, τα είδη των γαιών που διανεμήθηκαν και το προφίλ των αγοραστών των εκποιούμενων αυτών εκτάσεων.

²⁴⁴Την πληροφορία δανειζόμαστε από το άρθρο του Αλέξη Φραγκιάδη, ««Πολιτική εξουσία και σχέσεις γαιοκτησίας στην Ελλάδα...», ό. π., σ. 123.

²⁴⁵Στάθης Κουτροβίδης, «Η εφαρμογή του νόμου «περί προικοδότησης» στην επαρχία της Πάτρας: κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις», *Δοκίμες*, τ. 13-14, 2005, σ. 195.

²⁴⁶Εύη Καρούζου, «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία», *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, Κώστας Κωστής-Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 184.

²⁴⁷Αρχείο Ελεγκτικού Συνεδρίου, «Παραχωρητήρια Φυτειών δυνάμει του νόμου ΤΠΣΤ'», Ειδικά Βιβλία Εκποιήσεων, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε, αρ. μικροταινιών 3, 4, 5, 6. Αρχείο Ελεγκτικού Συνεδρίου, «Παραχωρητήρια Φυτειών δυνάμει του νόμου ΤΠΣΤ'», Γενικά Βιβλία Εκποιήσεων, ΓΑΚ Αθήνας, αρ. μικροταινιών 92, 93, 94, 95.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των παραχωρούμενων εθνικοϊδιοκτητων φυτειών (55,34%) ανήκει στο δήμο Θουρίας, όπου οι φυτείες υπολογίζεται ότι προσεγγίζουν τα 5.877,183 στρέμματα (πίνακας 2.30, γράφημα 2.1). Ακολουθούν οι δήμοι Αμφείας, Καλαμών και Άριος με ποσοστά 19,43%, 14,55% και 10,46% αντίστοιχα. Η συνολική έκταση φυτειών που παραχωρούνται στο δήμο Αμφείας φτάνει τα 2.063,351 στρέμματα, στο δήμο Καλαμών τα 1.544,935, ενώ στο δήμο Άριος τα 1.110,797. Αξιοσημείωτο είναι το ότι στα παραχωρητήρια που αποδελτιώσαμε, δεν εντοπίσαμε παραχωρούμενες εθνικοϊδιοκτήτες φυτείες στο δήμο Αλαγονίας. Το γεγονός αυτό είτε είναι πιθανότατα τυχαίο, καθώς ο αριθμός των παραχωρητηρίων είναι τεράστιος και ξεφεύγει από τα όρια της συγκεκριμένης μελέτης.²⁴⁸ Ευελπιστούμε ότι στο απώτερο μέλλον θα επιτύχουμε τη μελέτη όλων των παραχωρητηρίων φυτειών της επαρχίας Καλαμών. Παρά ταύτα, στην παρούσα φάση προσπαθήσαμε να επεξεργαστούμε έναν ικανό αριθμό, προκειμένου να καταφέρουμε να οδηγηθούμε σε ασφαλή και ποιοτικά συμπεράσματα και κυρίως να ανιχνεύσουμε τις αρχικές τάσεις και όχι τη συνολική εικόνα της μεταρρύθμισης.

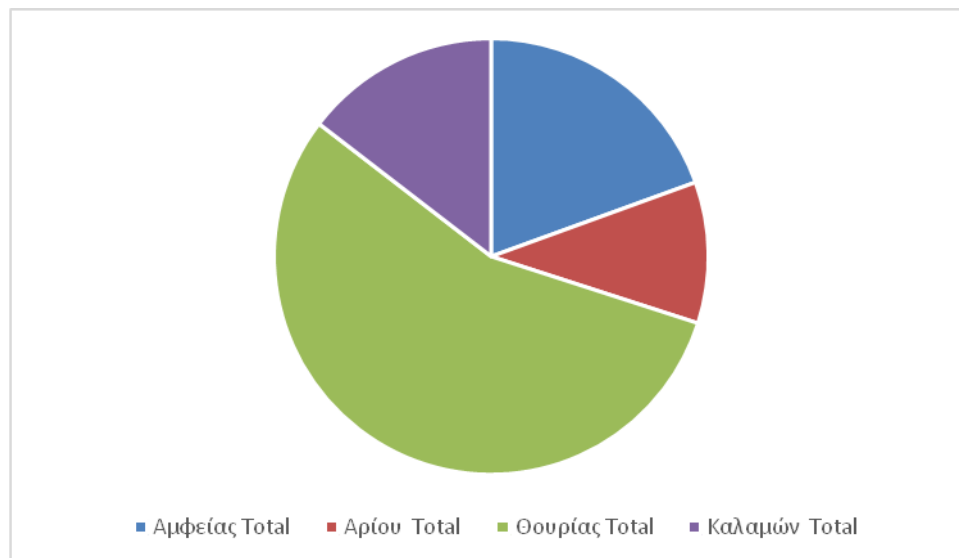
Πίνακας 2.30. Έκταση γης ανά δήμο

Δήμος	Συνολική έκταση γης σε στρέμματα	Ποσοστό επί %
Αμφείας	2.063,351	19,43
Άριος	1.110,797	10,46
Θουρίας	5.877,183	55,34
Καλαμών	1.544,935	14,55

Σημείωση: Αρχείο Ελεγκτικού Συνεδρίου, «Παραχωρητήρια Φυτειών δυνάμει του νόμου ΠΠΣΤ'», Ειδικά Βιβλία Εκποιήσεων, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε, αρ. μικροταινιών 3, 4, 5, 6. Αρχείο Ελεγκτικού Συνεδρίου, «Παραχωρητήρια Φυτειών δυνάμει του νόμου ΠΠΣΤ'», Γενικά Βιβλία Εκποιήσεων, ΓΑΚ Αθήνας, αρ. μικροταινιών 92, 93, 94, 95.

²⁴⁸Με βάση τα στοιχεία της στατιστικής απογραφής της γεωργίας του 1911, στο δήμο Αλαγονίας είναι συγκεντρωμένα αρκετά στρέμματα ελαιώνων, αμπελοφυτειών και αμπελώνων, που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή οίνου. Ωστόσο, δεν υπήρχαν σταδιδώνες, συκεώνες και εσπεριδοειδή δέντρα, εκτός από μια λεμονιά.

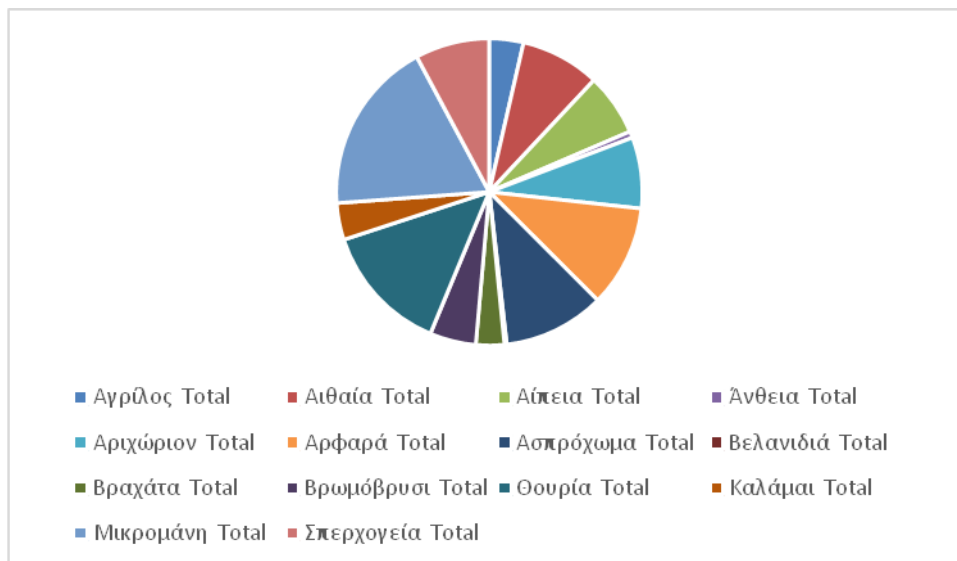
Γράφημα 2.1. Έκταση γης ανά δήμο

Πίνακας 2.31. Έκταση γης ανά πόλη/χωριό

Δήμος	Πόλη/Χωριό	Συνολική έκταση γης σε στρέμματα	Ποσοστό επί %
Αμφείας	Αγρίλος	381,988	3,60
Αμφείας	Αρφαρά	1.138,593	10,72
Αμφείας	Βελανιδιά	25,65	0,24
Αμφείας	Βρωμόβρυσι	517,120	4,87
Άριος	Αριχώριον	793,747	7,47
Άριος	Βραχάτα	317,050	2,99
Θουρίας	Αιθαία	888,872	8,37
Θουρίας	Αίπεια	695,731	6,55
Θουρίας	Άνθεια	71,92	0,68
Θουρίας	Θουρία	1.448,877	13,64
Θουρίας	Μικρομάνη	1.939,998	18,27
Θουρίας	Σπερχογεία	831,785	7,83
Καλαμών	Ασπρόχωμα	1.134,200	10,68
Καλαμών	Καλάμαι	410,735	3,87

Γράφημα 2.2. Έκταση γης ανά πόλη/χωριό

Σε επίπεδο πόλεων/χωριών οι περισσότερες φυτείες διανεμήθηκαν στη Μικρομάνη του δήμου Θουρίας, με ποσοστό 18,27 και 1.939,998 στρέμματα. Σημαντικά είναι και τα ποσοστά της Θουρίας του ομώνυμου δήμου (13,64%), των Αρφαρών του δήμου Αμφείας (10,72%) και του Ασπροχώματος του δήμου Καλαμών (10,68%), όπου παραχωρήθηκαν 1.448,877, 1.138,593 και 1.134,200 στρέμματα αντίστοιχα. Αρκετά μικρότερα είναι τα ποσοστά, όπως είναι ευκρινές τόσο από τον πίνακα 2.31 όσο και από το γράφημα 2.2, της Αιθαίας του δήμου Θουρίας (8,37%), της Σπερχογείας του δήμου Θουρίας επίσης (7,83%), του Αριχωρίου του δήμου Αρίου (7,47%), της Αίπειας του δήμου Θουρίας (6,55%), της Βρωμόβρυσης του δήμου Αμφείας (4,87%), της Καλαμάτας του δήμου Καλαμών (3,87%), του Αγρίλου του δήμου Αμφείας (3,60%), της Βραχάτας του δήμου Άριος (2,99%), της Άνθειας του δήμου Θουρίας (0,68%) και της Βελανιδιάς του δήμου Αμφείας (0,24%).

Σύμφωνα με τα ποσοστά αυτά, βασικός πόλος έλξης αυτών που συμμετείχαν στην εκποίηση των εθνικών φυτειών υπήρξαν οι φυτείες που βρίσκονταν στις πεδινές περιοχές και πιο κοντά στην παράλια ζώνη, σε περιοχές δηλαδή που ήταν πιο

εύφορες.²⁴⁹ Το μικρότερο ποσοστό, για παράδειγμα, εντοπίζεται στη Βελανιδιά του δήμου Αμφείας, που είναι ορεινότερος οικισμός, με υψόμετρο 580 μ.

Με βάση τη στατιστική απογραφή του 1860, η έκταση των εθνικοϊδιοκτητών φυτειών ανερχόταν στην Επαρχία Καλαμάτας σε 80.905 στρέμματα, από τα οποία τα 55.400 ήταν εθνική γη και τα 25.505 στρέμματα ιδιόκτητη.²⁵⁰ Από την άλλη, η έκταση, που διανεμήθηκε με την αγροτική μεταρρύθμιση και το νόμο ΤΠΣΤ' του 1871 και επεξεργαστήκαμε στη μελέτη μας, έφτανε τα 10.596,266 στρέμματα. Σε σχέση, λοιπόν, με τις φυτείες που υπήρχαν συνολικά στην επαρχία, φαίνεται πως διενεργήθηκε η διανομή ενός μικρού τμήματος τους (ποσοστό 13,10%), τουλάχιστον μέχρι το 1881, έτος έκδοσης των παραχωρητηρίων που αποδελτιώσαμε. Αρχικά, λοιπόν, δε φάνηκε να δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον οι καλλιεργητές των φυτειών. Δεν έσπευσαν, δηλαδή, να δηλώσουν και να αγοράσουν τις φυτείες που οι ίδιοι είχαν φυτέψει. Πιθανότατα, περίμεναν μια πιο ευνοϊκή ρύθμιση. Στην προκειμένη περίπτωση, προτίμησαν το καθεστώς της κατοχής από αυτό της απόλυτης ιδιοκτησίας. Με άλλα λόγια, έβρισκαν πιο επωφελές να κατέχουν τη φυτεία, να νέμονται τα εισοδήματά της και να πληρώνουν το φόρο της επικαρπίας στο κράτος από το προβούν στη δήλωσή της και να πληρώσουν την αξία της γης.

Σε κάθε παραχωρητήριο καταγράφεται, επίσης, το είδος των εθνικοϊδιοκτητών φυτειών που διανέμεται. Εφόσον οι εκτάσεις αυτές καλύπτονταν από διάφορες καλλιέργειες, προχωρήσαμε σε μια ταξινόμηση, που αντανakλά ακριβώς αυτήν την ποικιλία:

-μωρεόδενδρα, μωρεόκηπος, μωρεοπερίβολον, μωρέαι.

-συκοπερίβολον, συκόδενδρα, αγριοσυκόδενδρα, συκοφυτεία, συκαί, αγριοσυκαί, αγριοσυκοπερίβολον.

-μορεοσυκόδενδρα, συκομορεόδενδρα, μωρεοσυκοπερίβολον, συκομωρεοπερίβολον.

-ελαιοπερίβολον, ελαίαι, ελαιόκηπος, ελαιόδενδρα, ελαιών, ελαιοφυτεία.

²⁴⁹ Για τη μορφή αναγλύφου του εδάφους και το υψόμετρο των πόλεων και των χωριών των δήμων της επαρχίας Καλαμάτας βλ. τους πίνακες του πρώτου κεφαλαίου 1.1-1.5, σ. 24, 25, 26.

²⁵⁰ Στατιστική της γεωργίας, ό. π., σ. 85

- ελαιομωρεόδενδρα, μορεοελαιοπερίβολον, ελαιομορεοπερίβολον.
- ελαιοσुकόδενδρα, συκοελαιόδενδρα, ελαιοαγριοσυκαί, ελαιοσυκαί, ελαιοσυκοπερίβολον, συκοελαιοπερίβολον, ελαιοδενδροσυκοπερίβολον.
- ελαιομηληλοπερίβολον.
- άμπελος, αμπελοφυτεία, σταφιδάμπελος, σταφίς,.
- αμπελοελαιοσुकόδενδρα, αμπελοσυκοπερίβολον, αμπελοσταφιδοσυκοπερίβολον.
- σταφιδομωρεοπερίβολον, σταφιδομωρεοσुकόδενδρα, σταφιδοσुकόδενδρα, σταφιδοελαιοσυκοπερίβολον, σταφιδοσυκοελαιοπερίβολον.
- κυπαρίσσια, κυπαρισσόκηπος.
- λεμονοπερίβολον, λεμονέαι, κήπος λεμονεών.
- κήπος, κήπος δένδρων, δένδρα.

Στα μελετώμενα παραχωρητήρια δεν διαπιστώσαμε πρακτικές συγκέντρωσης εθνικών φυτειών από εύπορους αστούς της Καλαμάτας και της ευρύτερης περιοχής της, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι οι περισσότερες φυτείες περιήλθαν τελικά στην κατοχή των εμφυτευτών τους, όπως άλλωστε, όριζε και ο νόμος ΤΠΣΤ΄ του 1871. Σε έξι παραχωρητήρια συναντήσαμε ως αγοραστή τον έμπορο Νικόλαο Παπαφωτεινό.²⁵¹ Ειδικότερα, ο Καλαματιανός έμπορος αγοράζει στην Αιθαία του δήμου Θουρίας ένα «συκοπερίβολο» 3 στρ. και 850 μ. αντί 112 δρχ., «ελαία» 2 στρ. και 720 μ. αντί 68 δρχ., «ελαιόδενδρα» εκτάσεως 1 στρ. και 10 μ. αντί 52,7 δρχ. Προχωρά επίσης στην αγορά μιας εθνικής φυτείας, που περιλαμβάνει μια «άμπελο» και ένα «συκοπερίβολο» εκτάσεως 3 στρ. αντί 140, 25 δρχ. και μιας φυτείας, που εμπεριέχει ένα «συκοπερίβολο», «μωρέαι» και μια «άμπελο» εκτάσεως 3 στρ. και 700 μ. αντί 173, 5 δρχ., που βρίσκονται στην ίδια περιοχή. Τέλος, αγοράζει στην Αίτεια του δήμου Θουρίας μια «άμπελο» 1 στρ. αντί 70 δρχ.

²⁵¹Αρ. παραχωρητηρίου 9.282, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 82344/2-9-1881, αρ. παραχωρητηρίου 10.930, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 88.982/ 2-12-1881, αρ. παραχωρητηρίου 10.931, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 88.983/ 2-12-1881, αρ. παραχωρητηρίου 10.932, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 88.984/2-12-1881, αρ. παραχωρητηρίου 10.933, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 88.984/2-12-1881, αρ. παραχωρητηρίου 10.934, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 88.985/2-12-1881. Αρχείο Ελεγκτικού Συνεδρίου, «Παραχωρητήρια Φυτειών δυνάμει του νόμου ΤΠΣΤ΄», Ειδικά Βιβλία Εκποιήσεων, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε, αρ. μικροταινιών 3, 4, 5, 6. Αρχείο Ελεγκτικού Συνεδρίου, «Παραχωρητήρια Φυτειών δυνάμει του νόμου ΤΠΣΤ΄», Γενικά Βιβλία Εκποιήσεων, ΓΑΚ Αθήνας, αρ. μικροταινιών 92, 93, 94, 95.

Σε ένα ακόμη παραχωρητήριο συναντήσαμε τον φαρμακοποιό Κωνσταντίνο Κουτσομητόπουλο να αποκτά στη Θουρία του ομώνυμου δήμου ένα «συκοπερίβολο» 1 στρ. και 344 μ. αντί 45 δρχ., ενώ σε ένα άλλο τον ιατρό Ιωάννη Κάτζα να αγοράζει στη Θουρία επίσης ένα «μοροεσυκοπερίβολο» 5 στρ. για 400 δρχ.²⁵² Ο Καλαματιανός μεγαλέμπορος Αριστείδης Πανταζόπουλος εμφανίζεται ως αγοραστής ενός «ελαιοπεριβόλου» 12 στρ. αντί 360 δρχ., που βρίσκεται στο Ασπρόχωμα του δήμου Καλαμών.²⁵³

Στη διαδικασία της εκποίησης των εθνικών φυτειών συμμετείχαν πολλοί ιερείς, όπως και αρκετές γυναίκες. Ειδικότερα, ο ιερέας Παναγιώτης Παππαδόπουλος αγοράζει στην Αίπεια του δήμου Θουρίας τρία «συκοπερίβολα», ένα 3 στρ. και 550 μ. αντί 146,5 δρχ., ένα άλλο 4 στρ. και 450 μ. αντί 287,5 μ. και ένα τρίτο 3 στρ. και 880 μ. αντί 176,4 δρχ.²⁵⁴ Από την άλλη, η Γεωργούλα, σύζυγος του Αρ. Πουλημένου φαίνεται να αποκτά πέντε εθνικές φυτείες στο Αριχώριο του δήμου Άριος²⁵⁵, ενώ η Ευγενική, χήρα Π. Λαγού ως επίτροπος των ανηλίκων τέκνων της Δημητρίου και Ιωάννου, συμμετέχει στην αγορά τεσσάρων εθνικών φυτειών στην Αίπεια του δήμου Θουρίας.²⁵⁶

Είναι εμφανές, λοιπόν, ότι σημαίνοντα μέλη της τοπικής κοινωνίας δεν ενδιαφέρθηκαν να αποκτήσουν εθνικές φυτείες βάσει του νόμου ΤΠΣΤ' του 1871, εκτός αν προχώρησαν στην εξαγορά των δικαιωμάτων άλλων δικαιούχων. Τις μεταβιβάσεις αυτές των δικαιωμάτων των αρχικών δικαιούχων θα μπορούσαμε να τις εξακριβώσουμε μέσω των βιβλίων μεταγραφών ή των ευρετηρίων μερίδων στο Υποθηκοφυλακείο Καλαμών. Δυστυχώς όμως οι πράξεις αυτές της εξεταζόμενης περιόδου δεν έχουν διασωθεί, γεγονός που δυσχέρανε τη μελέτη μας.

²⁵² Αρ. παραχωρητηρίου 35.111, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 84.217/14-10-1881, αρ. παραχωρητηρίου 35.392, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 84.498/14-10-1881, ό. π.

²⁵³ Αρ. παραχωρητηρίου 25.890, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 87.729/18-11-1881, ό. π.

²⁵⁴ Αρ. Παραχωρητηρίου 9.189, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 82.751/2-9-1881, αρ. παραχωρητηρίου 9.190, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 82.752/2-9-1881, αρ. παραχωρητηρίου 9.191, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 82.753/2-9-1881, ό. π.

²⁵⁵ Αρ. παραχωρητηρίου 28.400, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 86.589/14-11-1881, αρ. παραχωρητηρίου 28.401, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 86.590/14-11-1881, αρ. παραχωρητηρίου 28.402, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 86.591/14-11-1881, αρ. παραχωρητηρίου 28.403, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 86.592/14-11-1881, αρ. παραχωρητηρίου 28.404, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 86.593/14-11-1881.

²⁵⁶ Αρ. παραχωρητηρίου 9.169, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 82.731/2-9-1881, αρ. παραχωρητηρίου 9.170, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 82.732/2-9-1881, αρ. παραχωρητηρίου 9.171, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 82.733/2-9-1881, αρ. παραχωρητηρίου 9.172, γενικός αύξων αριθμός θεωρήσεως 82.734/2-9-1881, ό. π.

Ας σημειωθεί ακόμη ότι τα αποτελέσματα της εφαρμογής των νόμων περί διανομής του 1871 διέφεραν από περιοχή σε περιοχή. Στην Αμαλιάδα, για παράδειγμα, παρουσιάστηκε η τάση συγκέντρωσης εθνικής γης από τα αστικά στρώματα της πόλης.²⁵⁷ Αντίθετα, στο Άργος η διανομή των γαιών φαίνεται να επιβεβαιώνει το μικροϊδιοκτητικό πρότυπο, που ήταν ήδη διαμορφωμένο.²⁵⁸ Η διαφορά αυτή σχετίζεται άμεσα με το ότι στην επαρχία του Άργους ήταν κυρίαρχη την εποχή εκείνη, τουλάχιστον δηλαδή μέχρι τις δεκαετίες 1870 και 1880, η εκτατική καλλιέργεια δημητριακών και δεν είχαν κάνει την εμφάνισή τους γεωργικές δραστηριότητες με έντονο εμπορευματικό χαρακτήρα.²⁵⁹ Οι χωρικοί, που συμμετείχαν στις διαδικασίες της διανεμηθείσας εθνικής γης, προέβησαν στην αγορά μικρών εκτάσεων, αρκετά μικρότερων από τα όρια που είχε θέσει η σχετική νομοθεσία. Αγορά μεγαλύτερων εκτάσεων γης παρατηρείται μόνο στις πιο απομακρυσμένες περιοχές, όπου η γη ήταν φθηνότερη, χωρίς όμως η ένδειξη αυτή να καθρεφτίζει μια τάση συγκέντρωσης εθνικών γαιών από την τοπική αστική τάξη. Στην περίπτωση, όμως, της Αμαλιάδας, που ήταν σημαντικό κέντρο σταφιδοκαλλιέργειας και αναπτύχθηκε με ταχείς ρυθμούς κατά τις δεκαετίες 1870 και 1880, η αγορά εθνικής γης προσείλκυσε έντονα το ενδιαφέρον εκπροσώπων των ισχυρών κοινωνικών στρωμάτων. Στην Κυπαρισσία πάλι, η Σταυρούλα Βερράρου διαπιστώνει τη συγκέντρωση γης από την αστική τάξη κατά τις δεκαετίες 1840 και 1850 με βάση τους οθωνικούς νόμους περί διανομής της εθνικής γης. Αντίθετα, δεν εντοπίζει κάτι αντίστοιχο στην περιοχή αυτή μετά το 1871.²⁶⁰

Συνοψίζοντας, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι τα παραχωρητήρια εθνικοιδιόκτητων φυτειών της επαρχίας Καλαμών βάσει του νόμου ΤΠΣΤ' (1871), που αποδελτιώσαμε, εκδόθηκαν το 1881. Το μεγαλύτερο ποσοστό των παραχωρούμενων φυτειών εντοπίστηκε στον πεδινό δήμο Θουρίας. Ακολουθούν,

²⁵⁷ Alexis Franghiadis, *Peasant Agriculture and Export Trade: Currant Viticulture in Southern Greece, 1830-1893*, Florence, October 1990.

²⁵⁸ Evi Karouzou, «Cultures maraichères dans la Méditerranée. Les transformations dans la plaine et de la société agroliques, 1860-1910», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, European University Institute, Φλωρεντία 1995.

²⁵⁹ Σύμφωνα με τη Γεωργική Απογραφή του έτους 1911, η αναλογία καλλιεργούμενων εκτάσεων ανά κάτοικο στην επαρχία Άργους ήταν 12,31 στρέμματα. Ακολουθούσε η επαρχία Καλαμών με 6,93 στρέμματα κατά κάτοικο, ενώ ο γενικός μέσος όρος της Πελοποννήσου ήταν 4,74 στρέμματα. Η επαρχία Άργους, λοιπόν, φαίνεται πως ήταν η λιγότερο εντατικά καλλιεργημένη περιοχή της Πελοποννήσου. Την πληροφορία δανειζόμαστε από το άρθρο του Αλέξη Φραγκιάδη, «Η διανομή των εθνικών γαιών του 1871: απόπειρα συνθετικής προσέγγισης», ό. π., σ. 203.

²⁶⁰ Σταυρούλα Βερράρου, «Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ. Πελοπόννησο το 19^ο αιώνα: η περίπτωση του Δήμου Κυπαρισσίας (1830-1871)», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 1998.

κατά φθίνουσα σειρά, οι δήμοι Αμφείας, Καλαμών και Άριος, ενώ στο δήμο Αλαγονίας δεν φαίνεται να σημειώθηκε διανομή εθνικών φυτειών. Σε επίπεδο πόλεων και χωριών, η Μικρομάνη και η Θουρία του ομώνυμου δήμου, τα Αρφαρά του δήμου Αμφείας, το Ασπρόχωμα του δήμου Καλαμών συγκεντρώνουν τις περισσότερες φυτείες. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι η πλειονότητα των εκποιούμενων φυτειών βρισκόταν στις πεδινές περιοχές της επαρχίας Καλαμών, με εξαίρεση τα Αρφαρά, που ήταν ένας ημιορεινός οικισμός, με υψόμετρο 150 μέτρα. Παρ' όλα αυτά, τουλάχιστον μέχρι το 1881, έτος έκδοσης των παραχωρητηρίων που μελετήσαμε, είχε παραχωρηθεί ένα μικρό ποσοστό των φυτειών επί του συνολικού ποσοστού της επαρχίας. Η αρχική στάση, δηλαδή, μεγάλου μέρους των καλλιεργητών των φυτειών ήταν στάση αναμονής. Ίσως, περίμεναν μια πιο ευνοϊκή ρύθμιση. Στην παρούσα φάση φαίνεται πως έδειξαν προτίμηση στο καθεστώς της κατοχής παρά στο καθεστώς της απόλυτης ιδιοκτησίας. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχουν δεδομένα που να στοιχειοθετούν την άποψη ότι οι ισχυρές οικογένειες της επαρχίας Καλαμών, ιδίως της πόλης της Καλαμάτας, εκδήλωσαν έντονο ενδιαφέρον για την αγορά φυτειών με το νόμο ΤΠΣΤ' του 1871, σε αντίθεση με τους προύχοντες άλλων επαρχιών, που ενδιαφέρθηκαν για την απόκτηση και τη συγκέντρωση εθνικής γης. Ας μην ξεχνάμε, όμως, ότι κάθε επαρχία έχει το δικό της οικονομικό προφίλ και οι εκπρόσωποι των αστικών στρωμάτων, και όχι μόνο, λειτουργούν με βάση τις επικρατούσες συνθήκες στην εκάστοτε επαρχία.

Κεφάλαιο 3^ο

Πληθυσμός της επαρχίας Καλαμών

3.1. Πληθυσμιακή εξέλιξη της επαρχίας Καλαμών 1856-1907

Ο πληθυσμός είναι ένα από τα βασικά συστατικά στοιχεία κάθε πολιτείας και η πληθυσμιακή αύξηση συνιστά μέτρο προόδου και απαραίτητη προϋπόθεση της γενικότερης ακμής της. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Adam Smith, «το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της ευημερίας κάθε χώρας είναι η αύξηση του αριθμού των κατοίκων της».²⁶¹ Την άποψη αυτή σημειώνει και ο Mirabeau το 1756 : «όσο αξίζει ο άνθρωπος αξίζει και η γη, λέει μια γνωστή παροιμία. [...] Με τους ανθρώπους διπλασιάζουμε τη γη που κατέχουμε, που εκχερσώνουμε, που αγοράζουμε. [...] Κατά συνέπεια, το κυριότερο αγαθό είναι να έχουμε ανθρώπους και το επόμενο να έχουμε γη» (Καρούζου, 2018, σ. 147).²⁶²

Ο 19^{ος} αιώνας σήμανε την απαρχή μιας γενικότερης ανάπτυξης των πόλεων σε παγκόσμια κλίμακα, ανάπτυξη η οποία χωρίς υπερβολή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πραγματική έκρηξη. Συγκεκριμένα, ο παγκόσμιος αστικός πληθυσμός, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Paul Bairoch, πρέπει να υπερδιπλασιάστηκε κατά την περίοδο από τις αρχές του 14^{ου} ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν από 31 εκατομμύρια το 1300 ανήλθε σε 87 εκατομμύρια το 1800. Η αύξηση σημείωσε μια σαφή επιτάχυνση τον 19^ο αιώνα, στη διάρκεια του οποίου ο παγκόσμιος αστικός πληθυσμός τριπλασιάστηκε και ανήλθε σε 260 εκατομμύρια το 1900.²⁶³ Οι ρυθμοί βέβαια ανάπτυξης των ευρωπαϊκών αστικών κέντρων ήταν σαφέστατα τελείως διαφορετικοί από εκείνους των πόλεων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα.

Παρ' όλα αυτά, στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ο πληθυσμός του ελληνικού βασιλείου ακολούθησε μια συνεχή και σταθερή πορεία ανόδου. Μόνο κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20ού ανακόπηκαν οι ρυθμοί δημογραφικής αύξησης λόγω της πρωτοφανούς μαζικής υπερατλαντικής μετανάστευσης. Ας αναφερθεί ακόμη ότι η πληθυσμιακή ανάπτυξη των πόλεων κατά το δεύτερο ήμισυ

²⁶¹Εύη Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια...*, ό. π., σ. 146.

²⁶²Στο ίδιο, σ. 147.

²⁶³Jean-Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19^ο αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα, 2002, σ. 11.

του 19^{ου} αιώνα συναρτάται άμεσα με την επίδραση μιας σωρείας παραγόντων, όπως είναι ο αγροτικός εποικισμός, οι παλιννοστήσεις Ελλήνων του εξωτερικού, η είσοδος ξένων υπηκόων και η αστική έξοδος από τις μικρές πόλεις στις μεσαίες και αντίστοιχα από τις μεσαίες στις μεγάλες ή στην πρωτεύουσα.²⁶⁴

Ωστόσο, στον ελληνικό χώρο, όπως υπογραμμίζει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, δεν μπορούμε να μιλάμε για σημειούμενη αγροτική έξοδο. Και αυτό γιατί «ο μηχανισμός της αγροτικής εξόδου, στην κλασική και παγκόσμια αναγνωρίσιμη μορφή του, της διάλυσης δηλαδή των αγροτικών ισορροπιών και της μετατροπής των κατεστραμμένων αγροτών σε βιομηχανικούς εργάτες στην πόλη, δεν ελειτούργησε στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας» (Παναγιωτόπουλος, 1985, σ. 521, 522).²⁶⁵ Η ελληνική πόλη τόσο στα πλαίσια του αγροτικού εποικισμού όσο και σε εκείνα της υπερατλαντικής μετανάστευσης «είδε να περνά από μπροστά της το νέο “εν δυνάμει” προλεταριάτο, χωρίς να μπορεί να το εμπλέξει η ίδια σε μια δική της αναπτυξιακή προοπτική» (Παναγιωτόπουλος, 1985, σ. 523) και να επωφεληθεί από αυτό.²⁶⁶

Πριν περάσουμε στην ανάλυση του πληθυσμιακών δεδομένων της επαρχίας Καλαμάτας, θεωρώ σκόπιμο, προκειμένου να γίνει μια σύγκριση, να αναφέρω την πληθυσμιακή εξέλιξη των αστικών κέντρων-λιμανιών της χώρας, όπως και της Αθήνας, κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, οπότε και συντελούνται οι πρώτες συστηματικές απογραφές του πληθυσμού. Η πληθυσμιακή διόγκωση των πόλεων αυτών είναι έκδηλη στον πίνακα που ακολουθεί, με εμφανείς όμως διαφοροποιήσεις ως προς τα ποσοστά της δημογραφικής μεταβολής από πόλη σε πόλη. Άλλωστε, ο «τύπος της κοινωνίας», ο βαθμός αστικοποίησης και οι οικονομικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα σε κάθε πόλη καθορίζουν και τη δημογραφική συμπεριφορά της.²⁶⁷ Η μελέτη, λοιπόν, των δημογραφικών δεδομένων μιας πόλης καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική, καθώς η σχέση ανάμεσα στις δημογραφικές εξελίξεις και τις αλλαγές στην οικονομική και την κοινωνική ζωή είναι αιτιακή.

²⁶⁴ Παναγιώτα Καλόγρη, Βάσιος Τσοκόπουλος, *ό. π.*, σ. 431, 432.

²⁶⁵ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Β' τόμος, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1985, σ. 521, 522.

²⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 523.

²⁶⁷ Ματίνα Ναούμη, «Οικογένεια και πόλη. Η περίπτωση της Ερμούπολης», στο Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ός} αιώνας)*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 502.

Πίνακας 3.1. Πληθυσμός των κυριότερων λιμανιών της χώρας και της Αθήνας 1856-1907

Πόλη	1856	1861	1870	1879	1889	1896	1907
Πειραιάς	6.057	6.452	10.963	21.055	34.327	42.169	71.505
Ερμούπολη	16.830	18.511	20.996	21.245	22.104	18.760	18.131
Πάτρα	15.131	18.342	19.641	25.494	33.529	37.985	37.723
Αθήνα	30.969	41.298	44.510	63.374	107.251	111.466	167.479
Καλαμάτα	4.525	6.292	6.327	7.609	10.696	14.298	13.123

Σημείωση: Μιχαήλ Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α', Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Αθήνα 1973-1974, σ. 19, 22, 24, 26, 28, 31, 35, 38, 41, 44, 46, 50, 67, 86, 96, 108, 109, 129, 142, 152, 174, 175, 197, 210, 220, 263, 264, 277, 293, 308.

Η μελέτη και η επεξεργασία των πληθυσμιακών δεδομένων της επαρχίας Καλαμών έγιναν με βάση τις απογραφές που διενεργήθηκαν τα έτη 1856, 1861, 1870, 1879, 1889, 1896 και 1907. Στην απογραφή του 1856 δημοσιεύεται ο πληθυσμός των διαφόρων νομών και των δήμων που τους απαρτίζουν, ενώ για πρώτη φορά σημειώνεται και ο αριθμός των κατοίκων των πρωτευουσών των νομών.²⁶⁸ Στην απογραφή του έτους 1861 παρουσιάζεται επίσης ο πληθυσμός των

²⁶⁸ Απογραφές πληθυσμού διενεργούνταν και πριν το 1856 και μάλιστα κάθε χρόνο από το 1836 μέχρι το 1845 και ανά τρία έτη περίπου από το 1845 και έπειτα. Ο αριθμός μάλιστα των κατοίκων υπολογιζόταν, αλλά και δημοσιευόταν και τις χρονιές που δεν γίνονταν απογραφές του πληθυσμού. (Γιάννης Μπαφούνης (προλεγόμενα-επιμέλεια ανατύπωσης), *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. 10).

Ο τρόπος με τον οποίο διεξάγονταν ακόμη οι απογραφές πριν από το 1860 ήταν ο εξής: «Η απαρίθμησης των κατοίκων είναι τριετής, ενεργείται δε συγχρόνως και κατ' αντιπαράθεσιν, παρά δύο διαφορετικών αρχών, ήτοι παρά των δημοτικών υπαλλήλων διοριζομένων παρά των δημάρχων υπό ευθύνην των, και παρά των εφημερίων. Η απαρίθμησης καθιστά γνωστόν το γένος, την ηλικίαν και την πολιτικήν κατάστασιν απάντων των κατοίκων. Οι υπό διαφορετικών αρχών συνταττόμενοι κατάλογοι ούτοι υποβάλλονται εις τους Νομάρχας, οίτινες τους παραβάλλουν και εν περιστάσει διαφωνίας αξιοσημειώτου διατάττουν τους δημάρχους και τους εφημερίους να συνέλθωσιν, και εξετάσαντες τας διαφοράς διορθώσωσιν αυτάς κατά την πραγματικότητα των, δώσωσι δε λόγον περί των τυχόν ελλείψεων. Εν περιπτώσει καθ' ην υπάρχουσιν ελλείψεις ουσιώδεις καθιστώσαι την απαρίθμησην αμφίβολον διατάττεται νέα, το οποίον όμως συμβαίνει σπανίως, εκτελείται δ' αυτή παρά προσώπων διοριζομένων παρά των Νομαρχών εξόδοις των δημοτικών αρχών. Μετά την εν τοις γραφείοις εξέτασιν των πινάκων οι Νομάρχαι συντάττουν επί τη βάσει αυτών τον γενικόν πίνακα του Νόμου τω κατά χωρία, συνοικίας, πόλεις και δήμους και υποβάλλουν αυτόν εις το υπουργείον μεθ' όλων των ιδιαιτέρων πινάκων και των πληροφοριών των Δημάρχων και των εφημερίων. Τούτο δε μετά νέαν αναθεώρησιν την οποίαν κάμνει, συντάττει τον γενικό πίνακα περί του πληθυσμού του Κράτους, κατά δήμους, επαρχίας, Νομούς και τμήματα, και διατάττει την δημοσίευσιν αυτού εν τη εφημερίδι της Κυβερνήσεως». (Σ. Α. Σπηλιωτάκης, *Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1859, σ. 5.)

Στις απογραφές των ετών 1861, 1870 και 1879, ειδική επιτροπή ήταν επιφορτισμένη με τη συλλογή των στοιχείων, τα οποία συνέλεγε πηγαίνοντας από πόρτα σε πόρτα. Τα στοιχεία αυτά δίνονταν κατόπιν στον δήμαρχο, τον έπαρχο και το νομόρχη και κατέληγαν στο αρμόδιο Γραφείο. Στην απογραφή του 1889 υιοθετήθηκε το σύστημα των οικογενειακών δελτίων και σε εκείνες του 1896 και του 1907 χρησιμοποιήθηκαν αντί των οικογενειακών δελτίων, ατομικά. (Ανδρέας Ανδρεάδης, *Περί απογραφής*, Εκδ. Κ. Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1908, σ. 13-15, 34-36).

πρωτευουσών των δήμων, παρόλο που τα στοιχεία για τα χωριά ή τους συνοικισμούς των εκάστοτε δήμων έχουν καταγραφεί και έχουν σταλεί στο Γραφείο της Δημόσιας Οικονομίας, το οποίο και ήταν επιφορτισμένο με τη δημοσίευση των δημογραφικών δεδομένων.²⁶⁹ Η επίσημη δημοσίευση του αριθμού των κατοικημένων τόπων της χώρας έλαβε χώρα το 1881, οπότε δημοσιεύτηκαν τα στοιχεία της απογραφής του 1879. Και στις στατιστικές που ακολούθησαν, σε αυτές των ετών 1889, 1896 και 1907, υιοθετήθηκε το ίδιο σύστημα. Τα στατιστικά αποτελέσματα, δηλαδή, που δημοσιεύονταν δεν σταματούσαν στο επίπεδο της πρωτεύουσας των δήμου, όπως συνέβαινε κατά τα προηγούμενα έτη, αλλά έφτανε μέχρι και τα χωριά ή τους συνοικισμούς, που τους συγκροτούσαν. Το γεγονός, λοιπόν, ότι ο πληθυσμός κάθε χωριού χωριστά εμφανίζεται για πρώτη φορά στην απογραφή του 1879 μας δίνει τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε την πληθυσμιακή εξέλιξη των πόλεων και των χωριών της επαρχίας Καλαμών μόνο για 28 χρόνια, ενώ για το σύνολο της επαρχίας και τις πρωτεύουσες των δήμων της έχουμε πληροφορίες για 51 χρόνια.

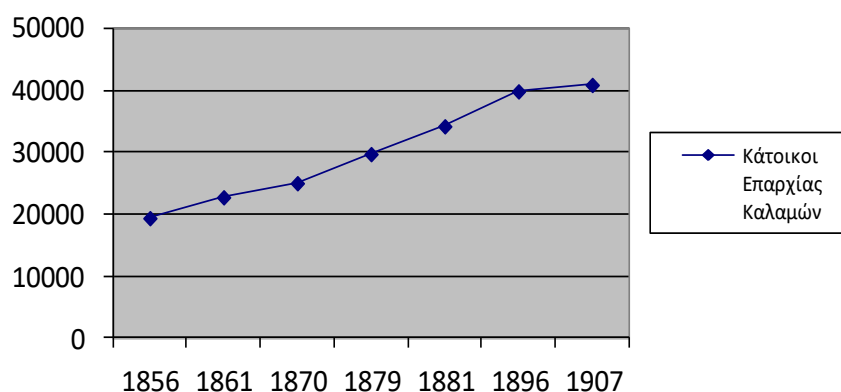
Πίνακας 3.2. Πληθυσμός επαρχίας Καλαμών 1856-1907

Έτος	Πληθυσμός
1856	19.382
1861	22.751
1870	25.029
1879	29.733
1889	34.226
1896	39.872
1907	40.911

Σημείωση: Ελευθέριος Σκαδάς, ό. π., σ. 336.

²⁶⁹Η δημοσίευση των στατιστικών αποτελεσμάτων του πληθυσμού του έτους 1861, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Γιάννης Μπαφούνης, «θα ορίσει την απαρχή μιας νέας εποχής για τις στατιστικές εργασίες στην Ελλάδα. Η επιστήμη της στατιστικής εγκαταλείπει την παιδική της ηλικία και μπαίνει πια στο στάδιο της ενηλικίωσης». (Γιάννης Μπαφούνης, ό. π., σ. 9).

Γράφημα 3.1. Πληθυσμιακή εξέλιξη επαρχίας Καλαμών 1856-1907

Πιο συγκεκριμένα, από την εξέταση της πληθυσμιακής πορείας της επαρχίας Καλαμών προκύπτει ότι από το 1856 μέχρι και το 1907 σημειώθηκε αλματώδης αύξηση του πληθυσμού, με το ποσοστό της μεταβολής αυτής να φτάνει το 111,07% (πίνακας 3.2, γράφημα 3.1). Η ανοδική αυτή πορεία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αύξηση της εσωτερικής μετανάστευσης από τις αγροτικές περιοχές προς τις πόλεις και τις κωμοπόλεις, αλλά και με την ακμή της σταφιδοκαλλιέργειας και της αμπελουργίας, που είχε σαν αποτέλεσμα να αναπτυχθεί μια έντονη οικονομική δραστηριότητα στις πόλεις, και ιδιαίτερα στις πόλεις-λιμάνια, όπως είναι και η Καλαμάτα. Άλλωστε, οι πόλεις που δραστηριοποιήθηκαν στον τομέα των εμπορευματικών καλλιεργειών, καθώς και σ' αυτόν του εξαγωγικού εμπορίου αναπτύχθηκαν με ταχύτερους ρυθμούς σε σύγκριση με άλλα αστικά κέντρα. Όπως υπογραμμίζει και η Λίλα Λεοντίδου, το εμπόριο της σταφίδας αποτέλεσε τη βασική κινητήρια δύναμη του «αγροτικού εποικισμού», με την οικονομική δραστηριότητα και την πολιτική ισχύ να μεταφέρονται από τα χωριά στις πόλεις, κατά βάση στα λιμάνια.²⁷⁰ Από την άλλη, φαίνεται ότι και η πληθυσμιακή πυκνωση συνέβαλλε, με τη σειρά της, στην εξάπλωση της σταφιδοκαλλιέργειας, επειδή προσέφερε ακριβώς το αναγκαίο εργατικό δυναμικό.

Οι γεωργικές δραστηριότητες με εμπορευματικό χαρακτήρα, όπως είναι κυρίως η σταφιδοκαλλιέργεια, αλλά και η σηροτροφία, η αμπελουργία, η ελαιοκομία που, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αναπτύχθηκαν και στην πόλη της Καλαμάτας και γενικότερα η διαθεσιμότητα εύφορων γαιών, πρόσφεραν σημαντικές ευκαιρίες όχι

²⁷⁰ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 57.

μόνο για εποχική αλλά και για μόνιμη εργασία.²⁷¹ Το γεγονός αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να μετακινηθούν και προς την επαρχία Καλαμών, ιδίως προς την μεσσηνιακή πρωτεύουσα, πληθυσμοί των ορεινών χωριών της Πελοποννήσου και των νησιών του Ιονίου, προκειμένου να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο στην περίπτωση της μόνιμης εγκατάστασης, αλλά και να συμπληρώσουν τα εισοδήματα των οικογενειών τους στην περίπτωση της εποχικής εργασίας.²⁷² Σημειωτέον ότι η κρίση της σταφιδικής οικονομίας έπληξε ιδιαίτερα τους πληθυσμούς αυτούς, το μεγαλύτερο ποσοστό των οποίων επέλεξε ως εναλλακτική λύση την υπερατλαντική μετανάστευση.

Τα καλαματιανά προικοσύμφωνα καθρεφτίζουν την εισροή νέων κατοίκων στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Όπως γίνεται αντιληπτό από τη μελέτη της Αναστασίας Μηλίτη-Νίκα και της Χριστίνας Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη πάνω στα προικοσύμφωνα της περιόδου 1891-1900, το μεγαλύτερο ποσοστό των μελλονύμφων προερχόταν από την πόλη της Καλαμάτας και τα γύρω προάστια και χωριά.²⁷³ Η μετακίνηση αυτή ενίσχυσε το φαινόμενο της αστυφιλίας, φαινόμενο που χαρακτήριζε εκείνη την περίοδο τον ευρύτερο ελληνικό χώρο και επιτάχυνε τους ρυθμούς αστικοποίησης της πόλης.

Επίσης, η γεωγραφική προέλευση των μαθητών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, όπως αυτή προκύπτει από τα μαθητολόγια των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων του νομού, υποδηλώνει και αυτή με τη σειρά της την κινητικότητα του πληθυσμού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, το ποσοστό των επήλυδων μαθητών που εισέρρευσε στα μέσα σχολεία της Καλαμάτας ανερχόταν στο 22% με 23% και επρόκειτο κατά κύριο λόγο για Λάκωνες.²⁷⁴ Ωστόσο, ως επισημανθεί ότι η κοινωνική προέλευση των ξένων μαθητών ήταν κυρίως αστική,

²⁷¹Σωκράτης Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914), επιμέλεια Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006, σ. 133.

²⁷²Σημαντική μετακίνηση αγροτικού πληθυσμού από τα ορεινά στα πεδινά και δημογραφική αύξηση παρατηρήθηκε και στην επαρχία Πατρών, όπως και σε άλλες σταφιδοφόρες επαρχίες. Νίκος Μπακουνάκης, *Πάτρα 1828-1860: Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19^ο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995, σ. 126.

²⁷³Το 17,03% των νυφών προερχόταν από διάφορες περιοχές του νομού Μεσσηνίας, του νομού Λακωνίας, της ορεινής Αρκαδίας και της υπόλοιπης Ελλάδας, ενώ το 14,32% των γαμπρών που εγκαταστάθηκαν στην Καλαμάτα από τη Μεσσηνία, τη Λακωνία, την Αρκαδία, την Αττική, τα νησιά, την Ήπειρο και άλλα μέρη. Οι εκτιμήσεις αυτές προέρχονται από το βιβλίο της Αναστασίας Μηλίτη-Νίκα και της Χριστίνας Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Καλαματιανά προικοσύμφωνα 1891-1900, ό. π.*, σ. 83, 85, 86.

²⁷⁴Τις πληροφορίες αυτές δανειζόμαστε από τη μελέτη της Αναστασίας Μηλίτη-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία...., ό. π.*, σ. 171, 172.

με υψηλά τα ποσοστά των παιδιών των στρατιωτικών και των δημοσίων υπαλλήλων, οι μετακινήσεις των οποίων ήταν πολύ συχνές. Το ποσοστό των ξένων μαθητών με αγροτική προέλευση ήταν σημαντικά μικρότερο.²⁷⁵

Παρατηρούμε επίσης ότι από το 1896 έως το 1907 η πληθυσμιακή εξέλιξη της επαρχίας δεν ακολουθεί τους ίδιους φρενήρεις ρυθμούς, καθώς παρουσιάζεται αύξηση μόλις της τάξεως του 2,60%. Το γεγονός αυτό σχετίζεται πιθανότατα με τη σταφιδική κρίση και το μεταναστευτικό ρεύμα που αυτή προκάλεσε. Συγκεκριμένα, κατά τις αρχές τις δεκαετίες του 1890 κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα μαζικά μεταναστευτικά ρεύματα προς την Αμερική, αλλά και προς την Αθήνα και τον Πειραιά, φαινόμενο που κατά το διάστημα 1902-1903 έχει λάβει ανησυχητική τροπή, κατά βάση η μετανάστευση προς την Αμερική, όπως πληροφορούμαστε και από μια σειρά άρθρων της καλαματιανής εφημερίδας *Θάρρος*.²⁷⁶ Αξιοπρόσεκτο είναι ότι δημογραφική καθίζηση κατά την ίδια περίοδο παρατηρείται σε πολλές σταφιδοφόρες επαρχίες, αλλά και στις επαρχίες που προσέφεραν εποχική εργασία.²⁷⁷

Παρόμοιες αυξητικές τάσεις στον πληθυσμό με αυτές της επαρχίας Καλαμών εκδηλώνονται στους δήμους Καλαμών, Αμφείας και Άριος, με την ποσοστιαία μεταβολή να ανέρχεται από το 1856 μέχρι το 1907 σε 247,83%, 72,90% και 94,77% αντίστοιχα (πίνακας 3.3, γραφήματα 3.2, 3.3 και 3.4). Διαφορετικοί όμως ρυθμοί πληθυσμιακής μεταβολής εντοπίστηκαν στους δήμους Αλαγονίας και Θουρίας (πίνακας 3.3, γραφήματα 3.5 και 3.6). Πιο συγκεκριμένα, τα διαθέσιμα δημογραφικά στοιχεία δείχνουν ότι ο πληθυσμός του δήμου Αλαγονίας αυξήθηκε από το 1861 έως το 1879 κατά 22,13%, ενώ από το 1879 μέχρι το 1907 μειώθηκε κατά 19,83%. Στην περίπτωση αυτή, η μείωση είναι πιθανόν να οφείλεται και στον ημινομαδικό χαρακτήρα πολλών χωριών του δήμου αυτού λόγω της κτηνοτροφίας. Ας σημειωθεί ότι η εποχιακή κινητικότητα των κατοίκων των ημιορεινών και ορεινών περιοχών

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 173.

²⁷⁶ Αναστασίας Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία....*, ό. π., σ. 52.

²⁷⁷ Πέτρος Πιζάνιας, Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας, 1851-1912, Αθήνα 1988, σ. 123. Βλ. επίσης Petmezas S., "Diverse responses to agricultural income crisis in a Southeastern European economy : Transatlantic emigration from Greece (1894-1924)", *Fra Spazio e Tempo. Studi in Onore di Luigi de Rosa*, I. Zilli (επιμ.), Νάπολη 1995, τ. 3, σ. 457-462 (σελ. 427-487) και Petmezas S., "El comercio de la pasa de Corinto y su influencia sobre la economia griega del siglo XIX (1840-1914)", J. Morilla, J. Gomez-Pantoja και J. Cressier (επιμ.) *Impactos exteriores sobre la Agricultura Mediterranea*, Ministerio de Agricultura Pesca y Alimentacion, Μαδρίτη 1997, σ. 543-545. (523-562)

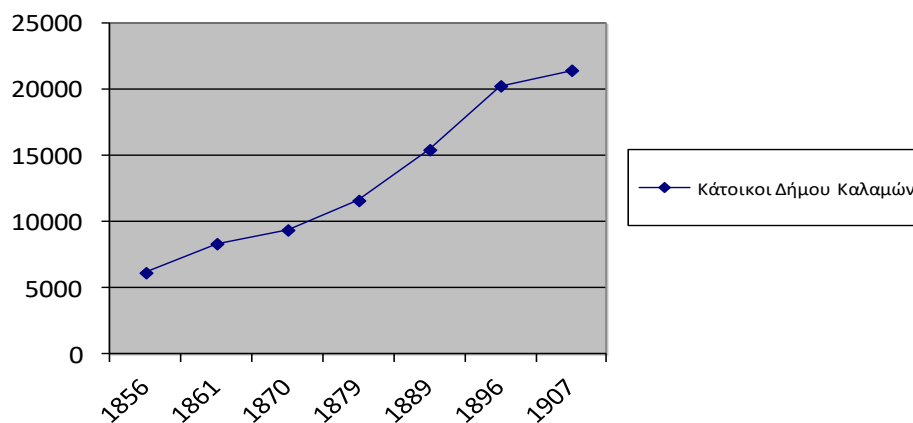
καθιστούσε εν τέλει δύσκολο το έργο των απογραφών.²⁷⁸ Επιπλέον, οι κάτοικοι του δήμου Θουρίας αυξήθηκαν στο διάστημα από το 1856 μέχρι το 1879 κατά 45,40% και από το 1879 έως το 1907 μειώθηκαν κατά 2,25%.

Πίνακας 3.3. Πληθυσμός των δήμων της επαρχίας Καλαμών 1856-1907

Δήμοι	1856	1861	1870	1879	1889	1896	1907
Καλαμών	6.178	8.373	9.411	11.642	15.479	20.309	21.489
Αλαγονίας	3.742	3.641	3.840	4.447	3.768	3.771	3.565
Αμφείας	2.953	3.321	3.449	3.990	4.584	4.995	5.106
Άριος	2.849	3.198	3.647	4.332	5.082	5.495	5.549
Θουρίας	3.660	4.218	4.682	5.322	5.311	5.302	5.202

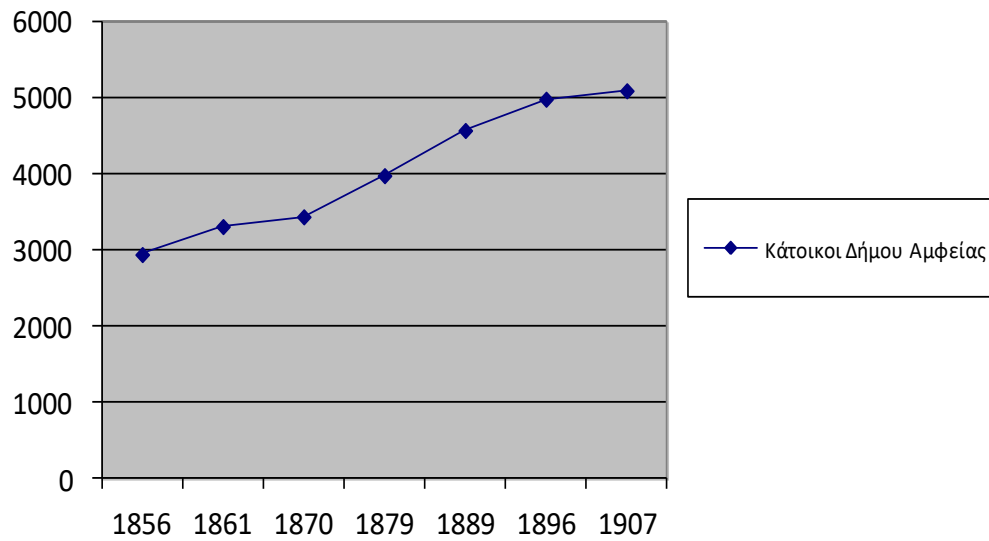
Σημείωση: Ελευθέριος Σκιαδάς, ό. π., σ. 337-341.

Γράφημα 3.2. Πληθυσμιακή εξέλιξη δήμου Καλαμών 1856-1907

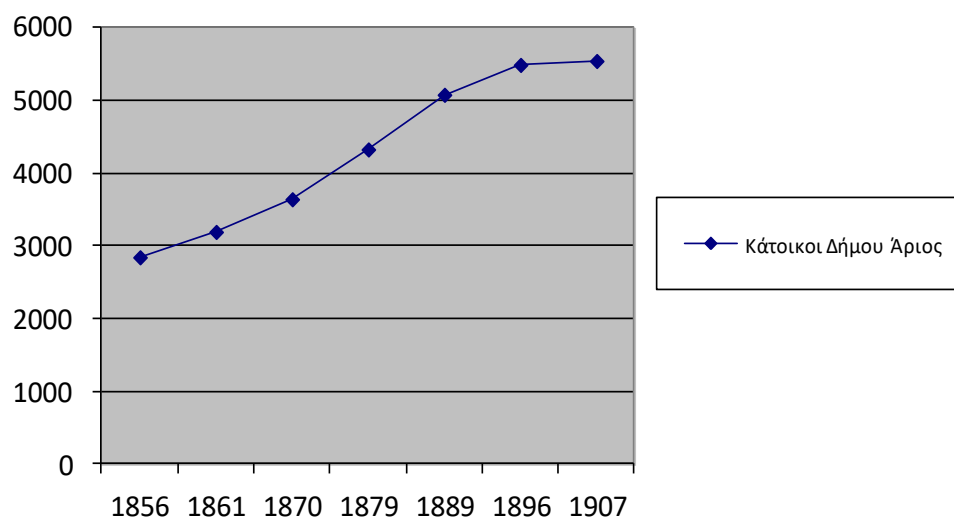

²⁷⁸Για την ελληνική στατιστική στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα βλ. τη μελέτη του Γιάννη Μπαφούνη, *Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι. Η ελληνική στατιστική το 19^ο αιώνα*, Ε.Μ.Ν.Ε./Παράρτημα του περιοδικού Μνήμων αρ. 14, Αθήνα 2006.

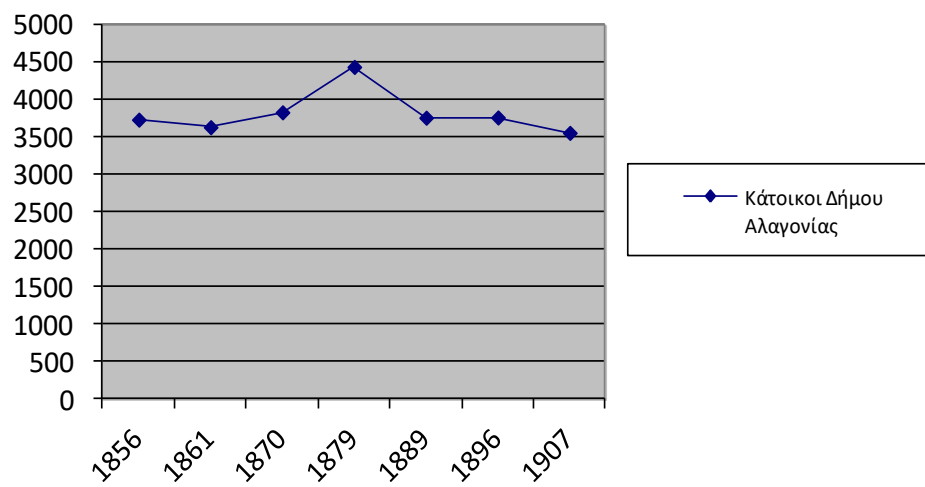
Γράφημα 3.3. Πληθυσμιακή εξέλιξη δήμου Αμφείας 1856-1907

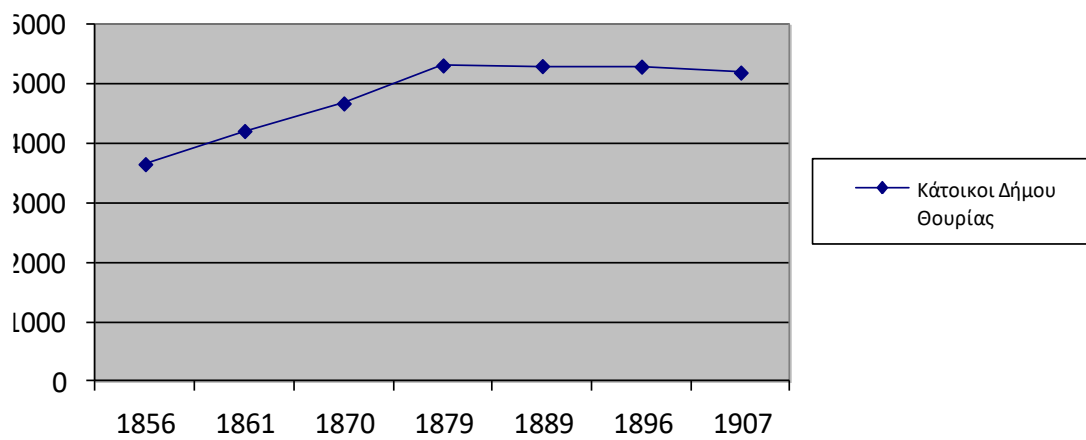
Γράφημα 3.4. Πληθυσμιακή εξέλιξη δήμου Άριος 1856-1907

Γράφημα 3.5. Πληθυσμιακή εξέλιξη δήμου Αλαγονίας 1856-1907

Γράφημα 3.6. Πληθυσμιακή εξέλιξη δήμου Θουρίας 1856-1907

Πίνακας 3.4. Πληθυσμός πόλεων και χωριών δήμου Καλαμών (1879-1907)

ΠΟΛΕΙΣ/ΧΩΡΙΑ	1879	1889	1896	1907
Καλάμαι (πρωτεύουσα)	7.609	10.696	14.208	13.123
Ασπρόχωμα	213	256	301	383
Γιάννιτσα	703	930	960	806
Γιαννιτσάνικα	618	780	753	792
Καλαμών Παραλία	346	697	1.658	2.274

Σημείωση: Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879, Αθήνα 1881, σ. 115., Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889, Αθήνα 1890, σ. 81. Στατιστικά αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 5-6 Οκτωβρίου 1896. Α' πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, πόλεις και χωριά, Αθήνα 1897, σ. 99. Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, τ. Β', Αθήνα 1909, σ. 391.

Πίνακας 3.5. Πληθυσμός πόλεων και χωριών δήμου Αλαγονίας (1879-1907)

ΠΟΛΕΙΣ/ΧΩΡΙΑ	1879	1889	1896	1907
Σίτσοβα (πρωτεύουσα)	1.393	1.075	969	910
Καρβέλι	697	643	618	643
Λαδά	594	505	484	393
Μεγάλη Αναστάσοβα	776	643	712	554
Μικρή Αναστάσοβα	357	331	365	279
Τσερνίτσα	614	607	623	786

Σημείωση: Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879, Αθήνα 1881, σ. 115. Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889, Αθήνα 1890, σ. 81. Στατιστικά αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 5-6 Οκτωβρίου 1896. Α' πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, πόλεις και χωριά, Αθήνα 1897, σ. 99. Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, τ. Β', Αθήνα 1909, σ. 391.

Πίνακας 3.6. Πληθυσμός πόλεων και χωριών δήμου Αμφείας (1879-1907)

ΠΟΛΕΙΣ/ΧΩΡΙΑ	1879	1889	1896	1907
Αρφαρά (πρωτεύουσα)	1.337	1.663	1.596	1.584
Αγρίλος	683	515	467	500
Βελανιδιά	342	286	285	281
Βρωμόβρυσι	876	517	284	288
Γαρδίκι	574	592	515	629
Κουταλά	93	108	122	107

Σημείωση: Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879, Αθήνα 1881, σ. 115, 116. Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889, Αθήνα 1890, σ. 81, 82.

Στατιστικά αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 5-6 Οκτωβρίου 1896. Α' πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, πόλεις και χωριά, Αθήνα 1897, σ. 99. Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, τ. Β', Αθήνα 1909, σ. 391, 392.

Πίνακας 3.7. Πληθυσμός πόλεων και χωριών δήμου Άριος (1879-1907)

ΠΟΛΕΙΣ/ΧΩΡΙΑ	1879	1889	1896	1907
Ασλάναγα (πρωτεύουσα)	1.775	1.927	2.037	1.880
Αριοχώρι	285	286	357	410
Βραχάταγα	172	197	224	293
Γκορτζόγλι	397	462	485	497
Γλιάτα	239	310	347	374
Μπαλιάγα	600	708	733	765
Μπάστα	703	910	977	1.046
Μπισμπάρδι	134	149	179	184
Πήδημα	27	135	87	100

Σημείωση: Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879, , Αθήνα 1881, σ. 116. Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889, Αθήνα 1890, σ. 82. Στατιστικά αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 5-6 Οκτωβρίου 1896. Α' πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, πόλεις και χωριά, Αθήνα 1897, σ. 100. Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, τ. Β', Αθήνα 1909, σ. 392.

Πίνακας 3.8. Πληθυσμός πόλεων και χωριών δήμου Θουρίας (1879-1907)

ΠΟΛΕΙΣ/ΧΩΡΙΑ	1879	1889	1896	1907
Θουρία (πρωτεύουσα)	1.583	1.622	1.524	1.557
Αντικάλαμον	384	428	439	420
Αιθαία	504	504	563	501
Άνθεια	305	308	331	346
Αίπεια	219	195	201	221
Μικρομάνη	1.219	1.186	1.196	1.122
Σπερχογεία	1.108	1.065	1.048	950

Σημείωση: Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879, Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1881, σ. 116. Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889, Αθήνα 1890, σ. 82. Στατιστικά αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 5-6 Οκτωβρίου 1896. Α' πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, πόλεις και χωριά, Αθήνα 1897, σ. 100. Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, τ. Β', Αθήνα 1909, σ. 392.

Οι πληροφορίες από τους πίνακες 3.4-3.8, στους οποίους παρουσιάζεται η δημογραφική κίνηση στις πόλεις και τα χωριά των δήμων της επαρχίας Καλαμών από το 1879 έως το 1907, μας επιτρέπουν τη συναγωγή των ακόλουθων συμπερασμάτων. Πιο συγκεκριμένα, στο δήμο Καλαμάτας (πίνακας 3.4) είναι εμφανής η δημογραφική αύξηση των περιοχών της καθ' όλη τη διάρκεια των ετών αυτών. Εξαίρεση αποτελεί η ορεινή Γιάννιτσα, της οποίας ο πληθυσμός μειώνεται από το 1896 (960 κάτοικοι) μέχρι το 1907 (806 κάτοικοι) κατά 16,04%. Η Καλαμάτα αυξάνεται από το 1879 μέχρι το 1907 κατά 72,46%²⁷⁹, ενώ μεταξύ των ετών 1896 και 1907 παρατηρείται μείωση κατά 7,63%. Τα πεδινά χωριά Ασπρόχωμα και Γιαννιτσάνικα αυξάνονται κατά 79,81% και 28,15% αντίστοιχα.

Για την Παραλία Καλαμών, θα πρέπει να αναφερθεί ότι στην απογραφή του 1907 η ονομασία «Παραλία» εμπεριέχει δύο παραλιακούς οικισμούς, αυτόν της ανατολικής παραλίας και εκείνον της δυτικής, γεγονός το οποίο δικαιολογεί τη

²⁷⁹Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι λόγω της κατακόρυφης αύξησης του πληθυσμού της Καλαμάτας τόσο οι Καλαματιανοί όσο και οι ξένοι δημόσιοι υπάλληλοι αντιμετώπιζαν μεγάλο πρόβλημα ως προς την εύρεση στέγης. Το πρόβλημα αυτό επισημαίνει και η τοπική εφημερίδα *Αριστομένης*: «Μεγίστη έλλειψις οικιών υπάρχει εν Καλάμαις. Δια τα ολίγα διαθέσιμα ζητείται ενοίκιον ανώτερον, ή όσον εκείνου, το οποίον πληρώνεται εν Αθήναις. Αλλά μήπως έχωσι τα πλεονεκτήματα εκείνων των οικιών; Την ανέγερσιν καταλλήλων και οικονομικών οικοδομών συνιστώμεν ατενώς εις τους ενταύθα ιδιοκτήτας, διότι ο πληθυσμός αυξάνεται και ο στρατός θα μείνει ενταύθα. Επομένως θα αμειφθώσιν επαρκώς εκ των οικοδομών ...». (Εφ. *Αριστομένης*, αρ. φ. 5, 25 Σεπτεμβρίου 1884).

σημειούμενη κατακόρυφη άνοδο του πληθυσμού. Ο παλαιότερος οικισμός ιδρύθηκε στη δυτική πλευρά της παραλίας. Ο οικισμός αυτός ήταν γνωστός και ως «Παλαιά Ντουάνα», διότι εκεί βρισκόταν το Τελωνείο (Ντουάνα ή Δουάνα ή Δογάνα στα ενετικά).²⁸⁰ Στην περιοχή αυτή, ήταν διάχυτη η εμπορική κίνηση, καθώς, εκτός από το τελωνείο, υπήρχαν πολλά μαγαζιά, αποθήκες και αλαταποθήκη. Υπήρχαν, επίσης, και πολλά βυρσοδευεία, όπως των Μαραβά, Σκοπέτου, Μαστοράκου και Μαμαλούκα, γι' αυτό της είχε αποδοθεί και η επωνυμία «Ταμπάκικα».²⁸¹

Ο νέος συνοικισμός συστάθηκε, το 1860, στην ανατολική πλευρά της παραλίας και είχε την ονομασία «Νέαι Καλάμαι».²⁸² Το 1863, μάλιστα, μεταφέρθηκε στη συνοικία αυτή το Τελωνείο, με την προοπτική να αποτελέσει το χώρο του μελλοντικού λιμανιού. Η μεταφορά του τελωνείου στην ανατολική παραλία δικαιολογεί την πρόσθετη ονομασία «Νέα Δουάνα».²⁸³

Κατά το διάστημα 1879-1907 είναι εμφανής η πτωτική πορεία του πληθυσμού των περιοχών του ορεινού δήμου Αλαγονίας, με εξαίρεση την Τσερνίτσα, που από το 1889 μέχρι το 1907 παρουσιάζει πληθυσμιακή ανάκαμψη κατά 29,48% (πίνακας 3.5). Από την άλλη πλευρά, όμως, στην Σίτσοβα, που είναι η πρωτεύουσα του δήμου, οι κάτοικοι μειώνονται κατά 34,67% και στο χωριό Λαδά κατά 33,84%. Επιπλέον, ο πληθυσμός των χωριών Μικρή και Μεγάλη Αναστάσοβα μειώνεται από το 1879 έως το 1889 (ποσοστά 7,28% και 17,13%), αυξάνεται από το 1889 μέχρι το 1896 (ποσοστά 10,27% και 10,73%) και μεταξύ των ετών 1896 και 1907 εμφανίζει και πάλι κάμψη, μεγαλύτερη όμως αυτή τη φορά (ποσοστά 23,56% και 22,19%). Ο αριθμός, επίσης, των κατοίκων του χωριού Καρβέλι αυξομειώνεται, ακολουθώντας πτωτική τάση στη διάρκεια των ετών 1879 και 1896 (ποσοστό 11,33%) και ανοδική πορεία από 1896 μέχρι το 1907 (ποσοστό 4,04%).

Στον ημιορεινό οικισμό Αρφαρά, πρωτεύουσα του δήμου Αμφείας παρατηρείται δημογραφική αύξηση από το 1879 έως το 1889 κατά 24,38%, ενώ από το 1889 μέχρι το 1907 μειώνεται κατά 4,75% (πίνακας 3.6). Στον ημιορεινό επίσης οικισμό Βρωμόβρυσι παρατηρείται μείωση των κατοίκων κατά 67,12%, όπως και

²⁸⁰ Αναστασία Μηλίτση Νίκα- Χριστίνα Θεοφιλοπούλου – Στεφανούρη, *Η Ντουάνα της Καλαμάτας 1830-1930 από τις πηγές των Γ.Α.Κ. – Αρχείων Ν. Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας, 2006, σ. 3.

²⁸¹ Στο ίδιο, σ. 3.

²⁸² Με το Β.Δ. της 24^{ης} Νοεμβρίου 1860 (ΦΕΚ 59) εγκρίθηκε «... επί της παραλίας Καλαμών να συνοικισθεί πόλις φέρουσα την επωνυμίαν «Νέαι Καλάμαι», (Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *ό. π.*, σ. 337).

²⁸³ Αναστασία Μηλίτση Νίκα- Χριστίνα Θεοφιλοπούλου – Στεφανούρη, *Η Ντουάνα της Καλαμάτας...*, *ό. π.*, σ. 3.

στους ορεινούς οικισμούς Αγρίλος και Βελανιδιά (ποσοστά 26,79% και 17,84%), ενώ αυξομειώσεις σημειώνονται στα ορεινά χωριά Γαρδίκι και Κουταλά.

Επιπρόσθετα, στις πεδινές περιοχές Αριοχώρι, Βραχάταγα, Γκορτζόγλι, Γλιάτα, Μπαλιάγα, Μπάστα και Μπισμπάρδι του δήμου Άριος είναι διακριτή μια αυξητική πορεία του πληθυσμού στη διάρκεια των ετών 1879 και 1907, με ποσοστά μεταβολής 43,86%, 70,35%, 25,19%, 56,48%, 27,5%, 48,79% και 37,31% αντίστοιχα (πίνακας 3.7). Στην πρωτεύουσα του δήμου Ασλάναγα, οι κάτοικοι αυξάνονται από το 1879 έως το 1896 κατά 14,76%, μειώνονται όμως από το 1896 μέχρι το 1907 κατά 7,70%. Στον πεδινό οικισμό ακόμη Πήδημα εντοπίζονται κατά το ίδιο χρονικό διάστημα δημογραφικές αυξομειώσεις.

Στους πεδινούς οικισμούς του δήμου Θουρίας παρατηρούμε διαφορετικές δημογραφικές συμπεριφορές (πίνακας 3.8). Με βάση τα στοιχεία των μελετώμενων απογραφών, μεταξύ των ετών 1879 και 1907 στο χωριό Άνθεια σημειώνεται πληθυσμιακή αύξηση κατά 13,44%. Αντίθετα, στο χωριό Σπερχογεία οι κάτοικοι μειώνονται κατά 14,26%. Στις υπόλοιπες περιοχές του δήμου, που εξετάστηκαν (Θουρία, Αντικάλαμον, Αιθαία, Αίπεια και Μικρομάνη), εκδηλώνονται μικρές αυξομειώσεις.

Η ανάλυση της δημογραφικής κίνησης στα χωριά και στις πόλεις των δήμων της επαρχίας Καλαμών μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στους ημιορεινούς και ορεινούς οικισμούς διαπιστώθηκαν, σε γενικές γραμμές, τα μεγαλύτερα ποσοστά πληθυσμιακής μείωσης. Η παρατηρούμενη αυτή μείωση οφείλεται εν πολλοίς στη μετακίνηση των κατοίκων των ορεινών περιοχών προς τις πεδιάδες, προκειμένου να βρουν εργασία και να συμπληρώσουν τα οικογενειακά εισοδήματά τους. Η συνακόλουθη αύξηση, λοιπόν, των κατοίκων των πεδιάδων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη και με την εποχική αγροτική εργασία. Όπως διαβάζουμε στην *Εφημερίδα της Ελληνικής Γεωργίας* (1855-1856), οι εποχικοί εργάτες ήταν μικροκαλλιεργητές ή μικροϊδιοκτήτες γειτονικών περιοχών, οι οποίοι κατά την περίοδο των αγροτικών εργασιών στην πεδιάδα είχαν ελεύθερο χρόνο είτε γιατί το ημερολόγιο των εργασιών τους ήταν τελείως διαφορετικό είτε γιατί οι καλλιέργειές τους στα ορεινά δεν είχαν ακόμη ωριμάσει.²⁸⁴

Καταλυτικός ακόμη παράγοντας της δημογραφικής αυτής μεταβολής υπήρξε και η επιψήφιση των νόμων του 1871 περί διάθεσης των εθνικών γαιών και των

²⁸⁴ *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, τ. Α', Αθήνα 1855-1856, σ. 50, 204.

εθνικοϊδιόκτητων φυτειών, οι οποίοι συνέτειναν στη μετακίνηση και στην εγκατάσταση των ορεινών πληθυσμών προς τις πεδιάδες, όπου και συγκεντρώνονταν τα μεγαλύτερα ποσοστά των γαιών που διανεμήθηκαν. Το μεγαλύτερο τμήμα των εκποιούμενων φυτειών, όπως έγινε φανερό και από τη δική μας μελέτη και επεξεργασία των παραχωρητήριων φυτειών της επαρχίας Καλαμών βάσει του νόμου ΤΠΣΤ' (1871), διανεμήθηκε στους πεδινούς δήμους.

Από την εξέταση της δημογραφικής συμπεριφοράς της επαρχίας Καλαμών και των δήμων της μεταξύ των ετών 1856 και 1907 μπορούμε συμπερασματικά να αναφέρουμε ότι ο πληθυσμός της επαρχίας σημείωσε εντυπωσιακή άνοδο, με την ταχύτητα ανόδου να παρουσιάζει σημαντική κάμψη από το 1896 έως το 1907 εξαιτίας, κυρίως, του μεταναστευτικού ρεύματος προς την Αμερική, που προκάλεσε η σταφιδική κρίση. Τα αίτια της πληθυσμιακής αυτής πύκνωσης θα πρέπει να αναζητηθούν στον εποικισμό της επαρχίας από τους γύρω ορεινούς πληθυσμούς της Πελοποννήσου και τους κατοίκους των νησιών του Ιονίου λόγω της εξάπλωσης της σταφιδοκαλλιέργειας από τη δεκαετία του 1870 και μετά, της ανάπτυξης των εμπορευματικών καλλιεργειών γενικότερα και του εξαγωγικού εμπορίου, της βιομηχανικής και βιοτεχνικής άνθησης, αλλά και της διαθεσιμότητας εύφορης γης και της διανομής εθνικών γαιών με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871.

Παρόμοιες πληθυσμιακές μεταβολές με την επαρχία Καλαμών στο σύνολό της παρατηρούνται στους πεδινούς δήμους Καλαμών και Άριος και στον (ημι)ορεινό δήμο Αμφείας, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι ακολουθούνται οι ίδιοι ρυθμοί. Εκτόξευση του πληθυσμού σημειώνεται στο δήμο Καλαμών, ενώ στους δήμους Άριος και Αμφείας ο πληθυσμός αυξάνεται σε πιο φυσιολογικά όμως πλαίσια. Αντίθετα, στον ορεινό δήμο Αλαγονίας ο πληθυσμός αυξάνεται από το 1861 έως το 1879 και μειώνεται από το 1879 μέχρι το 1907. Το γεγονός αυτό έχει άμεση σχέση αφενός με το φαινόμενο της εποχικής εργασίας και αφετέρου με την εξωτερική μετανάστευση, που τροφοδοτήθηκαν, κυρίως, από τους ορεινούς πληθυσμούς. Στον πεδινό ακόμη δήμο Θουρίας συναντήσαμε δημογραφική αύξηση μεταξύ των ετών 1856 και 1879 και μια μικρή μείωση των κατοίκων στη διάρκεια των ετών 1879 και 1907. Όπως φαίνεται και από τα διαθέσιμα στοιχεία των μελετώμενων απογραφών, εντός της επαρχίας Καλαμών δεν έλαβαν χώρα μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών από τους ορεινούς δήμους προς τους πεδινούς. Με άλλα λόγια, έγιναν μετακινήσεις, αλλά δεν είχαν μαζικό χαρακτήρα.

3.2. Υπερπόντια μετανάστευση

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, από το 1896 μέχρι και το 1907 παρατηρήθηκε μείωση του πληθυσμού σε χωριά και πόλεις της επαρχίας Καλαμών, όπως και στην ίδια την πόλη της Καλαμάτας. Το γεγονός αυτό σχετίζεται άμεσα με την έκρηξη, που σημειώθηκε εκείνη την περίοδο, του μεταναστευτικού ρεύματος προς τις υπερπόντιες χώρες και ιδιαίτερα προς τις Η.Π.Α., καθώς και τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας.

Οι πρώτες αναχωρήσεις για την Αμερική ανιχνεύονται κατά το διάστημα 1880-1890, στις αρχές όμως του εικοστού αιώνα το φαινόμενο της υπερπόντιας μετανάστευσης είχε λάβει επιδημικό χαρακτήρα. Ο μεταναστευτικός αυτός πυρετός αποτέλεσε κομμάτι του ευρωπαϊκού μεταναστευτικού ρεύματος που είχε αρχίσει να διογκώνεται κατά το ίδιο χρονικό διάστημα και είχε ως κατεύθυνση τις υπερπόντιες χώρες.

Το κύριο σώμα των μεταναστών προερχόταν από την Πελοπόννησο, με τους νομούς Μεσσηνίας, Αρκαδίας και Λακωνίας να διεκδικούν τις πρώτες θέσεις. Οι βαθύτερες αιτίες της μαζικότητας του μεταναστευτικού ρεύματος συνδέονται, κατά κύριο λόγο, με την κρίση της σταφιδικής οικονομίας και την οικονομική δυσπραγία που αυτή είχε ως επακόλουθο, και, κατ' επέκταση, τις συχνές σιτοδείες ή αγροτικές καταστροφές, την έξαρση της τοκογλυφίας, τη βαριά φορολογία, τις οικονομικές υποχρεώσεις που συνεπαγόταν η θεσμοποιημένη προίκα, τις συχνές επιστρατεύσεις και τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.²⁸⁵ Αξιοσημείωτο είναι ότι τα ποσοστά των ανυπότακτων και των φυγόστρατων είναι σημαντικά αυξημένα στις σταφιδοφόρες επαρχίες.²⁸⁶

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι η στασιμότητα όλων των κλάδων γύρω από την παραγωγή και την εμπορία της σταφίδας από το 1893 και μετά περιόρισε από τη μια τη ζήτηση των εποχικών εργατών και από την άλλη ανέκοψε τον αγροτικό εποικισμό.²⁸⁷ Για το λόγο αυτό τα μεγαλύτερα ποσοστά μετανάστευσης παρατηρήθηκαν όχι τόσο στις ίδιες τις σταφιδοπαραγωγές επαρχίες αλλά στις περιοχές που τις τροφοδοτούσαν με εργατική δύναμη, όπως είναι τα ορεινά χωριά της Πελοποννήσου και τα νησιά του Ιονίου.

²⁸⁵ Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *ό. π.*, σ. 73.

²⁸⁶ Θανάσης Καλαφάτης, 1880-1920 «Η Πρώτη εν Αμερική Μετανάστευσις», 2/5/2004, εφ. *Καθημερινή*.

²⁸⁷ Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία 19ος -20ός αιώνας...*, *ό. π.*, σ. 89.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Αλέξανδρος Κιτρορέφ, τα αίτια της ελληνικής υπερατλαντικής μετανάστευσης και της εμφάνισής της τη δεδομένη χρονική στιγμή θα πρέπει να συσχετισθούν με την σύμπτωση τριών παραγόντων, της δυνατότητας δηλαδή εύρεσης εργασίας και των ευκαιριών για οικονομική ευημερία στις χώρες υποδοχής, των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στις χώρες από τις οποίες μετανάστευαν και της επιθυμίας και της δυνατότητας αυτών των ανθρώπων να μεταναστεύσουν.²⁸⁸ Οι δύο πρώτοι παράγοντες είναι γνωστοί ως παράγοντες «έλξης» και «ώθησης» και στην περίπτωση του ελληνικού φαινομένου αντικατοπτρίζουν το ευνοϊκό οικονομικό περιβάλλον που κυριαρχούσε στις Η.Π.Α. και το αντίστοιχο αρνητικό περιβάλλον που επικρατούσε στην Ελλάδα.

Τη μεγαλύτερη ώθηση στο μεταναστευτικό ρεύμα έδωσε η σταφιδική κρίση. Άλλωστε, ο βασικός όγκος των μεταναστών προερχόταν από τα αγροτικά στρώματα των σταφιδοκαλλιεργητών. Συγκεκριμένα, επρόκειτο για μικρομεσαίους αγρότες. Αναφορικά με τη γεωγραφική προέλευση των μεταναστών, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το μεταναστευτικό ρεύμα ξεκίνησε από την Πελοπόννησο, τα Ιόνια Νησιά και τη Δυτική Στερεά Ελλάδα, αργότερα όμως επεκτάθηκε και στη Θεσσαλία και τις νησιωτικές περιοχές του Αιγαίου, καλύπτοντας κατ' αυτό τον τρόπο ολόκληρη την Ελλάδα.²⁸⁹

Κύριος προορισμός, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, αποτέλεσαν οι Η.Π.Α., με τον αριθμό των μεταναστών να ανέρχεται κατά τη δεκαετία 1891-1900 σε 15.979.²⁹⁰ Μετά τον πόλεμο του 1897 το φαινόμενο άρχισε να παίρνει ιδιαίτερες διαστάσεις και αυτό γιατί κατά την περίοδο 1901-1910 έφυγαν από την Ελλάδα 167.519 άτομα, περίπου το ένα τέταρτο του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού της χώρας.²⁹¹ Από το 1880 και μετά, Έλληνες μετανάστες κατευθύνθηκαν σε χώρες της Αφρικής και της Δυτικής Ευρώπης, αλλά το μεγαλύτερο ποσοστό των μεταναστών απορροφούσαν οι Η.Π.Α., ειδικά από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα και μετά.²⁹²

²⁸⁸ Αλέξανδρος Κιτρορέφ, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α1, 1900-1922 *Οι απαρχές*, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, σ. 132.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 142, 143.

²⁹⁰ Μπάμπης Μαρκέτος, *Οι Ελληνοαμερικανοί. Ιστορία της ελληνικής ομογένειας των Η.Π.Α.*, Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας, Παπαζήσης, Αθήνα 2006, σ. 57.

²⁹¹ Στο ίδιο, σ. 58.

²⁹² Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης*, Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (ΙΜΕΟ), Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ), Αθήνα 1986, σ. 100.

Η συντριπτική πλειονότητα των μεταναστών ήταν άνδρες, ενώ και η αναλογία των γυναικών αρχίζει να αυξάνεται με την πάροδο του χρόνου. Σύμφωνα με στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (ΕΣΥΕ), το 1896 στους 100 μετανάστες, οι 2,4 ήταν γυναίκες, το 1906 3,7 και το 1910 6,5.²⁹³

Πίνακας 3.9. Η μετανάστευση προς τις Η.Π.Α. κατά φύλο την περίοδο 1890-1910

Έτος	Πραγματικός Πληθυσμός		Πληθυσμός επί %	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
1890	464	60	88,5	11,5
1891	1.040	65	94,2	5,8
1892	604	56	91,5	8,5
1893				
1894				
1895				
1896	2.124	51	97,6	2,4
1897	546	25	97,6	2,4
1898	2.246	93	95,6	4,4
1899	2.263	132	96,0	4,0
1900	3.655	118	96,9	3,1
1901	5.754	165	97,2	2,8
1902	7.854	261	96,8	3,2
1903	13.885	491	96,6	3,4
1904	12.106	519	95,9	4,1
1905	11.586	558	95,4	4,6
1906	22.266	861	96,3	3,7
1907	44.647	1.636	96,5	3,5
1908	26.972	1.836	93,6	6,4
1909	18.738	1.524	92,5	7,5
1910	36.580	2.555	93,5	6,5

Σημείωση: Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, ό. π., σ. 63.

²⁹³Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από το άρθρο του Θανάση Καλαφάτη, ό. π.

Οι ηλικίες 15-44 εμφανίζουν τη μεγαλύτερη συμμετοχή, όπως προκύπτει από την μελέτη της ηλικιακής σύνθεσης του μεταναστευτικού ρεύματος. Άξιο αναφοράς είναι ότι την περίοδο 1906-1910 η ηλικιακή αυτή ομάδα κάλυπτε το 96,2% των μεταναστών.²⁹⁴ Οι μετανάστες κάτω των 14 ετών παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά σε σχέση με εκείνους των 45 και άνω, κάτι που καταδεικνύει την εγκατάλειψη της χώρας όχι μόνο από τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό της αλλά και από τον μελλοντικό οικονομικά ενεργό πληθυσμό της.²⁹⁵

Το γεγονός αυτό οδήγησε την Αμερικανική κυβέρνηση να λάβει δρακόντεια μέτρα, προκειμένου να αναχαιτιστεί η υπερπόντια μετανάστευση των ανηλίκων. Συγκεκριμένα, με νόμο του 1907 απαγορεύτηκε η είσοδος παιδιών κάτω των 16 ετών που δεν συνοδεύονταν από τους γονείς τους.²⁹⁶ Παρ' όλα αυτά, το φαινόμενο περιορίστηκε αλλά όχι σε σημαντικό βαθμό. Και αυτό γιατί, «τα παιδιά έρχονταν δήθεν με τον “πατέρα” τους, κάποιον ενήλικο συγχωριανό τους που ανελάμβανε να παίξει τον ρόλο αυτό μιας και το εν Αμερική “αφεντικό” ανελάμβανε να του πληρώσει και τα δικά του έξοδα» (Μαρκέτος, 2006, σ. 35).²⁹⁷

Ήδη από το 1902, ο Τύπος της Μεσσηνίας είχε αρχίσει να κάνει λόγο για το «ακατάσχετον ολονέν ρεύμα των μεταναστεύσεων εις τον νέον κόσμον» και να τονίζει ότι «παρατηρείται μεγάλη αραίωσις νέων» (Μηλίτση-Νίκα, 2004, σ. 128).²⁹⁸ Παράλληλα, παρότρυνε «ν' αποστείλῃ ἡ Κυβέρνησις ἐν Ἀμερικὴ πλοῖον ἵνα περισυνάξῃ τοὺς νεοσσούς εἰς τὴν μητρικὴν τῶν στέγη» (Μηλίτση-Νίκα, 2004, σ. 128).²⁹⁹ Είναι εμφανές, λοιπόν, ότι η μετανάστευση, εξωτερική αλλά και εσωτερική, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη και με τη μείωση του αριθμού των μαθητῶν των Ελληνικῶν σχολείων του νομού που παρατηρείται τη συγκεκριμένη περίοδο. Από το 1908 και μετά, ο αριθμός των μαθητῶν εμφανίζει σταδιακή αύξηση, που πιθανότατα σχετίζεται με το μεταναστευτικό νόμο του 1907 και τα εμπόδια που είχαν θεσπίσει οι αμερικανικές αρχές.

²⁹⁴Στο ίδιο.

²⁹⁵Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου, *ό. π.*, σ. 70.

²⁹⁶Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία...*, *ό. π.*, σ. 128.

²⁹⁷Μπάμπης Μαρκέτος, *ό. π.*, σ. 35.

²⁹⁸Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία...*, *ό. π.*, σ. 128.

²⁹⁹Στο ίδιο, σ. 128.

Πίνακας 3.10. Η μετανάστευση προς τις Η.Π.Α κατά ηλικιακές ομάδες 1899-1910

Έτη	Κάτω των 14	15-44	45 και άνω	Σύνολο	Κάτω των 14 (%)	15-44 (%)	45 και άνω (%)
1899-1900	701	5.314	153	6.168	11,4	86,1	2,5
1901-1905	3.429	48.822	928	53.179	6,4	91,8	1,8
1906-1910	4.224	151.704	1.687	157.615	2,7	96,2	1,1

Σημείωση: Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, ό. π., σ. 69.

Οι περισσότεροι μετανάστες ήταν άγαμοι. Ο άγαμος μετανάστης, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, εργαζόταν με σκοπό να στηρίξει οικονομικά την οικογένειά του και ιδιαίτερα τα ασθενέστερα μέλη της. Από την άλλη, όσοι ήταν έγγαμοι συνήθως μετανάστευαν χωρίς την οικογένειά τους, η οποία, σε κάποιες περιπτώσεις ακολουθούσε στη συνέχεια.

Αναφορικά με το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών, θα πρέπει να τονιστεί ότι το ποσοστό αναλφάβητων ανδρών μεταναστών υπολογίζεται σε 28% το 1895³⁰⁰ και σε 25% κατά την περίοδο 1900-1914, ενώ η αναλογία των αγράμματων Ελλήνων πάνω 10 ετών ήταν το 1907 61% και των αγράμματων ανδρών 40%.³⁰¹ Κατά συνέπεια, η μορφωτική στάθμη εκείνων που επέλεξαν να αποδημήσουν βρισκόταν κάτω από τον μέσο όρο του αναλφαριθμητισμού της χώρας.

Η φυγή των μεταναστών γινόταν, κατά βάση, από τα λιμάνια του Πειραιά, της Πάτρας, ενώ από το 1905 είχε καθιερωθεί ατμοπλοϊκή συγκοινωνία από την Καλαμάτα προς τη Νέα Υόρκη, έτσι ώστε να γίνει πιο εύκολη η μετανάστευση των Μεσσήνιων.³⁰²

Η καλαματιανή εφημερίδα *Θάρρος* υπογράμμιζε σε άρθρα της τους κινδύνους που εγκυμονούσε η μετανάστευση τόσο σε οικονομικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Εξέχουσα θέση στην αρθρογραφία της κατείχε η περιγραφή των άθλιων συνθηκών

³⁰⁰Σε σύγκριση με μετανάστες άλλων χωρών, το ποσοστό των αναλφάβητων Ελλήνων μεταναστών το 1895 άγγιζε υψηλότερα επίπεδα από του Βελγίου (14%), της Γαλλίας (4%), της Αγγλίας (7%), αλλά ήταν πιο χαμηλό από εκείνο των χωρών μαζικής μετανάστευσης, όπως είναι η Ιταλία (53%), η Πολωνία (36%), η Αυστρία-Ουγγαρία (37%). (Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, ό. π., σ. 106).

³⁰¹Τα στοιχεία δανειζόμαστε από το βιβλίο της Ήρας Έμκε-Πουλοπούλου, ό. π., σ. 106.

³⁰²Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες...*, ό. π., σ. 129.

που αντιμετώπιζαν οι μετανάστες στην Αμερική, προκειμένου να λειτουργήσει αυτή αποτρεπτικά και να ανακόψει τις ανησυχητικές διαστάσεις που είχε πάρει το μεταναστευτικό ρεύμα στο γύρισμα του αιώνα.³⁰³ Και οι Πρόξενοι της Ελλάδας στις Ηνωμένες Πολιτείες με εκθέσεις τους προς την ελληνική κυβέρνηση διεκτραγωδούσαν τα βάσανα των μεταναστών:

Οι εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις ημέτεροι Πρόξενοι απέστειλαν προς το Υπουργείον των Εξωτερικών μακροσκελείς εκθέσεις, εν αις περιγράφεται ως οικτρά η κατάσταση των εις Αμερικανικήν μεταναστευόντων Ελλήνων. Οι Πρόξενοι αναφέρουν εις τας εκθέσεις των, ότι πολλοί των εσχάτως μεταναστευσάντων δεν κατάρθωσαν να εύρωσιν εργασίας και αφού εδαπάνησαν όσα χρήματα είχαν μαζί των, ψωμίζονται από τους συμπολίτας των ή αναγκάζονται να εργάζονται εις κοπιωδεστάτας εργασίας, αντί ελαχίστης αμοιβής (Μπρεδήμας, 2003, σ. 87).³⁰⁴

Στις αντίξοες συνθήκες που αντιμετώπιζαν οι Έλληνες μετανάστες φτάνοντας στην Αμερική έρχεται να προστεθεί και η ρατσιστική μεταχείριση από τη μεριά του αυτόχθονος πληθυσμού, με τα κρούσματα ρατσισμού εναντίον τους να πυκνώνουν ολοένα και περισσότερο.

Για την αντιμετώπιση της αθρόας μετανάστευσης, στις αρθρογραφίες των εφημερίδων τονίζεται ως απαραίτητη ενέργεια η άμεση επέμβαση του κράτους με τη λήψη από την πλευρά του μέτρων που θα δώσουν λύσεις στη δημογραφική αυτή αιμορραγία. Πράγματι, το 1902 η τότε Κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι θα προχωρήσει στη λήψη μέτρων κατά του μεταναστευτικού φαινομένου, μέτρα όμως τα οποία αποδείχτηκαν στην πράξη αναιμικά.

Οι τοπικές εφημερίδες της εποχής αρχίζουν να κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου, όταν στη διάρκεια του 1903 βλέπουν χωριά των επαρχιών Καλαμών και Μεσσήνης να ερημώνουν σε τέτοιο σημείο που να μην υπάρχουν εργατικά χέρια να απασχοληθούν στις αγροτικές εργασίες:

Και εν τη επαρχία Καλαμών και εν τη γείτονι της Μεσσήνης το ρεύμα της μεταναστεύσεως εγενικεύθη πλέον και χωρία ολόκληρα έρημα σχεδόν κατέστησαν εργατικών χειρών. Η κίνησις εν τω Νομαρχιακώ καταστήματι κατά

³⁰³Ελένη Δ. Μπελιά, *ό. π.*, σ. 266. Παραθέτω επίσης τους αριθμούς των φύλλων της εφημερίδας *Θάρρος* που ασχολήθηκαν με το καίριο θέμα της μετανάστευσης: αρ. 431 (1900), 565, 576 (1901), 865, 880, 882, 884 (1902), 1176, 1271 (1903), 1814, 1860, 1976 (1905), 2341 (1906), 2384, 2442-2445, 2459 (1907), 2672, 2673, 2676, 2708, 2709, 2713, 2718, 2728 (1908), 3256, 3272, 3273, 3285 (1909). Φαίνεται, λοιπόν, ότι το ζήτημα της μετανάστευσης έγινε αντικείμενο ευρείας συζήτησης από τις στήλες της εφημερίδας. Στο ίδιο, σ. 276.

³⁰⁴Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *ό. π.*, σ. 87.

τας παρελθούσας ημέρας εις άκρον υπήρξεν καθ' ομάδας προσερχομένων των μεταναστών δια την έκδοσιν διαβατηρίων....(Μπρεδήμας, 2003, σ. 87).³⁰⁵

Υπολογίζεται ότι μεταξύ των ετών 1901 και 1910 μετανάστευσαν από την επαρχία Καλαμών 3.393 άτομα.³⁰⁶

Χαρακτηριστικό είναι ακόμη ότι τον Μάρτιο του 1903 οι αστυνομικές αρχές απαγόρευαν σε πρακτορεία του Πειραιά την έκδοση ενός σημαντικού αριθμού εισιτηρίων, τα οποία επρόκειτο να προμηθευτεί ο αγροτικός πληθυσμός της Πελοποννήσου.³⁰⁷ Την ίδια περίοδο, το Υπουργείο Εσωτερικών προχώρησε στην κατάρτιση νομοσχεδίου «Περί περιορισμού της ετήσιας μετανάστευσης», οι διατάξεις του οποίου προέβλεπαν την απαγόρευση αποδημίας όσων δεν είχαν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις.³⁰⁸ Είναι σαφές, λοιπόν, η πρόθεση των συντακτών του συγκεκριμένου νομοσχεδίου, που δεν είναι άλλη από τον μετριασμό του φαινομένου της μετανάστευσης νέων ανθρώπων, που προέρχονταν, κατά κύριο λόγο, από το χώρο της υπαίθρου. Ωστόσο, η φυγή προς τις υπερπόντιες χώρες συνεχιζόταν με αμείωτους ρυθμούς.³⁰⁹

Εντούτοις, από το 1909 και μετά αρχίζει να περιορίζεται η ένταση του μεταναστευτικού ρεύματος και να ανοίγει ο δρόμος της παλιννόστησης για πολλούς Έλληνες μετανάστες, ανάμεσα στους οποίους υπήρξαν και πολλοί Μεσσήνιοι. Η οικονομική κρίση, που είχε ξεσπάσει στην Αμερική την περίοδο εκείνη, είχε ως αποτέλεσμα πλήθος μεταναστών να περιέλθει σε δεινή οικονομική κατάσταση. Η δυσχερής τους θέση περιγράφεται σε πολλά φύλλα της καλαματιανής εφημερίδας *Θάρρος*.³¹⁰

Συνοψίζοντας, η μετανάστευση λειτούργησε σαν μια διέξοδος απέναντι στην κοινωνική κρίση που είχε κάνει την εμφάνισή της στον ελληνικό χώρο κατά τα τέλη

³⁰⁵Στο ίδιο, σ. 118.

³⁰⁶www.kalamatain.gr/new/to-limani-kalamatas-kai-ola-osa-de-gnor/.

³⁰⁷Μανώλης Χουμεριανός, *Αγροτική κρίση και κοινωνική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο. 1893-1905*, διδακτορική διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2000, σ. 89.

³⁰⁸Στο ίδιο, σ. 89.

³⁰⁹Η εφημερίδα *Θάρρος* επέκρινε δριμύτατα την Κυβέρνηση που καθόταν άπραγη μπροστά στην ακατάσχετη αύξηση του μεταναστευτικού κύματος και δεν δίσταζε να δίνει ακόμη και οδηγίες προκειμένου να διευκολύνει τους μετανάστες: «Το Υπουργείον των Εσωτερικών τηλεγραφικώς διέταξε σήμερον τον Νομάρχηνα ίνα παραγγείλει εις τα υπό την δικαιοδοσίαν του αστυνομικάς Αρχάς των πρωτευουσών και παραλίων πόλεων, ίνα αμέσως εκδώσωσιν αστυνομικήν διάταξιν περί των διδομένων προς τους μετανάστας εισιτηρίων ομοίαν με την υπό της Διευθύνσεως της Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς εκδοθείσαν». (Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *ό. π.*, σ. 119).

³¹⁰Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία...*, *ό. π.*, σ. 130.

του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20ού. Οι διαστάσεις, όμως, που έλαβε είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην οικονομική ζωή της χώρας, δημιουργώντας ιδιαίτερα προβλήματα τόσο στο βιομηχανικό όσο και στο γεωργικό τομέα, που βίωσαν έντονα την έλλειψη των εργατικών χεριών.³¹¹ Παρ' όλα αυτά, συνέτεινε στην εκτόνωση του προβλήματος της υποαπασχόλησης που δημιούργησε η κρίση της σταφιδικής οικονομίας, ανακουφίζοντας παράλληλα και τις δημογραφικές πιέσεις που παρουσιάστηκαν στον αγροτικό χώρο, ενώ ενίσχυσε, μέσω των μεταναστευτικών εμβασμάτων, τα εισοδήματα των οικογενειών που παρέμεναν στην πατρίδα. Για ένα σημαντικό αριθμό οικογενειών η μετανάστευση δεν αποτελούσε μόνο μια αμυντική λύση ανάγκης αλλά εγγραφόταν σε μια επιθετική στρατηγική, με απώτερο στόχο την βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα συνέβαλαν ιδιαίτερα στον περιορισμό του φαινομένου της τοκογλυφίας αλλά και στην ενδυνάμωση του εξωτερικού ισοζυγίου πληρωμών. Στην περίπτωση, τέλος, της επαρχίας Καλαμών η μεταναστευτική κίνηση άρχισε να εντείνεται από τις αρχές του 20ού αιώνα και μετά, με τα μεγαλύτερα ποσοστά των μεταναστών να προέρχονται από τους ορεινούς οικισμούς της επαρχίας, όπως μαρτυρούν οι μελετώμενες πηγές των τελών του 19^{ου} αιώνα και της πρώτης δεκαετίας του 20ού.

³¹¹Βλ. Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, Εξάντας, Αθήνα 1994, σ. 162.

Κεφάλαιο 4^ο

Η κοινωνική και επαγγελματική σύνθεση της επαρχίας Καλαμάτας

4.1. Οι απογραφές

Στο υποκεφάλαιο αυτό θα πραγματευτούμε την εξέλιξη του ενεργού πληθυσμού της επαρχίας Καλαμών από το 1861 μέχρι το 1907. Βασικό εργαλείο στην προσπάθειά μας αυτή υπήρξαν οι απογραφές του 1861, του 1879 και του 1907, οι οποίες μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τον ενεργό πληθυσμό της Ελλάδας κατά κλάδους επαγγελματικής δραστηριότητας.³¹² Πριν όμως προχωρήσουμε στην παράθεση των ποσοτικών στοιχείων που συγκεντρώσαμε, κρίνεται σκόπιμο να γίνουν κάποιες διευκρινίσεις.

Μέχρι το 1907 δεν απεικονίζεται η διάρθρωση του ενεργού πληθυσμού κατά φύλο, ενώ σε όλες τις απογραφές στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό περιλαμβάνονταν άτομα ανεξαρτήτως ηλικίας. Αναφορικά με τη γυναικεία απασχόληση, που αποτυπώνεται κατά κύριο λόγο στην απογραφή του 1907, έχουν διατυπωθεί αρκετές επιφυλάξεις, καθώς δε συμπεριλαμβάνονται στον ενεργό πληθυσμό της χώρας η κατηγορία των γυναικών και των κοριτσιών που είχαν βοηθητικό ρόλο στις οικογενειακές επιχειρήσεις («συμβοηθούντα μέλη»), όπως και οι γυναίκες που ασχολούνταν με τις οικιακές εργασίες, υπαγόμενες, κατ' επέκταση, στον μη ενεργό πληθυσμό.³¹³ Επιπλέον, πίσω από την κατηγορία «άνευ επαγγέλματος», που απαντάται στις απογραφές του 1879 και του 1907, υποκρύπτεται

³¹² Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι από τα αποτελέσματα της απογραφής του 1896 δημοσιεύτηκαν μόνο στοιχεία που αφορούσαν τον πληθυσμό της χώρας κατά διοικητικές περιφέρειες, πόλεις και χωριά, παρά το ότι υπήρχαν και σχετικές πληροφορίες για τον ενεργό πληθυσμό και την απασχόλησή του. Και αυτό γιατί κατά την επεξεργασία των στοιχείων αυτών έπιασε πυρκαγιά στο κτίριο, όπου λάμβανε χώρα η επεξεργασία των δεδομένων της συγκεκριμένης απογραφής, με αποτέλεσμα να καταστραφεί ολοσχερώς το απογραφικό υλικό. (Ευάγγελος Μακρής, *Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησής αυτού 1821-1971. (Βάσει των διενεργηθεισών από του 1821 και εντεύθεν γενικών απογραφών πληθυσμού)*, Αθήνα 1972, σ. 147. Βλ. επίσης Διονύσιος Φράγκος, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος: εξελίξεις και προοπτικές*, Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα 1980).

³¹³ Ευάγγελος Μακρής, *ό. π.*, σ. 148. Βλ. επίσης Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 16. Η ελλιπής καταγραφή των εργαζόμενων γυναικών που χαρακτηρίζει τις στατιστικές απογραφές δεν είναι μόνο ελληνικό φαινόμενο. Ακόμα και στην Αγγλία, όπου η γυναικεία εργασία ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη, η σιωπή των πηγών για τις εργαζόμενες γυναίκες είναι εμφανής. (Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε Αθήνα 2004, σ. 20. Για τη γυναικεία εργασία στην Ευρώπη κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα βλ. Michelle Perrot, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη, 19ος-20ός αι.*, μτφρ. Δήμητρα Σαμίου, Ερμούπολη Σύρου 1988).

πιθανότατα ένας σημαντικός αριθμός γυναικών που απασχολούνταν σε οικογενειακές επιχειρήσεις, χωρίς ωστόσο ο αριθμός αυτός να έχει καταγραφεί και χωρίς να είναι δυνατό να υπολογιστεί.

Όπως διαπιστώσαμε από την μελέτη των παραπάνω απογραφών, κατά την κατανομή και τον ορισμό του ενεργού πληθυσμού κατά επαγγέλματα χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικά κριτήρια και διαφορετικές μέθοδοι. Κατά συνέπεια, τα στοιχεία που προέρχονται από την επεξεργασία των στατιστικών απογραφών δεν είναι απόλυτα συγκρίσιμα. Παρ' όλα αυτά, τα ποσοτικά δεδομένα μπορεί να μην προσφέρονται για την αβίαστη εξαγωγή συμπερασμάτων, επιτρέπουν όμως να παρατηρήσουμε τις τάσεις που ανιχνεύονται στην επαρχία Καλαμάτας σε σχέση με την κοινωνική και επαγγελματική διάρθρωση κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει.

Στην απογραφή του 1861 ο ενεργός πληθυσμός ταξινομείται σε 22 επιτηδεύματα (Κτηματίαι, Βιομήχανοι, Γεωργοί, Ποιμένες, Εργάται, Υπηρέται, Υπηρέτριαι, Αγωγιάται, Καλλιτέχναι, Κληρικοί, Μικρέμποροι, Μεγαλέμποροι, Ναυτικοί του βασιλικού ναυτικού, Ναυτικοί του εμπορικού ναυτικού, Δημόσιοι υπάλληλοι, Δημοτικοί υπάλληλοι, Διδάσκαλοι, Δικηγόροι, Εφημεριδογράφοι, Ιατροί, Φαρμακοποιοί, Μαΐαι). Η απογραφή αυτή είναι η πρώτη απογραφή του ελληνικού κράτους, κατά την οποία συγκεντρώθηκαν πλήρη δημογραφικά στοιχεία, καθώς οι προηγούμενες απογραφές μας πληροφορούσαν μόνο για τα πληθυσμιακά μεγέθη.

Στην απογραφή του 1879 αναγράφονται 26 επιτηδεύματα (Βιομήχανοι, Έμποροι, Ναυτικοί, Κτηματίαι, Γεωργοί, Ποιμένες, Εργάται, Εργάτριαι, Αγωγιάται, Διδάσκαλοι, Διδασκάλισσαι, Μαθηταί, Μαθήτριαι, Ιατροί, Φαρμακοποιοί, Μαΐαι, Δικηγόροι, Καλλιτέχναι, Μηχανικοί, Δημοσιογράφοι, Κληρικοί, Υπάλληλοι (δημόσιοι και δημοτικοί), Στρατιωτικοί εν αργία, Υπηρέται, Υπηρέτριαι, Άνευ επαγγέλματος, Μη εξακριβωμένου επαγγέλματος).

Στην απογραφή του 1907 σημειώνονται 12 επαγγελματικές κατηγορίες (Γεωργία – Δάση, Αλιεία – Θήρα, Κτηνοτροφία, Βιοτεχνία (Βιομηχανία, Χειροτεχνία, Χειρονακτική), Εμπόριον, Μεταφορά, Ελευθέρια Επαγγέλματα, Δημοσία και Δημοτική Υπηρεσία, Θρησκευτικοί Λειτουργοί, Δημοσία Δύναμις, Προσωπικά και Οικιακά Υπηρεσίες, Άνευ επαγγέλματος).³¹⁴ Οι κατηγορίες αυτές

³¹⁴Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, τ. Β', Τυπογραφείο Μιχαήλ Νικολαΐδου,

υποδιαιρούνται σε 192 κλάσεις, με την κατηγορία Βιοτεχνία (Βιομηχανία, Χειροτεχνία, Χειρωνακτική) να υποδιαιρείται αντίστοιχα σε 97. Στην απογραφή του 1907 καταγράφεται για πρώτη φορά λεπτομερώς η διάρθρωση του πληθυσμού κατά επαγγέλματα, καθώς στις προηγούμενες απογραφές αναγραφόταν το επάγγελμα χωρίς να καθορίζονται επί μέρους επαγγελματικές κατηγορίες.

Θα πρέπει ακόμη να επισημανθεί ότι οι απογραφές του 1861 και του 1879 αποτυπώνουν τα επιτηδεύματα «κατά νομούς», «κατ' επαρχίας» και «κατά δήμους», ενώ εκείνη του 1907 τα επαγγέλματα «καθ' άπαν το βασίλειον», «κατά νομούς» και «κατ' επαρχίας» και όχι και «κατά δήμους». Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει τη συγκριτική επεξεργασία των δεδομένων για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα για τους δήμους που απαρτίζουν την επαρχία Καλαμών. Για το λόγο αυτό θα προβούμε στην αναλυτική επεξεργασία από τη μία των ποσοτικών δεδομένων για τον ενεργό πληθυσμό της επαρχίας Καλαμάτας κατά τα έτη 1861, 1879 και 1907 και από την άλλη των στοιχείων για τον ενεργό πληθυσμό των δήμων Καλαμών, Θουρίας, Άριος, Αμφείας και Αλαγονίας, που προκύπτουν από τις απογραφές του 1861 και 1879.

Αθήνα 1909, σ. 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206. Στην 12^η κατηγορία με τον τίτλο «Άνευ επαγγέλματος» περιλαμβάνονται άτομα τα οποία κατά την διενέργεια της απογραφής δεν ασκούσαν κάποιο επάγγελμα. «Ως τοιαύτα εθεωρήθησαν [...] τα πρόσωπα άτινα λόγω της ηλικίας των (νήπια, γέροντες) ήσαν ανίκανα προς εργασίαν. Επίσης, αι περί τα οικιακά ασχολούμεναι γυναίκες, οι σπουδασταί και μαθηταί παντός κλάδου και βαθμού, ως και οι κτηματíαι και εισοδηματíαι οι αποζώντες εκ των προσόδων των και μη έχοντες ειδικόν επάγγελμα, οι συνταξιούχοι του Δημοσίου, οι φυλακισμένοι, οι άνευ επαγγέλματος τρόφιμοι φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και οι κατά τον χρόνον της απογραφής άεργοι. Τέλος δε, τα πρόσωπα των οποίων δεν εξηκριβώθη το επάγγελμα». (Ευάγγελος Μακρής, *Ο οικονομικός ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος...*, ό. π., σ. 150, 151).

Πίνακας 4.1. Επιτηδεύματα στην επαρχία Καλαμάτας (1861)

ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ %
ΓΕΩΡΓΟΙ	65,05
ΒΙΟΜΗΧΑΝΟΙ-ΒΙΟΤΕΧΝΕΣ	13,91
ΕΡΓΑΤΕΣ	8,02
ΕΜΠΟΡΟΙ-ΜΕΤΑΦΟΡΕΙΣ	6,15
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	1,23
ΔΑΣΚΑΛΟΙ	0,24
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΟΙ	3,24
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	
ΚΛΗΡΙΚΟΙ	2,12
ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	6.876
(ΣΥΝΟΛΟ ΣΕ ΑΠΟΛΥΤΟ ΑΡΙΘΜΟ)	

Σημείωση: Γιάννης Μπαφούνης (προλεγόμενα - επιμέλεια ανατύπωσης), Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. 66, 67.

Πίνακας 4.2. Επιτηδεύματα στην επαρχία Καλαμάτας (1879)

ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ %
ΓΕΩΡΓΟΙ	53,21
ΒΙΟΜΗΧΑΝΟΙ-ΒΙΟΤΕΧΝΕΣ	10,19
ΕΡΓΑΤΕΣ	15,70
ΕΜΠΟΡΟΙ-ΜΕΤΑΦΟΡΕΙΣ	13,35
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	1,32
ΔΑΣΚΑΛΟΙ	0,56
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	3,28
ΚΛΗΡΙΚΟΙ	2,16
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ ΕΝ ΑΡΓΙΑ	0,19
«ΜΗ ΕΞΑΚΡΙΒΩΘΕΝΤΟΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ»	-
ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ (ΣΥΝΟΛΟ ΣΕ ΑΠΟΛΥΤΟ ΑΡΙΘΜΟ)	8.702

Σημείωση: Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879, Αθήνα 1881, σ. 108.

Πίνακας 4.3. Επιτηδεύματα στην επαρχία Καλαμάτας (1907)

ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ %
ΓΕΩΡΓΟΙ	21,04
ΑΛΙΕΙΣ	0,44
ΒΙΟΜΗΧΑΝΟΙ-ΒΙΟΤΕΧΝΕΣ	32,90
ΕΜΠΟΡΟΙ-ΜΕΤΑΦΟΡΕΙΣ	22,90
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	4,03
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	2,74
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΙ	2,24
ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΥΝΑΜΗ	7,48
ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	6,20
ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	9.077
(ΣΥΝΟΛΟ ΣΕ ΑΠΟΛΥΤΟ ΑΡΙΘΜΟ)	

Σημείωση: Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, τ. Β΄, Αθήνα 1909, σ. 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276.

Όπως, λοιπόν, γίνεται αντιληπτό από τη συγκριτική μελέτη των στατιστικών του 1861, 1879 και 1907 (πίνακες 4.1, 4.2, 4.3), ο ενεργός πληθυσμός της επαρχίας Καλαμών παρουσιάζει αύξηση κατά 32%, φτάνοντας το 1907 τους 9.077 από 6.876, που ήταν το 1861. Ειδικότερα, το ποσοστό των απασχολούμενων στη γεωργία φτάνει στην επαρχία Καλαμάτας το 1861 στο 65,05%, το 1879 στο 53,21% και το 1907 στο 21,04%, ενώ εκείνων που ασχολούνταν με τη βιοτεχνία-βιομηχανία στο 13,91%, 10,19% και 32,90% κατά τις ίδιες χρονιές αντίστοιχα. Ο αριθμός, δηλαδή, των απασχολούμενων στον τομέα της βιοτεχνίας-βιομηχανίας παρουσιάζει αύξηση.

Ο αριθμός όμως των απασχολούμενων στη γεωργία έχει μειωθεί παρά το ότι ο πληθυσμός της επαρχίας και η αγροτική παραγωγή έχουν αυξηθεί στη διάρκεια των ετών αυτών. Το γεγονός αυτό πιθανότατα να οφείλεται στη χρήση πιο προηγμένων και αποδοτικότερων μηχανημάτων στη γεωργία και στη συνακόλουθη μείωση των εργατικών χεριών, που αυτά επέφεραν. Έλλειψη εργατικών χεριών δημιουργήθηκε και από τη σταφιδική κρίση εξαιτίας, κυρίως, της συρρίκνωσης της ζήτησης εποχικής εργασίας στις σταφιδαμπέλους. Όπως φαίνεται και από τις μελετώμενες στατιστικές απογραφές, οι εργαζόμενοι στον αγροτικό τομέα, που πλέον δεν ήταν απαραίτητοι, πιθανότατα απορροφήθηκαν από άλλους επαγγελματικούς κλάδους ή επέλεξαν ως λύση τη μετανάστευση. Ίσως, βέβαια η σημειούμενη φθίνουσα πορεία του αγροτικού πληθυσμού να έχει σχέση και με τη διαφορετική λογική που υιοθετήθηκε από τις τρεις απογραφές. Θα πρέπει ακόμη να αναφερθεί ότι στην απογραφή του 1907 στην κατηγορία «άνευ επαγγέλματος» εντάσσονται κτηματίες, οι οποίοι ζουν από εισοδήματα που προέρχονται από τη γη. Αυτοί οι κτηματίες, όμως, δεν έχουν ενταχθεί στον γεωργικό πληθυσμό. Είναι ενδεικτικό επίσης το γεγονός ότι ο αριθμός αυτών που ανήκουν στην κατηγορία «άνευ επαγγέλματος» είναι αρκετά μεγάλος, ο οποίος προφανώς και δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

Το ποσοστό αυτών που ασχολούνταν με το εμπόριο και τις μεταφορές ανέρχονταν στο 6,15% κατά το 1861, στο 13,35% κατά το 1879 και στο 22,90% κατά το 1907. Ο εμπορικός κόσμος της Καλαμάτας διέθετε σημαντική οικονομική και πολιτική δύναμη, διαδραματίζοντας παράλληλα πρωταρχικό ρόλο στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή της τοπικής κοινωνίας. Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι οι σταφιδέμποροι πραγματοποίησαν μεγάλα κέρδη σε σχέση με τους υπόλοιπους κλάδους του ελληνικού εμπορίου. Άλλωστε, η σταφίδα υπήρξε το μοναδικό προϊόν που δημιούργησε στην Ελλάδα μια εμπορική αστική τάξη με εύρος,

συνέχεια και ιδιαίτερη επίδραση πάνω στο σύνολο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής της χώρας.³¹⁵

Οι δημόσιοι και οι δημοτικοί υπάλληλοι³¹⁶ συγκεντρώνουν το 3,24% του ενεργού πληθυσμού της επαρχίας Καλαμάτας το 1861, το 3,28% το 1879 και το 2,74% το 1907. Οι ιατροί, οι φαρμακοποιοί, οι δικηγόροι, οι φαρμακοποιοί, οι δημοσιογράφοι, οι δάσκαλοι και οι δασκάλες, οι μαίες και οι καλλιτέχνες αγγίζουν το 1,48%, το 1,88% και το 4,03% αντίστοιχα. Οι στρατιωτικοί αντιπροσώπευαν το 0,19% κατά το 1879 και το 7,48% κατά το 1907, ενώ οι κληρικοί το 2,12% κατά το 1861, το 2,16% κατά το 1879 και το 2,24% κατά το 1907.³¹⁷ Η πνευματική και η πολιτιστική δραστηριότητα της πόλης βασίστηκε στις πρωτοβουλίες ατόμων που προέρχονταν από την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία των ελεύθερων επαγγελματιών (ιατρών, φαρμακοποιών, δικηγόρων, δημοσιογράφων και καλλιτεχνών) συμπεριλαμβανομένων των εκπαιδευτικών και κάποιων εμπόρων.

Αρκετοί εκπαιδευτικοί, λοιπόν, παράλληλα με την εργασία τους, δραστηριοποιούνταν σε διάφορους τομείς της πολιτιστικής και κοινωνικής ζωής της Καλαμάτας, αποτελώντας κατ' αυτό τον τρόπο κύριους συντελεστές της προαγωγής του παιδευτικού επιπέδου της περιοχής. Όπως πληροφορούμαστε και από τον *Μεσσηνιακό Τύπο*, οι περισσότεροι εισηγητές των ομιλιών που δόθηκαν στις εκπολιτιστικές λésσες της πόλης ήταν εκπαιδευτικοί, ενώ αρκετοί διακρίθηκαν και για τα μαθήματα που έδωσαν στη «Σχολή του Λαού» και στη «Σχολή Απόρων Παίδων».³¹⁸ Οι τοπικές εφημερίδες φιλοξενούσαν, επίσης, άρθρα μελών της εκπαιδευτικής κοινότητας πάνω σε θέματα κοινωνικά, ιστορικά και

³¹⁵Κώστας Βεργόπουλος, *ό. π.*, σ. 102.

³¹⁶Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους δημοσίους υπαλλήλους κατά τον 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20^{ού} βλ. Έφη Αβδελά, *ό. π.*, σ. 60-68.

³¹⁷Η διαφορά ανάμεσα στις δύο απογραφές είναι τόσο μεγάλη, γιατί στην απογραφή του 1879 αναγράφονται μόνο οι «εν αργία» στρατιωτικοί, ενώ στην απογραφή του 1907 οι «αξιωματικοί και οπλίται του κατά γην στρατού (εν ω και η χωροφυλακή).

³¹⁸«Του αξιοτίμου και ευπαιδευτού κ. Κ. Ζησίου, καθηγητού του Γυμνασίου, η ιστορική ομιλία εν τω τελευταίω μαθήματι της Σχολής του Λαού ην τη αληθεία αρίστη και ευηρέστησεν εξόχως, διότι ηννοήθη καλώς παρ' άπαντος του ακροατηρίου, νοήσαντος του κ. Ζησίου ότι εν τοιαύταις ομιλίαις δέον ίνα χράται τις τη καθωμιλημένη γλώσση. Ωμίλησε περί της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων και αληθώς συνεκίνησεν το πολυπληθές ακροατήριον μέρος του οποίου συνεκινήθη μέχρι δακρύων». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 39, 1 Ιουλίου 1884). «Μετά πλείστης όσης επιτυχίας εγένετο τη παρελθούση Κυριακή εν τη Σχολή του Λαού υπό του καθηγητού κ. Π. Κονδύλη το μάθημα της Πειραματικής Φυσικής. Το συρρεύσαν πλήθος ην τόσω πολύ ώστε η Εφορεία της Σχολής ηναγκάσθη να παρακαλέση τον διδάσκοντα όπως διακόψη το μάθημα μετά διδασκαλίαν τριών τετάρτων, διότι ην φόβος να πάθη τις ασφυζίαν ένεκα μάλιστα των αναπτυσσομένων οσμών των πειραμάτων, ων η επιτυχία ην πλήρης και εφ η συγχάρομεν τω κ. καθηγητή». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884).

ηθικοθησκευτικά. Δε θα πρέπει ακόμη να παραληφθεί ότι πολλοί από τους εκπαιδευτικούς της πόλης ανέπτυξαν πλούσια συγγραφική και μεταφραστική δραστηριότητα. Επιπρόσθετα, η κοινωνική ζωή των εκπαιδευτικών (γιορτές, θάνατοι, γάμοι, αρραβώνες, ταξίδια, μεταθέσεις, απολύσεις) συνιστούσε σημαντικό γεγονός, όπως συμπεραίνουμε από δημοσιεύματα του τοπικού Τύπου.³¹⁹ Τα δημοσιεύματα αυτά καθρεφτίζουν, κατ' επέκταση, και την εξέχουσα θέση που κατείχαν οι εκπαιδευτικοί στην κοινωνική πυραμίδα της εποχής.

Στο τοπίο των γυναικείων επαγγελμάτων που καταγράφουν οι απογραφές του 1879 και του 1907 συμπεριλαμβάνεται και εκείνο της δασκάλας. Σύμφωνα με τα στατιστικά αποτελέσματα των απογραφών αυτών, το 1879 εντοπίζονται στην επαρχία Καλαμών 4 δασκάλες, ενώ, το 1907, 20. Η αύξηση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι από το 1886 οι δασκάλες απέκτησαν το δικαίωμα να διδάσκουν στα δημοτικά σχολεία των αγοριών, ενώ από τη δεκαετία του 1890 τα Παρθεναγωγεία της χώρας έδιναν «πτυχίο διδασκαλίσσης».³²⁰

Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι το επάγγελμα της δασκάλας συνιστούσε τη μοναδική επαγγελματική διέξοδο, κατά βάση για τις γυναίκες των αστικών στρωμάτων, που τους έδινε παράλληλα και τη δυνατότητα να ανεξαρτητοποιηθούν οικονομικά από τους άντρες της οικογένειάς τους. Όπως υπογραμμίζει και η Ελένη Βαρίκα, το επάγγελμα της δασκάλας «πρόσφερε στις γυναίκες όχι μόνο ένα μέσο επιβίωσης, αλλά και διάφορες δυνατότητες κοινωνικής ένταξης και βελτίωσης της

³¹⁹«Ατυχώς είναι πλέον αληθές. Ο ρέκτης και ικανός και ευπαιδευτος Γυμνασιάρχης κ. Π. Παπαναστασίου δεν επανέρχεται ωρισμένως πλέον εις Καλάμας. Ευτυχείς οι Πειραιείς οίτινες, ως μανθάνομεν, εκλέγουσιν αυτόν ως Διευθυντήν του δημοτικού αυτών Γυμνασίου. Εκτός της πραγματικής λύπης ην αισθανόμεθα ότι το Γυμνάσιον ημών απόλλυσι κάλλιστον διευθυντήν, λυπούμεθα και ιδιαίτερος ότι η Σχολή του Λαού, η υπό αισίους οίωνους και υπό την προστασίαν του “Μεσσηνιακού Συνδέσμου” ιδρυθείσα, δια της επανόδου του κ. Παπαναστασίου, απόλλυσι τον σπουδαιότερον αυτής μοχλόν, διότι ο κ. γυμνασιάρχης ετύγχανεν ως γνωστόν και Έφορος αυτής. Λυπούμενοι ειλικρινώς επί τη μη επανόδω του κ. Παπαναστασίου ευχόμεθα αυτό πάσαν ευτυχίαν από μέσης ψυχής». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 45, 19 Αυγούστου 1884).

«Εορτάζουσιν αύριον εορτήν των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης αι κ. κ. Ελένη Κ. Νικολοπούλου, Ελένη Θ. Μαρκοπούλου, [...] η χαριτωμένη μικρά Βούλη η και Ελένη ονομαζομένη Π. Παπαναστασίου θυγάτηρ του καλού ημών φίλου κ. Γυμνασιάρχου. Επίσης εορτάζουσιν οι κ. κ. Κ. Δημακόπουλος, Διευθυντής του υποκαταστήματος της Τραπεζίης, Κ. Ζησιού, καθηγητής [...]». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 33, 20 Μαΐου 1884).

³²⁰Το ιδιωτικό Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη, που είχε συσταθεί στην πόλη της Καλαμάτας το 1893, απέκτησε το 1898 το δικαίωμα να χορηγεί το ίδιο πτυχίο δασκάλας στις μαθήτρές του, ενώ μέχρι εκείνη τη χρονιά οι απόφοιτες του εκπαιδευτηρίου είχαν τη δυνατότητα να εισέρχονται απ' ευθείας στο Διδασκαλείο της Αθήνας. (Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 – 1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986, σ. 174. Βλ. επίσης Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία...*, ό. π., σ. 252).

κοινωνικής τους θέσης» (Βαρίκα, 2004, σ. 232), ενώ παράλληλα «μετατράπηκε από τις ίδιες τις γυναίκες, όχι μόνο σε μέσο για την ανεξαρτησία τους, αλλά και σε μοχλό που τους επέτρεπε να μετατοπίσουν τα εμπόδια που τις απέκλειαν από τη δημόσια σφαίρα» (Βαρίκα 2004, σ. 242), σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις της αστικής ιδεολογίας.³²¹

Όπως, επίσης, είναι εμφανές από τις καταχωρίσεις γιατρών, και συγκεκριμένα οφθαλμιάτρων, οδοντιάτρων,³²² παιδιάτρων και γενικών ιατρών, που εντοπίσαμε στις τοπικές εφημερίδες, η ιατρική επιστήμη του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από σημαντική εξειδίκευση, ενώ ο ανταγωνισμός προς εξεύρεση πελατείας είναι διάχυτος. Στα δημοσιεύματα υπογραμμίζεται ότι οι γιατροί είναι επιστημονικά καταρτισμένοι, ότι έχουν λάβει την πανεπιστημιακή τους μόρφωση σε ευρωπαϊκές χώρες, κυρίως στη Γαλλία,³²³ ότι χρησιμοποιούν νέες μεθόδους για τη θεραπεία των διαφόρων νοσημάτων, καθώς και ότι προσφέρουν τις υπηρεσίες τους δωρεάν στους φτωχούς και άπορους.³²⁴ Επίσης, δέχονται τους ασθενείς τους είτε σε φαρμακεία που τους έχουν παραχωρήσει κάποιο χώρο για το λόγο αυτό είτε στην οικία τους. Όπως επισημαίνει και ο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, η διαφήμιση της ειδικότητας των γιατρών στον Τύπο απηχεί την προσπάθεια καταξίωσής τους αλλά και ευρείας αποδοχής τους σε μια εξαστιζόμενη κοινωνία.³²⁵ Η αγαθοεργία, επίσης, από μέρους των γιατρών προς τον ενδεή πληθυσμό της πόλης συντέινει στη νομιμοποίησή τους σε μια κοινωνία ευαισθητοποιημένη απέναντι σε θέματα πρόνοιας για τις οικονομικά ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες.³²⁶

³²¹Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2004, σ. 232, 242.

³²²Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι συναντάμε στην πόλη της Καλαμάτας την πρώτη γυναίκα οδοντίατρο, την Σταυρούλα Δ. Μακρυνιώτου, που ασκεί την επιστήμη της οδοντιατρικής μαζί με τον πατέρα της, Κληρόπουλος Νάσος, *ό. π.*, σ. 86.

³²³«Νοσήματα των οφθαλμών. Χρήστος Μπενής. Οφθαλμίατρος. Σπουδάσας εν Παρισίοις επί διετίας και ειδικώς ασχοληθείς εις τα νοσήματα των οφθαλμών εν ταις κλινικαίς των διασημοτέρων οφθαλμολόγων και καθηγητών [...], χρηματίσας δε και βοηθός της Εθνικής Οφθαλμολογικής των Παρισίων κλινικής», (εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 3, 22 Οκτωβρίου 1895).

«Οδοντοϊατρική κλινική Χρ. Γιάνναρη. Ο κ. Γιάνναρος εσπούδασεν εις την κλινικήν των Παρισίων (Clinique de Paris Christos Giannaros Ghirurgine Dentiste) δια τα νοσήματα εν γένει της κοιλότητος του στόματος [...]». Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 29, 4 Ιουνίου 1899.

³²⁴Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 36, 6 Μαρτίου 1893, εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 11, 12 Σεπτεμβρίου 1893, εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 3, 22 Οκτωβρίου 1895, εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 14, 3 Δεκεμβρίου 1895, εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 29, 4 Ιουνίου 1899.

³²⁵Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ. 77.

³²⁶ Στο ίδιο, σ. 306, 307.

Αναφορικά με την κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία των γιατρών, ως σημειωθεί ότι η Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών ιδρύθηκε το 1837, γεγονός το οποίο και οδήγησε στον πολλαπλασιασμό του αριθμού τους. Συγκεκριμένα, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1840 αυτοί που ασκούσαν το ιατρικό επάγγελμα υπολογίζονται σε μερικές δεκάδες, ενώ κατά το έτος 1901 φτάνουν τους 2.454, η πλειονότητα των οποίων εντοπίζεται στα μεγάλα αστικά κέντρα.³²⁷

Τέλος, η κατηγορία των «προλετάρων» (εργάτες-βιομηχανικοί, βιοτεχνικοί, εργάτες της γης, λιμενεργάτες και υπηρέτες, υπηρέτριες), όπως τους ονομάζει χαρακτηριστικά η Χριστίνα Αγριαντώνη,³²⁸ συγκεντρώνουν το 8,02% του ενεργού πληθυσμού κατά το 1861 και το 15,70% κατά το 1879. Στην απογραφή του 1907 δεν είναι αποτυπωμένος ο αριθμός των εργατών. Σημειώνεται μόνο ο αριθμός των υπηρετών και των υπηρετριών, το ποσοστό των οποίων φτάνει το 6,20%.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1861, ο αριθμός των υπηρετριών στην επαρχία Καλαμάτας έφθανε τις 157. Ο αριθμός αυτός, όπως γίνεται αντιληπτό και από τις απογραφές του 1879 και του 1907, παρουσίασε τις επόμενες δεκαετίες αυξητική τάση. Συγκεκριμένα, κατά το 1879 οι υπηρέτριες υπολογίζονται σε 242, ενώ κατά το 1907 σε 379. Το γεγονός αυτό συνδέεται άρρηκτα με την άνοδο των αστικών στρωμάτων. Οι εργοδότες των υπηρετριών, στην πλειονότητά τους, ήταν εμποροκτηματίες, δικηγόροι, γιατροί και φαρμακοποιοί. Άτομα δηλαδή της ανερχόμενης τότε αστικής τάξης που ανιχνεύεται στην κοινωνία της Καλαμάτας. Η απασχόληση, άλλωστε, μιας ή περισσότερων υπηρετριών σε μια οικογένεια συνιστούσε σαφή ένδειξη της οικονομικής τους ευμάρειας, ενώ συμβόλιζε παράλληλα και την κοινωνική ανέλιξη των αστών.³²⁹

Οι εργάτριες αποτυπώνονται για πρώτη φορά στην απογραφή του 1870, χωρίς όμως η απογραφή αυτή να μας πληροφορεί είτε για την κατά κλάδο απασχόληση των γυναικών είτε και για τον αριθμό των εργατριών ανά νομό, ανά επαρχία και ανά δήμο. Η απογραφή του 1879 καταγράφει τις εργάτριες που απαντώνται στην επαρχία της Καλαμάτας, με τις εργάτριες που απασχολούνται στην επαρχία αυτή να φτάνουν

³²⁷Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Οι φρενοβλαβείς εν ταις οδοίς», στο Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ός} αιώνας)*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 199.

³²⁸Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό. π., σ. 360.

³²⁹Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2004, σ. 195.

τις 260. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να συσχετισθεί με την ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα που σημειώθηκε στην επαρχία Καλαμών, ιδίως στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα. Η έκταση, επίσης του φαινομένου της παιδικής εργασίας δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια από τις στατιστικές απογραφές. Η εικόνα που καταγράφεται διαφέρει κατά πολύ από τις πραγματικές διαστάσεις που είχε λάβει η απασχόληση των παιδιών στον τομέα της βιομηχανίας-βιοτεχνίας.³³⁰

Πίνακας 4.4. Επιτηδεύματα κατά δήμους (1861)

Επιτηδεύματα	Δήμος Καλαμών	Δήμος Θουρίας	Δήμος Άριος	Δήμος Αμφείας	Δήμος Αλαγονίας
Κτηματίες	225	426	26	39	476
Γεωργοί	481	475	956	936	189
Ποιμένες	85	16	5	28	110
Βιομήχανοι	800	86	8	13	50
Εργάτες	52	7	-	1	1
Υπηρέτες	262	37	12	5	19
Υπηρέτριες	135	16	2	2	2
Αγωγιάτες	71	21	-	2	9
Καλλιτέχνες	3	-	-	-	-
Κληρικοί	79	12	6	16	33
Μικρέμποροι	108	84	6	7	29
Μεγαλέμποροι	86	-	-	-	-
Δημόσιοι υπάλληλοι	89	6	2	1	4
Δημοτικοί υπάλληλοι	31	19	25	22	24
Διδάσκαλοι	7	2	1	2	5
Δικηγόροι	22	-	-	-	-

³³⁰Μιχάλης Ρηγινός, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και στη βιοτεχνία 1870-1940*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995, σ. 51, 53.

Εφημεριδογράφοι	3	-	-	-	-
Ιατροί	10	3	-	1	-
Φαρμακοποιοί	3	1	-	-	-
Μαίες	11	7	7	12	2
Μαθητές	483	62	94	75	351
Μαθήτριες	90	-	-	1	10

Σημείωση: Γιάννης Μπαφούνης (προλεγόμενα - επιμέλεια ανατύπωσης), Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. 78,79.

Πίνακας 4.5. Επιτηδεύματα κατά δήμους (1879)

Επιτηδεύματα	Δήμος Καλαμών	Δήμος Θουρίας	Δήμος Άριος	Δήμος Αμφείας	Δήμος Αλαγονίας
Βιομήχανοι	703	104	3	11	47
Έμποροι	455	101	5	20	103
Ναυτικοί	348	-	-	-	3
Κτηματίες	296	361	804	219	507
Γεωργοί	596	633	59	617	322
Ποιμένες	81	7	-	52	105
Εργάτες	169	53	6	-	4
Εργάτριες	260	-	-	-	-
Αγωγιάτες	93	24	-	5	5
Διδάσκαλοι	22	7	3	5	8
Διδασκάλισσαι	2	2	-	-	-
Μαθητές	613	255	263	185	256
Μαθήτριες	94	2	-	7	1
Ιατροί	14	7	2	1	5
Φαρμακοποιοί	7	-	-	-	1
Μαίες	3	3	2	1	2
Δικηγόροι	38	7	1	-	-
Καλλιτέχνες	13	6	-	-	2

Μηχανικοί	12	4	2	-	1
Δημοσιογράφοι	-	-	-	-	-
Κληρικοί	121	12	10	10	35
Δημόσιοι υπάλληλοι	136	35	1	6	24
Δημοτικοί υπάλληλοι	63	8	1	4	8
Στρατιωτικοί εν αργία	9	1	-	2	5
Υπηρέτες	391	53	9	16	164
Υπηρέτριες	198	20	3	-	21
Άνευ επαγγέλματος	6.905	3.626	3.158	2.829	2.818

Σημείωση: Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879, Αθήνα 1881, σ. 113, 115, 121.

Επιπλέον, με βάση τη μελέτη και την επεξεργασία του ενεργού πληθυσμού των δήμων της επαρχίας Καλαμών κατά το 1861 (πίνακας 4.4), οι περισσότεροι κτηματίες και ποιμένες εντοπίστηκαν στον ορεινό δήμο Αλαγονίας, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός των γεωργών στον ορεινό επίσης δήμο Αμφείας. Το 1879, οι περισσότεροι ποιμένες εξακολουθούν να βρίσκονται στο δήμο Αλαγονίας, με το γεγονός αυτό να οφείλεται στον ορεινό χαρακτήρα της περιοχής. Οι αριθμοί όμως των κτηματιών και των γεωργών είναι διαφορετικοί, με την πλειονότητα των κτηματιών να συγκεντρώνεται στον πεδινό δήμο Άριος και αυτή των γεωργών στο δήμο Θουρίας (πίνακας 4.5). Η αλλαγή αυτή πιθανότατα να έχει άμεση σχέση και με τη μετακίνηση του αγροτικού πληθυσμού των ορεινών περιοχών στις πεδιάδες για να ασχοληθούν με τη σταφιδοκαλλιέργεια, που την περίοδο αυτή, όπως έχει επισημανθεί, σημείωνε σημαντική ανάπτυξη. Παράλληλα, την ίδια περίοδο, επίσης, έχει ψηφιστεί η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 και έχει ξεκινήσει η διανομή των εθνικών γαιών, με την επέκταση των σταφιδώνων να είναι εμφανής.

Το υψηλότερο ποσοστό των βιομηχάνων-βιοτεχνών, των εμπόρων και των αγωγιατών εντοπίζεται στο δήμο Καλαμών, όπως δείχνουν χαρακτηριστικά οι στατιστικές απογραφές του 1861 και του 1879 (πίνακες 4.6, 4.7). Στην απογραφή μάλιστα του 1861 γίνεται διάκριση των εμπόρων σε μεγάλεμπορους και σε

μικρέμπορους, με τους μεγαλέμπορους να απαντώνται μόνο στο δήμο Καλαμών. Το γεγονός αυτό επεξηγείται από το ότι στο δήμο αυτό, που συμπεριλαμβάνεται και η πόλη της Καλαμάτας, εκδηλώνονται οι περισσότερες εμπορικές δραστηριότητες. Εμπορική δραστηριότητα παρατηρείται ακόμη στους δήμους Θουρίας και Αλαγονίας, δραστηριότητα η οποία εμφανίζει ανοδική πορεία μεταξύ των δύο απογραφών. Το μεγαλύτερο τμήμα των εργατών, των υπηρετών και των υπηρετριών, των δημοσίων υπαλλήλων, όπως και του επιστημονικού κόσμου συναντήσαμε επίσης στο δήμο Καλαμών τόσο κατά το 1861 όσο και κατά το 1879. Ο δήμος αυτός, που έχει και τον μεγαλύτερο πληθυσμό, αποτελεί, εκ των πραγμάτων, το οικονομικό και διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής.

Πίνακας 4.6. Επιτηδεύματα των δήμων σε ποσοστά (1861)

Επιτηδεύματα	Δήμος Καλαμών	Δήμος Θουρίας	Δήμος Άριος	Δήμος Αμφείας	Δήμος Αλαγονίας
Γεωργοί	17,68	20,50	26,06	22,42	17,33
Βιομήχανοι-Βιοτέχνες	83,59	8,99	0,83	1,36	5,22
Έμποροι-Μεταφορείς	62,65	24,82	1,42	2,13	8,98
Εργάτες	81,34	10,87	2,54	1,45	3,80
Δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι	53,81	11,21	12,11	10,31	12,56
Δάσκαλοι	41,18	11,76	5,88	11,76	29,41
Ελεύθεροι επαγγελματίες	61,18	12,94	8,23	15,29	2,35
Κληρικοί	54,10	8,22	4,11	10,96	22,60

Πίνακας 4.7. Επιτηδεύματα των δήμων σε ποσοστά (1879)

Επιτηδεύματα	Δήμος Καλαμών	Δήμος Θουρίας	Δήμος Άριος	Δήμος Αμφείας	Δήμος Αλαγονίας
Γεωργοί	21,01	21,66	18,63	19,17	20,17
Βιομήχανοι- Βιοτέχνες	81	11,98	0,34	1,27	5,41
Έμποροι- Μεταφορείς	67,57	15,41	0,62	3,08	13,32
Εργάτες	74,47	9,2	1,32	1,17	13,82
Δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι	69,58	15,03	0,70	3,50	11,19
Δάσκαλοι	48,98	18,37	6,12	10,20	16,33
Ελεύθεροι επαγγελματίες	89,69	5,57	1,44	0,41	2,27
Κληρικοί	64,36	6,38	5,32	5,32	18,62

Όπως μαρτυρούν οι απογραφές του 1861, του 1879 και του 1907 για τον ενεργό πληθυσμό της επαρχίας Καλαμάτας, μεγάλο μέρος του πληθυσμού της ήταν αγρότες. Έκδηλη είναι η αύξηση του αριθμού των ατόμων που ασχολούνταν με τη βιοτεχνία, το εμπόριο και τις μεταφορές, αλλά και εκείνη του αριθμού των εργατών από το 1861 έως το 1879. Όπως έχει ήδη αναφερθεί το 1907 δεν καταγράφεται ξεχωριστά ο αριθμός των εργατών. Ο αριθμός, επίσης, των υπηρετών και των υπηρετριών ακολούθησε ανοδική πορεία, ενώ το ποσοστό των δημοσίων και δημοτικών υπαλλήλων (με εξαίρεση του εκπαιδευτικούς και τους κληρικούς) παρουσιάζει μείωση, συμβαδίζοντας με την πανελλήνια τάση που επικράτησε μετά το 1880, κυρίως επί κυβερνήσεως Τρικούπη.³³¹ Παρατηρείται ακόμη αύξηση του ποσοστού των ελεύθερων επαγγελματιών και των επιστημόνων.³³² Προς τα τέλη του

³³¹Εφη Αβδελά, *ό. π.*, σ. 64, 65. Το ποσοστό των δημοσίων και δημοτικών υπαλλήλων μειώθηκε μεταξύ των ετών 1879 και 1907 από το 6,94% στο 4,8% του συνόλου του ενεργού πληθυσμού της χώρας. Η τάση αυτή ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη από εκείνη που διαγράφηκε στις ευρωπαϊκές βιομηχανικές χώρες, όπου το ποσοστό των εργαζόμενων δημόσιες υπηρεσίες αυξήθηκε κατακόρυφα. (Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006, σ. 687).

³³²Ο Ιω. Πολυμενάκης αναφερόμενος στον επιστημονικό κόσμο της Καλαμάτας υπογραμμίζει τα εξής: «Και κατά τας αρχάς της Εθνικής ημών αποκαταστάσεως, και προ ταύτης, η πόλις των Καλαμών και εν γένει η Μεσσηνία η τόσον ευτυχής κατά τα άλλα, αληθώς δεν είχε μέρος ενεργόν εν τη πνευματική αναπτύξει του όλου έθνους, λίαν δε ευάρητοι ήσαν οι επιστήμονες εν γένει, και επίσης ευάρητα τα εκπαιδευτικά σχολεία επί τοσούτον ώστε επί τριάντα περίπου έτη από της ανεξαρτησίας μας απεκτθήει

19^{ου} αιώνα είχε εμπλουτισθεί ο κοινωνικός ιστός της επαρχίας Καλαμάτας, με τους ελεύθερους επαγγελματίες και τους διανοούμενους να αρχίζουν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην επαρχία, κατά βάση στο δήμο Καλαμών, και να διαδραματίζουν πρωταρχικό ρόλο στην πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητά της.

Σύμφωνα, επίσης, με τα στοιχεία των στατιστικών απογραφών του 1861 και του 1879, το μεγαλύτερο τμήμα των βιομηχάνων-βιοτεχνών, των εμπόρων, των αγωγιατών, των ελεύθερων επαγγελματιών και των επιστημόνων, των εργατών, των υπηρετών και των υπηρετριών και των δημοσίων υπαλλήλων συγκεντρώνεται στο δήμο Καλαμών τόσο κατά το 1861 όσο και κατά το 1879. Από την άλλη, το 1861 οι περισσότεροι κτηματίες και ποιμένες εμφανίζονται στο δήμο Αλαγονίας και το μεγαλύτερο ποσοστό των γεωργών στο δήμο Αμφείας. Το 1879, όμως, τα ποσοτικά δεδομένα διαφοροποιούνται. Ειδικότερα, παρατηρείται αύξηση στους γεωργούς του δήμου Άριος και στους κτηματίες του δήμου Θουρίας. Στους πεδινούς αυτούς δήμους, άλλωστε, έχουν διανεμηθεί οι περισσότερες εκτάσεις φυτειών με βάση την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871. Ανοδική πορεία ακολουθεί ακόμη η εμπορική κίνηση των δήμων Θουρίας και Αλαγονίας, με την γενικότερη ακμή της επαρχίας να είναι εμφανής.

Δυστυχώς, οι περισσότερες απογραφές που πραγματοποιήθηκαν από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και έπειτα, με μοναδικές εξαιρέσεις αυτές των ετών 1861, 1879, 1907, μας πληροφορούν μόνο για τα σύνολα του πληθυσμού.³³³ Σε διαφορετική περίπτωση θα είχαμε τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε διεξοδικότερα και για ένα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα την χαρτογράφηση των κοινωνικών στρωμάτων των δήμων της επαρχίας Καλαμών. Επιπρόσθετα, και η διαφορετική λογική που ακολουθήθηκε στις επαγγελματικές κατηγοριοποιήσεις των υπό μελέτη απογραφών δημιουργεί προβλήματα στη διατύπωση παρατηρήσεων που να αφορούν σε απόλυτους αριθμούς. Το έργο μας δυσχεραίνει, τέλος, η κατηγορία

εν τη πόλει Γυμνάσιον και τούτο τη πρωτοβουλία και δαπάνη του Δήμου Καλαμών. Του χρόνου όμως προϊόντος μεγάλη εγένετο επίδοσις εις τα γράμματα, και τας επιστήμας ώστε η πόλις να αμιλλάται και εν τούτω προς τας άλλας μεγαλοπόλεις της Ελλάδος, ου μόνον πολλούς επιστήμονας αποκτήσασα, αλλά και εις την εύρυθμον διοίκησιν της πολιτείας πολλούς τους αξίους επιστήμονας παρασχούσα διακριθέντας εν τη ενασκήσει των ανατεθέντων αυτοίς δημοσίων λειτουργημάτων». (*Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897, ό. π., σ. 20, 21*).

³³³Η απογραφή του 1870 καταγράφει μόνο το είδος απασχολήσεως του οικονομικά ενεργού πληθυσμού για το σύνολο της χώρας και όχι κατά νομούς, κατά επαρχίες και κατά δήμους. (Αλέξανδρος Μανσόλας, *Statistique de la Grèce...*, ό. π., σ. 36, 37).

«άνευ επαγγέλματος», που καταγράφεται στις απογραφές του 1879 και του 1907, κατηγορία στην οποία έχει συμπεριληφθεί και μέρος του ενεργού πληθυσμού της επαρχίας. Παρ' όλα αυτά, οι στατιστικές πηγές παρουσιάζουν κάποιες τάσεις, που αρχίζουν να διαμορφώνονται στη μελετώμενη επαρχία κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

4.2. Επαγγελματικοί σύλλογοι

α. Ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας

Στο υποκεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε στους επαγγελματικούς συλλόγους, που ιδρύθηκαν στην πόλη της Καλαμάτας κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Όπως γίνεται αντιληπτό από την περιήγησή μας στον τοπικό Τύπο, κυρίως από τη δεκαετία του 1880 και μετά, άρχισαν να συγκροτούνται στην Καλαμάτα επαγγελματικοί σύλλογοι. Οι επαγγελματίες της πόλης άρχισαν να συσπειρώνονται σε συλλόγους, που λειτουργούσαν ως όργανα εκπροσώπησης του κάθε επαγγελματικού κλάδου. Επρόκειτο κυρίως για συσσωματώσεις διεκδικητικού χαρακτήρα, που είχαν σαν στόχο την προάσπιση των συμφερόντων της αντίστοιχης επαγγελματικής ομάδας.

Από τους πρώτους επαγγελματικούς συλλόγους που συστάθηκαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα ήταν ο «Δικηγορικός Σύλλογος» (1851).³³⁴ Από τους κόλπους του Δικηγορικού Συλλόγου Καλαμάτας αναδείχτηκαν γνωστοί πολιτικοί, όπως είναι ο Πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, ο Σπύρος Κουμουνδούρος που εξελέγη κατ' επανάληψιν Βουλευτής Οιτίλου και Μεσσήνης, ενώ κατά το έτος 1903 επί κυβερνήσεως Γεωργίου Θεοτόκη ανέλαβε το Υπουργείο των Ναυτικών, αλλά και ο Γεώργιος Ηλ. Σχινάς που διετέλεσε Βουλευτής, Γερουσιαστής, Υπουργός και Νομάρχης Αθηνών, έγκριτοι δημοσιογράφοι, καθώς και άλλοι παράγοντες του δημόσιου, κοινωνικού και πνευματικού βίου όχι μόνο της Μεσσηνίας αλλά και της

³³⁴Ο Κωνσταντίνος Αλεξόπουλος, που ασχολήθηκε με την ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Καλαμάτας και την πορεία του μέσα στο χρόνο, χωρίζει την ιστορία του Συλλόγου σε δύο περιόδους: Η πρώτη αρχίζει από το 1851, έτος ιδρύσεως του Συλλόγου με τη μορφή σωματείου και φτάνει μέχρι το 1908, οπότε και δόθηκε στους δικηγόρους με το νόμο ΓΤΙΖ' (3.317) της 23^{ης} Δεκεμβρίου 1908 η δυνατότητα συστάσεως δικηγορικών συλλόγων. Η δεύτερη χρονική περίοδος ξεκινά από το 1908 και φτάνει μέχρι και σήμερα. (Κωνσταντίνος Αλεξόπουλος, *Η ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Καλαμάτας (Αναδρομαί 1822-2008)*, τ. Α', Καλαμάτα 2008, σ. γ).

χώρας γενικότερα.³³⁵ Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι ο πρώτος Δικηγορικός Σύλλογος στην ελληνική πρωτεύουσα, ο πρόδρομος του σημερινού Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, ιδρύθηκε το 1865, πολύ αργότερα δηλαδή από το Δικηγορικό Σύλλογο Καλαμάτας.³³⁶ Δείγμα του υψηλού επιπέδου που διακατείχε τον επιστημονικό κόσμο της πόλης.

Ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας οργάνωνε συνεδριάσεις ανά τακτά χρονικά διαστήματα, τις οποίες και γνωστοποιούσε στα μέλη του μέσω της εφημερίδας *Μεσσηνιακός Τύπος*: «Παρακαλούνται οι κ. κ. Δικηγόροι οι αποτελούντες τον δικηγορικών Σύλλογον Καλαμών, ίνα παρευρεθώσι τη προσεχεί Κυριακή, ώρα 6^η μ. μ., εν τω Δημαρχικώ Καταστήματι όπως συσκεφθώμεν περί των εργασιών και της κατά το μέλλον πορείας του Συλλόγου» (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 9, 23 Νοεμβρίου 1883).³³⁷

Από το 1865 και μετά ο Σύλλογος αγωνίστηκε για την ανύψωση αλλά και την εξυγίανση της δικαιοσύνης, η οποία «εις όλην την Ελλάδα και εις την Καλαμάτα ευρίσκετο εις δεινήν κατάστασιν, παρά την σθεναράν αντίστασιν των λειτουργών αυτής» (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 9, 23 Νοεμβρίου 1883).³³⁸ Η δεινή θέση, στην οποία έχει περιέλθει, οφειλόταν, ιδίως, στην παρέμβαση στο έργο της δικαιοσύνης από πολιτικούς παράγοντες της εποχής. Για το λόγο αυτό οι Δικηγορικοί Σύλλογοι της χώρας διαμαρτυρήθηκαν έντονα με αναφορές τους στο Υπουργείο Δικαιοσύνης.³³⁹

³³⁵Στο ίδιο, σ. α, 63, 64.

³³⁶Για το Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών βλ. Λύντια Τρίχα, *Δικηγορείν εν Αθήναις... Μια διαδρομή στον 19^ο αιώνα*, εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 2003.

³³⁷Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 9, 23 Νοεμβρίου 1883.

³³⁸Στο ίδιο, σ. 50.

³³⁹Στην αναφορά του Δικηγορικού Συλλόγου Καλαμάτας, που δημοσιεύτηκε στον *Πρωινό Ταχυδρόμο* (αρ. φ. 138, 13 Μαρτίου 1865), αναγράφονται μεταξύ άλλων τα παρακάτω: «Εκ των συνεχών μεταβολών αίτινες από της μεταπολιτεύσεως επήλθον εις το προσωπικόν των Προέδρων, Εισαγγελέων και Δικαστών και εκ διαφόρων άλλων αιτίων έλαβον χώραν ανωμαλία του Δικαίου, ων η φορά των πραγμάτων και η αργία του Νόμου κατεπλήρωσαν την χώραν ταύτην. Εné δε περίμενε τις να εξομαλυνθώσι και θεραπευθώσι βαθμηδόν μετά τινος ενδιαφέροντος, όπερ η επάνοδος της ισχύος των Νόμων απήτει, εξ εναντίας εξωγκώθηκαν επί τοσούτον, ώστε δικαίως εγείρονται πανταχού παράπονα κατά της τοιαύτης εγκαταστάσεως, και ευλόγως εγεννήθηκε η ιδέα της αρνησιδικίας...». Την διαμαρτυρία αυτή δεν υπέγραφε μόνο το Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου αλλά και η συντριπτική πλειοψηφία των δικηγόρων της πόλης. Η κατάσταση όμως της δικαιοσύνης παρέμενε η ίδια, και ίσως και να χειροτέρευε. Γι' αυτό και οι αγώνες του δικηγορικού κόσμου της μεσσηνιακής πρωτεύουσας συνεχίστηκαν με τους ίδιους ρυθμούς. (Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται από το βιβλίο του Κωνσταντίνου Αλεξόπουλου, σ. 50, 51).

Κατά το 1866 ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας εξέδωσε την πρώτη εφημερίδα του με τον τίτλο *Καθήκον*. Μέσα από την εφημερίδα τα μέλη του συλλόγου κατέκριναν δριμύτατα τις εκάστοτε κυβερνήσεις για την πολιτική που ασκούσαν, πολιτική η οποία δεν έδινε λύσεις στα φλέγοντα ζητήματα που απασχολούσαν τον τόπο. Καυτηρίασαν, επίσης, την κακοδιοίκηση, την φαυλοκρατία, που χαρακτήριζε την πολιτική ζωή της χώρας και τον εκμαυλισμό, που διακατείχε το λαό.³⁴⁰ Το 1888 ο σύλλογος προχώρησε στην έκδοση μιας νέας εφημερίδας με τον τίτλο *Το δίκαιον*. Το περιεχόμενο της εφημερίδας αυτής ήταν περισσότερο επιστημονικό παρά πολιτικό και ειδησεογραφικό.

Από το έτος αυτό και έπειτα τα μέλη του Δικηγορικού Συλλόγου άρχισαν να συμμετέχουν εντονότερα και να διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πνευματική και κοινωνική κίνηση της πόλης. Μετείχαν μάλιστα σε ερασιτεχνικούς θεατρικούς θιάσους και υποδυόμενοι ρόλους σε θεατρικές παραστάσεις που δίνονταν για φιλανθρωπικούς ή άλλους σκοπούς. Πρωτοστάτησαν ακόμη στην ίδρυση και άλλων Συλλόγων που απέβλεπαν στην ανάπτυξη της πνευματικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας, στην καλλιέργεια του αθλητισμού, την προστασία της αγροτικής τάξης κ.λπ.

Στη διάρκεια του 1896 ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας φαίνεται να έχει διαλυθεί για άγνωστους λόγους. Τον Απρίλιο όμως του ίδιου έτους ο Σύλλογος επανιδρύθηκε.³⁴¹ Ο σημερινός Δικηγορικός Σύλλογος της πόλης αποτελεί συνέχεια του συλλόγου αυτού, η λειτουργία του οποίου δεν διεκόπη ποτέ μέχρι και σήμερα, παρά τις προσπάθειες που κατέβαλαν στη διάρκεια της κατοχικής περιόδου τα ιταλικά και γερμανικά στρατεύματα.

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι στο *Ημερολόγιο Καλαμών έτους 1900* σημειώνονται 68 ονόματα δικηγόρων που έδρασαν στην πόλη από το 1851 έως και το 1900, έναντι 27 ιατρών και 10 φαρμακοποιών.³⁴² Άλλωστε, κατά το διάστημα 1837-1911, η κυριαρχία των νομικών σπουδών χαρακτηρίζει την ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα.³⁴³ Το γεγονός αυτό σχετίζεται άμεσα με την ανάπτυξη των χρηματιστηριακών και εμπορικών δραστηριοτήτων και με τη δημιουργία θέσεων

³⁴⁰Στο ίδιο, σ. 57.

³⁴¹Στο ίδιο, σ. 57.

³⁴²*Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, ό. π., σ. 28, 29.

³⁴³Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 440.

στον κρατικό μηχανισμό, ενώ από το 1880 και μετά, παρατηρείται ακόμη μεγαλύτερη στροφή προς τις νομικές σπουδές, με την αύξηση του αριθμού των τραπεζών, των μεγάλων εμπορικών και χρηματιστηριακών οργανισμών κλπ.³⁴⁴ Στα τέλη μάλιστα του 19^{ου} αιώνα σημειώνεται ακόμη μεγαλύτερη αύξηση του αριθμού των δικηγόρων. Ενώ υπήρχαν 15 δικηγόροι για κάθε 10.000 κατοίκους στην Ελλάδα, η αναλογία στην Αγγλία, στη Γερμανία και τη Γαλλία ήταν μόλις 2 και 1 στην Αυστρία.³⁴⁵ Η αύξηση αυτή συναρτάται με την υποαπασχόληση στην ύπαιθρο αλλά και τη γενικότερη στρατηγική των αγροτικών νοικοκυριών, που ωθούσε, κατ' επέκταση, αρκετούς αγρότες να στέλνουν ένα από τα παιδιά τους να σπουδάσει, με απώτερο στόχο την πρόσληψη στο δημόσιο.³⁴⁶

Ο Ιω. Πολυμενάκης, στο *Ημερολόγιο Ευνομίας του έτους 1897* αναφερόμενος στον επιστημονικό κόσμο της εποχής, επισημαίνει τα ακόλουθα:

[...] Ιδίως δε μεγαλυτέρα επίδοσις εγένετο εν τη του δικαίου επιστήμη εξ ης προέρχοντες δικαστικοί λειτουργοί ανεδείχθησαν, δικηγορικός δε Σύλλογος εν τη πόλει συνεκροτήθη εξ ανδρών ευμαθών, νοημόνων και φίλων του δικαίου και της αρετής, ους ως αξιόζηλον παράδειγμα εις άλλα μέρη αναφέρουσιν ευφημοτάτην δε πάντοτε ποιούνται οι τε δικαστικοί και οι εν γένει την επιστημονική ανάπτυξιν της πόλεως γνωρίσαντες (*Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, σ. 21).³⁴⁷

Την κοινωνική καταξίωση που απολάμβαναν οι δικηγόροι, και γενικά οι νομικοί, στη διάρκεια ου 19^{ου} αιώνα καταδεικνύει και το ακόλουθο σχόλιο της καλαματιανής εφημερίδας *Πελοπόννησος* (27 Νοεμβρίου 1869):

Οποίοι εισίν οι δικηγόροι ου μόνον εις το ημέτερον αλλ' εις άπαντα τα πολιτισμένα κράτη το γινώσκει όλος ο κόσμος: είναι η εκλεκτοτέρα και νοημονεστέρα τάξις της κοινωνίας, ήτις δια της εξασκήσεως του ελευθερίου και ανεξαρτήτου δικηγορικού επαγγέλματος ανέρχεται εις τα ύψιστα αξιώματα της πολιτείας (Αλεξόπουλος, 2008, σ. β).³⁴⁸

³⁴⁴Στο ίδιο, σ. 441.

³⁴⁵Γιώργος Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 195.

³⁴⁶Στο ίδιο, σ. 195.

³⁴⁷*Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, ό. π., σ. 21.

³⁴⁸Κωνσταντίνος Αλεξόπουλος, ό. π., σ. β.

β. Οι υπόλοιποι Σύλλογοι – Σωματεία – Συντεχνίες

Από τον *Μεσσηνιακό Τύπο* και τη *Λαϊκή* πληροφορούμαστε ακόμη την ύπαρξη και τη λειτουργία τεσσάρων Εμπορικών Συλλόγων στην Καλαμάτα, γεγονός που καθρεφτίζει τη βαρύνουσα σημασία που αποδιδόταν στην εύρυθμη λειτουργία, στη στήριξη, αλλά και στην πρόοδο του εμπορίου.³⁴⁹ Τον Μάιο του 1831 είχε ιδρυθεί στην πόλη ο «Εμπορικός Σύλλογος Καλαμάτας», το καταστατικό του οποίου συνυπογράφουν 43 Καλαματιανοί μεγαλέμποροι με εμπορικές σχέσεις με την Τύνιδα, τη Μάλτα, το Μαρόκο, τα Επτάνησα, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τη Ρουμανία κ.ά.³⁵⁰ Δεν θα πρέπει ακόμη να παραληφθεί ότι ήδη από το 1853 είχε συσταθεί στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα το «Εμπορικών Επιμελητήριο Καλαμάτας» «επί σκοπώ προαγωγής και αναπτύξεως του Εμπορίου Καλαμάτας και Μεσσηνιακής ενδοχώρας» (Αλεξόπουλος, 2008, σ. 28).³⁵¹

Στις 12 Δεκεμβρίου του 1876 συστάθηκε στην πόλη της Καλαμάτας ο Εμπορικός Σύλλογος «Η Βελτίωσις».³⁵² Έπειτα, μάλιστα, από προσπάθειες του Συλλόγου αυτού ανασυστάθηκε το 1880 το Εμπορικό Επιμελητήριο Καλαμάτας. Πέρα από τα αμιγώς εμπορικά και οικονομικά ζητήματα που ήταν τα κύρια ενδιαφέροντά του, ο Σύλλογος αγωνίστηκε για την προώθηση και την επίλυση

³⁴⁹ «Μανθάνομεν ευχαρίστως ότι συνιστάται εν Καλάμαις “Εμπορικός Σύλλογος” υπό την προεδρείαν του αξιοτίμου Διευθυντού του ενθάδε Υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος κ. Κωνσταντίνου Δημακοπούλου. Χαίρομεν ειλικρινώς επί τη αγγελία ταύτη και ευχόμεθα ίνα ίδωμεν τον Σύλλογον καλώς καταρτιζόμενον επί τη κοινή ωφελεία του εν Καλάμαις πάσχοντος εμπορίου», (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 27, 1 Απριλίου 1884).

³⁵⁰ Μίμης Φερέτος, *Μεσσηνιακά 1968*, τ. Α΄, Εκδόσεις Αριστομένης, Αθήνα, σ. 261, 262.

³⁵¹ Κωνσταντίνος Αλεξόπουλος, *ό. π.*, σ. 28.

³⁵² Σύμφωνα με τον Κανονισμό που εξέδωσε η Διοίκησή του Εμπορικού Συλλόγου «Η Βελτίωσις» αναφέρονται ως ιδρυτές του οι παρακάτω μεγαλέμποροι της μεσσηνιακής πρωτεύουσας: Δημ. Κοτταρόπουλος, Μιχ. Παπαδόπουλος, Ι. Γ. Στρούμπος, Ανάστ. Κουρτάκης, Κ. Φιλιππόπουλος, Δ. Ν. Τσάκωνας, Γ. Α. Μασουρίδης, Βασ. Μπαλής, Αρ. Μελετόπουλος, Ιω. Μαρκάκος, Αθ. Σακκέτας, Α. Ν. Γουλόπουλος, Μιχ. Πουλημενάκης, Κ. Δ. Παπαθανασόπουλος, Λέων Κοντέας, Γ. Κοκκαλίδης, Ν. Κωνσταντίνεας, Ν. Νικολακόπουλος, Αλέξ. Φουρνέρ, Γ. Π. Στρούμπος, Π. Κουτσομητόπουλος, Μ. Διπλαρίδης (Διπλαρέας), Σ.Α. Οικονομόπουλος, Δ. Αλούπης, Ηλ. Χ. Πουλόπουλος, Ιω. Βενετσάνοπουλος, Α. Γλυμάνος, Αθαν. Ρεμπουτσάκος, Αθ. Σάλμας, Δ. Ι. Βογόπουλος, Β. Μελλισουργός, Διον. Σταματελάκης, Π.Δ. Παυλόπουλος, Παν. Κατσαούνης. Στις αρχαιρεσίες που έγιναν «εν τω καταστήματι του Συλλόγου», το Διοικητικό Συμβούλιο διαμορφώθηκε ως εξής: πρόεδρος ο Δημ. Αλούπης, αντιπρόεδρος Ι. Γ. Στρούμπος, γενικός γραμματέας ο Αντ. Γλυμάνος, ταμίας ο Ιω. Βενετσάνοπουλος και σύμβουλοι οι Μιχ. Παπαδόπουλος, Π. Κατσαούνης και Διον. Σταματελάκης. («Καλαμάτας Εμπορικός Σύλλογος “Η Βελτίωσις”», Συλλογή Μίμη Φερέτου ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας. Βλ. επίσης *Κανονισμός του Εμπορικού Συλλόγου η Βελτίωσις*, Καλαμάτα 1880).

ευρύτερων προβλημάτων της Καλαμάτας και των γύρω περιοχών.³⁵³ Για την επίτευξη των στόχων του θα οργάνωνε διαλέξεις με ομιλητές διάφορους καλαματιανούς λογίους, ενώ για την βελτίωση και την ανάπτυξη των γνώσεων των μελών του θα προέβαινε στη σύσταση βιβλιοθήκης.³⁵⁴

Ο Πρόεδρος, επίσης, του Εμπορικού Συλλόγου η «Ομόνοια» Αρ. Πανταζόπουλος μετέβη το 1884 στην Αθήνα, προκειμένου να επιστήσσει την προσοχή του Πρωθυπουργού στην κακή ποιότητα του σταφιδοκάρπου, αλλά και στην άθλια θέση στην οποία βρισκόταν η σταφίδα στην Ευρώπη.³⁵⁵ Από την άλλη, ο Εμπορικός Σύλλογος «Ερμής», που είχε συσταθεί κατά το 1891, εκτύπωσε εγκύκλιο που σχετιζόταν με την καλλιέργεια της σταφίδας, την οποία και διένειμε δωρεάν στους σταφιδοκαλλιεργητές και σταφιδοκτηματίες. Τους παρότρυνε να κόβουν ώριμο τον καρπό της σταφίδας, να τον ξηραίνουν και να τον καθαρίζουν καλά, έτσι ώστε να καταφέρουν να αντέξουν τον συναγωνισμό αλλά και να βγουν αλώβητοι από τον αποκλεισμό των γαλλικών αγορών, που μέχρι πρότινος κατανάλωναν μεγάλες ποσότητες μεσσηνιακής σταφίδας.³⁵⁶

Εξέδωσε ακόμη φυλλάδιο, στο οποίο διατύπωσε «Σκέψεις επί της σταφιδικής κρίσεως, ιδία επί του ήδη προτεινομένου φαρμάκου», υπονοώντας την εφαρμογή του μέτρου της παρακρατήσεως.³⁵⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι η Κυβέρνηση έλαβε γνώση των προτάσεων αυτών, ενέκρινε τις περισσότερες, ενώ το νομοσχέδιο που θα υπέβαλε στη Βουλή δεν θα απείχε πολύ από τα προτεινόμενα μέτρα του Συλλόγου για τη δραστική αντιμετώπιση της σταφιδικής κρίσης.³⁵⁸

³⁵³Συγκεκριμένα, αγωνίστηκε στα 1879-1880 επί προεδρίας του Γερμανού μεγαλέμπορου Βίκτωρος Τζαν για την ανακατασκευή του δημοσίου δρόμου Καλαμάτας προς Τρίπολη, την κατασκευή λιμανιού στην πόλη της Καλαμάτας και του δρόμου Καλαμάτας προς Αλμυρό, όπου και προσορμίζονταν τα σκάφη και από το λιμάνι του οποίου γίνονταν οι εξαγωγές και οι εισαγωγές διαφόρων προϊόντων, την ανασύσταση του Εμπορικού Επιμελητηρίου και τη διευθέτηση της κοίτης του Νέδοντα. Δραστηριοποιήθηκε, επίσης, για την πύκνωση της θαλάσσιας συγκοινωνίας, «εκφράσας προς την ιταλική εταιρεία “Φλόριο” ευχήν όπως τα ατμόπλοιά της προσεγγίζουν και εις Καλαμάταν». Διαμαρτυρήθηκε ακόμη έντονα προς την Εθνική Τράπεζα, πιστωτικό ίδρυμα το οποίο «είχεν περιορίσει, ή μάλλον ηθέλησε να παύσει τας προεξοφλήσεις γραμματίων κατά τους μήνας της μεγάλης κινήσεως του εμπορίου εν καιρώ του εμπορίου του σταφιδοκάρπου και των σύκων», όπως καταγγέλλει η καλαματιανή εφημερίδα *Δήμος* (αρ. φ. 101, 30 Ιανουαρίου 1880). Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από τη συλλογή του Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

³⁵⁴Στο ίδιο.

³⁵⁵Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 31, 6 Μαΐου 1884.

³⁵⁶Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 4, 25 Ιουλίου 1893.

³⁵⁷Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 24, 12 Δεκεμβρίου 1893.

³⁵⁸Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 25, 19 Δεκεμβρίου 1893.

Στις 30 Μαΐου του 1899 πραγματοποιήθηκε ακόμη στον Εμπορικό Σύλλογο ο «Ερμής» ομιλία «Περί κτηνοτροφικής εκθέσεως εν Καλάμαις» του δικηγόρου Λ. Καπετανάκη.³⁵⁹ Στο πλαίσιο της ομιλίας αυτής τονίστηκε η ανάγκη διενέργειας γεωργικής και κτηνοτροφικής έκθεσης στην Καλαμάτα, προκειμένου να τονωθούν και να ενισχυθούν αυτοί οι δύο ζωτικοί κλάδοι, που σε πολλές περιπτώσεις βρίσκονται σε νηπιώδη κατάσταση. Η ενίσχυση, άλλωστε, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας θα συνέβαλε, με τη σειρά της, στην προαγωγή τόσο της εγχώριας βιομηχανίας όσο και του εμπορικού τομέα.

Τον Μάρτιο του 1891 ιδρύθηκε στην πόλη της Καλαμάτας και άλλος Εμπορικός Σύλλογος με την επωνυμία «Αι Καλάμαι». Βασικός σκοπός του Συλλόγου ήταν «η συζήτησις παντός αντικειμένου αφορώντος εις την βελτίωσιν, ανάπτυξιν και τα συμφέροντα του εμπορίου και της βιομηχανίας της πόλεως» (Συλλογή Μίμη Φερέτου).³⁶⁰ Στο Καταστατικό του Εμπορικού Συλλόγου προβλεπόταν η δημιουργία και η διατήρηση λέσχης, στην οποία θα πραγματοποιούνταν διαλέξεις, σκέψεις και ανταλλαγές απόψεων πάνω σε θέματα που αφορούσαν στο τοπικό εμπόριο και την τοπική βιομηχανία. Σε άλλο άρθρο του Καταστατικού του υπογραμμιζόταν ότι θα διοργάνωνε «φιλολογικές εσπερίδες», ενώ για τη διανοητική εξέλιξη των μελών θα προχωρούσε στη σύσταση βιβλιοθήκης, στην έκδοση περιοδικού ή εφημερίδας και σε οποιαδήποτε άλλη ενέργεια θα συνεισέφερε στην εκπλήρωση του «προορισμού» του.³⁶¹

Το 1898 συστάθηκε ακόμη ο Σταφιδικός Σύνδεσμος Μεσσηνίας, η πρώτη κατ' ουσίαν συνδικαλιστική οργάνωση των αγροτών Μεσσηνίας, με απώτερο στόχο την προστασία του σημαντικού για ολόκληρο το νομό αγροτικού προϊόντος, της σταφίδας.³⁶² Η πρώτη γενική συνέλευση του Συνδέσμου έλαβε χώρα στην αίθουσα του Εμπορικού Συλλόγου «Ερμής» υπό την προεδρία του Βίκτορα Τζαν (Γερμανού βιομηχάνου και εμπόρου), ενώ πρώτος πρόεδρος του Σταφιδικού Συνδέσμου εξελέγη ο δικηγόρος Θ. Στραβοσκιάδης. Ως ιδρυτικά μέλη μάλιστα παρουσιάζονται 110 σταφιδοπαραγωγοί.

³⁵⁹Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 26, 1 Ιουνίου 1899. Βλ. ακόμη και τα φύλλα της εφημερίδας με αριθμό 27, 28 και 29.

³⁶⁰«Καλαμάτας Εμπορικός Σύλλογος “Αι Καλάμαι”», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

³⁶¹Στο ίδιο.

³⁶²Μίμης Φερέτος, *Μεσσηνιακά* 1968, τ. Α', Εκδόσεις Αριστομένης, Αθήνα.

Στο γύρισμα του αιώνα υπήρχαν στην Καλαμάτα τα παρακάτω επαγγελματικά και εργατικά σωματεία: ο Δικηγορικός Σύλλογος, ο Ιατρικός Σύλλογος³⁶³, ο Εμπορικός Σύλλογος «Ερμής», ο Εμπορικός Σύλλογος η «Βελτίωσις», ο Εμπορικός Σύλλογος η «Ομόνοια», ο Εμπορικός Σύλλογος «Αι Καλάμαι», το σωματείο των Κουρέων, η Τεκτονική Αδελφότης³⁶⁴, ο Σύνδεσμος Τεχνιτών, ο Σύνδεσμος Απαντζήδων (ράφτες ή πωλητές ετοιμών ανδρικών λαϊκών ενδυμάτων από μαλλί), ο Σύνδεσμος Ραπτών, η Συντεχνία Οινοπνευματοπωλών Καλαμών, ο Σύνδεσμος Υποδηματοποιών³⁶⁵, η Συντεχνία Σιδηρουργών, το Σωματείο Βυρσοδεψών, η Συντεχνία των αμαξηλατών, το Σωματείο των Βιολιτζήδων, ο Σύλλογος Καπνεμπόρων³⁶⁶, ο Σύλλογος των Εμποροϋπαλλήλων³⁶⁷, ο Εμποροβιομηχανικός Σύλλογος, ο Σταφιδικός Σύνδεσμος Μεσσηνίας.³⁶⁸ Η ίδρυση των σωματείων βαίνει παράλληλα και αναλογικά προς την ανάπτυξη της οικονομίας της επαρχίας Καλαμών

³⁶³Ο Ιατρικός Σύλλογος Καλαμάτας ιδρύθηκε το 1899 με πρώτο πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου τον Γ. Χρυσοσπάθη. Νάσος Κληρόπουλος, *ό. π.*, σ. 80.

³⁶⁴«Υφίσταται και λειτουργεί λίαν συνετώς διευθυνομένη και αρκετά άχρις ώρας επενεγκούσα ευεργετικά αποτελέσματα εν σχέσει προς το ολιγοχρόνιον της ιδρύσεώς της αλληλοβοηθητική Εταιρία της Συντεχνίας των ενταύθα τεκτόνων υπό την επωνυμίαν “Τεκτονική Αδελφότης”. Η εταιρία αυτή ιδρυθείσα τη 31^η Δεκεμβρίου 1889 και εγκριθείσα δυνάμει του από 8^{ης} Ιανουαρίου 1891 Β. Δ. ελειτουργεί κανονικώς και εξεπλήρου κάλλιστα τον εαυτής προορισμόν, θα έβαινε δε πλειότερον βελτιουμένη, αν μη ο δαίμων της ακράτου μικροφιλοδοξίας υπεισέδουε και εκεί και διετάραττε την ζηλωτήν πρόοδον. Πρόεδρος της Εταιρίας ταύτης είχεν εκλογή ο κ. Φωτεινός Μαντής, αρχαίος τέκτων και ήδη εργολάβος δημοσίων έργων. Αλλά την θέσιν ταύτην εφیلodόξει να κατακτήση και τις έτερος ονόματι Ηλίας Γεωργίου, τέκτων επίσης το επάγγελμα [...] -ο οποίος- ιδρύει νέαν Εταιρίαν υπό την επωνυμίαν “Σύνδεσμος Τεχνιτών” », (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 18, 31 Οκτωβρίου 1893).

³⁶⁵«[...] ο υπερτριτής βίος -του Συνδέσμου των Υποδηματοποιών Καλαμάτας- ποικίλας εσκόρπισεν εις πολλές των εαυτού Μελών ευεργεσίας είτε εις την παροχήν ανακουφιστικών βοηθημάτων, ιατρικής θεραπείας και φαρμάκων, είτε εις την συνδρομήν εις μη ευρίσκοντας εργασίαν, και υπό ποικίλας άλλας φάσεις., κυρίως δε, το και υπέρτερον, συνεβάλλετο εις το να κρατή εν τη Συντεχνία πνεύμα ομονοίας και αγάπης, αίτινες ούτω κατέστησαν ταύτην επίζηλον και υπόδειγμα μιμήσεως άξιον», εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 14, 3 Δεκεμβρίου 1895. Όπως γίνεται αντιληπτό και από τα παραπάνω, ο Σύνδεσμος είχε ως στόχο να παράσχει «αρωγή στα άπορα μέλη του και προστασία των συμφερόντων της συντεχνίας». (Δ. Ν. Καρύδης, *ό. π.*, σ. 88, 89).

³⁶⁶Ο Σύλλογος Καπνεμπόρων ιδρύθηκε το 1898. Σύμφωνα με το καταστατικό του συλλόγου κύριος σκοπός του ήταν «η αδελφική ενοποίησης των ομοτέχνων προς προαγωγήν της εμπορικής αυτών τάξεως και η περίθαλψις των τυχόν εις ανάγκην περιπιπτόντων μελών», (Στο ίδιο, σ. 89).

³⁶⁷«Αθρούβως και εν μετριόφρονι αφανεία συσταθέν εξακολουθεί υπό το αυτό πνεύμα βιούν, δρων και βαίνον εις τελείωσιν εν των νεοσυστάτων της πόλεως μας Σωματείων -ο Σύλλογος των Εμποροϋπαλλήλων-η κοινωνική της συστάσεως του οποίου επίδρασις όσων ολίγων άλλων μέλλει να καταστή ευεργετική, ως καταφανέστατα θέλουνσιν αποδείξει τα πράγματα άμα ως εντός βραχέως, ως ελπίζομεν, άρξεται η εφαρμογή των μέσων εκείνων, δι' ων επιδιώκεται και πραγματοποιηθήσεται η του σκοπού της συστάσεώς του πραγμάτωσις.[...] ο Σύλλογος ούτος ενέχει εν εαυτώ στοιχεία προόδου και προώριση εν βίωσι και να δράση και να επιδράση ευεργετικώς και υπέρ των Μελών αυτού, και υπέρ του εν Καλάμαις Εμπορίου και υπέρ της καθ' όλου Κοινωνίας της πόλεώς μας, όπερ ημείς και ελπίζομεν και από μέσης καρδιάς θερμότατα ευχόμεθα», (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 43, 22 Απριλίου 1894).

και τα ζητήματα που προκύπτουν από την εξέλιξη των διαφόρων επαγγελματικών κλάδων.

Τα σωματεία αυτά είχαν περισσότερο συντεχνιακό και αλληλοβοηθητικό χαρακτήρα και δεν είχαν αποκτήσει ακόμη συγκεκριμένη οργανωτική μορφή, ενώ μια από τις βασικές τους επιδιώξεις ήταν η απόκτηση κοινωνικού κύρους.³⁶⁹ Οι ονομασίες, επίσης, καθρεφτίζουν την ανομοιομορφία που χαρακτήριζε αυτές τις συσσωματώσεις: αδελφότητες, σύνδεσμοι, σωματεία, σύλλογοι. Παρ' όλα αυτά, οι οργανώσεις αυτές αποτελούν ένα χώρο διάδρασης, όπου τα μέλη τους επιβεβαιώνουν την κοινή επαγγελματική τους ταυτότητα, τα κοινά συμφέροντα και δικαιώματα, καθώς και τις κοινές διεκδικήσεις απέναντι στην πολιτική εξουσία. Εντούτοις, στη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους εργατικές οργανώσεις με σαφέστερο διεκδικητικό προσανατολισμό.³⁷⁰

Σημαντικές ενέργειες στον τομέα των κοινωνικών αγώνων και διεκδικήσεων της εποχής, επέδειξαν οι διάφορες συντεχνίες, οι σύλλογοι και τα άλλα σωματεία της Καλαμάτας. Από τις πρώτες απεργίες που σημειώθηκαν στην πόλη ήταν αυτή της Συντεχνίας των αμαξηλατών, οι οποίοι αντιτάχθηκαν στην απαγόρευση της που εξέδωσε η αστυνομία σχετικά με τη στάθμευση των αμαξών κατά μήκος της

³⁶⁸ Παναγής Χ. Κουμάντος, *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα Καλαμάτας (1900-1960). Συμβολή στην ιστορία της πόλης*, Καλαμάτα 1997, σ. 10. Βλ. επίσης Χαρίλαος Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Εκδόσεις «Ε.Ε. Δελτίον Εργατικής Νομοθεσίας», Αθήνα 1988, σ. 208.

³⁶⁹ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 97, 375. Βλ. επίσης Χαρίλαος Γκούτος, *ό. π.*, σ. 199.

³⁷⁰ Για τη λειτουργία και τους σκοπούς των συλλόγων που συστάθηκαν στην πόλη της Καλαμάτας υπογραμμίζονται στο *Ημερολόγιο των Καλαμών του 1900* τα παρακάτω: «(...) Σπουδαίως δε θα συνέβαλε εις την ευρύτεραν πνευματικήν ανάπτυξιν των επιστημόνων και εις την διανοητικήν των λοιπών πολιτών μόρφωσιν η ύπαρξις και η διατήρησις συλλόγων και σωματείων δρώντων και η καθιέρωσις κέντρων συνεντεύξεως επαξίων προς πνευματικής ομιλίας και συναναστροφάς. Και προς τούτο είναι μεν αληθές ότι απόπειραι εκάστοτε γίνονται, αλλά δεν τελεσφορούσιν ένεκα της υπολανθανούσης εν αρχή φιλοπρωτίας, ήτις επικίνδυνος και διαλυτική καθίσταται. Δια τούτο η πόλις ημών στερείται παγίων συλλόγων και σωματείων, ων ευμερούσιν άλλαι πόλεις, πλην του επί δεκαετίαν υφισταμένου Εμπορικού Συλλόγου δρώντος κατά τα πολλά εν ουχί επαινετή απομονώσει των συγκροτούντων αυτήν μελών και του Δικηγορικού Συλλόγου όστις εν συμπονοία μεν εκάστοτε παρίσταται εις πάσαν περίστασιν αφορώσαν τον τόπον, αλλά σπανίως δρα και εργάζεται». (*Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, *ό. π.*, σ. 22, 23.)

Όπως επίσης τονίζοταν και στις τοπικές εφημερίδες, η αποσύνθεση των περισσότερων σωματείων, που ιδρύθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, οφείλεται στο «μικρόβιον της φιλοπρωτίας». (Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 10, 6 Αυγούστου 1895).

παραλιακής λεωφόρου.³⁷¹ Μετά τους αμαξηλάτες ακολούθησαν οι καφεπώλες, οι οποίοι διατύπωσαν έντονες διαμαρτυρίες αναφορικά με την κατάργηση του εθίμου της χαρτοπαιξίας, που διεξαγόταν κατά τη διάρκεια του καρναβαλιού, μέτρο που έπληττε καίρια τον κλάδο τους.³⁷²

Επιπλέον, στις 23 Μαΐου 1900 το Σωματείο της Τεκτονικής Αδελφότητας και οι ελεύθεροι εργατοτεχνίτες που κατασκεύαζαν το εργοστάσιο της Ελληνικής Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων (ΕΕΟΟ) Ζάννου και Ρος προέβησαν σε απεργία.³⁷³ Οι απεργοί εναντιώθηκαν στους εμπόρους της πόλης που είχαν προχωρήσει στη διακοπή των εργασιών της κατασκευής του εργοστασίου, φοβούμενοι ότι αυτό θα λειτουργήσει ανασταλτικά απέναντι στην εμπορική τους δραστηριότητα. Τελικά, η απεργία των εργατοτεχνιτών είχε ως αποτέλεσμα την άμεση αντίδραση της κυβέρνησης. Συγκεκριμένα, η κυβέρνηση διέταξε να συνεχιστούν οι εργασίες για την αποπεράτωση του εργοστασίου, επιτρέποντας παράλληλα την λειτουργία του, με την προϋπόθεση ότι θα περάσει πρώτα από έλεγχο επιτροπής που θα οριστεί από το ίδιο το Υπουργείο.

Έκδηλα είναι, λοιπόν, στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα τα πρώτα ψήγματα της ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής ιδεολογίας και του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος, γεγονός που συνδέεται άμεσα και με το ότι βρισκόταν, ως πόλη-λιμάνι, στην προνομιούχο θέση να έρχεται σε επαφή, λόγω της ευκολότερης διακίνησης εκτός των προϊόντων και ιδεών, με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές αντιλήψεις.³⁷⁴ Επιπρόσθετα, η κοινωνία της Καλαμάτας ενημερωνόταν για τα προοδευτικά κινήματα της Ευρώπης και από το Φώτο Πολίτη και το Γιάννη Αποστολάκη που σπούδαζαν στη Γερμανία και συνδέονταν στενά με τους ιδιοκτήτες της καλαματιανής εφημερίδας *Θάρρος*.³⁷⁵

Η 22^α Νοεμβρίου 1909 όμως ήταν εκείνη η ημερομηνία που καθόρισε, εν πολλοίς, την πορεία του συνδικαλιστικού κινήματος της πόλης. Και αυτό γιατί

³⁷¹Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 72, 13 Νοεμβρίου 1894.

³⁷²Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 79, 31 Δεκεμβρίου 1894.

³⁷³Παναγής Χ. Κουμάντος, *ό. π.*, σ. 11.

³⁷⁴Για τη διάδοση του σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα: από το 1875 ως το 1974*, 3 τόμοι, Γνώση, Αθήνα 1990-1993.

³⁷⁵Υπήρξαν και οι δύο ιδρυτικά μέλη της Σοσιαλιστικής Δημοκρατικής Ένωσης, που ιδρύθηκε στο Μόναχο το Δεκέμβριο του 1909 από τον Κώστα Χατζόπουλο. (Στο ίδιο, σ. 9). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.

συνήλθαν τότε στα γραφεία του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων οι πρόεδροι οκτώ σωματείων που δρούσαν στην Καλαμάτα και αποφάσισαν τη συνένωσή τους σε συνδικαλιστικό φορέα που έφερε την επωνυμία «Σύνδεσμος Συλλόγων Συντεχνιών και Σωματείων».³⁷⁶ Θα μπορούσαμε να πούμε, λοιπόν, ότι κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε το δεύτερο εργατικό κέντρο της χώρας μετά από αυτό του Βόλου (1908).

4.3. Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και Σχολή του Λαού

Σημαντική προσπάθεια προς την κατεύθυνση της ανόδου του βιοτικού και του πνευματικού επιπέδου των εργατικών στρωμάτων της Καλαμάτας ήταν η δημιουργία, τον Απρίλιο του 1884, του «Μεσσηνιακού Συνδέσμου», μιας «Λαϊκής Εταιρείας», με χαρακτήρα συνεταιρισμού και με στόχους οικονομικής και εκπολιτιστικής φύσης.³⁷⁷ Ήταν, δηλαδή, ένα είδος συνεταιρισμού προμηθευτικού, καταναλωτικού, αλλά και ένα είδος Τραπεζικού Ταμειυτηρίου, έχοντας παράλληλα και μορφωτικούς και πολιτιστικούς σκοπούς.

Ιδρυτής του Συνδέσμου υπήρξε ο Κωνσταντίνος Ναυλέρης από την Τεγέα, ο οποίος ήταν διευθυντής του τηλεγραφείου της Καλαμάτας. Πρόεδρος του Συνδέσμου ήταν ο Ι. Βογόπουλος, ταμίας ο Γ. Αθ. Μιχαλακέας (βιβλιοπώλης και εκδότης εφημερίδων), γενικός γραμματέας ο Ν. Ι. Καραγιάννης (δικηγόρος).³⁷⁸

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο Κ. Ναυλέρης είχε επηρεαστεί σημαντικά από τις ιδέες του πολιτειολόγου Αριστείδη Οικονόμου –κύριου εκφραστή του θετικισμού– για την καλλιέργεια του συνεταιριστικού πνεύματος, την οργάνωση των εργαζόμενων λαϊκών τάξεων, την εκπαίδευση και τη διαπαιδαγώγησή τους, ιδέες οι οποίες και έγιναν ευρύτερα γνωστές μέσα από τις εφημερίδες και τα περιοδικά που εξέδιδε ο τελευταίος από το 1873 και μετά.³⁷⁹

Για τους στόχους του Συνδέσμου διαβάζουμε στον *Μεσσηνιακό Τύπο*:

³⁷⁶Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης...*, ό. π., σ. 188.

³⁷⁷Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία...*, ό. π., σ. 180.

³⁷⁸Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο. Η περίπτωση της Καλαμάτας*, διδακτορική διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Καλαμάτα 1998, σ. 138.

³⁷⁹Ο Αριστείδης Οικονόμου είχε εκδώσει τις εφημερίδες *Νέαι Ιδέαι* (1878-1883), *Υπερασπιστής του Λαού* και το περιοδικό *Οικονομική Επιθεώρησης* (1873-1884, 1888-1899). Στο ίδιο, σ. 138.

Αρτίως συνέστη εν Καλάμαις Λαϊκή τις Εταιρία υπό την επωνυμίαν Εταιρία του Λαού ο “Μεσσηνιακός Σύνδεσμος” της οποίας σκοπός κατά το α. άρθρον του καταστατικού αυτής τυγχάνει:

α.- Να δανείζη εις τα μέλη αυτής επί μετρίω τόκω χρηματικά ποσά χρησιμεύοντα δια την βιομηχανίαν αυτών και τας λοιπάς των εταίρων κοινωνικάς ανάγκας.

β.- Ν’ αγοράζη χονδρικώς την δια την βιομηχανίαν των συνεταίρων πρώτην ύλην και να πωλή αυτήν αυτοίς εκ διαλειμμάτων και τοις μετρητοίς. Και

γ. – Να οργανίση σχολήν, θεωρητικήν τε και πρακτικήν, σκοπόν έχουσαν την διδασκαλίαν του Λαού (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884).³⁸⁰

Ο Σύνδεσμος είχε, επίσης, ως σκοπό να ιδρύσει πρατήριο πωλήσεων διαφόρων ειδών, να συστήσει διαιτητικό δικαστήριο για την επίλυση οικονομικών και άλλων διαφορών των μελών του αλλά και ειδικό ταμείο για την αρωγή των αναπήρων και αναξιοπαθούντων μελών. Από τα βασικά μελήματά του υπήρξε και η προικοδότηση φτωχών κοριτσιών των μελών, η παροχή ιατρικής περίθαλψης στα άπορα μέλη αλλά και η γεωργική και βιομηχανική ανάπτυξη του τόπου.³⁸¹

Ας σημειωθεί ακόμη ότι η επιχορήγηση δανείων στα μέλη του Μεσσηνιακού Συνδέσμου με χαμηλό τόκο σχετίζεται άμεσα, όπως έχει ήδη επισημανθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, με τη μορφή του ιδιωτικού και τραπεζικού δανεισμού που κυριαρχούσε στην επαρχία Καλαμών. Προκύπτει, λοιπόν, από τη χρηματική στενότητα που αντιμετώπιζαν, ιδίως, οι εκπρόσωποι των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, τον σημαντικό αποκλεισμό τους από τον τραπεζικό δανεισμό και την εξάρτησή τους από τους τοκογλύφους, από τους οποίους ναι μεν είχαν τη δυνατότητα να δανειστούν κεφάλαια, με αρκετά όμως υψηλό τόκο. Η εμφάνιση, άλλωστε, των συλλόγων συναρτάται σε μεγάλο βαθμό με τις οικονομικές λειτουργίες μιας πόλης και της ευρύτερης περιοχής της και με τους ιδιαίτερους κάθε φορά μετασχηματισμούς της.

³⁸⁰Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884.

³⁸¹Σε άρθρο της εφημερίδας *Μεσσηνιακός Τύπος*, που ασχολήθηκε συστηματικά με την ίδρυση του «Μεσσηνιακού Συνδέσμου», διατυπώνεται η ακόλουθη άποψη για τους στόχους του σωματείου. Υπογραμμίζεται χαρακτηριστικά ότι «ο σκοπός λοιπόν της άρτι ενθάδε συσταθείσης λαϊκής εταιρίας, “ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος”, καίπερ μη αμέσως, εμμέσως όμως αναμφισβητήτως καταδηλούμενος, τείνει εις την διαμόρφωσιν πολιτικής τινος ανατροφής του λαού δια της παροχής προς την εργατικήν τάξιν υλικής ανακουφίσεως, ήτις ενουμένη προς την δια της σχολής του λαού επιδιοκωμένην διανοητικήν ανάπτυξιν, θέλει καταστήσει τον εργάτην πολίτην έχοντα ανεξάρτητον το φρόνημα, δίκαιον απαιτητήν των δικαιωμάτων, αλλά συγχρόνως και ευσυνείδητον εκτελεστήν των προς την πολιτείαν υποχρεώσεων αυτού». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884).

Στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος για την τοπική γεωργία και βιομηχανία σχεδίαζε να οργανώσει εκθέσεις γεωργικών και βιομηχανικών προϊόντων και αυτό γιατί, όπως τονιζόταν σε προκήρυξή του:

Η πρόοδος, η ανάπτυξις, η ζωτικότητα και το δραστήριον παντός λαού δεν μετρείται εν τοις σημερινοίς καιροίς δια του μέτρου των πολεμικών κατορθωμάτων και μόνο δι' αυτών... αλλά εκ της βιομηχανικής και γεωργικής δραστηριότητος αυτού και του πνευματικού του πολιτισμού (Σκιά-Πανοπούλου, 1998, σ.139).³⁸²

Στον τομέα αυτό, παρά τις προθέσεις του Συνδέσμου, δεν πραγματοποιήθηκε καμία έκθεση.

Μέλος του Συνδέσμου είχε τη δυνατότητα να γίνει «πας χρηστός πολίτης» έπειτα από αίτησή του και πρόταση δύο τακτικών μελών, με την υποχρέωση να καταβάλλει 5 δρχ. για την εγγραφή και 4 δρχ. μηνιαία συνδρομή για την απόκτηση μετοχής.³⁸³ Οκτώ μήνες μετά την ίδρυσή του, ο Σύνδεσμος είχε 257 μετόχους από διάφορα κοινωνικά στρώματα, που είχαν τη δυνατότητα να λαμβάνουν δάνεια από 200 έως 400 δρχ. με ετήσιο τόκο και προμήθεια 5%.³⁸⁴ Όπως σχολίασε και ο πρόεδρος του Συνδέσμου Ιωάννης Βογόπουλος:

... ήρξατο να εννοή ο προσφυής ημίν λαός ότι πρόκειται περί σωματείου κοινωφελούς, ότι οφείλει να συντελέση εις την προαγωγήν αυτού, εκ του πατριωτικού καθήκοντος και γενικού συμφέροντος, εν ω και το ίδιον έγκειται, και προπάντων ότι δεν πρέπει ν' αναμένη επ' άπειρον τα πάντα εκ της Κυβερνητικής μόνον πρωτοβουλίας και ενεργείας, εις τας κομματικές, αφ' ετέρου, διαιρέσεις, τ' ατομικά λάθη και τα ιδιοτελή συμφέροντα περικυλινδρούμενος (Σκιά-Πανοπούλου, 1998, σ.140).³⁸⁵

³⁸²Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο...*, ό. π., σ. 139.

³⁸³Στο ίδιο, σ. 139.

³⁸⁴Στο ίδιο, σ. 139. Για τη δράση του «Μεσσηνιακού Συνδέσμου» διαβάζουμε ακόμη στον *Μεσσηνιακό Τύπο*: «Μανθάνομεν ευχαρίστως ότι η Εταιρία του Λαού ο “Μεσσηνιακός Σύνδεσμος” ήρξατο την χορηγίαν δανείων επί μετρίω τόκω τοις μέλεσι της Εταιρίας προς διευκόλυνσιν των ιδιαίτερων αυτών εργασιών. Μέχρι τουδε εχορηγήθησαν διάφορα τοιαύτα δάνεια. Επειδή ο λόγος περί του “Μεσσηνιακού Συνδέσμου” έστω γνωστόν τω κοινώ ότι, ως επληροφορήθημεν, αι καλυφθείσαι μετοχαί υπερβαίνουν τας 300 μέχρι σήμερον, ώστε επί τη βάσει μόνον της εκ δραχμής εβδομαδιαίας καταβολής, το εταιρικόν ταμείον της Εταιρίας –πλησιάζον ήδη τας τρισχιλίας δραχμάς εισπράττει νυν 1200-1300 δραχμάς κατά μήνα. Τοιούτω τρόπω κατ' ασφαλέστατον προσεγγιστικόν υπολογισμόν η Εταιρία αυτή θέλει παρουσιάσει εις το κοινόν την 31 Δεκεμβρίου τ. ε. κεφάλαιον 15,000 δραχμών και πλέον! Η εταιρία λοιπόν επέτυχε και προτρέπομεν πάντας προ πάντων δε τους της εργατικής τάξεως ίνα εγγραφώσιν ως μέλη αυτής, διότι περί αυτών πρόκειται. [...]». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884).

³⁸⁵Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο...*, ό. π., σ. 140. Στη σύστασή του αναφέρθηκε με ευμενή σχόλια και η αθηναϊκή εφημερίδα *Πρωία*: [...] μαρτυρεί επαρκώς περί του πνεύματος του συνεταιρισμού, όπερ ήρξατο εμπνέον τον λαόν των επαρχιών και της γνώσεως ότι εν τη κοινοπραξία εύρηται η πρόοδος και η εγγύησις της κοινωνίας».

Ο «Μεσσηνιακός Σύνδεσμος» ίδρυσε το Μάιο του 1884 τη «Σχολή του Λαού», η οποία αποσκοπούσε στην εμφύσηση ηθικών αξιών στο λαό, κυρίως στην εργατική τάξη, μέσω της διδασκαλίας στοιχειωδών γνώσεων, ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής σε νυχτερινά σχολεία.³⁸⁶ Η Σχολή άρχισε να λειτουργεί «επί αισιωτάτοις ωιονοίς και εν συρροή πολλού πλήθους» (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884).³⁸⁷

Η διδασκαλία των μαθημάτων γινόταν δωρεάν «παρ' ανδρών ειδικών, ευγενώς προσφερόντων την συνδρομήν αυτών επί τούτω» (Σκιά-Πανοπούλου, 2008, σ. 187), από καθηγητές και από άλλους Καλαματιανούς επιστήμονες.³⁸⁸ Στις προθέσεις της Σχολής υπήρξε και η σύσταση βιβλιοθήκης, για την πραγμάτωση της οποίας «παρακαλούνται να αποστέλλωσιν εκδόται και πας βουλόμενος δωρεάν τα δια τον λαόν χρήσιμα βιβλία» (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884).³⁸⁹ Για την οικονομική ενίσχυση ακόμη της Σχολής οργανώνονταν λαχειοφόρες αγορές με εργόχειρα, τα οποία έφτιαχναν κυρίες και δεσποινίδες της πόλης.³⁹⁰

Ο «Μεσσηνιακός Σύνδεσμος», παρά τη σημαντική του δράση αλλά και την πίστη της διοίκησής του ότι «η ιδέα της ιδρύσεώς του —η σκοπούσα την αδελφοποίησιν, αλληλοβοήθειαν και ανάπτυξιν του λαού δια του συνεταιρισμού— θα

³⁸⁶ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία...*, ό. π., σ. 180. Ο *Μεσσηνιακός Τύπος* μας κατατοπίζει για το πρόγραμμα των μαθημάτων της «Σχολής του Λαού»: «ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΕΝ ΚΑΛΑΜΑΙΣ. Δαπάνη και υπό την προστασίαν του Μεσσηνιακού Συνδέσμου. Πρόγραμμα μαθημάτων του επιόντος σχολικού έτους 1884-1883. [...] Τα μαθήματα είνε διττά α.) αποβλέποντα εις την βελτίωσιν των εγγραμμάτων εταιρών και β) εις την διδασκαλιαν γραφής, αναγνώσεως και αριθμητικής προς τους αγγραμμάτους. Τα εις την βελτίωσιν αφορώντα είνε 1) Θρησκευτικά, 2) ιστορικά και ιδίως της ελληνικής ιστορίας, 3) ηθικά και ιδίως μορφωτικά του κοινού βίου, 4) γεωγραφικά, 5) περί εμπορίου, 6) φυσικά, 7) χημικά, 8) περί τεχνών και διαφόρων ανακαλύψεων, 9) φυσική ιστορία, 10) υγιεινή και διαιτητική». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884).

³⁸⁷ Το γεγονός αυτό επεσήμανε και ο *Μεσσηνιακός Τύπος*: «Χαίρομεν βλέποντες ότι η εργατική τάξις ήρχισε να συρρέη προθύμως εις τα μαθήματα της Σχολής, το πρώτον τακτικόν της οποίας ετίμησε και το ωραίον φύλον». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884).

³⁸⁸ Όπως σημειώνει και ο δικηγόρος Κ. Τ. Λυκουρέζος, «πολύς παρετηρείτο ζήλος εις τε τους διδάσκοντας και διδασκομένους, πράγμα όπερ εμποιεί ευχαρίστησιν, διότι εν ταις σχολαίς ταύταις μορφούνται το πολιτικόν φρόνημα και εξαγνίζεται η καρδία». (Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης...*, ό. π., σ. 187).

³⁸⁹ Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884.

³⁹⁰ «ΕΠΙΚΛΗΣΙΣ “ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΟΥ ΤΥΠΟΥ” ΠΡΟΣ ΤΑΣ ΕΥΓΕΝΕΙΣ ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΚΑΙ ΔΕΣΠΟΙΝΙΔΑΣ. Υπέρ της ενθάδε Σχολής του Λαού, ήτις σήμερον άρχεται λειτουργούσα κανονικώς, η διευθυνσις του Μεσσηνιακού Τύπου” εθεώρησεν ωφέλιμον ινα διοργανώση “λαχείον εξ εργοχείρων γυναικείων” (και ήδη πολλάί δεσποινίδες απεδέξαντο ευμενώς την πρότασιν ταύτην) ελπίζουσα ούτως ότι εξευρεθήσεται ικανόν χρήμα δια τας ανάγκας της Σχολής». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 58, 25 Νοεμβρίου 1884).

εκαρποφορούσεν εκπληκτικώς», διαλύθηκε μετά από δύο χρόνια και δύο μήνες έντονης παρουσίας και δράσης, στις 29 Ιουνίου 1886.³⁹¹

Η διάλυσή του οφείλεται κατά κύριο λόγο, όπως τονίζει και ο πρόεδρος του Ι. Βογόπουλος, στις αντιδράσεις και στις επιθέσεις εναντίον του εκείνων που δεν

εννοούσιν ή δεν ευαρεστώνται να πράττωσι το καλόν, πειρώνται παντί σθένει, εξ αντιθέτου, να το ματαιώσωσι, παρ' άλλων επιζητούμενον, ή ψέγωσιν αυτό πραγματούμενον νοώντες. [...] διότι οι ονόματι μόνον χριστιανοί και φιλοπάτριδες ούτοι θέλουσιν, ίσως τον λαόν είλωτα πάντοτε, δεν τοις συμφέρει (ως εσφαλμένως υποθέτουσι και ουχί ως πράγματι έχει) ν' αναπνεύση και ούτος τον ζωογόνον της κοινωνικής ελευθερίας και υλικής ανεξαρτησίας και διανοητικής μορφώσεως αέρα (Σκιά-Πανοπούλου, 1998, σ.141).³⁹²

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι το 1899 η εφημερίδα *Καθημερινή* της Καλαμάτας μέσα από μια σειρά άρθρων εξέθεσε τις σκέψεις της περί επανίδρυσης του «Μεσσηνιακού Συνδέσμου», του «κοινωφελεστάτου» αυτού ιδρύματος.³⁹³

Συνοψίζοντας, ο «Μεσσηνιακός Σύνδεσμος» λογίζεται ως ένα ίδρυμα που επιτέλεσε έναν κοινωφελή και ευγενή σκοπό. Δραστηριοποιήθηκε για τη διάδοση του συνεταιριστικού πνεύματος στις λαϊκές τάξεις, αποσκοπώντας στη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης, αλλά και στη συνειδητοποίηση και τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Προχώρησε, επίσης, στην επιχορήγηση δανείων στα μέλη του. Παράλληλα, είχε θέσει ως στόχο την ηθική διαπαιδαγώγηση και τη διάχυση της παιδείας στα κατώτερα στρώματα της πόλης, γεγονός που εγγράφεται στο πλαίσιο του κοινωνικού ελέγχου των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων που επιδίωκαν οι ανώτερες τάξεις. Παρά τη σύντομη διάρκεια της λειτουργίας του ο «Μεσσηνιακός Σύνδεσμος» έχει να επιδείξει πλούσιο έργο. Για το λόγο αυτό θεωρούνταν ότι η επανίδρυσή του θα επιφέρει ευεργετικά αποτελέσματα στα λαϊκά στρώματα τόσο σε

³⁹¹Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο...*, ό. π., σ. 140, 141.

³⁹² Στο ίδιο, σ. 141.

³⁹³ Αναφέρονται χαρακτηριστικά τα ακόλουθα: «αν όμως επήλθεν η σχεδόν διάλυσίς του λαμπρού ιδρύματος, τα ευεργετικά του αποτελέσματα ακμαία εντούτοις διασώζονται εις των πολλών την μνήμην και μετά πόθου επανακτήσεως. Είναι τούτο στοιχείον, όπερ επιδεξιώς χρησιμοποιούμενον δύναται να επαναφέρη τον εξατμισθέντα ενθουσιασμόν και να συντελέση εις την επανίδρυσιν του Μεσσηνιακού. Εννοείται ότι απαιτείται να ευρεθή και αύθις ο άνθρωπος ή οι άνθρωποι, οίτινες θα εγκολπωθώσι το έργον, ου μην αλλά και κόποι πλείονες και θυσίαι ίσως θ' απαιτηθώσιν όπως αχθή εις αίσιον πέρας. Αλλ' οι μεν άνθρωποι υπάρχουνσι και δεόν να είναι οι πρώτοι το Σωματείον ιδρύσαντες. Δέον δε αυτοί να ώσι κατά προτίμησιν και διότι αυτοί καλλίον γνωρίζουσι πώς να εργασθώσι και διότι δεν πρέπει ν' αφήσωσι να καταστραφή έργον, δι' ο πολύ εκόπιασαν, ουχί δε ολίγον και εθυσίασαν, και διότι τέλος ο κόσμος αυτούς θεωρεί ως υπευθύνους της απωλείας του Λαϊκού χρήματος και εις την αδράνειάν των αυτήν αποδίδει». (Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 50, 2 Ιουλίου 1899. Βλ. επίσης και τα φύλλα της εφημερίδας με αριθμό 48 και 49).

επίπεδο κοινωνικοοικονομικό όσο και σε εργασιακό. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι παρά το ότι η ανάπτυξη των πόλεων στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα είναι συνυφασμένη με τη συγκρότηση και την ευημερία της αστικής τάξης, δεν οδήγησε αντίστοιχα και στη δημιουργία ενός αξιόλογου και υπολογίσιμου προλεταριάτου με διαμορφωμένη ταξική συνείδηση.

4.4. Το σωματείο «Αδελφότης»

Το σωματείο «Αδελφότης» συστάθηκε το 1882 στην Καλαμάτα και υπήρξε το πρώτο σωματείο που προέβαλε τη συνεταιριστική ιδέα. Οι σκοποί του σωματείου αυτού αντικατοπτρίζουν την προσπάθεια, που σημειώθηκε για πρώτη φορά στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, για τη βελτίωση της θέσης των εργαζόμενων αλλά και για τη συνειδητοποίηση των δικαιωμάτων τους, ενώ παράλληλα η «Αδελφότης» θα πρέπει να θεωρηθεί και ως αφετηρία του εργατοϋπαλληλικού κινήματος στην περιοχή.³⁹⁴

Σκοπός της Εταιρείας της Αδελφότητος ήταν η ηθική και η υλική ωφέλεια του λαού και ιδίως της εργατικής τάξεως. Και την μεν ηθικήν θέλει επιδιώξει δια της μεταδόσεως ιδεών πρακτικών και ωφελίμων δια της διδασκαλίας των δικαιωμάτων και καθηκόντων αυτών, προς δε δια της συστάσεως σχολείων εσπερινών, εν οίς να διδάσκονται μετά την εργασίαν γραφήν και ανάγνωσιν, την δε υλικήν δια του Ταμείου του Λαού συσταθέντος ήδη (Συλλογή Μίμη Φερέτου).³⁹⁵

Πληροφορούμαστε ακόμη από τη συλλογή του Μίμη Φερέτου ότι το σωματείο «Αδελφότης» θα προχωρούσε στην έκδοση εφημερίδας, με τον τίτλο *Ο Λαός*, προκειμένου να προπαγανδίζει τους σκοπούς της. Δεν διαθέτουμε όμως τις ανάλογες πληροφορίες για το αν τελικά εκδόθηκε η συγκεκριμένη εφημερίδα.

4.5. Βιβλιοθήκη

Η πνευματική άνθηση της Καλαμάτας αντικατοπτρίζεται και στις συστηματικές προσπάθειες που έγιναν για την ίδρυση λαϊκής βιβλιοθήκης ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1880. Το 1884, ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος, όπως έχει ήδη αναφερθεί,

³⁹⁴ «Καλαμάτας “Αδελφότης”», Συλλογή Μίμη Φερέτου, (ΓΑΚ / Αρχαία Ν. Μεσσηνίας).

³⁹⁵ Στο ίδιο.

παράλληλα με την ίδρυση της Σχολής του Λαού, προσπάθησε να συστήσει και λαϊκή βιβλιοθήκη. Για τη βιβλιοθήκη αυτή δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες.

Το 1893 δημιουργήθηκε ο “Φιλαναγνωστικός Σύλλογος”.

Σκοπός του συλλόγου ήταν η παρά τοις πολλοίς καλλιέργεια και επίρρωση της προ το αναγιγνώσκειν τάσεως, η πραγματοποίησις του οποίου επιδιωχθήσεται ιδία μεν δια της συστάσεως εν Καλάμαις βιβλιοθήκης προωρισμένης να παραδοθή εις κοινήν χρήσιν, αλλά και δι’ άλλων μέσων κριθησομένων προσφορών.... (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 11, 12 Σεπτεμβρίου 1893).³⁹⁶

Για την πραγμάτωση μάλιστα των στόχων του προχώρησε στην έκδοση εφημερίδας με τον τίτλο «Λαϊκή».³⁹⁷

Τον Ιούνιο του 1901 ιδρύθηκε η Λαϊκή Εταιρεία, που ανάμεσα στους σκοπούς της ήταν και η συγκρότηση «Λαϊκής και Ιεράς βιβλιοθήκης» αποτελουμένης εκ των εν γένει θρησκευτικών, ηθικών και διδακτικών συγγραμμάτων» (Οικονομάκης, 1956, σ. 267).³⁹⁸ Παρ’ όλα αυτά, δεν γνωρίζουμε αν τελικά ιδρύθηκε η βιβλιοθήκη αυτή.

Στις 10 Νοεμβρίου του 1901 συστάθηκε σύλλογος με την επωνυμία «Εταιρεία της εν Καλάμαις Λαϊκής Σχολής».

Όπως αναφέρεται στο καταστατικό του, μοναδικόν σκοπό είχε την διαμόρφωση και την πνευματική ανάπτυξη των εργατικών της πόλεως τάξεων. Την εκπλήρωσιν δε του τοιούτου σκοπού της επιδιώξη πρωτίστως μεν και κυρίως δια της διδασκαλίας μαθημάτων και διαλέξεων, επιβοηθητικώς δε δια της συστάσεως Λαϊκής βιβλιοθήκης και της παροχής εις τον εργάτην των χρησίμων βιβλίων (Οικονομάκης, 1956, σ. 268).³⁹⁹

Δεν κατόρθωσε όμως να δημιουργήσει βιβλιοθήκη, όπως διακηρυσσόταν στο καταστατικό του.

Τελικά, οι προσπάθειες για τη σύσταση βιβλιοθήκης καρποφόρησαν κάποιες δεκαετίες αργότερα και συγκεκριμένα το 1933, οπότε και άρχισε να λειτουργεί η Λαϊκή Βιβλιοθήκη της πόλης.

³⁹⁶Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 11, 12 Σεπτεμβρίου 1893.

³⁹⁷Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 13, 26 Σεπτεμβρίου 1893.

³⁹⁸Πότης Δ. Οικονομάκης, «Η Λαϊκή βιβλιοθήκη Καλαμών», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, σ. 267.

³⁹⁹Στο ίδιο, σ. 268.

4.6. Φιλανθρωπική δραστηριότητα των αστών της Καλαμάτας

α) Σχολή των Απόρων Παίδων

Η συγκρότηση φιλανθρωπικών συλλόγων και ιδρυμάτων δεν ήταν ένα φαινόμενο που εμφανίστηκε μόνο στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Αντίθετα, φαίνεται πως η τοπική κοινωνία της Καλαμάτας ακολούθησε τη γενική τάση που χαρακτήριζε εκείνη την περίοδο όλο το ελληνικό κράτος. Και αυτό γιατί και σε πολλές άλλες πόλεις, και ιδιαίτερα στην Αθήνα, έλαβε χώρα μια παρεμφερής δραστηριότητα, με τη δημιουργία ανάλογων ιδρυμάτων.⁴⁰⁰ Τα ίχνη της ορφάνιας, της επαιτείας, της φτώχειας και της εξαθλίωσης ήταν ορατά, αποτελώντας, σε πολλές περιπτώσεις, μια καθημερινή πραγματικότητα. Το γεγονός αυτό ενεργοποίησε τη φιλανθρωπική δραστηριότητα, κυρίως μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, προς την κατεύθυνση της παρέμβασης στη ζωή των απόκληρων, αποβλέποντας στη φυσική και ηθική προστασία τους.

Άτομα, λοιπόν, αστικής προέλευσης θεώρησαν ως ηθική υποχρέωσή τους να δραστηριοποιηθούν στον τομέα της φιλανθρωπίας και να θέσουν υπό έλεγχο τη ζωή των λαϊκών στρωμάτων. Η άσκηση φιλανθρωπίας εγγραφόταν στο πλαίσιο των υποχρεώσεων του πολίτη μιας σύγχρονης και πολιτισμένης κοινωνίας απέναντι στους φτωχούς, ενώ ερχόταν και σε πλήρη αντιστοιχία με το χριστιανικό καθήκον και τη σωτηρία της ψυχής.⁴⁰¹

Οι επαίτες, οι άποροι τα εγκαταλειμμένα παιδιά, οι εγκληματίες, η έλλειψη εκπαίδευσης των κατώτερων τάξεων και ο τρόπος που διαχειρίζονταν τον ελεύθερο χρόνο τους είχαν τροφοδοτήσει τους αστικούς φόβους, συγκροτώντας την αστική μυθολογία για τον «άλλο», ενώ ενίσχυσαν την ανησυχία των αστών για το παρόν και μέλλον της ελληνικής κοινωνίας.

Οι αξίες, οι συνήθειες και οι νοοτροπίες που επικρατούσαν στους κόλπους των λαϊκών στρωμάτων ήταν διαμετρικά αντίθετες με τον τρόπο οργάνωσης της ζωής

⁴⁰⁰Στην Αθήνα συστάθηκαν το Αμαλείο Ορφανοτροφείο κοριτσιών το 1855, το Ορφανοτροφείο αγοριών Χατζηκόνστα το 1856 και η Σχολή Απόρων Παίδων του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» το 1872, στην Ερμούπολη το Δημοτικό Ορφανοτροφείο, στην Πάτρα το Δημοτικό Ορφανοτροφείο, στον Πειραιά το Ζάννειο Ορφανοτροφείο κ.ά. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών...*, ό. π., σ. 99-170.

⁴⁰¹Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά...*, ό. π., σ. 278.

της αστικής τάξης.⁴⁰² Το γεγονός αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη συγκρότηση ενός λόγου που δαιμονοποιούσε στην ουσία τις περιθωριακές ομάδες και τις εμφάνιζε ως την πηγή φαινομένων κοινωνικής παθογένειας. Παράλληλα, ο λόγος αυτός αποσκοπούσε στην αποδόμηση μιας κοινωνίας και στην εδραίωση μιας άλλης, στην οποία θα είχαν κυρίαρχη θέση η εργασία, η πρόοδος, η εκπαίδευση, ο θεσμός της οικογένειας, η ευταξία και η ευνομία. Από την κοινωνία αυτή εξοβελίζονταν η φτωχή οικογένεια, οι επαίτες, τα άπορα και εγκαταλειμμένα παιδιά, οι εγκληματίες και όσοι γενικότερα αμαύρωναν και απορρυθμίζουν την εικόνα μιας προοδευτικής και ευνομούμενης πολιτείας και προκαλούσαν κοινωνική ανασφάλεια στους αστούς. Η εμφάνιση της φιλανθρωπίας και η μέριμνα για την περίθαλψη και την εκπαίδευση του λαού συνδέεται άρρηκτα με το λόγο αυτό.

Έτσι, ιδιαίτερη βαρύτητα απέδωσαν οι φιλάνθρωποι αστοί στη διάχυση της παιδείας στις λαϊκές τάξεις. Η αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των φτωχών στρωμάτων, καθώς και όλων των πολιτών, εντάσσεται στα πλαίσια ενός ευρύτερου λόγου περί εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνία, λόγος που διαδόθηκε από τη δεκαετία του 1870 και μετά.⁴⁰³ Η εκπαίδευση αναγορεύτηκε, λοιπόν, σε σύμβολο προόδου, ενώ παράλληλα προσλαμβάνονταν και ως κινητήριος μοχλός της κοινωνικής ανέλιξης.

Στο πλαίσιο της διάδοσης της παιδείας, της ηθικοποίησης, του κοινωνικού ελέγχου και της επιτήρησης των κατώτερων κοινωνικών ομάδων εντάσσεται και η ίδρυση, το 1871, της Σχολής των Απόρων Παιδών στην Καλαμάτα, ως παράρτημα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» της Αθήνας.⁴⁰⁴ Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η προσφορά της Σχολής αυτής, που δραστηριοποιήθηκε στην Καλαμάτα για

⁴⁰² Η εφημερίδα *Λαϊκή* αναφερόμενη στις συνήθειες και τις έξεις των λαϊκών στρωμάτων, καλώντας παράλληλα τους εκπροσώπους της τοπικής αστικής τάξης να υποδείξουν στο λαό ποιες πρακτικές διασκέδασης πρέπει να ακολουθούν προκειμένου να ωφεληθούν, σημειώνει τα παρακάτω: «Το φιλαναγνωστικόν αίσθημα αληθώς έχει εντελώς εκλείψει παρά τω Λαώ, βιβλία δε αφ' ων αντλεί ο Λαός πνεύμα είναι τα χαρτοπαίγνια, αι διασκεδάσεις και η οиноποσία. Εν εορταίς προσφέρει θυσίαν εις τον Βάκχον και την Αφροδίτην και επιτελεί τα φανυλότατα δι' έλλειψιν παιδεύσεως υγιούς. Εάν δε και τινες αναγινώσκουσι παρ' ημίν, η ανάγνωσις αυτών είνε εφημερίδες σατυρικάί, πορνογραφικάί, ή μυθιστορήματα φαύλα και κακοήθη. Αλλά τοιαύται αναγνώσεις καλόν να ελλίπωσιν όλως. Εάν πρόκηται να καλλιεργήσωμεν παρά τω Λαώ το φιλαναγνωστικόν αίσθημα, οφείλομεν να τω υποδείξωμεν από τίνων πρέπει ν' απέχη, και τίνα πρέπει ν' αναγινώσκη, ίνα ωφεληται». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 13, 26 Σεπτεμβρίου 1893).

⁴⁰³ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *ό. π.*, σ. 369.

⁴⁰⁴ Κατά το 1883-1884, ο «Παρνασσός» είχε 11 παραρτήματα: στην Καλαμάτα, την Σύρο, τη Ζάκυνθο, την Πάτρα, την Άνδρο, το Καπελέτου, το Τράγανο, του Κατσαρού, τον Πύργο, την Λευκάδα και το Αργοστόλι, στα οποία και φοιτούσαν περισσότεροι από 1400 μαθητές. (Βλ. Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο...*, *ό. π.*, σ. 144).

περισσότερο από σαράντα χρόνια. Βασική επιδίωξη της Σχολής ήταν η εκπαίδευση, η επιμόρφωση και η ηθική αγωγή των απόκληρων παιδιών, και, κατ' επέκταση, των λαϊκών τάξεων εν γένει.

Οι λόγοι που υπαγόρευσαν τη σύσταση της Σχολής αποτυπώνονται εύγλωττα σε ομιλία του δικηγόρου Νικήτα Στρατηγόπουλου, ενός από τους εφόρους της, κατά την έναρξη της εξεταστικής περιόδου:

Και ου μόνον το βοηθείν τους δεομένους βοηθείας και περιθάψεως είναι χριστιανικόν και φιλανθρωπικόν έργον, αλλά και κοινωνικόν καθήκον είνε η μέριμνα της κοινωνίας όπως σώζη από τα κακά, τα παρομαρτούντα τη πενία και τη αργία, νεαρά και εγκαταλελειμμένα πλάσματα. [...] Δεν είναι προτιμότερον, αντί να έχωμεν εγκλήματα και εγκληματίας σπαράσσοντας τα στέρνα της κοινωνίας, να καταβάλληται εν καιρώ η δέουσα μέριμνα, όπως τα στερούμενα ανατροφής και παρασυρόμενα υπό της κακίας εγκαταλελειμμένα πλάσματα μορφώνται διανοητικώς από της μικρής ηλικίας των και καθίστανται ούτω χρήσιμα και αγαθά μέλη της κοινωνίας; (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 4, 25 Ιουλίου 1893).⁴⁰⁵

Η φιλανθρωπική δραστηριότητα προσλαμβάνεται ως θρησκευτικό και κοινωνικό καθήκον των υγιών μελών του κοινωνικού σώματος. Η ηθική διαπαιδαγώγηση και η μόρφωση των άπορων και ορφανών παιδιών θεωρείται ότι θα συντελέσει από τη μια στη μετατροπή τους σε ωφέλιμους, έντιμους και εργατικούς πολίτες που θα προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην κοινωνία, ανταποδίδοντας κατ' αυτό τον τρόπο την φροντίδα που η ίδια τους παρείχε, και από την άλλη στην εξάλειψη των κινδύνων της διαφθοράς και της εξαχρείωσης και στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.

⁴⁰⁵Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 4, 25 Ιουλίου 1893. Όπως αναφέρεται και σε άρθρο της εφημερίδας *Καλαματιανή*, «σκοπός της Σχολής είναι κυρίως και πρωτίστως η ηθική των παιδών διαπαιδαγώγησις και μόρφωσις, παραγωγή δ' εξ αυτών ούτω κοινωνικών παραγόντων χρηστών δυναμένων να συμβάλλωνται εν τω κύκλω της δράσεώς των και τη σφαίρα της ενεργείας των εις την βελτίωσιν και ανόρθωσιν του κοινωνικού καθεστώτος». (Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 12, 29 Νοεμβρίου 1895). Άλλωστε, «το κοινωνικόν καθεστώς διαρρέει πανταχόθεν και μικρόν κατά μικρόν καταρρέει και απειλεί να παρασύρη μίαν ημέραν εις χάος τους πάντας. Η κοινωνία διεφθάρη και η διαφθορά αρχίζει εκ των μικρών, εκ των παιδιών. Μορφώσωμεν τα παιδιά, ίνα έχωμεν μορφωμένους άνδρας. Ας ηθικοποιήσωμεν τα μικρά, όπως ανδρούμενα ώσιν ηθικά. Μορφώσωμεν και ηθικοποιήσωμεν προ πάντων τα παιδιά τα άπορα, τα παιδιά τα εγκαταλελειμμένα, διότι αυτά προ πάντων ευρίσκει προχειρότερα, ευνοϊκώτερον διακείμενα, ως εκ των όρων υφ' ους βιούσιν, η διαφθορά. Έχομεν καθήκον προς τούτο ως Χριστιανοί, ως Πολίται, ως Κοινωνικοί Άνθρωποι. Αλλ' έχομεν συμφέρον εκ τούτου και ως τοιούτοι, προ πάντων ως Πατέρες, ως Μητέρες, ως Αδελφοί. Της διαφθοράς το νόσημα, της κακοήθειας το μίασμα, της εξαχρείώσεως ο ιός είναι πολύ μεταδοτικά, δεν φειδεται δε ούτε των μοσχοθρεμένων παιδιών, όταν ελθωσιν εις συγχρωτισμόν μετά των μικροβίων των νόσων τούτων. Και θα συγχρωτισθώσι τα παιδιά ημών μετά των άλλων και καθ' εκάστην θα συγχρωτίζονται. Ας εξαφανίσωμεν τα μικρόβια, όπως αποφύγωσι τα φίλτατα ημών την νόσον». (Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 8, 9 Νοεμβρίου 1895).

Σημαντική για την ομαλή λειτουργία της Σχολής ήταν η συμβολή της τοπικής κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων και των μαθητών, πέρα από την ετήσια οικονομική ενίσχυση από τον «Παρνασσό» και τη δημοτική αρχή, μέσα από συνδρομές και δωρεές.⁴⁰⁶ Το 1871 κοσμήτορας της Σχολής ήταν ο μεγαλέμπορος Αριστείδης Πανταζόπουλος, ενώ το 1875, χρονιά κατά την οποία φοιτούσαν στη Σχολή 30 μαθητές, κοσμήτορες ήταν οι Νικ.. Στρατηγόπουλος, Γ. Μελλισουργός, Γ. Καραγιάννης (δικηγόροι) και Σ. Δουκάκης (φαρμακοποιός).⁴⁰⁷

Κατά τα έτη 1893 και 1899 η Σχολή στεγαζόταν στο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο του Θεοδ. Χριστόπουλου, λειτουργώντας το βράδυ. Από το 1893 μέχρι και το 1895 διεκόπη η λειτουργία της. Κινδύνευσε μάλιστα να διαλυθεί και αυτό γιατί τόσο ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» όσο και ο δήμος δεν παρέδωσαν την ετήσια συνδρομή τους. Παρ' όλα αυτά, οι οικονομικές δυσκολίες ξεπεράστηκαν και η Σχολή επαναλειτούργησε τον Δεκέμβριο του 1895 υπό την εποπτεία της εκπαιδευτικού Καλλιόπης Καρώνη. Κατά το διάστημα αυτό στεγαζόταν στο ιδιωτικό παρθεναγωγείο της τελευταίας.

Η Σχολή συνέχισε την λειτουργία της μέχρι το 1911, έτος κατά το οποίο συγχωνεύθηκε με τη «Λαϊκή Σχολή» και έγινε νομικό πρόσωπο, με την επωνυμία «Λαϊκήν και απόρων παιδών Σχολή του ζεύγους Πανταζοπούλου».⁴⁰⁸ Η Σχολή, λειτουργώντας για περισσότερα από σαράντα έτη, συνέβαλε καταλυτικά στην καταπολέμηση του φαινομένου του αναλφαβητισμού, στην περίθαλψη των φτωχών παιδιών, αλλά και στην ηθική διαπαιδαγώγησή τους.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο...*, ό. π., σ. 144. Όπως διαβάζουμε στον Τύπο της εποχής: «Όμιλος φιλομούσων μαθητών των ανωτέρων Γυμνασιακών τάξεων», έπαιξε το 1896 το «ωραίο δράμα του αειμνήστου εθνικού μας ποιητού Σ. Ν. Βασιλειάδου, “Οι Καλλέργαι”» για την οικονομική ενίσχυση της Σχολής των Απόρων Παίδων.

«Την παρελθούσαν Κυριακήν εδόθη εν τω θεάτρω ευεργετική παράστασις» για την οικονομική ενίσχυση της Σχολής Απόρων Παίδων, «καθ' ην εισεπράχθησαν 164, 50 δρχ.». βλ. επίσης Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία...*, ό. π., σ. 97, 98.

⁴⁰⁷Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο...*, ό. π., σ. 144.

⁴⁰⁸Στο ίδιο, σ. 145.

⁴⁰⁹Στο έργο της Σχολής αναφέρεται και ο *Μεσσηνιακός Τύπος*: «Σχολή απόρων παιδών. Ως γνωστόν εν Καλάμαις προ ετών υφίσταται Σχολή των απόρων παιδών εν ω φοιτώσιν ικανοί εγκαταλελημμένοι και απροστάτευτοι παίδες λαμβανομένης φροντίδος περί ηθικής και διανοητικής μορφώσεως αυτών η δε κοσμητεία της Σχολής λαμβάνει μέριμναν περί των δυστυχών τούτων πλασμάτων παρέχουσα αυτής κατά τας υπ' αυτής κεκανονισμένας ημέρας ενδύματα και σανδάλια». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884).

β) Ο Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων

Στη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους στη χώρα οι φιλανθρωπικοί «σύλλογοι κυριών», οι οποίοι στηρίχτηκαν, κατά κύριο λόγο, στα δίκτυα γνωριμιών και τους φιλικούς δεσμούς που ανέπτυξαν οι γυναίκες στο σχολείο.⁴¹⁰ Στα ενδιαφέροντα των συλλόγων αυτών συγκαταλέγονταν, εκτός από τα κοινωνικά και εθνικά προβλήματα, η αντιμετώπιση της καταπίεσης και της κοινωνικής αδικίας που βίωναν οι γυναίκες.

Ειδικότερα, στα τέλη του 1897 λειτουργούσε στην πόλη της Καλαμάτας «Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων», σύλλογος με φιλανθρωπικό χαρακτήρα.⁴¹¹ Οι καλαματιανές αστές, στο πλαίσιο της περιρρέουσας ατμόσφαιρας της εποχής, ανέπτυξαν έντονη φιλανθρωπική και αναμορφωτική δράση, γεγονός που συνέβαλε σημαντικά στην κοινωνική χειραφέτηση του γυναικείου φύλου.

Σημαντική φιλανθρωπική και φεμινιστική δράση επέδειξε η Μαρία Αλβανάκη-Αγιοβλασίτη, κόρη του γιατρού Δημητρίου Αλβανάκη (1819-1905), συμβάλλοντας κατ' αυτό τον τρόπο στη διάδοση των φεμινιστικών μηνυμάτων στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Διέθεσε ακόμη την περιουσία της για την ίδρυση του κληροδοτήματος «Αλβανάκειον Οφθαλμιατρείον Καλαμάτας».⁴¹²

Άρθρο της εφημερίδας *Ευνομία* (αρ. φ. 112, 19 Ιανουαρίου 1897) περιστρέφεται γύρω από τη δράση του γυναικείου φύλου στην Ελλάδα, ενώ ο αρθρογράφος προτρέπει τις καλαματιανές κυρίες και δεσποινίδες να αναλάβουν «νέα καθήκοντα».⁴¹³ Στο ίδιο φύλλο δημοσιοποιείται η εγγραφή της Μαρίας Αλβανάκη-Αγιοβλασίτη στο σύλλογο κυριών Αγρινίου, «Εργάνη Αθηνά», γεγονός το οποίο της έδινε τη δυνατότητα να ιδρύσει και στην πόλη της Καλαμάτας αντίστοιχο γυναικείο σωματείο.⁴¹⁴

⁴¹⁰Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό. π., σ. 229.

⁴¹¹Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης...*, ό. π., σ. 194.

⁴¹²Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης...*, ό. π., σ. 196.

⁴¹³Στο ίδιο, σ. 196, 197.

⁴¹⁴Το άρθρο είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό ως προς τον κοινωνικό προβληματισμό που εκφράστηκε την περίοδο εκείνη σχετικά με το γυναικείο ζήτημα, γι' αυτό και παραθέτω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα, το οποίο και δανείζομαι από την Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου: «Εμπρός, ω ωραίοι φύλον, εμπρός και σεις μη μένετε περιορισμένοι εις την εστίαν, ας κινηθήτε ολίγον, προοδεύσατε, ζητήσατε ελευθερίαν. Και θα την επετύχετε. Μη δυσαρεστηθήτε, ω μισογύναι, ούτε σεις οι οποίοι ολίγα

Ευρύ πεδίο επίσης της φιλανθρωπικής δράσης των γυναικών των αστικών τάξεων αποτέλεσαν οι εργαζόμενες γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων.⁴¹⁵ Η περίθαλψη, η εκπαίδευση και η ηθικοποίησή τους κρίθηκε απαραίτητη, καθώς προσλαμβάνονταν, στους κόλπους της αστικής μυθολογίας, ως οι φύλακες της οικογενειακής εστίας.

Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα η παρουσία των γυναικών στον εργατικό χώρο, κυρίως στον βιομηχανικό τομέα, αρχίζει να γίνεται αισθητή, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι τα ποσοστά είναι ιδιαίτερα υψηλά, με εξαίρεση τον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας.⁴¹⁶ Παρ' όλα αυτά, πρόκειται για μια νέα κοινωνική πραγματικότητα που δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη. Σε κατάλογο μελών του Μεσσηνιακού Συνδέσμου, που αναγράφονται και οι επαγγελματικές κατηγορίες, συναντάμε «27 κοράσια και γυναίκες εργάτιδες».⁴¹⁷ Το γεγονός αυτό έχει άμεση σχέση με τη βιομηχανική ανάπτυξη που σημειώθηκε στην Καλαμάτα στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η πόλη συνιστούσε σημαντικό μεταξοπαραγωγικό κέντρο, με ατμοκίνητα και πυροκίνητα μεταξουργεία, στα οποία εργάζονταν και νεαρά κορίτσια των λαϊκών τάξεων, κάτω από σκληρές συνθήκες εργασίας «από βαθέος όρθρου μέχρι της δύσεως του ηλίου αντί μιας και ημισείας δραχμής καθ' εκάστην» (Μηλίτση-Νίκα, 2004, σ.181).⁴¹⁸

ελπίζετε από την γυναικείαν διάνοιαν. Προχωρήσατε εις τας νεωτεριστικάς σας ιδέας και πιστεύω να μην οπισθοχωρήσετε. Είχομεν στάσιν αξιωματικών, στάσιν φοιτητών, στάσιν... θρησκευτικήν Χριστογιαννοπούλου και νυν στάσιν γυναικών. Όχι επανάστασιν. Αφού εις την Ελλάδα έπνευσε τοιούτος άνεμος, νεωτεριστής άνεμος, και με μεγάλην μάλιστα ορμήν αφού επιζητείται να ιδρυθούν σύλλογοι επί συλλόγων, ελπίσατε πλέον, ω σεις οι απαισιόδοξοι, ότι η Ελλάς εισέρχεται εις την προοδευτικήν... μερίδα όχι του κ. Καραπάνου αλλά των πεπολιτισμένων κρατών. Η κ. Παρρέν! Ο μοχλός και η δύναμις η τα πάντα επιθυμούσα να μεταβάλλη!

Ανακάτωσε όλας τας γυναίκας, τας εδίδαξε, ενουθέτησε, συνεζήτησε, επρόβαλε ιδέας, μεταρρυθμίσεις. Και εγένοντο δεκταί και επευφημήθησαν. Ζητεί νέας ενδυμασίας, νέα πράγματα, ολοζώντανα, προοδευτικά. Δια ταύτα ποίαν ιδέαν έχουν αι Καλαματιαναί ομόφυλοι; Ομοφρονούν; Να πιστεύσωμεν τούτο; Αλλ' ας ιδώμεν. Και ευχόμεθα ίνα φθάσουν τας Αγγλοσαξωνίδας αι Ελληνίδες μας, να τας ιδώμεν κατακλυζούσας πάντα τα βιοποριστικά στάδια. Αλλά τίνα ιδέαν έχετε... ω άνδρες;». (Στο ίδιο, σ. 196).

⁴¹⁵ Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών...*, ό. π., σ. 178.

⁴¹⁶ Το 1873-1875, οι γυναίκες που εργάζονται στα ατμοκίνητα εργοστάσια αντιπροσωπεύουν το 24,02% επί του συνόλου των εργατών, ενώ τα νέα κορίτσια το 10,25%. Ας σημειωθεί ακόμη ότι τα βαμβακοκλωστήρια και τα μεταξουργεία απασχολούν το 91,8% του συνόλου των ενεργών γυναικών και κοριτσιών, ενώ αντιπροσωπεύουν παράλληλα το 73,5% του συνόλου του εργατικού δυναμικού του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας. (Χριστίνα Αghριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό. π., σ. 199, 200). Κατά το 1876, επίσης, στα 12 μεταξουργεία που λειτουργούσαν στην Ελλάδα (1 στην Αθήνα, 1 στον Πειραιά, 5 στην Καλαμάτα και 5 στην Σπάρτη) απασχολούνταν 869 εργάτες, εκ των οποίων οι 819 ήταν γυναίκες (94,24%). (Αλέξανδρος Μανσόλας, *Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκίνητων καταστημάτων*, ό. π., σ. 12).

⁴¹⁷ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία...*, ό. π., σ. 180.

⁴¹⁸ Στο ίδιο, σ. 180, 181.

Επιπλέον, κατά το 1879 στα μεταξουργεία της πόλης απασχολούνταν 563 άτομα, από τα οποία οι 453 ήταν «γυναίκες και κοράσια», τα 85 παιδιά⁴¹⁹, ενώ οι άνδρες έφταναν τους 25.⁴²⁰ Οι γυναίκες δηλαδή αντιπροσώπευαν το 80,46% επί του συνολικού αριθμού του εργατικού δυναμικού των μεταξουργείων, ενώ τα παιδιά το 15,09% και οι άνδρες το 4,44%. Κατά το 1897, σε τρία μεταξουργεία της Καλαμάτας εργάζονταν 180 «κοράσια», ενώ το 1900 στο εργοστάσιο των αδελφών Αγγελοπούλου απασχολούνταν 60 «κοράσια».⁴²¹

Ως προς τη θέση των γυναικών στην καλαματιανή κοινωνία, όπως άλλωστε και στις άλλες πόλεις, παρατηρούμε ότι παράλληλα με τη φιλανθρωπική τους δράση, οι γυναίκες των αστικών στρωμάτων διοργανώνουν χοροεσπερίδες στις οικίες τους, συνοδεύουν τους συζύγους τους σε θεατρικές και μουσικές παραστάσεις, συμμετέχουν σε διάφορες εκδηλώσεις των τοπικών εκπολιτιστικών και αθλητικών συλλόγων, χωρίς όμως να έχουν το δικαίωμα να εγγραφούν ως μέλη, ασχολούνται με τη μόδα, κυρίως την ευρωπαϊκή, αγοράζουν είδη ρουχισμού από τα καταστήματα νεωτερισμών της πόλης και γενικότερα επιδρούν καθοριστικά στη διαμόρφωση του κοινωνικού προφίλ των συζύγων τους.

γ) «Αλεξανδράκειον» Γηροκομείο-Πτωχοκομείο – «Παπαδοπούλειον» Βρεφοκομείο

Από τις πρώτες φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες που εκδηλώθηκαν στην πόλη της Καλαμάτας υπήρξε αυτή του μεγαλέμπορου Σπ. Αλεξανδράκη (1807-1871), ο οποίος πεθαίνοντας προσέφερε όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία του (η κληροδοτηθείσα περιουσία ανερχόταν στο ποσό των 2.797.800 δρχ.) για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Έτσι, το 1877, ιδρύθηκε το «Αλεξανδράκειον» Γηροκομείο-Πτωχοκομείο, ίδρυμα το οποίο εξακολουθεί να υπάρχει ακόμα και σήμερα.⁴²² Σύμφωνα με τον κανονισμό του Πτωχοκομείου, γίνονταν δεκτά στο

⁴¹⁹Για περισσότερες πληροφορίες για την παιδική εργασία βλ. Μιχάλης Ρηγινός, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και στη βιοτεχνία 1870-1940*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1995.

⁴²⁰Εφ. *Αριστόδημος*, αρ. φ. 11, 19 Μαρτίου 1879.

⁴²¹Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία....*, ό. π., σ. 181.

⁴²²Ευγενία Π. Μπιτσάνη, «Η ιστορική διαδρομή του «εν Καλαμάτα Αλεξανδράκειου Γηροκομείου» και η συμβολή του στην κοινωνική ανάπτυξη της πόλης», *Η Ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, επιμ. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, European Assosiation for Urban History, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα 2005, σ. 169, 170, 175.

ίδρυμα άτομα ανεξαρτήτως γένους και θρησκείας, «α) οι ομολογουμένως πτωχοί πάσχοντες, ίνα νοσηλεύονται δωρεάν, β) άποροι εντελώς μη δυνάμενοι να προσπορίζονται τα προς το ζην, ίνα διατρέφονται δωρεάν και γ) πάσχοντες στερούμενοι μόνον οικιακής περίθαλψης ως επί πληρωμή» (Μπιτσάνη, 2005, 170, 171).⁴²³

Από το 1880 μέχρι και το 1885 φιλοξενήθηκαν στο «Αλεξανδράκειον» 1.011 τρόφιμοι, 716 άνδρες και 295 γυναίκες, οι περισσότεροι εκ των οποίων κατάγονταν από τους νομούς Μεσσηνίας και Λακωνίας.⁴²⁴ Ένας μεγάλος αριθμός προερχόταν επίσης και από τα νησιά, ενώ αξιοσημείωτος είναι και ο αριθμός των νοσηλευθέντων που προέρχονταν από το εξωτερικό. Από τη στιγμή της σύστασής του μέχρι και το 1905 νοσηλεύτηκαν συνολικά στο ίδρυμα γύρω στα 10.000 άτομα, όπως φιλοξενήθηκαν και εκατοντάδες άποροι στους οποίους προσφερόταν δωρεάν στέγη και διατροφή. Ας αναφερθεί ακόμη ότι η κοινωνική προέλευση των νοσηλευθέντων θα πρέπει να αναζητηθεί κατά κύριο λόγο στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω, το «Αλεξανδράκειον» λειτούργησε αρχικά ως Νοσοκομείο και όχι ως Γηροκομείο-Πτωχοκομείο. Και αυτό γιατί τόσο ο νομός Μεσσηνίας όσο και αυτός της Λακωνίας στερούνταν Νοσοκομείου παρά τις επίμονες και επίπονες προσπάθειες από την πλευρά διαφόρων ιδιωτών αλλά και αυτή των αρχών.⁴²⁵

Στο έργο που προσέφερε το συγκεκριμένο ίδρυμα αλλά και στα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε αναφέρθηκε και η καλαματιανή εφημερίδα *Αριστόδημος*.⁴²⁶

Ας αναφερθεί ακόμη ότι το 1904 ιδρύθηκε στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα το «Παπαδοπούλειο Βρεφοκομείο», έπειτα από δωρεά του Γεωργίου Παπαδόπουλου

⁴²³Στο ίδιο, σ. 170, 171.

⁴²⁴Στο ίδιο, σ. 171.

⁴²⁵Στο ίδιο, σ. 171.

⁴²⁶«Διαπρεπής της ημετέρας πόλεως στολισμός τυγχάνει αναμφηρίστως το Αλεξανδράκειον Νοσοκομείον. Το φιλανθρωπικόν τούτο καθίδρυμα παρέχει πολύτιμον αρωγήν εις τους εν των τόπω ημών πάσχοντας ενδεείς δια την τηρουμένην δ' εν αυτώ τελείαν καθαριότητα, και την περιποίησιν και ακριβή δίαίταν των νοσηλευομένων καθίσταται, το μικρόν τούτο νοσοκομείον, πρότυπον των εν Ελλάδι τοιούτου είδους καθιδρυμάτων. Κατά το έτος 1877 ενοσηλεύθησαν εν αυτώ 83 άποροι ασθενείς. Κατά δε το λήξαν έτος 186. Εν αρχή δέκα μόνον είχε κλίνας. Ήδη έχει 27 εν χρήσει. Ένεκα δε της πληθούς των εισερχομένων και της ελλείψεως περισσοτέρων κλινών, βιάζεται πολλάκις η διεύθυνσις να μη δέχεται, δι' ελλείψιν χώρου, τους κρούοντας την θύραν ασθενείς. Καθήκον λοιπόν έχουσιν οι εύποροι και ελεήμονες εκ των ημετέρων συνδημοτών να συντελέσωσι όλαις δυνάμεσι εις την βελτίωσιν των πόρων του ευεργετικού τούτου ιδρύματος [...]. (Εφ. *Αριστόδημος*, αρ. φ. 7, 18 Ιανουαρίου 1879).

που άφησε μεγάλο κομμάτι της περιουσίας του για την προστασία και την περίθαλψη των ορφανών και απόρων βρεφών. Η φιλανθρωπική αυτή δραστηριότητα αντικατοπτρίζει την ιδιαίτερη ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στον απόκληρο πληθυσμό της πόλης, κυρίως, στα απροστάτευτα και εγκαταλειμμένα παιδιά.

Συμπερασματικά, θα πρέπει να αναφερθεί ότι κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20ού έκαναν την εμφάνισή της στην Καλαμάτα διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Τα ιδρύματα αυτά συστάθηκαν χάρη στις πρωτοβουλίες εκπροσώπων των αστικής τάξης και είχαν ως στόχο την παροχή περίθαλψης, ηθικής διαπαιδαγώγησης και παιδείας τόσο σε άπορα και ορφανά παιδιά όσο και σε εργαζόμενες γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων. Ανέπτυξαν, δηλαδή, μια συλλογική στάση απέναντι στη φτώχεια, προσπαθώντας να επιτηρήσουν και να ελέγξουν τη ζωή των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, προσλαμβάνοντας την αγαθοεργία ως μια ηθική υποχρέωση των υγιών μελών της κοινωνίας.

Κεφάλαιο 5^ο

Πολιτιστική κίνηση στην Καλαμάτα 1860-1910

5.1. Εφημερίδες

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε τις όψεις της πολιτιστικής κίνησης στην Καλαμάτα μεταξύ των ετών 1860 και 1910. Η επιλογή της μελέτης της πολιτιστικής ζωής επεξηγείται από το γεγονός ότι η εκδήλωσή της ακολουθεί τις περιστάσεις και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εκτυλίσσεται. Η σημειούμενη πολιτιστική ανάπτυξη στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} θα πρέπει να συσχετισθεί με την οικονομική άνθηση της επαρχίας Καλαμών, ιδίως της πόλης της Καλαμάτας. Η σχέση, άλλωστε, της πολιτιστικής δραστηριότητας και των κοινωνικοοικονομικών δομών είναι αμφίδρομη. Ειδικότερα, θα αναφερθούμε στην έκδοση των τοπικών εφημερίδων, στις πρακτικές κοινωνικότητας των αστών της πόλης, την ίδρυση, δηλαδή, αθλητικών σωματείων και εκπολιτιστικών λεσχών, το ανέβασμα και την παρακολούθηση θεατρικών και μουσικών παραστάσεων, την εμφάνιση χοροδιδασκαλείων, την ίδρυση Φιλαρμονικής. Εκτός από τις επιλογές των αστικών στρωμάτων της πόλης στη διαχείριση του ελεύθερου τους χρόνου, θα προσπαθήσουμε να παρακολουθήσουμε και τις ενδυματολογικές τους προτιμήσεις. Πολύτιμο εργαλείο στην προσπάθειά μας αυτή θα αποτελέσει ο τοπικός Τύπος της εποχής. Αναντίλεκτα, οι εφημερίδες συνιστούν αψευδείς μάρτυρες για την πολιτιστική και όχι μόνο δραστηριότητα της εκάστοτε εποχής.

Καθρέφτης, λοιπόν, της πνευματικής ακμής της πόλης της Καλαμάτας και της επαρχίας Καλαμών γενικότερα αποτελεί και η έκδοση εντύπων, ιδίως ημερήσιων και άλλων εφημερίδων. Η εφημερίδα *Μεσσηνία* ήταν η πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα το 1856.⁴²⁷ Η *Μεσσηνία* ήταν εβδομαδιαία και τυπωνόταν σε δικό της τυπογραφείο. Είχε ως υπότιτλο «Εφημερίς πολιτική, φιλολογική και των ειδήσεων», ενώ εκδότης ήταν ο Δαμιανός Δημητριάδης.⁴²⁸ Μεταξύ των ετών 1856-1910, χρονικά πλαίσια που ενδιαφέρουν την

⁴²⁷Χρήστος Κ. Ρέππας, «Ο Τύπος της Καλαμάτας», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 27.

⁴²⁸Στο ίδιο, σ. 27. Όπως πληροφορούμαστε από τις διαφημίσεις που εντοπίσαμε στο *Ημερολόγιο Ευνομίας του έτους 1897*, στην πόλη λειτουργούσαν τότε έξι τυπογραφεία: του Μιχ. Πολυμενάκη, του

μελέτη μας, κυκλοφόρησαν στην Καλαμάτα οι ακόλουθες εφημερίδες: *Μεσσηνία* (1856, 1878), *Δίκαιον* (1859), *Πελοπόννησος* (1860-1874), *Μεσσήνη* (1865), *Καθήκον* (1866), *Ιθώμη* ((1868, 1877), *Αύρα* (1869), *Αριστόδημος* (1870-1876, 1878-1879), *Εξέτασις* (1870-1872, 1898), *Φλεσσιάς* (1872), *Το Πλήκτρον* (1872), *Σάλπιγξ* (1875-1876), *Καλάμαι* (1876-1877, 1903), *Τάξις* (1876-1880), *Άμυνα* (1876, 1882, 1904), *Δήμος* (1876), *Νέδων* (1880), *Διαμαρτύρησις* (1881), *Πηγή* (1882), *Ανόρθωσις* (1882), *Μεσσηνιακός Τύπος* (1883-1886), *Αριστομένης* (1884), *Το Ενεστός* (1885), *Φιλόπολις* (1888), *Μεσσηνιακόν Φρόνημα* (1888), *Μεσσηνιακός Λαός* (1889), *Δικαστικός κλητήρ* (1891), *Κοινή Γνώμη* (1891), *Μεσσηνιακή* (1891), *Εφημερίς των Καλαμών* (1892), *Λαϊκή* (1893-1895), *Πρόοδος* (1893), *Ευνομία* (1894-1900), *Επαρχιακή* (1895), *Καλαματιανή* (1895), *Φαραί* (1895-1900), *Πρόνοια* (1896-1899), *Καθημερινή* (1899), *Θάρρος* (1899 έως σήμερα), *Φως* (1900), *Αλήθεια* (1901), *Λαός* (1905), *Σημαία* (1914 έως σήμερα), *Ταχυδρόμος Καλαμών* (1908), *Φρουρός* (1908), *Νέος Ταχυδρόμος* (1910-1913).⁴²⁹ Στη διάρκεια αυτής της περιόδου η κυκλοφορία περιοδικών και Ημερολογίων ήταν σημαντικά μικρότερη. Συγκεκριμένα, κυκλοφόρησαν τα παρακάτω περιοδικά και ημερολόγια: *Πρωτότυπα Δικαστικά* (1869), *Κυψέλη* (1880), *Ηλιος* (1901), *Ωριών* (1901), *Αλεξανδράκειον* (1906), *Μεσσηνιακόν Ημερολόγιον* (1880), *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, *Ημερολόγιον Καλαμών του έτους 1900*.⁴³⁰

Η δημοσιογραφική δραστηριότητα ήταν έντονη στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, κυρίως κατά τη δεκαετία του 1890, στη διάρκεια της οποίας εκδόθηκαν 14 εφημερίδες.⁴³¹ Η εμφάνιση και η διεύρυνση του αριθμού των εφημερίδων προς τα τέλη του αιώνα συνδέεται άρρηκτα αφενός με την οικονομική ευμάρεια της πόλης λόγω της ανάπτυξης της γεωργίας, της άνθησης του εμπορίου, ιδίως της σταφίδας, τη

Ιω. Πολυμενάκη, του Γεωργ. Μιχαλακέα, του Νικ. Πυλιούρα, του Νικ. Κάβουρα και του Γ. Κωνσταντινίδη. *Ημερολόγιο Ευνομίας του έτους 1897*, ό. π., σ. 63, 64, 65.

⁴²⁹Πότης Δ. Οικονομάκης, «Εφημερίδες, περιοδικά κι' ημερολόγια που εξεδόθησαν στην Καλαμάτα (συμβολή)», περ. *Μεσσηνιακόν έτος 1938*, έκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, τομ. Α', Καλαμάτα, σ. 223-237. Βλ. ακόμη Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία...*, ό. π., σ. 98, 99, 100.

⁴³⁰Πότης Δ. Οικονομάκης, ό. π., σ. 226, 228, 232, 234, 235, 237. Βλ. ακόμη Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, ό. π., σ. 101 και Παράρτημα, Πίνακα Β2, σ. 246, 247, 248.

⁴³¹Η δημοσιογραφική δραστηριότητα αναπτύχθηκε με ταχύτατους ρυθμούς στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Ήδη το 1852, λειτουργούσαν στην Αθήνα 19 τυπογραφεία, όπου και τυπώνονταν 15 εφημερίδες. Μετά την έξωση του Όθωνα, κυκλοφορούν 26, στις οποίες θα πρέπει να προστεθεί και ένας σημαντικός αριθμός περιοδικών. Γύρω στα 1890, εκδίδονται 131 εφημερίδες, από τις οποίες 56 στην Ελληνική πρωτεύουσα με συνολική κυκλοφορία πάνω από 110.000 φύλλα. (Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 145, 146).

δημογραφική ακμή της και αφετέρου με τη συνακόλουθη άνοδο των αστικών στρωμάτων. Παράλληλα, οφείλεται και στη συμβολή πολλών επιφανών δικηγόρων, που αναλάμβαναν το ρόλο του διευθυντή ή του συντάκτη. Σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών του πληθυσμού, το 1861 εντοπίστηκαν στην επαρχία Καλαμών μόλις τρεις εφημεριδογράφοι, όλοι στο δήμο Καλαμάτας, ενώ το 1879 δεν καταγράφηκαν καθόλου δημοσιογράφοι στο σύνολο της επαρχίας.⁴³² Επιπλέον, το 1907 δήλωσαν το επάγγελμα του δημοσιογράφου μόνο δυο κάτοικοι της επαρχίας, αριθμός που δεν συνάδει με την έκρηξη της δημοσιογραφικής δραστηριότητας στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, ιδίως από τη δεκαετία του 1890 και έπειτα.⁴³³ Φαίνεται, λοιπόν, πως υπήρξε καθοριστικός ο ρόλος των δικηγόρων της επαρχίας προς αυτή την κατεύθυνση.

Πράγματι, στις περισσότερες εφημερίδες διευθυντές ή συντάκτες ήταν δικηγόροι, που σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα προσπάθησαν να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν διάφορα έντυπα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Ι. Παρασκευόπουλος, που τον συναντάμε Διευθυντή στις εφημερίδες *Σάλπιγξ* (1875), *Φιλόπολις* (1888), *Μεσσηνιακός Λαός* (1889), *Εφημερίδα των Καλαμών* (1892), *Λαϊκή* (1893), *Καλαματιανή* (1895), *Καθημερινή* (1899).⁴³⁴

Ανάλογες προσπάθειες έγιναν και από τους κάτωθι δικηγόρους⁴³⁵: ο Γεώργιος Καραγιάννης υπήρξε διευθυντής και συντάκτης της εφημερίδας *Μεσσηνία* (1857). Ο Παν. Γ. Κατσίρης εξέδωσε το περιοδικό *Δίκαιον*, ενώ εργάστηκε και ως συντάκτης στην εφημερίδα *Μεσσηνία*. Ο Γεώργιος Καφόπουλος εξέδωσε και διηύθυνε τις εφημερίδες *Πελοπόννησο* (1861-1871) και την *Αύρα* (1874). Παράλληλα, συνεργάστηκε και με άλλα έντυπα. Υπήρξε ακόμη δεινός αρθρογράφος. Αξιοσημείωτο είναι ότι πολλά από τα άρθρα του αναδημοσιεύτηκαν στις αθηναϊκές εφημερίδες *Αιών* και *Ελπίς*. Ο Ν. Ι. Καραγιάννης ήταν εκδότης και διευθυντής του *Μεσσηνιακού Τύπου* (1884-1886) και ο Γ. Δαμηλάτης διευθυντής της εφημερίδας *η Εξέτασις*. Ο Αριστ. Σπηλιώτης διηύθυνε τον *Αριστόδημο*, ο Δ. Μπενησαλτής, που άφησε πλούσιο έργο ως Εισαγγελέας, εξέδωσε την *Μεσσηνία* και αργότερα την εφημερίδα *Φαραί*, ενώ εργάστηκε και στη *Λαϊκή*. Ο Κων. Λυκουρέζος, που διετέλεσε

⁴³²Γιάννης Μπαφούνης, *Στατιστική της Ελλάδος ...*, ό. π., σ. 79. Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος ...*, ό. π., σ. 115.

⁴³³Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού..., ό. π., σ. 275.

⁴³⁴Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο...*, ό. π., σ. 131.

⁴³⁵Κωνσταντίνος Αλεξόπουλος, ό. π., σ. 68, 69, 70.

τόσο Εισαγγελέας Εφετών όσο και υπουργός, εξέδωσε και διηύθυνε μαζί με τον Ιω. Δ. Κυριακό *Το Ενεστός*. Ο Παν. Σάλμας, επιφανής νομικός, ποιητής και κατόπιν Δήμαρχος Καλαμάτας, υπήρξε διευθυντής της *Λαϊκή*. Εργάστηκε ακόμη στις εφημερίδες *Σάλπιγξ*, *Φιλόπολις* και *Εφημερίς των Καλαμών*. Ο Γ. Γερασιμόπουλος ήταν συντάκτης της εφημερίδας *Δήμος*, ο Χρυσ. Παγώνης εργάστηκε στο *Φως*, αλλά και σε άλλες τοπικές εφημερίδες. Ο Γεώργ. Καντιάνης, που εξελέγη βουλευτής, υπήρξε διευθυντής και συντάκτης της εφημερίδας *Μεσσηνιακή*. Ο Παν. Λυκουρέζος εργάστηκε στην εφημερίδα *Μεσσηνία* (1857-1859), ενώ ο Γεώργ. Καννάς εργάστηκε ως συντάκτης της εφημερίδας η *Εξέτασις*. Ο Σωτ. Μανωλέας ήταν εκδότης και διευθυντής της εφημερίδας *Μεσσήνη* και ο Δημ. Κ. Λυμπερόπουλος, που εξελέγη πολλές φορές βουλευτής και νομάρχης, της εφημερίδας *Ιθώμη*. Ο Λεων. Δηλιγιάννης ήταν διευθυντής στο *Καθήκον*, ενώ ο Παν. Σπανίδης στην *Επαρχιακή*. Ο Δ. Π. Ζέρβας εξέδωσε και διηύθυνε την εφημερίδα *Ανόρθωσις* και τέλος ο Ιωάν. Μ. Αποστολάκης υπήρξε εκδότης και διευθυντής στις εφημερίδες *Πρόνοια* και *Θάρρος*.

Οι εφημερίδες της Καλαμάτας είχαν συνήθως μικρή διάρκεια ζωής, και σε πολλές περιπτώσεις, λειτουργούσαν ως προσωπικά όργανα των εκδοτών τους, έχοντας η καθεμία το δικό της πολιτικό ή ταξικό αναγνωστικό κοινό.⁴³⁶ Στις περισσότερες περιπτώσεις δηλαδή τα εκδοτικά και δημοσιογραφικά εγχειρήματα αποσκοπούσαν κυρίως στη «διατράνωση μιας προσωπικής πολιτικής παρουσίας» και είχαν «σαν αποτέλεσμα την επαγγελματική “πολιτογράφηση” του εκδότη στον πολιτικό κόσμο».⁴³⁷

Το περιεχόμενο των καλαματιανών εφημερίδων ήταν ποικίλο. Περιελάμβαναν ειδήσεις, εσωτερικές αλλά και εξωτερικές, κρίσεις, παρατηρήσεις, δικαστικές αποφάσεις, πλειστηριασμούς, διαφημίσεις, οικονομικές ανακοινώσεις, κοινωνικά σχόλια, παράπονα, αγγελίες, αρραβώνες, γάμους, διαζύγια. Κατά κύριο λόγο εκδίδονταν μια φορά την εβδομάδα, σπανίως δύο φορές ή κάθε δεκαπέντε μέρες.

Ο τοπικός Τύπος απεικονίζει την καθημερινότητα της καλαματιανής κοινωνίας, καταγράφει τις αλλαγές που συμβαίνουν τόσο σε κοινωνικό και οικονομικό όσο και σε πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο, παρέχοντας παράλληλα πλούσιες πληροφορίες για το εμπόριο, τις γεωργικές καλλιέργειες, την κτηνοτροφία,

⁴³⁶Στο ίδιο, σ. 98.

⁴³⁷Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος...*, ό. π., σ. 151.

τη βιοτεχνία-βιομηχανία, τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά και την καλλιτεχνική ζωή της πόλης. Οι εφημερίδες αντλούν, επίσης, το υλικό τους από όσα διαδραματίζονται στον μικρόκοσμο της Καλαμάτας και των περιχώρων, χωρίς όμως να παραβλέπουν όσα λαμβάνουν χώρα στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις, όπως και σε πόλεις του εξωτερικού.⁴³⁸

Εξέχουσα θέση στην ειδησεογραφία των τοπικών εφημερίδων κατέχουν οι ίδιοι οι κάτοικοι της πόλης, κατά κύριο λόγο οι εκπρόσωποι των αστικών στρωμάτων. Μέσω των εφημερίδων αναδεικνύεται η κοινωνική ζωή της Καλαμάτας. Εκτός των διαφόρων εκδηλώσεων και των γενικότερων δραστηριοτήτων των Καλαματιανών, που αναγράφονται λεπτομερώς στα διάφορα άρθρα, μέσω του τοπικού Τύπου πληροφορούμαστε για τις ιδιαίτερες ευχές που ανταλλάσσουν μεταξύ τους για τις εορτές⁴³⁹, τους αρραβώνες, τους γάμους⁴⁴⁰ γιατρών, φαρμακοποιών, εκπαιδευτικών, νομικών και δικηγόρων, εμπόρων, βιοτεχνών-βιομηχάνων, όπως και για τις βαπτίσεις των απογόνων τους, συλλυπούνται τις οικογένειές τους σε περίπτωση θανάτου, πλέκοντας παράλληλα το εγκώμιο του αποθανόντος, ενώ παρακολουθούν από κοντά

⁴³⁸ «Εις τας εκδιδόμενας εφημερίδας, ως εκ της ελλείψεως άλλων ειδικών δημοσιογραφικών οργάνων, συνεκεντρούτο όλη η πολιτική, τοπική τις και γενικωτέρα εξέτασις, και η καθ' όλου τοιαύτη των εμπορικών και κοινωνικών ζητημάτων, ως και η σύγχρονος τοπική φιλολογική παραγωγή, συσισταμένη εις ποιήματα έμμετρα, ηθογραφίας και ιστορικά σημειώματα, και ιδίως τοπογραφικά τοιαύτα, χωρίς να παραλείπωνται έστιν ότε και νομικά ζητήματα [...]». (Παναγιώτης Σάλμας, «Πνευματική και ψυχαγωγική ζωή της Καλαμάτας (προ σαράντα ετών)», περ. *Μεσσηνιακόν έτος 1938*, έκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, τομ. Α', Καλαμάτα, σ. 100).

⁴³⁹ «Επί τη εορτή του Αγ. Νικολάου εορτάζουσιν οι κ. κ. Ν. Δ. Πυλιούρας, Διευθυντής του Τυπογραφείου ο «Κοραής», Ν. Γ. Καλλικούνης, Ν. Τασώνης και ο μικρός Νίκος του αγαπητού ημών Δ. Δαμηλάτου, Καπνοπώλου. Δεν εορτάζουν οι κ. κ. Ν. Δ. Σαλμάς, Βουλευτής, και Ν. Β. Κορφωτάκης, Δικηγόρος». Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 14, 3 Δεκεμβρίου 1895. «Εορτάζουν σήμερον οι κ. κ. Γ. Φωτόπουλος Ταμίας του ενταύθα υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης, Γ. Αθ. Μιχαλακέας βιβλιοπώλης, Γ. Χ. Μιχαλακέας και Γ. Π. Μιχαλακέας αλευρέμποροι, Γ. Παρασκευάκος πλοίαρχος εν τω πλοίω του δεχόμενος επισκέψεις, Γ. Δαμιανάκος Φανοποιός και Γ. Παυλάτος τυπογράφος ος πέμπομεν θερμότατας εφεορτίους ευχάς». (Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 5, 23 Απριλίου 1899).

⁴⁴⁰ «Εν στενώ οικογενειακώ κύκλω ετελέσθησαν τη πρωία της χθες οι γάμοι της επί κάλλει και μορφώσει νου και καρδίας διαπρεπούσης Δεσποινίδος Ευαγγελίας, θυγατρός του σεβαστού και διαπρεπούς Ιατρού κ. Γ. Χρυσοσπάθη μετά του μεγαλοπλούτου και αγαπητού τη ενταύθα κοινωνία Τραπεζίτου κ. Νικολάου Εφessίου. Οι νεόνυμφοι ανεχώρησαν τη ίδια δι' Ευρώπην». Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. , 25 Ιουλίου 1893. «Τη παρελθούση Κυριακή ετελέσθησαν οι γάμοι της χρηστής δεσποινίδος Ευδοκίας Μπενιάδη μετά του εμπόρου κ. Βασιλείου Μελισσουργού. Παράνυμφοι έστησαν η αξιότιμος κυρία Σπήλιου Αντωνοπούλου και ο δικηγόρος κ. Στέφανος Μελισσουργός αδελφός του νυμφίου. Επίσης τη παρελθούση Κυριακή ετελέσθησαν εν χαρά οι γάμοι της καλλίστης δεσποινίδος Πηνελόπης Π. Σταυροπούλου μετά του εμπόρου κ. Δημ. Κουρκουτά. Επίσης η καλλίστη δεσποινίς Λευκή Ι. Σταθοπούλου εμνηστεύσατο τον ενθάδε έμπορον νεωτερισμών κ. Δημ. Κοκκινόπουλον». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 44, 5 Αυγούστου 1884).

τα ταξίδια τους τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, καλωσορίζοντάς τους στην πόλη κατά την επάνοδό τους.

Σημαντικό χώρο στις στήλες των εφημερίδων καταλαμβάνουν διάφορα θέματα που σχετίζονται με την πόλη, όπως είναι για παράδειγμα η κατάσταση του δήμου της Καλαμάτας. Ας σημειωθεί ότι οι αρθρογράφοι τηρούν επικριτική στάση απέναντι στις πολιτικές των εκάστοτε δημοτικών συμβουλίων, ανεξαρτήτως κομματικών πεποιθήσεων, καθώς, όπως επισημαίνεται, η μεσσηνιακή πρωτεύουσα, ακόμη και κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, εμφάνιζε περισσότερο την εικόνα τουρκόπολης και δεν θύμιζε μια εξευρωπαϊσμένη πόλη, που ήταν και ο επιθυμητός στόχος.⁴⁴¹

Όπως υπογραμμίζεται συχνά, η πόλη έχει ανάγκη από εκσυγχρονιστικά έργα, έτσι ώστε να αλλάξει ριζικά η όψη της και να τεθεί στην ίδια μοίρα με τις πολιτισμένες πόλεις της Ευρώπης. Σύμφωνα με την εικόνα που αποτυπώνεται σε κάποια άρθρα, οι συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων είναι ιδιαίτερα προβληματικές και δε συμβαδίζουν με τις συνθήκες που απαιτούνται όχι μόνο στις ευρωπαϊκές πόλεις αλλά και σε πόλεις του ελληνικού χώρου, με αντιπροσωπευτικά παραδείγματα την Πάτρα και τον Πειραιά. Επίσης, οι εντυπώσεις που αποκομίζουν οι ξένοι επισκέπτες είναι κάποιες φορές δυσάρεστες.⁴⁴² Για το λόγο αυτό, όπως επισημαίνουν οι αρθρογράφοι, η κακοδαιμονία που ταλάνιζε το δήμο της Καλαμάτας έπρεπε να αντιμετωπιστεί άμεσα με την υλοποίηση των απαραίτητων έργων. Ας σημειωθεί ότι στην καμπή του 19^{ου} αιώνα αρχίζουν τα πράγματα να βελτιώνονται. Τότε, λαμβάνονται από την πλευρά των δημοτικών αρχών κάποιες εκσυγχρονιστικές πρωτοβουλίες, όπως είναι ο σχεδιασμός το 1905 του πολεοδομικού σχεδίου της πόλης, που προέβλεπε την ένωση του κέντρου με την παραλία, τα εξωραϊστικά έργα, η κατασκευή δημοτικών οδών, οι διανοίξεις πλατειών, η δενδροφύτευση της παραλίας.⁴⁴³

⁴⁴¹Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 10, 30 Νοεμβρίου 1883, εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 10, 6 Αυγούστου 1895, εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 5, 29 Οκτωβρίου 1895.

⁴⁴²«Ηκούσαμεν πολλάκις ξένους και πολλούς ερωτώντας εν απορία: είναι αυτά αι Καλάμαι, η πρωτεύουσα της ωραίας Μεσσηνίας, η εμπορικωτάτη πόλις, εκ του λιμένος της οποίας εξάγονται διακόσιαι χιλιάδες στατήρες Σύκων, περί τα είκοσι πέντε εκατομμύρια λιτρών ενετικών σταφιδοκάρπου, έλαια, μέταξα, βαλανίδια και τόσα άλλα προϊόντα γης και τέχνης; Είναι αυτά πρωτεύουσα Νομού, έδρα τοσούτων επισήμων αρχών;». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 11, 8 Δεκεμβρίου 1883).

⁴⁴³Δ. Ν. Καρύδης, «Καλαμάτα – διαδικασίες αστικού μετασχηματισμού (1860-1940)», ό. π., σ. 88, 89.

Χαρακτηριστικό είναι ακόμη ότι και οι ίδιοι οι πολίτες αποστέλλουν επιστολές στις εφημερίδες, με σκοπό να εκφράσουν την άποψή τους πάνω σε ζητήματα που απασχολούν την τοπική κοινωνία, όπως είναι η κατάσταση του δήμου, τα παρθεναγωγεία, η καλλιτεχνική πενία, η ανέγερση θεάτρου, η πορεία του εμπορίου, τα αγροτικά προϊόντα.

Όπως γίνεται αντιληπτό από την περιδιάβασή μας στον τοπικό Τύπο, οι εφημερίδες απευθύνονταν κυρίως σε ένα αναγνωστικό κοινό που προερχόταν από το χώρο της ανερχόμενης αστικής τάξης. Τα θέματα, άλλωστε, που προέβαλαν σε μεγαλύτερο βαθμό σχετίζονταν με τις ανησυχίες και τους προβληματισμούς των αστών της τοπικής κοινωνίας.

Συνοψίζοντας, θα πρέπει να τονιστεί ότι στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα, ιδίως όμως στη δεκαετία του 1890, σημειώνεται στην Καλαμάτα αύξηση της έκδοσης εφημερίδων, η οποία συμβαδίζει με την οικονομική ευημερία της πόλης και την άνοδο των αστικών στρωμάτων. Καταλυτικό ρόλο στην εκδοτική αυτή δραστηριότητα διαδραμάτισαν πολλοί δικηγόροι, οι οποίοι παράλληλα με τα δικηγορικά τους καθήκοντα, αναλάμβαναν την έκδοση εφημερίδων, το ρόλο του διευθυντή ή και αυτόν του δημοσιογράφου. Άλλωστε, το επάγγελμα του δημοσιογράφου δηλωνόταν από πολύ λίγους, με βάση πάντα τα απογραφικά στοιχεία των μελετών της εποχής. Η αρθρογραφία και η θεματολογία των εφημερίδων φωτίζει τις πλευρές της επαρχίας Καλαμών σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο, ενώ κύριος αποδέκτης τους ήταν, από ό, τι φαίνεται οι φορείς της αστικής τάξης της εξεταζόμενης επαρχίας.

5.2. Αστική κοινωνικότητα και πρακτικές διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου των αστών

α) Αθλητικά σωματεία

Στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους στον ελληνικό χώρο διάφορες εθελοντικές συσσωματώσεις, η εξάπλωση των οποίων συνδέθηκε άρρηκτα με την ανάπτυξη των πόλεων και την άνοδο του αστικού κόσμου, εκφράζοντας τις

αξίες του και ένα νέο κώδικα συμπεριφοράς.⁴⁴⁴ Η σωματειακή οργάνωση, λοιπόν, είναι μια νέα μορφή κοινωνικότητας, που μπορεί να προσληφθεί ως το αποτέλεσμα συγκεκριμένων κοινωνικών και οικονομικών διεργασιών.⁴⁴⁵

Τα σωματεία αποτέλεσαν έναν από τους χώρους έκφρασης της ανδρικής αστικής κοινωνικότητας, λειτουργώντας, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, παράλληλα συμπληρωματικά προς τις κοσμικές συγκεντρώσεις σε σπίτια, την παρακολούθηση θεατρικών και μουσικών παραστάσεων, όπως και διαλέξεων, που συνιστούσαν, με τη σειρά τους, τμήμα της ζωής των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων. Κατά συνέπεια, παρά το γεγονός ότι τα σωματεία διακήρυσσαν την ιδέα περί ισότητας, στην ουσία συνετέλεσαν στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων και στην ισχυροποίηση της αστικής κυριαρχίας. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η εμφάνιση και η εξάπλωση των αθλητικών σωματείων και του αθλητισμού γενικότερα από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και μετά. Πρόκειται για ένα φαινόμενο νεοτερικό, που έχει άμεση σχέση με την αστικοποίηση και την ανάδυση στην επιφάνεια της αστικής τάξης.⁴⁴⁶

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1880, ιδίως όμως από τις αρχές της επόμενης, η ίδρυση των αθλητικών σωματείων παρουσιάζει αυξητική τάση, με την πλειοψηφία των συλλόγων να ιδρύονται γύρω από την χρονική τομή των Πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων.⁴⁴⁷ Στόχος των αθλητικών συλλόγων ήταν η καλλιέργεια του αθλητικού πνεύματος και η διάπλαση υγείων και εύρωστων σωμάτων. Παράλληλα, στους στόχους των σωματείων είναι διάχυτη η σύνδεση του αθλητισμού με την καλλιέργεια των στρατιωτικών αρετών και του εθνικού φρονήματος. Η σωματική άσκηση θεωρήθηκε ως το κατάλληλο μέσο για τη στρατιωτική προετοιμασία του έθνους, καθώς σύμφωνα με τις επικρατούσες αντιλήψεις της εποχής, η γυμναστική συμβάλλει

⁴⁴⁴Η εξάπλωση της σωματειακής ζωής είναι εμφανής στα μέσα του 19^{ου} αιώνα σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο, από την Αγγλία έως τη Ρωσία, με την Αμερική να μην αποτελεί επίσης εξαίρεση. Βέβαια, είναι, έκδηλες και οι διαφορές στα χαρακτηριστικά των εθελοντικών αυτών συσσωματώσεων μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών, καθώς διαφέρουν επίσης και οι οικονομικές και κοινωνικές τους δομές. (Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1997, σ. 31, 33, 34).

⁴⁴⁵Στο ίδιο, σ. 28, 29. Για την έννοια της κοινωνικότητας βλ. επίσης Maurice Agulhon, *Le Cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848. Étude d'une mutation de sociabilité*, A. Colin, Παρίσι 1977, σ. 8-11. Étienne François, Rolf Reichardt, «Les formes de sociabilité en France du milieu du XVIIIe au milieu du XIXe siècle», *Revue d'histoire moderne et contemporaine* (juillet –sept. 1987), 455. pp. 453-472.

⁴⁴⁶Χριστίνα Κουλούρη, *ό. π.*, σ. 43.

⁴⁴⁷Στο ίδιο, σ. 164.

σημαντικά στον σχηματισμό «αληθινών» πολιτών, έτοιμων να αγωνιστούν και να υπερασπιστούν την ελευθερία της πατρίδας τους.⁴⁴⁸ Η ιδεολογική αυτή λειτουργία της γυμναστικής είναι εναρμονισμένη στα βασικά χαρακτηριστικά της με τις ευρωπαϊκές αντιλήψεις, συμβαδίζοντας, κατά κύριο λόγο, με τη γαλλική και τη γερμανική περίπτωση, που διαπνέονται από την ίδια εθνική σκοπιμότητα της σωματικής άσκησης.⁴⁴⁹

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1890, στο πλαίσιο της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, οι πατριωτικοί στόχοι αρχίζουν να υποχωρούν και τη θέση τους στα καταστατικά των συλλόγων παίρνει η ισόρροπη ανάπτυξη πνεύματος και σώματος, αντίληψη που σχετίζεται με το αρχαιοελληνικό ιδεώδες της «καλοκαγαθίας».⁴⁵⁰

Η εμφάνιση και η εξάπλωση της σωματικής άσκησης θα πρέπει ακόμη να συσχετιστεί και με την έννοια της «σχόλης». Άλλωστε, τόσο για να αθληθεί κάποιος όσο και για να λάβει μέρος στη σωματειακή ζωή έπρεπε να έχει στη διάθεσή του ελεύθερο χρόνο, που πιθανότατα διέθεταν τα ανώτερα και μεσαία αστικά στρώματα και όχι οι λαϊκές τάξεις. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει, συνεπώς, ότι τα σωματεία λειτουργούσαν ως θεσμοί κοινωνικής διάκρισης, μεταφέροντας στο εσωτερικό τους τις διαιρέσεις που ανιχνεύονται στην περιβάλλουσα κοινωνία.⁴⁵¹

Η εισαγωγή, επίσης, του μαθήματος της γυμναστικής στο σχολικό πρόγραμμα συνδέθηκε αφενός με τη στρατιωτική προετοιμασία⁴⁵², εφόσον θα καθιστούσε τους νέους έτοιμους να πειθαρχήσουν και να υποστηρίξουν ανά πάσα στιγμή τα ιδανικά της πατρίδας, και αφετέρου με τη διάπλαση ηθικών χαρακτήρων. Επιπρόσθετα, η

⁴⁴⁸Στο ίδιο, σ. 52.

⁴⁴⁹Στο ίδιο, σ. 183.

⁴⁵⁰Στο ίδιο, σ. 183.

⁴⁵¹Στο ίδιο, σ. 196.

⁴⁵²Το γεγονός αυτό καθρεφτίζεται και στα σχόλια του αρθρογράφου της *Καλαματιανής* που συνόδευαν την αναφορά του για τις εξετάσεις του μαθήματος της γυμναστικής στο Γυμνάσιο της πόλης: «Αι εξετάσεις της γυμναστικής εν τω γυμνασίω. Χθες πριν την 5^{ην} μεταμεσημβρινήν ώραν ήρξαντο αι εξετάσεις της Γυμναστικής των 2 ανωτέρων τάξεων του ενταύθα Γυμνασίου εν τω Γυμναστηρίω τούτου. Παριστάντες κατ' αυτάς ομολογούμεν ότι εξεπλάγημεν προ της προόδου των μαθητών εις το μάθημα τούτο. Οι μαθηταί εξετέλεσαν μετά περισσής ευκαμψίας, και χάριτος διάφορα γυμνάσματα δι' αλτήρων, δια κορίνων, επί μονοζύγον και διζύγον, σφαιροβολία, πήδημα, αναρρίχησιν επί κάλω, διαφόρους ελιγμούς κ.τ.λ. και καθώς εφόρουν όλοι την ομοιόμορφον μαθητικήν στολήν των παρίστων εν μικρογραφία στράτευμα επί του οποίου θα ηδύνατο μίαν ημέραν η πατρίς να στηρίξη τη υπεράσπισιν της χώρας και της υπερηφάνου σημαίας της». (Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 24, 28 Μαΐου 1899).

σωματική άσκηση προβαλλόταν ως ένα μέσο που θα απέτρεπε τους νέους από τις κακές συναναστροφές των καφενείων και γενικότερα τις υλικές απολαύσεις.⁴⁵³

Στην πόλη της Καλαμάτας είχαν ιδρυθεί ο Πεζοπορικός Σύλλογος «Ευκλής» (1894)⁴⁵⁴, που το 1895 μετατράπηκε στον «Μεσσηνιακό Γυμναστικό Σύλλογο»⁴⁵⁵, ο Γυμναστικός Όμιλος Καλαμών (1896) και ο Ποδηλατικός Σύλλογος Καλαμών.⁴⁵⁶ Όπως συνάγεται από δημοσιεύματα που συναντήσαμε στον τοπικό Τύπο, κύριος στόχος των σωματείων ήταν η διάδοση του αθλητισμού που θα είχε ως επακόλουθο τη διαμόρφωση εύρωστων και υγιών σωμάτων, καθώς «[...] σώματα ασθενικά, νεύρα εκλελυμένα και ευερέθιστα δεν δύνανται να ποτέ να υποκρύπτωσι ψυχήν υγιά ούτε διάνοιαν διαυγή και μεγάλην» (Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 14, 3 Σεπτεμβρίου 1895).⁴⁵⁷ Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η ευεξία του σώματος είναι συνυφασμένη με την καλλιέργεια και τη διαύγεια του πνεύματος, γεγονός που παραπέμπει στο κλασικό ιδεώδες «νους ιγής εν σώματι υγεί».

Επιπλέον, πρωτεύοντα ρόλο στον ιδεολογικό πυρήνα των συλλόγων αυτών φαίνεται να διαδραματίζει και η στρατιωτική προετοιμασία του έθνους. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να συσχετισθεί με το εθνικό όραμα της «Μεγάλης Ιδέας», την απελευθέρωση δηλαδή του αλύτρωτου ελληνισμού και την ένωσή του με το ελληνικό βασίλειο, όραμα που είχε κάνει την εμφάνισή του αμέσως μετά την ίδρυση του

⁴⁵³Χριστίνα Κουλούρη, *ό. π.*, σ. 67. Για περισσότερες πληροφορίες για την εισαγωγή της γυμναστικής στο σχολείο βλ. σ. 48-59, 62-76, 78-82.

⁴⁵⁴«Την παρελθούσαν Δευτέραν περί την 11 ½ Μ. Μ. ο υπό την προεδρείαν του κ. Π. Μπενάκη Πεζοπορικός Σύλλογος “Ευκλής” εποίησατο την δευτέραν αυτού εκδρομήν μεταβάς εις Ιθώμην, όθεν τα μέλη αυτού επισκεφθέντα τα αρχαία και διάφορα χωρία επανήλθον την εσπέραν της Τετάρτης, και κατόπιν υποδοχής εκ μέρους πολλών άλλων μελών του Συλλόγου εν Φωταψία, διελύθησαν ησύχως». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 62, 4 Σεπτεμβρίου 1894).

⁴⁵⁵Σκοπός του Μεσσηνιακού Γυμναστικού Συλλόγου, όπως επισημαίνεται στο Καταστατικό του, ήταν «η σωματική ανάπτυξις των μελών αυτού δια της παροχής των μέσων της εκγυμνάσεως και της ασκήσεως». Η πραγματοποίηση των στόχων αυτών θα γινόταν δυνατή «δια της ιδρύσεως και γυμναστηρίων και δια παντός άλλου μέσου, όπερ ήθελε κριθή πρόσφορον». «Καλαμάτας Αθλητικά Σωματεία», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

⁴⁵⁶Όπως πληροφορούμαστε από τη συλλογή του Μίμη Φερέτου, στα 1895 ο Ποδηλατικός Σύλλογος Καλαμών, εκτός από τη σχολή ποδηλασίας που είχε ιδρύσει, διοργάνωνε και εκδρομές με ποδήλατα. Τα μέλη του συλλόγου κατά το ίδιο έτος ανέρχονταν σε 50. Τόσοι ήταν και αυτοί που είχαν ποδήλατα, ο αριθμός των οποίων άρχισε να αυξάνεται σιγά σιγά. Σημαντική συμβολή στην ευρύτερη διάδοση του ποδηλάτου στην Καλαμάτα είχε, όπως ήταν φυσικό, η σχολή ποδηλασίας. Στα 1900 μάλιστα λειτουργούσε στην πόλη και ειδικό ποδηλατάδικο. Χαρακτηριστική είναι και η αγγελία που δημοσιεύει η καλαματιανή εφημερίδα *Φως* (αρ. φ. 7, 13 Αυγούστου 1900): «Ωραία, ταχυκίνητα, ιδιότροπα και των τελευταίων εφευρέσεων ποδήλατα άρτι κομισθέντα εξ Ευρώπης, ευρίσκει ο θέλων να εκγυμνασθή την ποδηλασίαν εν τω Γυμναστηρίω του Γυμναστικού Συλλόγου. Άριστος δε διδάσκαλος της ποδηλασίας, ο συμπολίτης μας κ. Κων. Μποζός. Δι’ ολίγας ημέρας και με ασήμαντας δαπάνας γίνεται τις κάλλιστος ποδηλάτης». (Στο ίδιο).

⁴⁵⁷Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 14, 3 Σεπτεμβρίου 1895.

ελληνικού κράτους. Η εθνική αυτή ιδεολογία είχε έντονη παρουσία καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τη μικρασιατική καταστροφή το 1922, η οποία αποτέλεσε και την τελευταία πράξη της. Όπως, λοιπόν, αναφέρεται χαρακτηριστικά σε συνέλευση του Μεσσηνιακού Γυμναστικού Συλλόγου, « [...] η ισχύς των κρατών και η υγεία της ψυχής έγκειται εν τη ισχύι και τη υγεία του σώματος» (Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 14, 3 Σεπτεμβρίου 1895)⁴⁵⁸, η υγεία δηλαδή του σώματος κρίνεται ως απαραίτητη για το γενικότερο όφελος της πολιτείας. Άλλωστε, στους κόλπους της εθνικής ιδεολογίας το ανδρικό σώμα συνδέεται με το εθνικό σώμα και αντίστοιχα η σωματική ρώμη με την εθνική υπεροχή.⁴⁵⁹ Στόχος, τέλος, των αθλητικών σωματείων της μεσσηνιακής πρωτεύουσας ήταν και η επάξια συμμετοχή των μελών τους στους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας του 1896.⁴⁶⁰

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι οι αθλητικοί σύλλογοι της Καλαμάτας χαρακτηρίζονται από την συσπείρωση της τοπικής ελίτ, έχουν δηλαδή μια «ολιγαρχική» δομή, γεγονός το οποίο είναι εμφανές από τη στιγμή που θα αναζητήσουμε τα μέλη τους και τα πρόσωπα, τα οποία στελέχωναν τα διοικητικά συμβούλιά τους.⁴⁶¹ Πράγματι, τα μέλη τους προέρχονται, κατά κύριο λόγο, από το χώρο της μεσαίας και της ανώτερης κοινωνικοοικονομικής τάξης της πόλης. Η παρουσία, τέλος, ατόμων με υψηλή κοινωνική θέση και οικονομική δύναμη στα διοικητικά συμβούλια των αθλητικών συλλόγων της μεσσηνιακής πρωτεύουσας δείχνει και την εξασφάλιση πρόσθετου κοινωνικού κύρους στους κατόχους των θέσεων αυτών.

⁴⁵⁸Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 14, 3 Σεπτεμβρίου 1895.

⁴⁵⁹Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*..., ό. π., σ. 379.

⁴⁶⁰«Ευχαρίστως μανθάνομεν ότι ο ενταύθα Πεζοπορικός Σύλλογος “Ευκλής” λίαν προσεχώς καταρτίζει τμήμα Γυμναστικής, εν ω επί ελαχίστη αμοιβή θα δύνανται να γυμνάζωνται αι πολίται, το δε υπουργείον υποβληθείσης αυτώ προτάσεως εκ μέρους του Γραμματέως του Πανελληνίου Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου κ. Τσιώρη περί δωρεάν παροχής των γυμναστικών οργάνων, πιστεύομεν ότι θέλει φανή πρόθυμον. Ούτω και αι Καλάμαι θα δυνηθώσι κατά τους περί τα τέλη του 1896 τελεσθησομένους εν Αθήναις ολυμπιακούς αγώνας να παρουσιάσωσι προς πάλην σώματα ευσταλή, θαλερά και αθλητικά». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 72, 13 Νοεμβρίου 1894).

⁴⁶¹«Πρόεδρος του -Γυμναστικού- Συλλόγου εξελέγη ο νεαρός πολιτευτής κ. Παναγ. Μπενάκης, αντιπρόεδρος ο ρέκτης σιδηρέμπορος κ. Ιω. Ρεμπουτσάκος, ταμίας ο δραστήριος και φιλοπρόοδος έμπορος κ. Γεώργιος Α. Σταμπολτζής, γραμματεὺς ο διδάκτωρ της νομικής και συμπαθής της πόλεως μας ποιητής και δημοσιογράφος κ. Παναγ. Σαλμάς, διευθυντής του Γυμναστηρίου ο πτυχιούχος της γυμναστικής δημοδιδάσκαλος κ. Κ. Κάτσαρης», εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 14, 3 Σεπτεμβρίου 1895. Όπως σημειώνει και ο Μίμης Φερέτος με αφορμή τα πρόσωπα που συνέθεταν το διοικητικό συμβούλιο του Ποδηλατικού Συλλόγου Καλαμών, «η διοίκησή του αποτελείτο όχι μόνο από νέους επιστήμονες, φοιτητές, αλλά και από γνωστούς εμπόρους, υπαλλήλους, καθηγητές και δικηγόρους». «Καλαμάτας Αθλητικά Σωματεία», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Συμπερασματικά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι Καλαματιανοί αστοί υιοθέτησαν τη σωματική άσκηση μέσω της σωματειακής συσπείρωσης υπό το πρίσμα της γενικότερης διαμόρφωσης του συστήματος αξιών και συμπεριφοράς της ανερχόμενης αστικής τάξης, προσπαθώντας να συμπορευτούν με τα δεδομένα τόσο των ελληνικών όσο και των ευρωπαϊκών πόλεων.

β) Εκπολιτιστικές λέσχες

Μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, και κυρίως προς τα τέλη του, ιδρύθηκαν στην Καλαμάτα, αλλά και σε άλλες πόλεις του νομού Μεσσηνίας (Φιλιατρά, Κυπαρισσία, Μεσσήνη, Πύλος), έπειτα από την πρωτοβουλία ατόμων αστικής προέλευσης, λέσχες και σύλλογοι που αποσκοπούσαν στην άνοδο της πολιτιστικής στάθμης των κατώτερων στρωμάτων. Φαίνεται ότι οι εκπρόσωποι της αστικής τάξης της Καλαμάτας συμβάδισαν με τη γενική τάση που κυριάρχησε σε όλο το ελληνικό κράτος κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Τύπος της εποχής εξαιτίας της ποικιλίας και της πυκνότητας των συλλόγων κάνει λόγο για «συλλογομανία».⁴⁶²

Συγκεκριμένα, συστάθηκαν εκπολιτιστικές λέσχες, όπως ο «Δημακόπουλος»⁴⁶³ το 1867, η «Φιλαδέλφεια» το 1869, ο «Δαφνών» το 1880 και η «Επιστημονική Λέσχη»⁴⁶⁴ στη διάρκεια της δεκαετίας του 1890.

Για τη δράση των λέσχης ο «Δημακόπουλος» παίρνουμε πολλές πληροφορίες από την εφημερίδα *Μεσσηνιακός Τύπος*. Σκοπός της λέσχης «Δημακόπουλος» υπήρξε η ψυχαγωγία των Καλαματιανών, πρωταρχική της όμως μέριμνα ήταν η ανύψωση του πνευματικού, καλλιτεχνικού και μορφωτικού επιπέδου τους. Γι' αυτό το λόγο στις αίθουσές της δίνονταν διαλέξεις, συναυλίες, χοροεσπερίδες, θεατρικές

⁴⁶² Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία...*, ό. π., σ. 95.

⁴⁶³ Η επωνυμία «Δημακόπουλος» δόθηκε προς τιμήν και εις μνήμην του Καλαματιανού ήρωα Γιάννη Κ. Δημακόπουλου, ο οποίος ως φρούραρχος στο Αρκάδι το 1866, ανατινάχθηκε για να μην παραδοθεί με τη φρουρά του στους Τούρκους. Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση τις πολιτιστικής ανάπτυξης...*, ό. π., σ. 182.

⁴⁶⁴ Στις αρχές Μαρτίου του 1895 ο γιατρός Δημοσθένης Δέδες έδωσε διάλεξη στην «Επιστημονική Λέσχη» Καλαμάτας, με θέμα «Σύλληψις, δίκη και καταδίκη του Ιησού». «Καλαμάτας Λέσχες», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ, Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

παραστάσεις από ερασιτέχνες νέους της πόλης.⁴⁶⁵ Αξιοσημείωτο είναι ακόμη το γεγονός ότι στη λειτουργία της λέσχης αναφέρθηκε και η εφημερίδα *Ακρόπολις* των Αθηνών, αποτυπώνοντας το σημαντικό της έργο.⁴⁶⁶

Στη λέσχη «Δημακόπουλος» πραγματοποιήθηκαν οι εξής ομιλίες: «Περί θεάτρου» (Εισηγητής ήταν ο Γυμνασιάρχης Π. Παπαναστασίου)⁴⁶⁷, «Περί γυναικός» (Καθηγητής Γυμνασίου Ε. Παπαχατζής)⁴⁶⁸, «Περί ύδατος» (Ιατρός Π. Λογοθέτης), «Περί της εξόδου του Μεσολογγίου» (δημοσιογράφος Νικ. Κορφιοτάκης), «Περί Κωμωδίας» (Καθηγητής Γυμνασίου Κ. Ζησίου), «Περί Πολιτισμού» (δικηγόρος Κωνσταντίνος Σαράβας). Το 1875 ακόμη ο τότε σχολάρχης στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα Αθαν. Πετρίδης εκφώνησε «ενώπιον εκλεκτού ακροατηρίου» διάλεξη με θέμα «Αρχαιολογική και Ιστορική έρευνα περί Φαρών και Καλαμάτας», ομιλία η οποία και δημοσιεύτηκε αργότερα με δαπάνη του Δήμου Καλαμάτας.⁴⁶⁹

Η λέσχη «Φιλαδέλφεια», επίσης, δραστηριοποιήθηκε για την κοινωνική, πνευματική και καλλιτεχνική καλλιέργεια και πρόοδο της πόλης μέσα από την οργάνωση διαλέξεων, συγκεντρώσεων, θεατρικών ερασιτεχνικών παραστάσεων⁴⁷⁰ Εκτός από τις συνδρομές των μελών της, στην οικονομική ενίσχυσή της συνέβαλαν και τα κέρδη από το κυλικείο που διατηρούσε.

⁴⁶⁵ Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης...*, ό. π., σ. 135.

⁴⁶⁶ «Καλαμάτας Λέσχες», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

⁴⁶⁷ «Τη Κυριακή το εσπέρας είχομεν την πρώτην ομιλίαν εν τη Λέσχη ο “Δημακόπουλος” σχόντος τον λόγον του αξιοτίμου και ευπαιδευτού Γυμνασιάρχου κ. Π. Παπαναστασίου. Ο λόγιος ανήρ ωμίλησεν εν ευρυτήτι λόγου και ευγλωττία περί Θεάτρου εν γένει και περί του σκοπού αυτού. Διδακτική άμα και τερπνή η ομιλία αυτή ηυχαρίστησε το ποικίλον και εκλεκτόν ακροατήριον, όπερ εν τέλει δια παταγωδών χειροκροτημάτων επευφήμησε τον λαλήσαντα». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 10, 30 Νοεμβρίου 1883).

⁴⁶⁸ «[...] εν τη Λέσχη “Δημακόπουλος” – έστω και το όνομα (της Λέσχης) ένδειξις των γενναίων φρονημάτων της πόλεως – ωμίλησεν ο κ. Παπαχατζής “περί γυναικός”. Επί μίαν και ημίσειαν ώραν – γράφει ο “Μεσσηνιακός Τύπος” – εν αργυροήχω φωνή, λαμπραίς είκοσι (εικόνες) και καλλιλογία, εν ποιητικοίς επιχειρήμασι και ευρύτητι, λόγου και επαγωγή εκφράσει, έτερψεν άμα και εδίδαξεν ημάς περί γυναικός – της δημιουργού ταύτης κατά πολύ των κοινωνιών – ο νεαρός καθηγητής του ενταύθα Γυμνασίου κ. Ευάγγ. Παπαχατζής». («Καλαμάτας Λέσχες», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)).

«Το προχθές Σαββάτω εν μέσω πυκνού και εκλεκτού ακροατηρίου εν τη ενταύθα Λέσχη “ο Δημακόπουλος” έσχομεν αύθις λαμπράν πνευματικήν εσπερίδα. Επί μίαν και ημισείαν ώραν εν αργυροήχω φωνή, λαμπραίς είκοσι και καλλολογία, εν πειστικοίς επιχειρήμασι και εν ευρυτήτι λόγου και επαγωγή εκφράσει, έτερψεν άμα και εδίδαξεν ημάς πολλάς περί γυναικός –της δημιουργού ταύτης κατά πολύ των κοινωνιών- ο νεαρός καθηγητής του ενταύθα Γυμνασίου κ. Ευαγγ. Παπαχατζής. Το περί γυναικός ζήτημα από των αρχαίων χρόνων επησχόλησε τους φιλόσοφους και τους σοφούς και η απόδειξις ότι η γυνή τυγχάνει ίση τω ανδρί εν ταις ευφραδώς υπό του κ. Παπαχατζή αναπτυχθείσαις διαφοραίς, τυγχάνει πλέον αναμφισβήτητον». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 11, 8 Δεκεμβρίου 1883).

⁴⁶⁹ «Καλαμάτας Λέσχες», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

⁴⁷⁰ Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης...*, ό. π., σ. 183.

Στους χώρους της επιστημονικής, φιλολογικής και εμπορικής λέσχης «Δαφνών» δίνονταν συναυλίες⁴⁷¹, διαλέξεις⁴⁷², χοροί και γενικά οργανώνονταν συγκεντρώσεις τόσο εκπολιτιστικού χαρακτήρα όσο και κοινωνικοκοσμικές εκδηλώσεις, κατά κύριο λόγο σε κάθε επέτειο εθνικής και θρησκευτικής εορτής.⁴⁷³ Για τη διατήρηση της λέσχης τα πιο εύπορα μέλη της πλήρωναν μηνιαία συνδρομή. Στη λέσχη «Δαφνών» λειτουργούσε ακόμη αναγνωστήριο για το κοινό, ενώ «δια τας οικογενείας είχε παρασκευασθή ιδία αίθουσα, καθ' όσον αναγιγνωσκομένων διαφόρων κοινωνικών και παιδαγωγικών μελετών, εκρίθη ότι πολλή η εντεύθεν εκεί ωφέλεια...».⁴⁷⁴

Η φήμη των επαγγελματικών συλλόγων και των εκπολιτιστικών λεσχών λόγω της έντονης δράσης τους ξεπέρασε τα μεσσηνιακά σύνορα. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, το 1883:

εν Καλάμαις ήρξατο ζωηρά πνευματική κίνησις, δι' ην οφείλομεν να συγχαρώμεν την μέχρι τούδε μόνον ως αρειμάνιον πεφημισμένην πόλιν. Και Σύλλογοι δικηγορικοί και παραστάσεις θεατρικάι και Λέσχαι (όχι φυσικά χαρτοπαικτικάι) και μέριμνα περί ανίδρυσεως θεάτρου και δημοσιογραφία αξιοπρεπής και φιλολογικάι εσπερίδες εν μέσω κόσμου αισθανομένου και παθαινομένου [...] (Συλλογή Μίμη Φερέτου).⁴⁷⁵

Θα μπορούσαμε ακόμη να υποθέσουμε ότι τα ακροατήρια των διαλέξεων αποτελούνταν στην πλειοψηφία τους από Καλαματιανούς κάποιου μορφωτικού επιπέδου που προέρχονταν από τα αστικά στρώματα της πόλης, ενώ πιθανότατα ταυτίζονταν και με το αναγνωστικό κοινό των εφημερίδων. Άλλωστε, η θεματολογία των ομιλιών έχει άμεση σχέση με μέρος της αρθρογραφίας που συναντήσαμε στον τοπικό Τύπο. Το γεγονός αυτό βέβαια έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις διακηρύξεις των εκπολιτιστικών λεσχών για την άνοδο της πνευματικής στάθμης των κατώτερων κοινωνικών τάξεων.

⁴⁷¹Όπως αναφέρεται στη συλλογή του Μίμη Φερέτου, κυρίως κατά τους χειμερινούς μήνες, «[...] καθ' εκάστην εσπέραν εδίδοντο συναυλίας με ξένα και ελληνικά μουσικά έργα υπό εντοπίων εκτελεστών ερασιτεχνών υπό του διευθυντού της Λέσχης Ιωάν. Κατσαΐτη [...]». («Καλαμάτας Λέσχες», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

⁴⁷² Τον Ιανουάριο του 1895 ο δικηγόρος, βουλευτής και γνωστός λόγιος Δημ. Παν. Τζάννης απήγγειλε στη λέσχη «Δαφνών» ποίημα που είχε ως θέμα την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ενώ στις 25 Μαρτίου του ίδιου έτους έδωσε διάλεξη ο δικηγόρος και λόγιος Γ. Γερασιμόπουλος με τίτλο «Τις η σχέσις της αρχαίας Ελλάδος προς την σημερινήν». («Καλαμάτας Λέσχες», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

⁴⁷³Στο ίδιο.

⁴⁷⁴Στο ίδιο.

⁴⁷⁵Στο ίδιο.

⁴⁷⁵Την πληροφορία δανειζόμαστε από τη Συλλογή του Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Ο ανοιχτός χαρακτήρας, επίσης, των εκδηλώσεων των τοπικών εκπολιτιστικών λεσχών δεν απέκλειε τη συμμετοχή του γυναικείου φύλου, δίνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στις γυναίκες, ιδίως στις εκπροσώπους των μεσαίων και των ανώτερων τάξεων, τη δυνατότητα να μετάσχουν στη δημόσια σφαίρα και να ξεφύγουν από τα στενά όρια του ιδιωτικού πεδίου.

Θα πρέπει παρενθετικά να αναφερθεί ότι στους κόλπους της αστικής ιδεολογίας, οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από το δημόσιο χώρο και ο ρόλος τους, που περιοριζόταν στην ανατροφή των παιδιών και τη διαχείριση του οίκου, ήταν αυστηρά περιχαρακωμένος στην ιδιωτική σφαίρα. Η παρέμβασή τους στο δημόσιο βίο ταυτιζόταν με την παρουσία τους σε κοινωνικές εκδηλώσεις, όπου συνοδεύονταν σχεδόν πάντα από τους συζύγους τους. Πρόκειται για ένα λόγο που διαχωρίζει το δημόσιο και το ιδιωτικό πεδίο και έχει ως βάση του την έμφυλη ανισότητα, καθώς το δημόσιο συνδέεται με την ανδρική παρουσία και το ιδιωτικό με τη γυναικεία.⁴⁷⁶

Η έξοδος των γυναικών των αστικών στρωμάτων από το ιδιωτικό περιβάλλον ήταν συνυφασμένη με την παρακολούθηση θεατρικών και μουσικών παραστάσεων και τη συμμετοχή σε εκδηλώσεις των τοπικών λεσχών και συλλόγων, επισκέψεις σε οικίες φιλικών και οικογενειακών προσώπων, αλλά και με τη δραστηριοποίησή τους, όπως είδαμε και παραπάνω, σε φιλανθρωπικά ιδρύματα. Επιπρόσθετα, η έκθεσή τους στο πλευρό των συζύγων τους συνέβαλε στην ενίσχυση της δημόσιας εικόνας των τελευταίων και συνιστούσε ταυτόχρονα ένα μέσο επιβεβαίωσης της οικογενειακής ευμάρειας. Όπως άλλωστε συνάγεται και από τις αναγγελίες γάμων και αρραβώνων που συναντήσαμε στον τοπικό Τύπο της εξεταζόμενης περιόδου, οι γάμοι μεταξύ οικογενειών με οικονομική επιφάνεια ήταν συνήθης πρακτική των εύπορων στρωμάτων της πόλης της Καλαμάτας. Και αυτό γιατί συνέτειναν στη διατήρηση και στην αναπαραγωγή της κοινωνικής τους θέσης αλλά και του κοινωνικού τους κύρους.

Όπως ήταν επόμενο, και ο τομέας της εργασίας οργανωνόταν με βάση την έμφυλη διαφορά, καθώς η γυναικεία εργασία ήταν απαξιωμένη κοινωνικά στους κόλπους των αστικών στρωμάτων. Η ανάγνωση των εμπορικών οδηγιών των πόλεων της εποχής συγκλίνει προς αυτή την κατεύθυνση, διότι οι εγγραφές γυναικών που δραστηριοποιούνται σε κάποιο επαγγελματικό χώρο και προέρχονται από την αστική

⁴⁷⁶Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά...*, ό. π., σ. 41. Βλ. επίσης Χρήστος Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000, σ. 107.

τάξη είναι ελάχιστες.⁴⁷⁷ Μόνο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα αρχίζει να αλλάζει, σε κάποιο βαθμό, το σκηνικό, με το επάγγελμα της δασκάλας να αποτελεί τη μοναδική επαγγελματική διέξοδο για τις γυναίκες των εύπορων στρωμάτων. Το γεγονός αυτό σχετίζεται άμεσα με την ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης στη διάρκεια αυτής της περιόδου.⁴⁷⁸ Η γυναικεία εργασία ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα και απεικονίζεται ανάγλυφα στους απογραφικούς καταλόγους του πληθυσμού, που μελετήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Συγκεφαλαιώνοντας, οι εκπολιτιστικές λέσχες υπήρξαν μια μορφή κοινωνικότητας των αστικών στρωμάτων της μεσσηνιακής πρωτεύουσας, που συνέβαλαν, κατ' ουσίαν, στη διαχείριση του ελεύθερου τους χρόνου, παρά το ότι είχαν ως διακηρυγμένο σκοπό και την άνοδο της πνευματικής στάθμης των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Πρόκειται, δηλαδή, για μια μορφή αστικής κοινωνικότητας μέσω της οποίας επιβεβαιώνεται η κυριαρχία της αστικής τάξης.

⁴⁷⁷Χαράλαμπος Μακρίδης, *Οδηγός του εμπορίου και της βιομηχανίας της Ελλάδος 1891*, Αθήναι 1891. Για την πόλη της Καλαμάτας βλ. σ. 270-275.

⁴⁷⁸Χαρακτηριστικά είναι τα θερμά λόγια με τα οποία αναφέρεται η καλαματιανή εφημερίδα *Λαϊκή* στο ιδιωτικό Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη (έτος ίδρυσης 1893): «Παρευρέθημεν και μετ' ενδελεχούς παρακολουθήσαμεν επιστάσις τας εξετάσεις του υπό της Δεσποινίδος Καλλιόπης Καρώνη διευθυνομένου ιδιωτικού Παρθεναγωγείου και όμως δεν δυνάμεθα επακριβώς τας επί του αντικειμένου τούτου κρίσεις μας να εκθέσωμεν, φονούμενοι μήπως δεν εξάρωμεν επαξίως τας γιγαντιαίας του εκπαιδευτηρίου τούτου προόδους υπό την άοκνον φροντίδαν και τον ενδελεχήν ζήλον και επιμέλειαν της ακαμάτου Διευθυντριάς [...]». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 53, 3 Ιουλίου 1894).

Σταθμός για την εκπαίδευση στην πόλη της Καλαμάτας υπήρξε η ίδρυση του Γαλλοελληνικού παρθεναγωγείου της Ευσταθίας Μιχαλακέα το 1894: «ΓΑΛΛΟΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΝ. Βήμα προόδου μέγα πρόκειται να συντελεσθή, ως πληροφορούμεθα, όσον ούπω εν Καλάμαις- η σύστασις και ετέρου Παρθεναγωγείου ενταύθα σκοπούντος κυρίως την τελείαν εκμάθησιν της Γαλλικής γλώσσης, χωρίς, εννοείται, να υστερή η εν αυτώ διδασκαλία της Ελληνικής. Την σύστασιν αυτού απεφάσισεν η άρτι εκ του εν Πειραιεί Γαλλικού Παρθεναγωγείου μετά πολυετή φοίτησιν αποφοιτήσασα αριστούχος Διδασκάλισσα Δεσποινίς Ευσταθία Χ. Μιχαλακέα. Πληροφορούμεθα και μεταδίδομεν την είδησιν ταύτην μεθ' όσον δέδοται μεγάλης χαράς αναλογιζόμενοι ότι η πάγκοινος της Γαλλικής γλώσσης χρήσις καθιστά απαραίτητον και πολλαχώς δυναμένην ν' αποβή επωφελή την εκμάθησιν ταύτης και διαβλέποντες ότι και εν τη πόλει μας κατενοήθη αρκούντως η ανάγκη της εκπαιδεύσεως της γυναικός και τα εκ ταύτης δυνάμενα ν' απορρεύσωσιν ευεργετήματα ωφελή υπέρ της κοινωνίας, εν η γυνή εφοδιασμένη δια των της όσον ένεστι τελείας μορφώσεως εφοδίων ευεργετήματα υπ' αμφοτέρας τας ιδιότητας της ταύτας δύναται να δράση, εξ ου απεκδεχόμεθα και συνιστώμεν έκθυμον την παρά της κοινωνίας μας υποστήριξιν της αποπείρας της φιλοπροόδου Δεσποινίδος». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 56, 24 Ιουλίου 1894).

Στο Παρθεναγωγείο της Ευσταθίας Μιχαλακέα αναφέρεται και η εφημερίδα *Φαραί*, σημειώνοντας τα ακόλουθα: «Συνιστώμεν ενθέρμως το παρθεναγωγείον το οποίον δια της συντόνου και αθωρύβως χωρούσης ενεργείας του, περιτράνωσ απέδειξεν ήδη το προϊόν των ηθικών και πνευματικών αυτού μόχθων». (Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 11, 13 Αυγούστου 1895).

Για την εκπαιδευτική πραγματικότητα της Καλαμάτας βλ. επίσης Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, «Ο εκπαιδευτικός "χάρτης" τον 19^ο αιώνα», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 25-26.

γ) Θέατρο

Η άνοδος του αστικού κόσμου μετέβαλε τις κοινωνικές συμπεριφορές και συνέβαλε καταλυτικά στην πολιτιστική ανάπτυξη της Καλαμάτας. Παράλληλα, συνέτεινε στην υιοθέτηση δυτικότροπων συνηθειών τόσο στη ψυχαγωγία όσο και στην ενδυμασία. Καλλιτεχνικοί και αθλητικοί σύλλογοι, διαλέξεις, θεατρικές και μουσικές παραστάσεις, γιορτές στις οικίες και χοροεσπερίδες⁴⁷⁹ συνέθεταν το προφίλ της αστικής κοινωνικότητας. Περιζήτητη διασκέδαση ήταν το θέατρο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπήρχε η απαραίτητη θεατρική υποδομή. Επρόκειτο, ιδίως, για ερασιτεχνικές παραστάσεις ή ιταλοελληνικούς θιάσους που έκαναν περιοδείες στις επαρχιακές πόλεις.

Τη θεατρική κίνηση στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα μας περιγράφει σε άρθρο του ο δικηγόρος και ποιητής Παναγιώτης Σάλμας:

Κατά την από του 1885-1893 περίοδον, μεγάλη παρετηρήθη εν Καλάμαις επίδοσις εις την διδασκαλίαν και παράστασιν θεατρικών έργων, και αποκλειστικώς πατριωτικών τοιούτων, μεταξύ των οποίων το κυριώτερον και πολλάκις παρασταθέν ήτο η “Παραμονή της Ελληνικής Επανάστασεως” του σοφού καθηγητού και διπλωμάτου Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή [...], η “Μαρία Δοξαπατρή” του Βερναρδάκη, η “Άλωση του Αρκαδίου”, ο “Αθανάσιος Διάκος” και τελευταίον εκ των ερασιτεχνών παιχθέντων δραμάτων, ενθυμούμαι τον “Μέγαν Γαλεότον” του Ισπανού συγγραφέως Ιωσήφ Ετσεγκράη [...] (Σάλμας, 1938, σ. 98).⁴⁸⁰

⁴⁷⁹ «Η ΕΣΠΕΡΙΣ ΤΟΥ Κ. ΜΠΕΝΗ. Φαιδρότατα διήλθον την εσπέραν της παρελθούσης Κυριακής οι παρά τη κυρία και τω κυρίω Μπενή Ψάλτη κεκλημένοι. Εν τω ευρεί οίκω του κ. Μπενή τα πάντα είχαν προπαρασκευασθή μετ’ απερίττου χάριτος και φιλοκαλίας. Η εσπερίς ήρξατο δια της παραστάσεως του κωμικού παιγνίου «Η λύσις του προβλήματος» τα πρόσωπα του οποίου υπεδύθησαν ο κ. Μπενής, ο νέος κ. Πουλάκος και ο κ. Σ. Δουκάκης ευστόχως διεξάγοντες, υπό τα χειροκροτήματα και τους ηχηρούς γέλωτας των προσκεκλημένων, το ίδιον έκαστο μέρος. Μετά τούτο επηκολούθησε χορός, και περί την πρώτην μετά το μεσονύκτιον πλούσιο δείπνον, και κατόπιν πάλιν χορός μέχρι του λυκαυγούς. Οι κεκλημένοι απήλθον κατά την πρωίαν με τας αρίστας των εντυπώσεων εκ της απώτου φαιδρότητος και της τάξεως εν παντί ήτις επεκράτησε καθ’ όλην την νύκτα, ως και των υποχρεωτικωτάτων περιποιήσεων της κυρίας και του κ. Μπενή και του νεωτέρου τούτου αδελφού κ. Ιωάννου ων η αβρά προθυμία κατεγοήτευσε πάσας και πάντας όσοι εν τω φιλοξένω οίκω τόσον λαμπρά διήλθον τερπνάς και διασκεδαστικωτάτας ώρας». (Εφ. *Μεσσηνιακή*, αρ. φ. , 24 Ιανουαρίου 1893).

⁴⁸⁰ Παναγιώτης Σάλμας, «Πνευματική και ψυχαγωγική ζωή της Καλαμάτας», ό. π., σ. 98. Και η εφημερίδα *Μεσσηνιακός Τύπος* μας πληροφορεί για κάποιες θεατρικές παραστάσεις που δόθηκαν στην Καλαμάτα: «Παρέστημεν εις την διδασκαλίαν του λαμπρού δράματος “Η Μοσχομάγκα των Παρισίων”, όπερ εδιδάχθη καλώς και ήρесе. Η υποκριθείσα την “Μοσχομάγκαν” Κα Ελένη Μιχαηλίδου χειροκροτήθη κατ’ επανάληψιν». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 6, 26 Οκτωβρίου 1883).

Σε άλλο άρθρο διαβάζουμε: «Πολύς κόσμος είχε συρρεύσει τη παρελθούση Πέμπτη εν τω ενταύθα θεάτρω διδαχθείσης της “Μερόπης” του Βερναρδάκη. Η εσπέρα ην ευεργετική υπέρ της κυρίας Ελ. Μιχαηλίδου, ήτις ευηρέστησε και χειροκροτήθη λαβούσα πολλές ανθοδέσμας και κοσμήματα, επίσης

Ενδεικτικό της έντονης θεατρικής δραστηριότητας είναι το γεγονός ότι διάφοροι θεατρικοί θίασοι της Αθήνας ενέτασσαν στην περιοδεία τους την πόλη της Καλαμάτας, όπου μάλιστα παρέμεναν όλο το χειμώνα και με αρκετά ικανοποιητικές εισπράξεις.⁴⁸¹ Τον Ιούνιο, επίσης, του 1899 στον Κήπο της Εδέμ δόθηκε παράσταση από ιταλικό μελοδραματικό θίασο.⁴⁸² Μεγάλη απήχηση φαίνεται ότι είχε και στην Καλαμάτα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα το θέατρο σκιών, με πρώτο Καραγκιοζοπαίχτη τον Μπαρμπαγιάννη.⁴⁸³

Οι θεατρικές παραστάσεις στην πόλη της Καλαμάτας πραγματοποιούνταν, στην αρχή, στην ισόγειο αίθουσα Βογοπούλου, ενώ μετά το 1885 δίνονταν στην οικία Παναγιώτη Κατσαούνη, στο καφενείο Πιτσιλή, αλλά και στο θερινό θέατρο «Κήπος της Εδέμ».⁴⁸⁴ Οι παραστάσεις αυτές συνοδεύονταν συνήθως από μουσικά όργανα, όπως βιολί, κλαρίνο και λαγούτο, με φημισμένους βιολιτζήδες τον Λεβαδίτη, τον Τριχιά και τον Ρουμπέα.⁴⁸⁵

ήρεσε και ο κ. Βασιλειάδης. Το ωραίον φύλον ην πυκνόν». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 7, 9 Νοεμβρίου 1883).

⁴⁸¹ «Χαρακτηριστικόν της οικονομικής ακμής των Καλαμών είνε ότι οι διάφοροι θεατρικοί θίασοι της Αθήνας ήρχοντο και επερνούσαν όλον τον χειμώνα με ικανοποιητικές εισπράξεις. Ενθυμούμαι ότι εις τα 1899 ο μεγάλος θίασος Παντοπούλου-Μέγγουλα έδωκε μακρά σειράν παραστάσεων εις το ακίνητον Κατσαούνη, όπου μετά ταύτα η Τράπεζα Αθηνών. Μετά δεκαετίαν επέρασαν ολόκληρον χειμώνα εις τας Καλάμας ο θίασος Βεάκη-Γονίδη και ο θίασος Παπαϊωάννου. Σχετικώς θα έπρεπε να τονισθή ότι εις τον Κήπον της Εδέμ, που απετέλει επί έτη μεγάλο κοσμικόν κέντρον, ήλθαν επανειλημμένως ξένοι θίασοι ελαφρού θεάτρου [...]». (Πότης Τσιμπίδαρος, «Η παλιά Καλαμάτα», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, 1956, σ. 446).

⁴⁸² Για το γεγονός αυτό υπογράμμισε αρθρογράφος της εφημερίδας *Καθημερινή* τα παρακάτω: «[...] Ούτως αι Καλάμαι ήδη θα δύνανται να ταχθώσι και εν τούτω επί του αυτού επιπέδου μετ' άλλων της Ελλάδος πόλεων, οποίαι αι Αθήναι, αι Πάτραι, η Σύρος, η Κέρκυρα κ.λ.π. εν αις έκαστον θέρος υπάρχει Ιταλικόν μελόδραμα. Η δε μουσική, ως γνωστόν, όχι μόνο συντελεί εις την μόρφωσιν αλλά συμβάλλει και εσι την εξευγένισιν των ψυχών, ομιλούσα εις την καρδίαν και εις το πνεύμα. [...] Εν τη πόλει των Καλαμών, ήτις καθ' εκάστην πλειότερον προοδεύει και έχει βέβαιον εμπορικόν μέλλον, πάντες οι πολίται πρέπει να συντελέσωσιν όπως ο ερχόμενος μελοδραματικός θίασος ικανοποιηθή, διότι τούτο έσεται δείγμα της αναπτύξεως αυτών». (Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 26, 1 Ιουνίου 1899).

⁴⁸³ Ορέστης Χρυσοσπάθης, *ό. π.*, σ. 54. Σύμφωνα με μαρτυρία του 1894: «Εφέτος η Παραλία μας ήρξατο αναλαμβάνουσα μέρος της αρχαίας δόξης της καθισταμένη ως και άλλοτε πριν της ενάρξεως της κατασκευής του λιμένος το κοινόν το εσπερινόν εντευκτήριον όλης της καλλιτέρας κοινωνίας. Εις τούτο πολύ συνετέλεσαν τα εκεί συσσωρευθέντα διάφορα θεάματα εν οίς διαπρέπει ο εις το Καφενείον του περιποικητικώτατου Χαράλ. Μπογάκου Καραγκιόζης. Όταν όμως ακούετε καραγκιόζην μη φαντασθήτε το κοινόν εκείνον και τετριμμένον αλλά κάτι εξαιρετικόν όλως. Πρωτοτυπία εν ταις υποθέσεσι των κωμικοτραγικών παραστάσεών του, πρωτοτυπία εν ταις ευφυολογίαις και τοις αστειείς του, και εν γένει πολύ γούστου καθ' όλου, εν τισι δε και φυσικότης περισσήν απομίμησιν προσώπων. Ούτως απομιμείται θαυμασίως και μετά σπανία ικανότητος κατά τε την προφοράν και κατά τ' άλλα τον Ζακύνθιον. Τοιούτος ων ο Καραγκιόζης ούτος τέρπει τους θεατάς και ακροατάς του, ων ο αριθμός αρκούντως σεβαστός». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 52, 26 Ιουνίου 1894).

⁴⁸⁴ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία...*, *ό. π.*, σ. 91.

⁴⁸⁵ Ορέστης Χρυσοσπάθης, *Ιστορία της Παλαιάς Καλαμάτας*, Εκδότης Νικ. Ηλιόπουλος, Καλάμα 1936, σ. 54.

Επιπρόσθετα, αξίζει να αναφερθεί ότι μερίδα της τοπικής κοινωνίας θεωρεί αδήριτη ανάγκη την ανέγερση δημοτικού θεάτρου στην πόλη και επισημαίνει ότι θα πρέπει να αποτελέσει ένα από τα πρώτα μελήματα της δημοτικής αρχής.⁴⁸⁶ Η ρητορική της γύρω από το θέατρο επικαλούνταν τον ηθικοποιητικό και διδακτικό ρόλο του. Η επίκληση της θεατρικής εκπαίδευσης των πολιτών για τον εξευγενισμό της ψυχής, τη διδασκαλία της αρετής, την τιμωρία της κακίας και γενικότερα τη γέννηση ευγενών αισθημάτων συνιστούσε ένα από τα συστατικά στοιχεία της ευρωπαϊκής ιδεολογίας σε σχέση με τον κοινωνικό ρόλο που αποδιδόταν στο θέατρο από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα.⁴⁸⁷

Το θεατρικό έλλειμμα της κοινωνίας προσλαμβάνονταν ως ένα έλλειμμα προόδου. Το αίτημα των Καλαματιανών για τη δημιουργία θεάτρου στην πόλη τους αντικατοπτρίζει την ανησυχία, αλλά και τη μέριμνα των αστών για την ανάπτυξη της πολιτιστικής ζωής της Καλαμάτας, έτσι ώστε να αναδειχθεί η τελευταία στις τάξεις των πολιτισμένων κοινωνιών της Δύσης, αντίληψη που είχε αρχίσει να διαπερνά από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετά ολόκληρη την ελληνική κοινωνία. Το γεγονός αυτό συνδέεται άρρηκτα με τις συχνές επισκέψεις μελών των αστικών στρωμάτων της πόλης στις ευρωπαϊκές χώρες τόσο για λόγους αναψυχής όσο και για επαγγελματικές υποχρεώσεις, που είχαν σαν αποτέλεσμα την διεύρυνση των καλλιτεχνικών τους οριζόντων αλλά και την επαφή τους με το ευρωπαϊκό πνεύμα γενικότερα. Το θέατρο, άλλωστε, θεωρείτο συστατικό στοιχείο της ταυτότητας των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, ενώ συνιστούσε και βασικό σημείο αναφοράς για την κοινωνική τους καταξίωση.⁴⁸⁸

δ) Μουσική και χορός

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα παρατηρήθηκαν μεταβολές, ιδιαίτερα στις προτιμήσεις των αστών σχετικά με τη μουσική, το χορό και το ντύσιμο. Ας σημειωθεί ότι η διείσδυση του δυτικού τρόπου ζωής και των πολιτιστικών φαινομένων που τον συνοδεύουν έγινε με πιο γρήγορους ρυθμούς στους θαλάσσιους κόμβους εξαγωγής αγροτικών προϊόντων, όπως και σε περιοχές όπου ήταν αναπτυγμένο το οδικό δίκτυο.

⁴⁸⁶Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 9, 23 Νοεμβρίου 1883, αρ. φ. 10, 30 Νοεμβρίου 1883.

⁴⁸⁷Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *ό. π.*, σ. 389.

⁴⁸⁸Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης», *ό. π.*, σ. 353.

Στην Καλαμάτα, μετά τη δεκαετία του 1870, τα ακούσματα της ευρωπαϊκής μουσικής και η καθιέρωση του κλειδοκύμβαλου (πιάνου) στα μεγαλοαστικά σπίτια της πόλης αποτελούσαν αναμφισβήτητα μια πραγματικότητα.⁴⁸⁹ Η οικογένεια του Βαυαρού γιατρού Βράχμαν έφερε στην Καλαμάτα το πρώτο πιάνο, παράδειγμα που ακολούθησαν στη συνέχεια και άλλες μεγαλοαστικές οικογένειες.⁴⁹⁰ Άλλωστε, η εκμάθηση ενός μουσικού οργάνου συνιστούσε σημαντικό κομμάτι της εκπαίδευσης των νεαρών αστών, ιδιαίτερα των κοριτσιών. Και αυτό γιατί η μουσική εκπαίδευση προσλαμβανόταν ως ένα σημαντικό εφόδιο στα πλαίσια της γαμήλιας αγοράς.⁴⁹¹

Το 1890 συστάθηκε η φιλαρμονική εταιρεία «Ορφεύς». Η ίδρυσή της οφειλόταν σε ιδιωτική πρωτοβουλία φιλοδυτικών στοιχείων της πόλης, που αντιμετώπιζαν τη μπάντα ως σύμβολο εκσυγχρονισμού και εκπολιτισμού της τοπικής κοινωνίας.⁴⁹² Πρώτος μάλιστα διευθυντής της Φιλαρμονικής υπήρξε ο ιατρός Δημήτρης Αλβανάκης, ο οποίος είχε σπουδάσει ιατρική στην Ιταλία.

Η Φιλαρμονική συμμετείχε σε εκδηλώσεις που σχετίζονταν με εθνικές εορτές, την περιφορά της εικόνας της Υπαπαντής και του Επιταφίου, τα Κούλουμα, ενώ στα καθήκοντά της συγκαταλεγόταν και «η ανάκρουσις του εωθινού ανά πάσαν Κυριακήν επί του Φρουρίου» (Πλεμμένος, 2004, σ. 169).⁴⁹³ Διοργάνωνε ακόμη και χοροεσπερίδες, όπως ήταν αυτή του 1893. Όμως, η χοροεσπερίδα αυτή «απέτυχεν οικτρώς», καθώς «αι Καλάμαι δεν θέλουν την πρόοδον... δεν θέλουν την διασκέδασιν» (Εφ. *Μεσσηνιακή*, αρ. φ. 44, 14 Φεβρουαρίου 1893).⁴⁹⁴ Χαρακτηριστικό είναι ότι στη χοροεσπερίδα αυτή από τους 150 προσκεκλημένους παρουσιάστηκαν μόνο 50, ανάμεσα στους οποίους ήταν και 5 γυναίκες. Το 1895 η Φιλαρμονική, έπειτα από τις έντονες οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε, βρέθηκε μπροστά στον κίνδυνο της διάλυσης.⁴⁹⁵ Το επόμενο έτος όμως

⁴⁸⁹Για τη διάδοση της ευρωπαϊκής μουσικής στον ελληνικό χώρο βλ. επίσης Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 2003, σ.126-130.

⁴⁹⁰Ορέστης Χρυσοσπάθης, *ό. π.*, σ. 54.

⁴⁹¹Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *ό. π.*, σ. 388.

⁴⁹²Γιάννης Πλεμμένος, *Καλλιτεχνικώς Προοδεδόμεν...Η διείσδυση της ευρωπαϊκής μουσικής στην ελληνική επαρχία (1890-1912)*, Έλυτρον, Καλαμάτα 2004, σ. 168.

⁴⁹³Στο ίδιο, σ. 169.

⁴⁹⁴Εφ. *Μεσσηνιακή*, αρ. φ. 44, 14 Φεβρουαρίου 1893.

⁴⁹⁵Την αποσύνθεση της Φιλαρμονικής αντιμετωπίζει η εφημερίδα *Φαραί* ως δείγμα οπισθοδρόμησης. Συγκεκριμένα, σημειώνει τα παρακάτω: «Λυπηρόν συναίσθημα μας κατέχει ρηγνύοντας από των σπηλών των “Φαρών” και αύθις ουχί πλέον φωνήν διαμαρτυρίας ην εξηνέγκομεν ήδη προ πολλού – αλλά φωνήν άλγους και μυχίας ψυχικής ταραχής αναλογιζομένους την άλυτον και ζοφεράν της αμουσίας σιωπήν, ήτις οσήμεραι ως κρύον σάβανον μέλλον να περιλάβη το βραχνότονον καταστάν

αναδιοργανώθηκε, με το γιο του Δημάρχου της Καλαμάτας Ηλ. Π. Μαυρομιχάλη να αναλαμβάνει τη διεύθυνση.⁴⁹⁶

Το 1899 συστάθηκε ακόμη ο μουσικός σύλλογος «Όμιλος Φιλομούσων».

Σκοπός του Σωματείου είναι η ανάπτυξις και η διάδοσις της τε οργανικής και φωνητικής μουσικής. Και επί του παρόντος μεν ο Όμιλος θέλει περιορισθή εις την ανάπτυξιν και διάδοσιν της φωνητικής μουσικής, βραδύτερον δε, ότε οι πόροι αυτού θ' αυξηθώσι, θέλει προμηθευθή όργανα και διδάσκαλον όπως εξασκούμενα τα Μέλη απαρτίσωσιν ορχήστρα, δι' ης να καθίσταται δυνατή η εκτέλεσις συναυλιών (Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 4, 21 Απριλίου 1899).⁴⁹⁷

Η τοπική κοινωνία υποδέχτηκε ευνοϊκά την ίδρυση του Ομίλου και συνέβαλε σημαντικά στην επίτευξη των εκπολιτιστικών και καλλιτεχνικών στόχων του.

Επιπλέον, ο Γυμναστικός Σύλλογος της πόλης αποφάσισε να προχωρήσει στην ίδρυση μουσικού τμήματος, με σκοπό τη διδασκαλία μουσικών οργάνων αλλά και τη σύσταση ερασιτεχνικής ορχήστρας, που θα δίνει συναυλίες και θα διοργανώνει εορτές «χάριν φιλανθρωπικών σκοπών και υπέρ κοινωφελών ιδρυμάτων» (Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 6, 25 Απριλίου 1899).⁴⁹⁸ Η κίνηση αυτή του Γυμναστικού Συλλόγου έτυχε θερμής υποδοχής, διότι θεωρήθηκε ότι η φιλομουσία κατακτά ολοένα και περισσότερο έδαφος, ενώ συνιστά παράλληλα απόδειξη «κοινωνικής ζυμώσεως» και «μεταλλαγής» της πόλης ως προς το καλύτερο (Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 6, 25 Απριλίου 1899).⁴⁹⁹

Αξιοσημείωτη είναι και η εμφάνιση χοροδιδασκαλείων, όπως αυτό του Ε. Λουϊζη, όπου διδάσκονταν ευρωπαϊκοί χοροί:

μέλος της αποσυντιθεμένης Φιλαρμονικής μας και όπερ προόριται να νεκρωθή τέλεον πνιγόμενον επί τέλους. Η Φιλαρμονική εν αποσυνθέσει! [...] Και θα είνε λοιπόν ο τόπος ούτος δακτυλοδεικτούμενος δια την αφικορίαν του και την αδιαφορίαν την οποίαν δεικνύει προς την ενίσχυσιν και προαγωγήν παντός ευχάριστος, γενναιόφρονος και ωραίου; Που είσθε ταλαίπωροι πρόγονοι, όταν ελέγατε το :Μη ζώην μετ' αμουσίας!». (Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 11, 13 Αυγούστου 1895).

Και η εφημερίδα *Λαϊκή* αναφέρει για τη διάλυση της Φιλαρμονικής: «Η Φιλαρμονική μας ναυαγεί. Κινδυνεύει να υποστή τον εξ ατροφίας θάνατον. Τα αίτια γνωστά. Η επιχορήγηση του Δήμου δεν της πληρώθη έτι ολόκληρος, αι συνδρομαί των πολιτών δεν επήλθον εφέτος όσον άλλα έτη πολυάριθμοι, ει και ολίγοι εισενεγκόντες εφάνησαν μάλλον γενναίοι. Εντεύθεν φθίνει και μαρασμώδη διάγει βίον, μη δυναμένη να ανταποκριθή εις τας πολυειδείς ανάγκας της, αίτινες άλλως και δεν δύναται επί μακρότερον να μένωσι ανεκπλήρωτοι, θέλει αναγκασθή επιτέλους να διαλυθή [...]». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 17, 24 Οκτωβρίου 1893).

⁴⁹⁶Γιάννης Πλεμμένος, *ό. π.*, σ. 176.

⁴⁹⁷Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 4, 21 Απριλίου 1899. Ο Όμιλος αποτελούνταν ήδη από 35 μέλη, ενώ Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου ήταν ο Σολ. Αλ. Συρμόπουλος, (γιος του διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας στην Καλαμάτα). (Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση τις πολιτιστικής ανάπτυξης...*, *ό. π.*, σ. 203).

⁴⁹⁸Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 6, 25 Απριλίου 1899.

⁴⁹⁹Στο ίδιο.

Φέρω εις γνώσιν του ευγενούς και φιλομούσου κοινού των Καλαμών ότι αναλαμβάνω να διδάξω κατά το νεώτερον σύστημα τους επομένους Ευρωπαϊκούς χορούς, υποσχόμενος εντελή εκμάθησιν αυτών εντός ενός μηνός από της ενάρξεως. Εισί δε οι χοροί ούτοι οι ακόλουθοι: Πόλκα, Πόλκα Μαζούρκα, Σοτίς, Σοτίς Μπόστον, Βαλς Γερμανικόν, Βαλς Γαλλικόν και Τετράχοροι ή Κουανδρίλιες. Δίδακτρα δια την διδασκαλίαν όλων τούτων των χορών ορίζονται δρ. 20 μεταπληρωτέαι. Η παράδοσις θέλει γίνεσθαι ιδιαιτέρως και εις ώρας ορισθησομένας υπό των μαθητών. Ο Διδάσκαλος του χορού Ε. Λουϊζης (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 28, 9 Ιανουαρίου 1893).⁵⁰⁰

Στους μαθητές της σχολής του Λουϊζη περιλαμβάνονταν κυρίες και δεσποινίδες, που έκαναν κατ' οίκον μαθήματα, άνδρες αλλά και «μικροί παίδες και «κοράσια» ηλικίας 6-12 ετών. Εκτός από τη σχολή του Ε. Λουϊζη, στην Καλαμάτα υπήρχαν και άλλα χοροδιδασκαλεία, όπως είναι του Ι. Μουζάκη και του Ηλ. Μαυρομιχάλη.⁵⁰¹

Σημαντική όμως μερίδα των Καλαματιανών διατηρούσε επιφυλάξεις απέναντι στην εκμάθηση των ευρωπαϊκών χορών, διαβλέποντας σ' αυτούς τον κίνδυνο της διαφθοράς, της χαλάρωσης των ηθών και της ελευθεριότητας.⁵⁰² Παρ' όλα αυτά, οι σχολές ευρωπαϊκών χορών κέρδιζαν ολοένα και περισσότερο έδαφος, ενώ προκειμένου να πείσουν ακόμη και τους πιο δύσπιστους, ενέτασσαν στο πρόγραμμά τους και τους ελληνικούς παραδοσιακούς χορούς. Στη διάδοση της ευρωπαϊκής μουσικής συνέβαλαν σημαντικά και οι σχολές χορού, καθώς εκτός από ευρωπαϊκούς χορούς διδάσκονταν και ευρωπαϊκά μουσικά όργανα.

Ας σημειωθεί, επίσης, ότι στη διάρκεια της δεκαετίας του 1890 διοργανώθηκε στην Καλαμάτα η πρώτη χοροεσπερίδα από το διευθυντή του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος Αλεξ. Συρμόπουλο.⁵⁰³ Ακολούθησε η διοργάνωση χορών σε διάφορα κέντρα της πόλης, όπως είναι του Κουτσικέα και του Κρητικάκη. Λειτουργούσαν ακόμη στην πόλη κατά την ίδια περίοδο ένα καφέ-σαντάν και η λέσχη των αδελφών Μόρτζη και τα καφεενεία των Κουτέλια, Σπέντζουρα,

⁵⁰⁰Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 28, 9 Ιανουαρίου 1893.

⁵⁰¹«Αφίκετο ο γνωστός και καλός χοροδιδάσκαλος κ. Ι. Μουζάκης και συνέστησε χοροδιδασκαλείον. Διδάσκει και ιδιαιτέρως εν τη οικία του βουλομένου». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 2, 5 Οκτωβρίου 1883).

«Νέον ήνοιξεν εν τοις κατά την Πλατείαν Μαυρομιχάλη ευρυχώροις και ευαέροις εργαστηρίοις του κ. Ηλ. Μαυρομιχάλη Χοροδιδασκαλείον, διευθυνομένον υπό του γνωστού ενταύθα Χοροδιδασκάλου κ. Ιω. Χρυσανθακοπούλου, όπου υπό τον ήχον Μουσικής απαρτιζομένης υπό 8 οργάνων της ενταύθα Φιλαρμονικής οι χορευταί δύνανται να χορεύωσιν όλους τους Ευρωπαϊκούς χορούς καθ' εσπέραν και να διέρχωνται όσον ένεστιν ευαρέστως τας ώρας των». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 26, 24 Δεκεμβρίου 1893).

⁵⁰²Γιάννης Πλεμμένος, *ό. π.*, σ. 82, 83.

⁵⁰³Ορέστης Χρυσοσπάθης, *Ιστορία της Παλαιάς Καλαμάτας...*, *ό. π.*, σ. 55.

Χρηστάκου, Μπογάκου, Αντωνακόπουλου, Τριχά, Τζανή.⁵⁰⁴ Ας σημειωθεί, τέλος, ότι τα καφενεία αποτελούσαν ένα χώρο ανδρικής κοινωνικότητας για όλα τα κοινωνικά στρώματα, σε αντίθεση με τα αθλητικά σωματεία.⁵⁰⁵

5.3. Ενδυμασία

Αναφορικά με το ντύσιμο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα είναι εμφανής η υποχώρηση της παραδοσιακής ενδυμασίας, της φουστανέλας, και η προτίμηση ενδυμάτων με ευρωπαϊκό χαρακτήρα, κατά κύριο λόγο από τα ανερχόμενα αστικά στρώματα.⁵⁰⁶ Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται και από την ύπαρξη υπερδιπλάσιων ραπτών ευρωπαϊκών ενδυμάτων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα σε σχέση με τους ράπτες ελληνικών ενδυμάτων.⁵⁰⁷ Η παραδοσιακή ελληνική φορεσιά, άλλωστε, δε συμβαδίζει με την εικόνα που επιθυμούν οι αστοί να παρουσιάζει η ελληνική κοινωνία.⁵⁰⁸ Επιπρόσθετα, «η ευρεία είσοδος των γυναικών στα επαγγέλματα της ραπτικής και της μοδιστρικής είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ταχύτητα με την οποία ενσωματώνεται στην ελληνική κοινωνία η δυτική-ευρωπαϊκή ενδυμασία».⁵⁰⁹

Και η ανάπτυξη της πιλοποίας θα πρέπει να συσχετιστεί από τη μια με τη διαδικασία εξευρωπαϊσμού της ενδυμασίας και από την άλλη με την ανάδυση των αστικών στρωμάτων. Το καπέλο συνιστά τεκμήριο της κοινωνικής τάξης και διαφοροποιητικό στοιχείο ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα, καθώς διαφοροποιεί τις αστές από τις γυναίκες των εργατικών στρωμάτων που κυκλοφορούν είτε με ακάλυπτο κεφάλι είτε φορώντας ένα μαντήλι. Διαφοροποιεί, επίσης, και τους αστούς

⁵⁰⁴Νάσος Κληρόπουλος, *Καλαμάτα 1600 π. Χ. – 2000 μ. Χ...*, ό. π., σ. 75.

⁵⁰⁵Για περισσότερες πληροφορίες για τα καφενεία βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης – Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμέλεια), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Καστανιώτης – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1992, σ. 209-250.

⁵⁰⁶Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία...*, ό. π., σ. 28.

⁵⁰⁷Σύμφωνα με το *Ημερολόγιο* του 1897, στην πόλη της Καλαμάτας αναφέρονται ως «ράπται ευρωπαϊκών ενδυμάτων» ή «φραγκοράπτες» οι: Αντ. Μηνιουράκος, Θεοδ. Μιχαλόπουλος, Αλεξ. Μαριόλης, Ιωάν. Αβραμάκος, Δημ. Μιχαλακάς, Δημ. Βεντήρης, Θωμάς Παπαδόπουλος, Κ. Κατσάνης. Ως «ράπται ελληνικών ενδυμάτων» ή «ελληνοράπτες» μόνο τρεις, οι Ανάστ. Κουρτάκης, Απόστ. Σάλμας και Πιέρρος Πολυμενάκος, ενώ στο *Ημερολόγιο* του 1900 ως «ράπται ελληνικών ενδυμάτων» σημειώνονται μόνο δυο, οι Πιέρρος Πολυμενάκος και Απόστολος Σάλμας. (*Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, ό. π., σ. 46 και *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, ό. π., σ. 40).

⁵⁰⁸Αλέξης Πολίτης, ό. π., σ. 121.

⁵⁰⁹Ζιζή Σαλίμπα, ό. π., σ. 28.

από τους εργάτες και τους αγρότες που φορούν αντίστοιχα κούκους και ρεπούμπλικες.⁵¹⁰

Κάτω από αυτές τις συνθήκες το επάγγελμα της μοδίστρας απέκτησε ιδιαίτερη αξία. Και αυτό γιατί οι μοδίστρες φρόντιζαν για την καλαισθητή εμφάνιση των πελατισσών τους, εμφάνιση η οποία διαδραματίζε σημαντικό ρόλο στη γαμήλια αγορά, στην κοινωνική κινητικότητα αλλά και στην αποδοχή των γυναικών από τον κοινωνικό τους περίγυρο.⁵¹¹ Οι εφημερίδες της Καλαμάτας φιλοξενούν αγγελίες μοδιστρών και ραφείων, στις οποίες τονίζεται ότι ο ενδιαφερόμενος μπορεί να βρει ενδύματα που συμβαδίζουν είτε με την αθηναϊκή είτε με την ευρωπαϊκή μόδα, κυρίως με την παρισινή.⁵¹² Οι εμπορορράπτες μάλιστα, προκειμένου να προμηθευτούν εμπορεύματα για τα καταστήματά τους, ή, σε άλλες περιπτώσεις, για να τελειοποιήσουν την τέχνη τους μετέβαιναν συχνά είτε στην Αθήνα είτε στο Παρίσι.⁵¹³

⁵¹⁰Στο ίδιο, σ. 98, 99.

⁵¹¹Στο ίδιο, σ. 138. Σύμφωνα με το Ημερολόγιο του 1897, στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα σημειώνονται ως «μοδίσται γυναικείων ενδυμάτων» οι: Κατίνα Αλεξανδράκη, Σοφία Μουκάκου, Μαρία Μπασακάρου, Σταυρούλα Καπιτσινέα, Πηνελόπη Σπεντζοπούλου και ως «μοδίσται γυναικείων πύλων» οι: Βασιλική Βλάχου, Αβηγαήλ Μούλη, Καλλιόπη Γιαννακοπούλου. (*Ημερολόγιον Ενωμίας του έτους 1897, ό. π., σ. 46, 47*).

⁵¹²Όπως μας πληροφορεί σχετική διαφήμιση: «ΡΑΦΕΙΟΝ ΠΛΑΤΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΕΑ. Παρά την άνω Πλατείαν. Γίνεται γνωστόν εις το Σεβ. Κοινόν της πόλεως ότι ο επί δωδεκαετίαν εργασθείς εν τω Εμπορορραπτικώ καταστημάτι των αδελφών Αΐδονοπούλων εν Αθήναις Ιωάννης Χρηστέας συνεταιρισθείς μετά του Θεοδώρου Πλατανοπούλου ηνέωξε Ραφείον εκ τω παρά την Επάνω Πλατείαν εργαστηρίω των κληρονόμων Δ. Κυριακού, παραπλεύρως του Φαρμακείου Τζάνε. Εν αυτώ κατασκευάζονται Ανδρικά ενδύματα ως και δι' Αξιωματικούς και Κυνηγούς, και Γυναικεία επανοφόρια συμφώνως με τον τελευταίον συρμόν των Παρισίων. Μία μόνον δοκιμή πέιθει περί τούτου. Κομψότης, στερεότης και ευθυνία. Δοκιμάσατε!». Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 32, 6 Φεβρουαρίου 1894. Σε άλλη διαφήμιση αναγράφεται: «ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΙΣ. Ο γνωστός και εκ της άλλοτε επ' αρκετόν ενταύθα διαμονής του Αθηναϊκός Ράπτης ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΞΕΝΟΣ Αφιχθείς ενταύθα επ' εσχάτων εξ Αθηνών συνεταιρισθή μετά του ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΒΡΑΜΑΚΟΥ. Φέροντες τούτο εις γνώσιν του καλαισθητού κοινού απεκδέχονται την υποστήριξίν του, διαβεβαιούντες ότι πάσα παρ' αυτών εκτελεσθησομένη εργασία έσται ΣΤΕΡΕΑ, ΚΟΜΨΗ, ΑΘΗΝΑΪΚΗ». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 32, 6 Φεβρουαρίου 1894).

⁵¹³«Ο τέως ενταύθα εμπορορράπτης κος Π. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ανεχώρησε προ τινος εις Παρισίους προς τελειοποίησιν εν τη τέχνη του, ιδία δε εν τη κοπτική, όπως ούτω πληρέστερον δύναται να επαρκή επανερχόμενος εις τας απαιτήσεις της πολυπληθούς και φιλοκόμψου πελατείας του», (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 56, 24 Ιουλίου 1894), ή «Ο γνωστός ενταύθα φιλοπρόοδος μεγαλέμπορος κ. Ιω. Φ. Κωστόπουλος ανεχώρησε προ τινος δια Παρισίους, Λονδίνον και Βιέννην προς προμήθειαν υφασμάτων και άλλων ειδών δια το ενταύθα Εμπορικόν του. Λαμβάνοντες υπ' όψει πόσον αποβαίνει επωφελής η άμεσος της αγοράς μας μετά των Ευρωπαϊκών συναλλαγή εις καλόν του τοπικού εμπορίου, δεν δυνάμεθα ή θερμώς να συγχαρώμεν τους ταύτας εργάτας, εν οίς προστίθεται ήδη και ο κ. Κωστόπουλος, προς ον συν τοις συγχαρητηρίοις ευχόμεθα και καλήν επιτυχίαν, κέρδη άφθονα και καλήν επάνοδον». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 57, 31 Ιουλίου 1894).

Όπως καταγράφεται στο Ημερολόγιο του 1897, στο τομέα του εμπορίου των υφασμάτων δραστηριοποιήθηκαν οι παρακάτω: Παναγ. Μπενιάδης, Ιω. Κωστόπουλος, Αδ. Νικολόπουλοι, Σωτ. Στεφανάκης, Αρ. Παυλόπουλος, Α. Τζαρμπόπουλοι, Α. Φ. Κωστόπουλοι, Ε. Μέρμηγκας και Αγγελόπουλος, Ευστ. Σταθόπουλος, Πυρπυρής και Πολιτάκης, Γάλανος και Παπαδέας, Αδελφοί

Οι καταχωρίσεις στον τοπικό Τύπο των καταστημάτων νεοτερισμών και των μοδιστρών φαίνεται να απευθύνονται σε όλες τις κοινωνικές ομάδες, η προσήλωση όμως στην ευρωπαϊκή μόδα αποτελούσε χαρακτηριστικό κυρίως των γυναικών των ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Άλλωστε, κατά την εξεταζόμενη περίοδο γινόταν συχνά αναφορά στην ξενομανία και στην ροπή προς την πολυτέλεια και την επίδειξη που χαρακτήριζε το γυναικείο φύλο.⁵¹⁴ Ας μην ξεχνάμε ότι η γυναικεία εμφάνιση συνιστούσε συστατικό στοιχείο της επιδεικτικής κατανάλωσης και της προβολής της οικονομικής ευμάρειας που διακατείχε τους εκπροσώπους της αστικής τάξης.

Στο πλαίσιο αυτό έκανε την εμφάνισή του ένας λόγος ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στον μιμητισμό των ξενόφερτων ηθών και των καταναλωτικών συμπεριφορών. Και αυτό γιατί η ξενομανία των γυναικών και η αναζήτηση της πολυτέλειας ήταν εκ διαμέτρου αντίθετες με τις παραδοσιακές ελληνικές αρετές της λιτότητας και της σεμνότητας και συνέτειναν στην αποσάθρωση των κυρίαρχων ηθικών αξιών.⁵¹⁵

Κυβέλλου, Δ. Κυριακόπουλος, Παναγ. Μπουφέας, Αδελφοί Μανάχου, Κων. Σβολόπουλος, Η. Τζανετουλίδης, Κων. Καπογιάννης, Γεώργιος Βελουδής, Μελάς και Καπογιάννης, Αδελφ. Καραβίτου, ενώ στον τομέα των ετοιμών ενδυμάτων οι: Ανασ. Δεληβορριάς, Δ. Κοκκινόπουλος, Χρ. Κανελλακόπουλος, Σ. Στεφανάκης και Γεώργ. Γιαννακόπουλος. (*Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, ό. π., σ. 41, 42, 44).

⁵¹⁴ Αλεξάνδρα Μπακαλάκη-Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987, σ. 53, 58, 59.

⁵¹⁵ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά...*, ό. π., σ. 254.

Συμπεράσματα

Μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η οικονομία της επαρχίας Καλαμών παρουσίασε γοργούς ρυθμούς ανάπτυξης, με την πόλη της Καλαμάτας να εμφανίζει αδιάρρηκτους δεσμούς με την περιβάλλουσα ύπαιθρο. Ως προς αυτή την κατεύθυνση συνέτρεξε μια σωρεία παραγόντων. Ειδικότερα, σύμφωνα με τα στοιχεία των στατιστικών απογραφών της γεωργίας των ετών 1861 και 1911, διαπιστώθηκε η εντατικοποίηση των γεωργικών καλλιεργειών, ιδίως των εμπορευματικών προϊόντων. Η επαρχία Καλαμών ήταν η πιο εντατικά καλλιεργημένη περιοχή του νομού Μεσσηνίας, υπερβαίνοντας και τον αντίστοιχο γενικό μέσο όρο καλλιεργούμενων εκτάσεων ανά κάτοικο της Πελοποννήσου.

Η μεγάλη χρονική απόσταση ανάμεσα στα δημοσιευμένα στατιστικά στοιχεία και η διαφορετική μεθοδολογία, που ακολουθήθηκε, δυσχέραναν την προσπάθειά μας να παρακολουθήσουμε αφενός την εξέλιξη του αγροτικού τομέα σε περισσότερα χρονικά σημεία και αφετέρου την αντιπαραβολή ποσοτικών δεδομένων για τους δήμους, που απαρτίζουν την επαρχία. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η στατιστική της γεωργίας του 1861 καταγράφει την γεωργική παραγωγή κατά νομούς και επαρχίες, ενώ εκείνη του 1911 κατά νομούς, επαρχίες, αλλά και δήμους. Σε πολλές, μάλιστα, περιπτώσεις, οι μονάδες μέτρησης της παραγωγής διέφεραν. Εντούτοις, φανερώνουν τις τάσεις των μεγεθών της αγροτικής οικονομίας και την χωρική τους κατανομή.

Μεταξύ των ετών 1860 και 1911 αλματώδη ανάπτυξη εμφάνισε η καλλιέργεια της σταφίδας λόγω ιδίως της ιστορικής συγκυρίας του ανοίγματος της γαλλικής αγοράς, ενώ παράλληλα σημαντική ήταν και η αύξηση των εκτάσεων των ελαιώνων και των συκεώνων. Καλλιεργούνταν, ακόμη, μωρεόδενδρα, με τη σηροτροφία και την παραγωγή κουκουλιών να δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη δημιουργία μονάδων μεταξουργίας στην Καλαμάτα. Από την άλλη, παρατηρήθηκε αξιόλογη μείωση στην παραγωγή δημητριακών, γεγονός που είναι άμεσα συνδεδεμένο με την εντατικοποίηση της καλλιέργειας της σταφίδας από τη δεκαετία του 1870 και μετά. Στην άνθηση της τοπικής οικονομίας συνέτειναν η καλλιέργεια των εσπεριδοειδών και άλλων οπωροφόρων δένδρων, η παραγωγή προϊόντων λαχανόκηπων, οσπρίων και η μελισσοτροφία, με την θεαματική αύξηση του αριθμού των κυψελών να είναι εμφανής από το 1861 έως το 1911.

Επιπλέον, ο τομέας της κτηνοτροφίας διακρινόταν από μια σταθερή πορεία, όχι όμως ιδιαίτερα ανοδική. Ο αριθμός των φορτηγών ζώων και των χοίρων αυξάνεται, τα αιγοπρόβατα μειώνονται και ο αριθμός των βοδιών είναι σχετικά σταθερός. Η σημειούμενη αυτή τάση σχετίζεται με τις σχέσεις ανάμεσα στους κλάδους της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν τόσο συμπληρωματικές όσο και ανταγωνιστικές. Φαίνεται, λοιπόν, ότι γινόταν χρήση των ζώων στις γεωργικές εργασίες, όχι τόσο όμως στην καλλιέργεια του αμπελιού και της σταφίδας. Χρησίμευαν ακόμη στις μετακινήσεις των ορεινών πληθυσμών προς την πεδιάδα, όπως και στην παραγωγή γάλακτος, γαλακτοκομικών προϊόντων και κρέατος, προϊόντων δηλαδή που έδιναν τη δυνατότητα στην οικογένεια να εξασφαλίσει τη ζωάρκειά της, συμπληρώνοντας παράλληλα και το εισόδημά της μέσα από την πώλησή τους. Από την άλλη, η ύπαρξη περιορισμένων εκτάσεων λειμώνων, γεγονός στο οποίο συνέβαλε επιπρόσθετα η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, ήταν αυτή που καθιστούσε εντέλει ανταγωνιστικές τις σχέσεις των γεωργών και των ποιμένων.

Με βάση τα στοιχεία της γεωργικής απογραφής του 1911, η αγροτική παραγωγή κατά κλάδο και σε επίπεδο δήμων παρουσιάζει την εξής εικόνα. Στο δήμο Καλαμάτας είναι συγκεντρωμένο το μεγαλύτερο μέρος των συκεώνων και των εσπεριδοειδών και των άλλων οπωροφόρων δέντρων. Κατέχει τη δεύτερη θέση στις εκτάσεις των ελαιώνων και τον αριθμό κυψελών, την τρίτη θέση στις εκτάσεις των σταφιδώνων και στην παραγωγή προϊόντων λαχανόκηπων και την τελευταία στις εκτάσεις των αμπελώνων, με μεγάλη όμως διαφορά από τους υπόλοιπους δήμους της επαρχίας. Δεν ήταν ακόμη αξιόλογη η παραγωγή δημητριακών και οσπρίων.

Στο δήμο Άριος απαντήθηκαν τα περισσότερα στρέμματα σταφιδώνων και αμπελώνων, με τις εκτάσεις των ελαιώνων και των συκεώνων να είναι αρκετά μικρότερες, κατέχοντας την τελευταία και την τρίτη θέση αντίστοιχα στην επαρχία. Την τελευταία θέση κατείχε και στην περίπτωση της καλλιέργειας δημητριακών, ενώ δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλος και ο αριθμός των κυψελών. Σημαντικές ήταν οι εκτάσεις στρεμμάτων, όπου καλλιεργούνταν όσπρια και διάφορα προϊόντα λαχανόκηπου, συγκριτικά πάντα με τους άλλους δήμους της επαρχίας Καλαμών.

Ο δήμος Θουρίας βρίσκεται στη δεύτερη θέση σχετικά με τις εκτάσεις των σταφιδώνων και των συκεώνων, στην τρίτη στην καλλιέργεια της ελιάς, ενώ

διαπιστώθηκε η ύπαρξη της καλλιέργειας μόνο αμπέλων που παράγουν οίνο. Από τα δημητριακά, επίσης, στο συγκεκριμένο δήμο εντοπίστηκαν μόνο στρέμματα αραβόσιτου. Φαίνεται πως δεν καλλιεργούνταν όσπρια, ενώ αρκετά μικρός είναι τόσο ο αριθμός των στρεμμάτων με προϊόντα λαχανόκηπων όσο και ο αριθμός των κυψελών. Τέλος, η καλλιέργεια εσπεριδοειδών και άλλων οπωροφόρων κυμαινόταν σε μεσαία επίπεδα.

Στο δήμο Αλαγονίας είναι συγκεντρωμένη η συντριπτική πλειοψηφία των ελαιώνων, του σιταριού, του κριθαριού και της σίκαλης από τα δημητριακά, των προϊόντων λαχανόκηπων, των οσπρίων και του αριθμού των κυψελών. Υψηλός ήταν ακόμη ο αριθμός των στρεμμάτων των αμπέλων που παράγουν κρασί. Ωστόσο, δεν υπήρχαν σταδιδώνες, συκεώνες και εσπεριδοειδή δέντρα, εκτός από μια λεμονιά. Από τα οπωροφόρα δέντρα, σημαντικός ήταν ο αριθμός των κερασιών.

Στο δήμο Αμφείας δεν εντοπίστηκαν εκτάσεις σταφιδώνων. Αξιόλογη ήταν η καλλιέργεια του σίτου και αραβόσιτου, των αμπέλων οίνου και των οσπρίων. Επιπρόσθετα, δεν υπήρχαν πολλά εσπεριδοειδή δέντρα, υπήρχαν όμως πολλές αχλαδιές. Οι εκτάσεις των συκεώνων δεν ήταν σημαντικές, όπως σημαντικός δεν ήταν και ο αριθμός των στρεμμάτων με λαχανικά και ο αριθμός των κυψελών.

Το προφίλ της κτηνοτροφικής παραγωγής των δήμων διαρθρώνεται με τον ακόλουθο τρόπο. Στο δήμο Αλαγονίας παρατηρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωση προβάτων, αιγών, βοδιών, ημιόνων, όνων και ορνίθων. Μεγάλος είναι ο αριθμός των ζώων αυτών και στο δήμο Αμφείας. Στο δήμο Καλαμών εντοπίστηκαν τα περισσότερα άλογα. Υπήρχαν ακόμη αρκετά πρόβατα, αίγες, βόδια και ημίονοι. Στο δήμο Άριος υπήρχε μεγάλος αριθμός προβάτων, βοδιών, όνων και χοίρων, ενώ στο δήμο Θουρίας σημαντικότερος ήταν ο αριθμός των βοδιών και των ίππων.

Είναι εμφανείς, λοιπόν, οι διαφορές τόσο στις καλλιεργητικές επιλογές του γεωργικού πληθυσμού των πεδινών και των ημιορεινών και ορεινών περιοχών της επαρχίας Καλαμών όσο και στην εκτροφή και αναπαραγωγή των ζώων. Οι διαφορές αυτές, που διαμορφώνουν τελικά το οικονομικό προφίλ των περιοχών, οφείλονται σε ποικίλους παράγοντες, όπως είναι η μορφή του γεωγραφικού ανάγλυφου της εκάστοτε περιοχής, το υψόμετρό τους, οι αποστάσεις από την πρωτεύουσα της επαρχίας, η ποιότητα του εδάφους, η διαθεσιμότητα γαιών, οι κλιματικές συνθήκες και η εξασφάλιση της ζωάρκειας της αγροτικής και τη κτηνοτροφικής οικογένειας.

Τομείς ζωτικής σημασίας για την οικονομική εξέλιξη της επαρχίας Καλαμών κατέστησαν ο τομέας του εμπορίου, εξαγωγικού και εισαγωγικού, και εκείνος της βιομηχανικής- βιοτεχνικής δραστηριότητας. Οι τομείς αυτοί αναπτύχθηκαν κατά κύριο λόγο στην πόλη της Καλαμάτας, όπου και συγκεντρώνονταν οι πιο ευνοϊκές οικονομικές, δημογραφικές και συγκοινωνιακές προϋποθέσεις. Ήταν άμεσα εξαρτημένοι από τον προσανατολισμό της αγροτικής και της κτηνοτροφικής παραγωγής της επαρχίας. Το γεγονός αυτό καταδεικνύεται τόσο από τα εξαγόμενα προϊόντα (σταφίδα, σύκα, λάδι, ελιές, μετάξι, κουκούλια, βελανίδια, αρνοδέρματα, οινόπνευμα, βουτυρο) όσο και από τις βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες που συστάθηκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο (μεταξουργεία, μεταξοϋφαντουργεία, αλευροποιεία, οινοπνευματοποιεία-ποτοποιεία-οινοποιεία, ελαιουργεία, εργαστήρια βυρσοδεψίας, σαπυνοποιεία). Άμεση είναι, επίσης, και η σχέση ανάμεσα βιομηχανική και βιοτεχνική δραστηριότητα και την εμπορική κίνηση.

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1860, εντοπίζονται αρκετές στατιστικές ενδείξεις που πείθουν ότι η Καλαμάτα πρωτοστάτησε στις διαδικασίες της εκβιομηχάνισης, που δρομολογήθηκαν στην Ελλάδα εκείνης της περιόδου. Η βιομηχανική, δηλαδή, ανέλιξη που χαρακτήρισε την Ελλάδα της εποχής του Χαριλάου Τρικούπη κάνει ισχυρή την παρουσία της και στην πόλη της Καλαμάτας, με την τελευταία να συγκαταλέγεται στις πόλεις μεσαίας βιομηχανικής ανάπτυξης, με σημαντική εξάρτηση από τον αγροτικό της περίγυρο.

Επιπρόσθετα, η διεξαγωγή παζαριού στην Καλαμάτα συνέτεινε στην εμπορική σύνδεση μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου. Σημαντική ήταν και η συμβολή του στην εισροή χρήματος στην επαρχία, καθώς συγκεντρώνονταν πωλητές και αγοραστές όχι μόνο από την ίδια την επαρχία Καλαμάτας, αλλά και από όμορες επαρχίες. Οι εξαγωγές των προϊόντων πραγματοποιούνταν από το φυσικό λιμάνι του Αλμυρού, που απείχε περίπου 7 χλμ. και 1 ώρα και 35 λεπτά από την Καλαμάτα, μέχρι την ολοκλήρωση το 1900 των λιμενικών έργων στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, που την ανέδειξαν στο πιο πολυσύχναστο λιμάνι της νοτίου Πελοποννήσου.

Η ανοδική πορεία της οικονομίας της επαρχίας Καλαμών διαταράχτηκε από το ξέσπασμα της σταφιδικής κρίσης το 1893 εξαιτίας του κλεισίματος της γαλλικής αγοράς, με την πτώση των τιμών του σταφιδικού προϊόντος και τη μείωση των εξαγωγών του να κυριαρχούν. Δεν επλήγη όμως στον ίδιο βαθμό με τις άλλες

σταφιδοφόρες επαρχίες από την κρίση αυτή, γιατί οι οικονομικές λειτουργίες της δεν ήταν εξαρτημένες μόνο από τη σταφιδοκαλλιέργεια και την εμπορευματοποίηση της σταφίδας. Εντούτοις, δημιουργήθηκε μια έκρυθμη κατάσταση, καθώς επλήγησαν οικονομικά ευρύτατα στρώματα του πληθυσμού της επαρχίας Καλαμών, που ασχολούνταν με την καλλιέργεια και το εμπόριο της σταφίδας. Μπροστά σε αυτή τη δύσκολη συγκυρία ο αγροτικός και όχι μόνο κόσμος αντέδρασε συλλογικά μέσα από τη διοργάνωση συλλαλητηρίων στην πόλη της Καλαμάτας, στα οποία εκφράστηκε η αντίθεσή του στην κρατική πολιτική και στα μέτρα αντιμετώπισης, που λάμβανε. Με την έναρξη της σταφιδικής κρίσης, δηλαδή, έκανε για πρώτη φορά την εμφάνισή της μια συλλογική άμυνα και δράση απέναντι σε αυτή τη δύσκολη οικονομική συνθήκη, η οποία εκδηλώθηκε με μαζικές κινητοποιήσεις, συλλαλητήρια, αποστολή ψηφισμάτων προς τις κρατικές αρχές, καθώς και με τη δημιουργία συλλόγων.

Οι οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί, που λαμβάνουν χώρα στην επαρχία Καλαμάτας κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, καταδεικνύονται και από τη μελέτη του τοπικού πιστωτικού συστήματος, δημόσιου και ιδιωτικού. Μέσα, λοιπόν, από τη λεπτομερή ανάλυση δανειστικών συμβολαίων σε επιλεγμένες χρονικές τομές και την παράλληλη εξέταση πηγών από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας οδηγηθήκαμε στο συμπέρασμα ότι η ίδρυση το 1857 του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στην Καλαμάτα δεν έπληξε σημαντικά το δανειστικό μονοπώλιο των τοκογλύφων, καθώς ο δανεισμός κεφαλαίων από την τράπεζα προϋπέθετε συγκεκριμένες εγγυήσεις και συγκεκριμένη πιστοληπτική ικανότητα. Ανακυκλώθηκαν, δηλαδή, οι παλαιές σχέσεις δανεισμού με τους ιδιώτες, οι οποίοι εφάρμοζαν τοκοφλυφικούς όρους με αρκετά υψηλά επιτόκια. Διαμορφώθηκε, επίσης, ένα σύστημα, στο πλαίσιο του οποίου οι ισχυρές οικονομικά ομάδες της τοπικής κοινωνίας, ιδίως έμποροι, παρείχαν στην τράπεζα τις απαιτούμενες εγγυήσεις και δανείζονταν από εκείνη, χρησιμοποιώντας τα κεφάλαια αυτά για να δανείσουν αυτοί, με τη σειρά τους, άλλους, κυρίως αγρότες, καταφέροντας να καρπωθούν τη διαφορά μεταξύ του τραπεζικού επιτοκίου και της τοκογλυφίας. Η εφαρμογή αυτής της πρακτικής τους επέτρεψε, άλλωστε, να έχουν τον πλήρη έλεγχο της αγοράς και τον οικονομικό και κοινωνικό έλεγχο της υπαίθρου, με τη χρήση μάλιστα τραπεζικών κεφαλαίων.

Ηγετικό ρόλο στο τοπικό πιστωτικό σύστημα διαδραμάτισαν οι έμποροι και μάλιστα οι έμποροι της Καλαμάτας. Οι Καλαματιανοί έμποροι, λοιπόν, είναι αυτοί

που συγκεντρώνουν τα μεγαλύτερα κεφάλαια. Δανείζουν, κυρίως ενυπόθηκα, και κατά προτεραιότητα κτηματίες και γεωργούς της επαρχίας Καλαμών, αλλά και των όμορων επαρχιών, καθώς και άλλους εμπόρους και ελεύθερους επαγγελματίες. Η σημαντική οικονομική τους επιφάνεια φαίνεται και στους πιστωτικούς καταλόγους των εμπόρων του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στην Καλαμάτα, όπου κάποιοι δηλώνουν ως επάγγελμά τους «τοκιστής» ή «τραπεζίτης». Προχωρούν, επίσης, στην ίδρυση τραπεζιτικών γραφείων, επενδύοντας με πιο οργανωμένο τρόπο τα κεφάλαιά τους στο «εμπόριο χρήματος». Σημαντική θέση, όχι όμως της ίδιας εμβέλειας με τους εμπόρους, στο πιστωτικό δίκτυο της επαρχίας Καλαμών κατείχαν εκπρόσωποι των ελεύθερων επαγγελματιών και κτηματίες. Διττή επαγγελματική ιδιότητα διαπιστώθηκε ότι δήλωναν δικηγόροι, γιατροί και φαρμακοποιοί, οι οποίοι ασκούσαν παράλληλα είτε το επάγγελμα του τοκιστή είτε του κτηματία.

Στον αντίποδα των πιστωτών, οι περισσότεροι δανειολήπτες προέρχονταν από τον αγροτικό τομέα, που αντιμετώπιζαν, όπως φαίνεται τα μεγαλύτερα προβλήματα χρηματικής στενότητας, πριν ακόμα από τη σταφιδική κρίση. Είναι αυτοί, επίσης, που καθυστερούσαν συνήθως την αποπληρωμή των δανειακών κεφαλαίων. Στους δανειολήπτες συναντήσαμε ακόμη εμπόρους και ελεύθερους επαγγελματίες, όχι όμως σε μεγάλα ποσοστά. Κατοικούσαν στην πλειονότητά τους σε διάφορες περιοχές της επαρχίας, συμπεριλαμβανομένης και της πόλης της Καλαμάτας. Αρκετά μικρότερα είναι τα ποσοστά των δανειοληπτών, που δηλώνουν ως κατοικία τις επαρχίες Μεσσήνης, Οιτύλου και Μεθώνης. Παρ' όλα αυτά καθρεφτίζουν τις οικονομικές σχέσεις των πιστωτών με άλλες επαρχίες, κυρίως γειτονικές. Η πιστωτική δραστηριότητα στο σύνολό της φανερώνει τη στενή σύνδεση μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου, με τη συσσώρευση των κεφαλαίων να ανιχνεύονται στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα.

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι, σε γενικές γραμμές, στα μελετώμενα παραχωρητήρια εθνικοϊδιόκτητων φυτειών της επαρχίας Καλαμών βάσει του νόμου ΤΠΣΤ' (1871), που αποδελτιώσαμε, το μεγαλύτερο τμήμα των εκποιούμενων φυτειών εντοπίστηκε στις πεδινές περιοχές της επαρχίας Καλαμών. Μολαταύτα, μέχρι το 1881, έτος έκδοσης των εν λόγω παραχωρητηρίων, είχε διανεμηθεί ένα μικρό μέρος των φυτειών επί του συνολικού ποσοστού της επαρχίας. Το γεγονός αυτό σχετίζεται με το ότι οι κάτοχοι των φυτειών προτίμησαν να μη δηλώσουν και να μην αγοράσουν άμεσα τη γη τους, περιμένοντας ίσως μια πιο ευνοϊκή ρύθμιση.

Προτίμησαν, δηλαδή, να διατηρήσουν το καθεστώς της κατοχής από το να μεταβούν στο καθεστώς της τέλειας ιδιοκτησίας. Επίσης, φάνηκε ότι οι προύχοντες της τοπικής κοινωνίας, εκτός κάποιων εξαιρέσεων, δεν ενδιαφέρθηκαν σε μεγάλο βαθμό για την αγορά φυτειών στο πλαίσιο της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871, σε αντίθεση με εύπορους αστούς άλλων επαρχιών, που προέβησαν στην απόκτηση και τη συγκέντρωση εθνικής γης κατά την ίδια περίοδο.

Δηλωτική των μεταβολών που συμβαίνουν σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο στην επαρχία Καλαμάτας στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20ού είναι η δημογραφική της κίνηση, η οποία απεικονίζεται στις στατιστικές απογραφές του πληθυσμού της εποχής αυτής. Με βάση τα ποσοτικά δεδομένα των απογραφών των ετών 1856, 1861, 1870, 1879, 1889, 1896 και 1907 είναι εμφανής η πληθυσμιακή διόγκωση της επαρχίας. Από το 1856 μέχρι το 1896 σημειώθηκε, δηλαδή, επιτάχυνση των ρυθμών αύξησης του πληθυσμού της. Προς τα τέλη όμως του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20ού οι ρυθμοί αυτοί ήταν σαφέστατα πιο αργοί, εξαιτίας της μετανάστευσης, ιδίως της εξωτερικής, που προξένησε η κρίση της σταφίδας του 1893.

Οι λόγοι της δημογραφικής της ακμής σχετίζονται άμεσα με τις μετακινήσεις των πληθυσμών των γειτονικών ορεινών περιοχών της Πελοποννήσου και των κατοίκων των νησιών του Ιονίου. Οι πληθυσμοί αυτοί μετακινήθηκαν προς την επαρχία Καλαμών λόγω της δυναμικής εξάπλωσης της σταφιδοκαλλιέργειας από τη δεκαετία του 1870 και μετά, της ανάπτυξης και άλλων εμπορευματικών καλλιεργειών πέραν της σταφίδας και του εξαγωγικού εμπορίου, της ζωηρής βιομηχανικής και βιοτεχνικής δραστηριότητας, καθώς και της διανομής εθνικών γαιών με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, βάσει της οποίας οι αμπελώνες με σταφίδα επεκτάθηκαν σημαντικά.

Παρεμφερή δημογραφική πορεία με την επαρχία Καλαμών στο σύνολό της παρουσιάζουν οι πεδινοί δήμοι Καλαμών και Άριος, καθώς και ημιορεινές και ορεινές περιοχές του δήμου Αμφείας. Βέβαια, οι ρυθμοί της πληθυσμιακής εξέλιξής τους είναι διαφορετικοί, με εξαίρεση το δήμο Καλαμών, του οποίου ο πληθυσμός αυξάνεται κατακόρυφα. Στο δήμο βέβαια αυτό συμπεριλαμβάνεται η πόλη της Καλαμάτας, το οικονομικό δηλαδή και διοικητικό κέντρο της επαρχίας. Η δημογραφική ακόμη κίνηση του πεδινού δήμου της Θουρίας αυξάνεται από το 1856 έως το 1879 και μειώνεται, με μικρή όμως ένταση, ανάμεσα στα έτη 1879 και 1907.

Αντιθέτως, στον ορεινό δήμο Αλαγονίας διαπιστώθηκε η αύξηση του πληθυσμού της μεταξύ των ετών 1861 και 1879 και καθίζηση από το 1879 μέχρι το 1907. Η μείωση αυτή είναι προϊόν της εποχικής εργασίας και της εξωτερικής μετανάστευσης, φαινόμενα που στηρίχτηκαν κατά βάση από τους ορεινούς πληθυσμούς. Οι μετακινήσεις όμως των ορεινών πληθυσμών προς τους πεδινούς οικισμούς δεν είχαν μαζικό χαρακτήρα. Η δημογραφική συμπεριφορά, άλλωστε, είναι συνδεδεμένη με τις οικονομικές και κοινωνικές δομές και τους αντίστοιχους μετασχηματισμούς που συντελούνται σε κάθε περιοχή.

Ας αναφερθεί, τέλος, ότι δεν ήταν δυνατό να παρακολουθήσουμε για το ίδιο χρονικό διάστημα, από το 1856 δηλαδή μέχρι το 1907, την πληθυσμιακή πορεία των κοινοτήτων των δήμων της επαρχίας Καλαμών, καθώς πληροφορίες για τον πληθυσμό τους μας δίνουν μόνο οι απογραφές των ετών 1879, 1889, 1896 και 1907. Εντούτοις, είναι εμφανείς κάποιες τάσεις παρόμοιες με αυτές των δήμων στους οποίους ανήκουν.

Η εξέλιξη του ενεργού πληθυσμού της επαρχίας Καλαμών και η επαγγελματική γεωγραφία καθρεφτίζουν, με τη σειρά τους, τις οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες, που συντελούνται στο εσωτερικό της. Σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών του 1861, του 1879 και του 1907 η κατανομή των επαγγελματικών κατηγοριών έχει στην επαρχία την ακόλουθη εικόνα. Μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού της απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα, με κάποιες αυξομειώσεις κατά την εξεταζόμενη περίοδο να είναι εμφανής. Αυξητική πορεία ακολουθεί ο αριθμός των απασχολούμενων στο εμπόριο και τις μεταφορές, στη βιομηχανία-βιοτεχνία, ο αριθμός των ελεύθερων επαγγελματιών, ιδίως του επιστημονικού κόσμου, καθώς και εκείνος των υπηρετών και των υπηρετριών. Το ποσοστό των εργατών αυξάνεται από το 1861 έως το 1879, ενώ για το 1907 δεν έχουμε ανάλογες πληροφορίες. Από την άλλη, παρατηρείται μείωση των δημοσίων υπαλλήλων. Γενικότερα, τα απογραφικά τεκμήρια του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20ού ακολούθησαν διαφορετική λογική και διαφορετικά κριτήρια για τις κατηγοριοποιήσεις των επιτηδευμάτων, γεγονός που δημιούργησε εμπόδια στην ανάδειξη της επαγγελματικής σύνθεσης τόσο της επαρχίας Καλαμών όσο και των δήμων που την απαρτίζουν.

Για την επαγγελματική διάρθρωση των δήμων της Επαρχίας Καλαμών έχουμε στοιχεία μόνο από τις στατιστικές απογραφές του 1861 και του 1879. Ειδικότερα, ο κύριος όγκος των απασχολούμενων στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα της

παραγωγής, των ελεύθερων επαγγελματιών, των επιστημόνων και των δημοσίων υπαλλήλων είναι συγκεντρωμένο στο δήμο Καλαμών. Κατά το 1861 στο δήμο Αλαγονίας δέσποζαν αριθμητικά οι κτηματίες και οι ποιμένες και στο δήμο Αμφείας οι γεωργοί. Το 1879, όμως, αυξάνεται ο αριθμός των γεωργών του δήμου Άριος και των κτηματιών του δήμου Θουρίας. Η αύξηση του αγροτικού κόσμου στους πεδινούς αυτούς δήμους θα μπορούσε να συνδεθεί με τη συγκέντρωση σημαντικού αριθμού εκτάσεων εθνικών φυτειών, που διανεμήθηκαν με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871. Αύξηση σημειώνεται ακόμη στην εμπορική κίνηση των δήμων Θουρίας και Αλαγονίας, με την οικονομική άνθηση της επαρχίας να είναι αδιαμφισβήτητη.

Οι ανωτέρω περιγραφείσες εξελίξεις άφησαν, βέβαια, τα ίχνη τους και στην πολιτιστική δραστηριότητα της επαρχίας Καλαμών και καθόρισαν κατά την επισκοπούμενη περίοδο το πολιτιστικό προφίλ της, ιδιαίτερα της μεσσηνιακής πρωτεύουσας. Οι ρυθμοί της πολιτιστικής ανάπτυξης υπήρξαν πιο γοργοί στις πόλεις που εμφάνισαν μεγαλύτερο δείκτη αστικοποίησης και οικονομική ευρωστία, γεγονός που παρατηρούμε και στην περίπτωση της πόλης της Καλαμάτας. Οι δεσμοί, άλλωστε, ανάμεσα στην οικονομική και την κοινωνική και πολιτιστική ζωή είναι αναμφίβολα στενοί.

Η γενικότερη πολιτιστική ανάπτυξη της πόλης εκδηλώθηκε και εκφράστηκε μέσα από τη δημιουργία εκπολιτιστικών λεσχών, επαγγελματικών συλλόγων, αθλητικών σωματείων, φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, την ίδρυση εκπαιδευτηρίων, την έκδοση σημαντικού αριθμού εφημερίδων και περιοδικών, την εμφάνιση χοροδιδασκαλείων, την ίδρυση Φιλαρμονικής, τις προσπάθειες για τη σύσταση λαϊκής βιβλιοθήκης, το ανέβασμα θεατρικών και μουσικών παραστάσεων.

Η πνευματική κίνηση της Καλαμάτας στηρίχτηκε κατά βάση στην ιδιωτική πρωτοβουλία, με το ρόλο της δημοτικής αρχής να είναι σχεδόν ανύπαρκτος. Πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτιστική δημιουργία διαδραμάτισαν δικηγόροι, καθηγητές, γιατροί και φαρμακοποιοί, μαζί με κάποιους μεγαλέμπορους, εκπρόσωποι δηλαδή της εκκολαπτόμενης αστικής τάξης της πόλης. Οι πολιτιστικές δραστηριότητες, με άλλα λόγια, προέρχονταν και κατευθύνονταν από μια μικρή ομάδα επιστημόνων και εμπόρων, που διέθεταν την κατάλληλη παιδεία για να ασχοληθούν με την πολιτιστική δημιουργία.

Η οικονομική ακμή, λοιπόν, της επαρχίας Καλαμών επέφερε αλλαγές στις κοινωνικές δομές, με την ενίσχυση του αστικού στοιχείου και την ανάπτυξη των

αστικών επαγγελματιών να κυριαρχούν, κατά βάση στους κόλπους της πόλης της Καλαμάτας. Η τάξη, άλλωστε, δεν είναι μια στατική κατηγορία και αποτυπώνει την ανατροπή οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών σχέσεων και τη συγκρότηση νέων. Η άνοδος του αστικού κόσμου μετέβαλε τις κοινωνικές συμπεριφορές, ενώ παράλληλα συνέτεινε στη διαμόρφωση και την εδραίωση της πολιτιστικής φυσιογνωμίας και ταυτότητας της πόλης. Οι αστοί της Καλαμάτας, ακολουθώντας το ρεύμα της εποχής, συγκρότησαν λέσχες και συλλόγους, μέσω των οποίων εξέφρασαν τις πνευματικές ανησυχίες τους. Απώτερος στόχος τους ήταν η ανύψωση του μορφωτικού και καλλιτεχνικού επιπέδου της τοπικής κοινωνίας και η διάχυση της παιδείας στις κατώτερες τάξεις. Επιδίωξαν κατ' αυτόν τον τρόπο να συνδιαλεχτούν και να συμπορευτούν με τα ευρωπαϊκά δεδομένα και παραδείγματα, αναζητώντας στην Ευρώπη πρότυπα οργάνωσης της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής. Η Καλαμάτα, άλλωστε, ως λιμάνι εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου, είχε άμεση επικοινωνία και επαφή με το πνεύμα της Δύσης και γενικότερα διαπνεόταν από τον κοσμοπολιτισμό των κατοίκων της.

Επιπλέον, οι Καλαματιανοί αστοί επέδειξαν έντονο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση, όχι μόνο των αστικών στρωμάτων, αλλά και για την επιμόρφωση και την ηθική διαπαιδαγώγηση των λαϊκών στρωμάτων και των αναξιοπαθούντων παιδιών. Κατασκεύασαν το πορτρέτο των περιθωριακών ομάδων. Προχώρησαν στη συγκρότηση σχολών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, μέσω των οποίων επιχείρησαν να επιτηρήσουν τα εξαθλιωμένα στρώματα της πόλης, που θεωρούσαν ότι αποτελούσαν απειλή για την κοινωνική ηθική και την κοινωνική πρόοδο. Στην ουσία αυτοαναγορεύτηκαν σε φορείς «εκπολιτισμού» και αποπειράθηκαν να ελέγξουν τον ηθικά επιλήψιμο, κατ' εκείνους, τρόπο διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου που χαρακτήριζε τα λαϊκά στρώματα και αναπτυσσόταν κυρίως στα λαϊκά καφενεία της πόλης, την κατεξοχήν θεωρούμενη μήτρα της εγκληματικότητας και της ηθικής διαφθοράς.

Η φιλανθρωπική δραστηριότητα, που έκανε την εμφάνισή της στην πόλη της Καλαμάτας από τη δεκαετία του 1870 και μετά, μαρτυρεί ακόμη την ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας απέναντι σε θέματα πρόνοιας, με βασικό αποδέκτη τα απόκληρα παιδιά. Επιπρόσθετα, αντικατοπτρίζει και μια από τις δεσπόζουσες αντιλήψεις της εποχής, σύμφωνα με την οποία η εκπαίδευση και η ηθική αγωγή του λαού προσλαμβάνεται ως το πιο δραστικό αντίδοτο για την

καταπολέμηση της φτώχειας. Μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο θα κατορθώσουν οι ασθενέστερες οικονομικά και κοινωνικά ομάδες να ξεπεράσουν το φράγμα της κοινωνικής τους κατηγορίας και να ανέλθουν στην κοινωνική πυραμίδα.

Στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, σημειώθηκαν ακόμη μεταβολές ως προς τις προτιμήσεις των αστών στη διασκέδαση, τη μουσική και το ντύσιμο κάτω από την επίδραση ευρωπαϊκών προτύπων. Από τα πιο αγαπημένα είδη ψυχαγωγίας των αστικών στρωμάτων ήταν το θέατρο. Άκουγαν ακόμη ευρωπαϊκή μουσική, μάθαιναν μουσικά όργανα, χόρευαν ευρωπαϊκούς χορούς, τους οποίους και διδάσκονταν στα χοροδιδασκαλεία της πόλης και φορούσαν ευρωπαϊκά ενδύματα, με την εγκατάλειψη της παραδοσιακής ενδυμασίας να χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή. Σύχναζαν στους δυτικής προελεύσεως και εμπνεύσεως συλλόγους και σωματεία. Το αστικό προφίλ των εθελοντικών συσσωματώσεων της πόλης αποτυπώνεται στην σύνθεση των διοικητικών τους συμβουλίων και των μελών τους. Οι επαγγελματικές τους ιδιότητες έχουν αναφορά κατά κύριο λόγο στο χώρο των μορφωμένων αστών.

Για ένα τμήμα της καλαματιανής κοινωνίας οι ευρωπαϊκές μορφές διασκέδασης και ψυχαγωγίας, όπως και τα ευρωπαϊκά καλλιτεχνικά, αισθητικά και πολιτισμικά πρότυπα αποτελούσαν μέρος και της δικής του εμπειρίας και οπτικής λόγω των τακτικών επισκέψεων στις χώρες της Ευρώπης τόσο για λόγους αναψυχής όσο και λόγους επαγγελματικούς. Στην Καλαμάτα, δηλαδή, δεν εξάγονταν και εισάγονταν μόνο προϊόντα αλλά και ιδέες και τάσεις από τη μόδα μέχρι τις μορφές κοινωνικότητας και κοινωνικής διαμαρτυρίας ή συνοχής, γεγονός που επιβεβαιώνει το σημαντικό ρόλο της γεωγραφίας της πόλης.

Εν κατακλείδι, οι πρακτικές της αστικής κοινωνικότητας μας δίνουν ακόμη την ευκαιρία να ανιχνεύσουμε κάποιες από τις αντιλήψεις που δομούν και διέπουν τον αστικό κόσμο της εποχής. Είναι εμφανές ότι και στην πόλη της Καλαμάτας, όπως και στις άλλες πόλεις του ελληνικού χώρου, τα πεδία της ανδρικής και της γυναικείας δραστηριότητας είναι οριοθετημένα. Οι γυναίκες των αστικών στρωμάτων είναι αποκλεισμένες από το δημόσιο χώρο, με τη δράση τους να περιορίζεται στην ιδιωτική σφαίρα. Και αυτό γιατί όφειλαν να είναι οι φύλακες-άγγελοι του οίκου τους, πιστές και αφοσιωμένες σύζυγοι και παιδαγωγοί των παιδιών τους. Η έξοδός τους από το ιδιωτικό περιβάλλον και η παρέμβασή τους στο δημόσιο βίο συνδεόταν με κοινωνικές εκδηλώσεις, στις οποίες συνόδευαν τους συζύγους τους. Η έκθεση των

γυναικών στο πλευρό των συζύγων τους ενίσχυε τη δημόσια εικόνα και διαμόρφωνε το κοινωνικό προφίλ των τελευταίων. Η αστική οικογένεια οργανωνόταν, κατά συνέπεια, με βάση φυλετικούς διαχωρισμούς ως προς το ρόλο και τις υποχρεώσεις του καθενός. Πεδία ακόμη, όπως η εργασία και η φιλανθρωπία, οργανώνονταν με βάση την έμφυλη διαφορά και αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της αστικής ταυτότητας.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές

Α΄ Αρχεία

Γενικά Αρχεία του Κράτους / Αρχεία Νομού Μεσσηνίας

- Αρχείο οικογένειας Π. και Γ. Κουτσομητοπούλου.
- Αρχείο Συμβολαιογράφου Καλαμών Νικόλαου Μαντζαβάκου, ABE 74, φάκελοι 182, 183, 184, 185 (1879-1880).
- Αρχείο Συμβολαιογράφου Καλαμών Πανάγου Στραβοσκιάδη, ABE 74, φάκελοι 5, 6, 7, 8, 9 (1888).
- Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Καλαμών, ABE 161, φάκελοι α/α1, α/α2 (1886, 1896, 1897, 1902, 1903).
- Συλλογή Μίμη Φερέτου.

Γενικά Αρχεία του Κράτους / Αρχεία Αθήνας

- Αρχείο Ελεγκτικού Συνεδρίου, «Παραχωρητήρια Φυτειών δυνάμει του νόμου ΤΠΣΤ΄», Γενικά Βιβλία Εκποιήσεων, αρ. μικροταινιών 92, 93, 94, 95.

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος

- Αρχείο Ελεγκτικού Συνεδρίου, «Παραχωρητήρια Φυτειών δυνάμει του νόμου ΤΠΣΤ΄», Ειδικά Βιβλία Εκποιήσεων, μικροταινίες 3, 4, 5, 6.
- Πιστωτικοί κατάλογοι Γεωργοκτηματιών, 1874, 1879, 1894 του Υποκαταστήματος Καλαμών της Ε.Τ.Ε., μικροταινίες 2702, 2703.
- Πιστωτικοί κατάλογοι Εμπόρων ετών 1874, 1875, 1879, 1881 και 1894 του υποκαταστήματος Καλαμών της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, μικροταινίες 2699, 2700.
- «Δάνειον Στασινού Λεονταρίτη», σειρά 40, φάκελος 8986.
- «Εκθέσεις Επιθεωρητών Υποκαταστήματος Καλαμάτας (1891-1895)», μικροταινία 4208.
- «Ψάλτης Παναγιώτης», σειρά 10, φάκελος 9.

Β΄ Εμπορικοί οδηγοί και ημερολόγια

- *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Καλαμάτα 1897.
- *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Τυπογραφείο της «Ευνομίας» Ιω. Πολυμενάκη, 1900.
- Ιγγλέσης Νικ. Γ., *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄ 1905-1906.
- Μακρίδης Χαράλαμπος, *Οδηγός του εμπορίου και της βιομηχανίας της Ελλάδος 1891*, Αθήνα 1891.
- Μπούκας Μιλτιάδης, *Οδηγός εμπορικός γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, έτος Α΄, Αθήνα 1875.

Γ΄ Στατιστικές και απογραφές

- *Εμπόριον της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών κατά το έτος 1889*, Αθήνα 1890.
- *Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίας χρήσεως. Προαπογραφικά Στοιχεία (Στοιχεία εκ του απογραφικού κοινοτικού δελτίου της Απογραφής Γεωργίας και Κτηνοτροφίας της 19^{ης} Μαρτίου 1961)*, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Αθήνα 1962.
- Μανσόλας Αλέξανδρος, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες περί Ελλάδος*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1867, (ανατύπωση με εισαγωγή Θ. Βερεμή-Στ. Παπαγεωργίου-Κ. Παπαθανασόπουλου-Διονύσιου Ν. Καραβία, Αθήνα 1980).
- Μανσόλας Αλέξανδρος, *Statistique de la Grece: Recensement de la population en 1870: Expose sur les resultas du recensement*, Ελλάς – Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Αθήνα 1874.
- Μανσόλας Αλέξανδρος, *Απογραφικαί πληροφορίες περί Γεωργίας κατά το έτος 1875*, Αθήνα 1875.
- Μανσόλας Αλέξανδρος, *Απογραφικαί πληροφορίες περί των εν Ελλάδι ατμοκίνητων καταστημάτων*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1876.

- Νουχάκης Ιωάννης Εμμ., *Ελληνική χωρογραφία. Γεωγραφία, ιστορία, στατιστική πληθυσμού και αποστάσεων*, τ. Β΄, εκδότης Σπυρίδων Κουσουλινός, Αθήνα 1901.
- Νουχάκης Ιωάννης Εμμ., *Νέος Χωρογραφικός Πίναξ*, Αθήνα 1890.
- Σπηλιωτάκης Σ. Α., *Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1859.
- Σταματάκης Ι. Δ., *Πίναξ χωρογραφικός της Ελλάδος, περιέχων τα Ονόματα, τις αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κομποπόλεων και Χωρίων*, Αθήνα 1846.
- *Στατιστική της γεωργίας*, Γραφείον Δημοσίου Οικονομίας, Αθήνα 1864.
- Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*, Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1881.
- Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός κατά την απογραφή της 15^{ης} και 16^{ης} Απριλίου 1889*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1890.
- Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 17^{ης} και 18^{ης} Οκτωβρίου 1896*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1897.
- Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, επιμέλεια Γεωργίου Χωματιανού (Τμηματάρχου του Υπουργείου, Διευθυντού της Υπηρεσίας της απογραφής), τ. Β΄, Τυπογραφείο Μιχαήλ Νικολαΐδου, Αθήνα 1909.
- *Υψομετρική κατανομή της επιφάνειας, του πληθυσμού και των διοικητικών διαιρέσεων της Ελλάδος*, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1938.
- Χουλιαράκης Μιχαήλ, *Γεωγραφική, Διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τομ. Α΄, Αθήνα 1973-1974.

Δ΄ Τοπικός Τύπος

- *Αριστόδημος*, (1870-1876, 1878-1879).
- *Αριστομένης*, (1884).
- *Δικαστικός Κλητήρ*, (1891).

- *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, τ. Α΄, (1855-1856).
- *Θάρρος*, (1908).
- *Καθημερινή*, (1899).
- *Καλάμαι*, (1880,1881).
- *Καλαματιανή*, (1895).
- *Μεσσηνιακός Τύπος*, (1882-1885).
- *Μεσσηνιακή*, (1892-1893).
- *Λαϊκή*, (1893-1895).
- *Πελοπόννησος*, (1868).
- *Τάξις*, (1881).
- *Φαραί*, (1895).

Ε΄ Ιστοσελίδες

- Σκλήκα Ουρανία, «Καλαμάτα και Γάλλοι πρόξενοι», http://fr-klm.osporos.com/?page_id=85
- www.kalamata.gr
- www.kalamatain.gr/new/to-limani-kalamatas-kai-ola-osa-de-gnor/

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Βιομηχανία», στο *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, επιμέλεια Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006, σ. 219-251.
- Αλεξόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Καλαμάτας (Αναδρομαί 1822-2008)*, τ. Α΄ και Β΄, Καλαμάτα 2008.

- Ανδρεάδης Ανδρέας, *Περί απογραφής*, Εκδ. Κ. Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1908.
- Ανδρεάδης Ανδρέας, *Ιστορία των εθνικών δανείων. Μέρος Α΄. Τα δάνεια της ανεξαρτησίας (1824-1825) – Το δημόσιον χρέος επί της βαυαρικής δυναστείας*, Αθήνα 1904.
- Αντωνίου Δαυίδ, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης 1833-1929*, 3 τόμοι, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (Ι.Α.Ε.Ν.)- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987-1989.
- Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, «Ο πόλεμος της σταφίδας», *Μνήμων*, τ. 22, 2000, σ.247-258.
- Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999.
- Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, «Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης», *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλεια Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000.
- Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2004.
- Βεργόπουλος Κώστας, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, Εξάντας, Αθήνα 1994.
- Βερράρου Σταυρούλα, «Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ. Πελοπόννησο το 19^ο αιώνα: η περίπτωση του Δήμου Κυπαρισσίας (1830-1871)», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 1998.
- Βερράρου Σταυρούλα, *Από τον κτηματία στον αγρότη. Οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στη ΝΔ Πελοπόννησο το 19^ο αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2013.
- Βερράρου Σταυρούλα, «Εμπόριο και βιομηχανία», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 19-21.
- Βίος και Πολιτεία και μερική θαυμάτων διήγησις του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, εκδ. Τήνος, 1997.
- Γεννάδιος Π. Γ., *Περί φυλλοζήρας της φθοροποιού*, Αθήνα 1889.
- Γιαννακόπουλος Θεόδωρος Δ., «Ιδιοκτήται και ιδιοκτησίαι στη Μεσσηνία», *Πελοποννησιακά*, τόμ. ΙΘ΄, Αθήνα 1992.

- Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, Νεφέλη, Αθήνα 2006.
- Γκούτος Χαρίλαος, *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Εκδόσεις «Ε.Ε.Ε. Δελτίον Εργατικής Νομοθεσίας», Αθήνα 1988.
- Δερτιλής Γιώργος, *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1830-1910*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1984.
- Δερτιλής Γιώργος, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1985.
- Δουκάκης Δημ., *Μεσσηνιακά και ιδία περί Φαρών και Καλαμάτας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Καποδιστρίου*, τχ. Γ', Αθήνα 1911.
- Έμκε-Πουλοπούλου Έρα, *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης*, Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (IMEO), Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ), Αθήνα 1986.
- Εμπειρίκος Ε., «Τοκογλυφία και προσωπική κράτησις», τ. 13., 1889.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 – 1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986.
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006.
- Καλαφάτης Θανάσης, 1880-1920 «Η Πρώτη εν Αμερική Μετανάστευσις», 2/5/2004, εφ. *Καθημερινή*.
- Καλόγρη Παναγιώτα, Τσοκόπουλος Βάσιος, «Βιομηχανία και πόλεις στην Ελλάδα το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Β' τόμος, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1985, σ. 431-438.
- Κανονισμός του Εμπορικού Συλλόγου η Βελτίωσις, Καλαμάτα 1880.
- Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Οι φρενοβλαβείς εν ταις οδοίς», στο Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20ός αιώνας)*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 193-202.
- Καρούζου Εύη, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843*, Ακαδημία Αθηνών-Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, Αθήνα 2018.

- Καρούζου Εύη, «Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών (1833-1871)», *Μνήμων*, τ. 12, Αθήνα 1989, σ. 149-161.
- Καρούζου Εύη, «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία», στο *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, Κώστας Κωστής-Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 175-218.
- Καρύδης Δ. Ν., «Καλαμάτα – Διαδικασίες αστικού μετασχηματισμού (1860-1940)», στο Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ός} αιώνες)*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 85-98.
- Κιτροέφ Αλέξανδρος, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α1, 1900-1922 *Οι απαρχές*, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, σ. 123-171.
- Κληρόπουλος Νάσος, *Καλαμάτα 1600 π. Χ. – 2000 μ. Χ. Πρόσωπα και Γεγονότα*, Καλαμάτα 2005.
- Κορασίδου Μαρία, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 2004.
- Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.
- Κορύλλος Χ. Π. – Θεοχάρης Στ., *Πεζοπορία από Πατρών εις Καλάμας*, εκδόσεις Πελοπόννησος, Πάτρα 2014, σ. 74. Για περισσότερες πληροφορίες για τη Μονή Καλογραιών βλ. Δημ. Δουκάκης, *Μεσσηνιακά και ιδία περί Φαρών και Καλαμάτας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Καποδιστρίου*, τχ. Γ', Αθήνα 1911.
- Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1997.
- Κουμάντος Παναγής, *Οι δήμαρχοι της Καλαμάτας (1834-1978)*, Δήμος Καλαμάτας, Καλαμάτα 2017.
- Κουμάντος Παναγής, *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα Καλαμάτας (1900-1960). Συμβολή στην ιστορία της πόλης*, Καλαμάτα 1997.

- Κουτρουβίδης Στάθης, «Η εφαρμογή του νόμου «περί προικοδότησης» στην επαρχία της Πάτρας: κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις», *Δοκίμεις*, τ. 13-14, 2005, σ. 193-215.
- Κυπριανός Παντελής, «Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών στην Ελλάδα (1891-1936), περ. *Τα Ιστορικά*, τόμ. 13, τεύχ. 24-25 (Ιούνιος – Δεκέμβριος 1996).
- Κωνσταντινίδης Ανέστης Κ., «Το λιμάνι της Καλαμάτας», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 22-23.
- Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- Λούκος Χρήστος–Σαμίου Δήμητρα, *Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας*, Ε.Μ.Ν.Ε. – ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 1991.
- Λούκος Χρήστος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000.
- Μακρής Ευάγγελος, *Ο οικονομικός ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησής αυτού 1821-1971. (Βάσει των διενεργηθεισών από τον 1821 και εντεύθεν γενικών απογραφών πληθυσμού)*, Αθήνα 1972.
- Μαρκέτος Μπάμπης, *Οι Ελληνοαμερικανοί. Ιστορία της ελληνικής ομογένειας των Η.Π.Α.*, Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας, Παπαζήσης, Αθήνα 2006.
- Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1830-1910). Όψεις της μεσσηνιακής κοινωνίας μέσα από την εκπαίδευση*, Γ.Α.Κ Ν.Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2004.
- Μηλίτση Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου – Στεφανούρη Χριστίνα, *Η Ντουάνα της Καλαμάτας 1830-1930 από τις πηγές των Γ.Α.Κ. – Αρχείων Ν. Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας, 2006.
- Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, *Καλαμάτα. Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης 1830-1940*,

Υπουργείο Παιδείας και διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων – Γ.Α.Κ.
Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2010.

- Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, *Καλαματιανά προικοσύμφωνα 1891-1900*, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2007.
- Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, «Ο εκπαιδευτικός “χάρτης” τον 19^ο αιώνα», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 25-26.
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα - Ελεγκίτου Ελένη, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987.
- Μπακουνάκης Νίκος, *Πάτρα 1828-1860: Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19^ο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995.
- Μπαφούνης Γιάννης, *Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι. Η ελληνική στατιστική το 19^ο αιώνα*, Ε.Μ.Ν.Ε./Παράρτημα του περιοδικού Μνήμων αρ. 14, Αθήνα 2006.
- Μπαφούνης Γιάννης (προλεγόμενα-επιμέλεια ανατύπωσης), *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991.
- Μπελιά Ελένη, «Η εφημερίδα «Θάρρος» της Καλαμάτας και τα προβλήματα του ελληνισμού κατά το διάστημα 1899-1910», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμος 27^{ος}, Αθήνα 1984, σ. 256-278.
- Μπελιά Ελένη, «Παραγωγή και εμπόρον της Πελοποννήσου κατά το τελευταίον τέταρτον του 19^{ου} αιώνα (Πληροφορίες του Αμερικανικού Προξενείου Πατρών)», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πάτρα 1980)*, τ. Γ', Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1981-1982, σ. 321-327.
- Μπιτσάνη Ευγενία, «Η ιστορική διαδρομή του «εν Καλαμάτα Αλεξανδράκειου Γηροκομείου» και η συμβολή του στην κοινωνική ανάπτυξη της πόλης», *Η Ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, επιμ. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, European Association for Urban History, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα 2005.

- Μπούρνοβα Ευγενία –Προγουλάκης Γιώργος, «Ο Αγροτικός Κόσμος, 1830-1940», *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος} -20ός αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2007, σ. 45-102.
- Μπρεγιάννη Κ. – Πατρώνης Β., «Από τη θεσμική απουσία στον «φιλελεύθερο» προστατευτισμό και τον κρατικό αυταρχισμό: οι μεταμορφώσεις της αγροτικής πίστης στην Ελλάδα 1880-1940», Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου στη μνήμη του Στάθη Δαμιανάκου *Αγροτική Κοινωνία και Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα 25-27 Μαΐου 2005, έκδοση σε CD, 2006.
- Μπρεδήμας Θεόδωρος Π., *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913)*, τομ. Α΄, Μεσσηνιακός Λόγος, Καλαμάτα 2003.
- Νάκος Γεώργιος Π., *Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών, 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Ναούμη Ματίνα, «Οικογένεια και πόλη. Η περίπτωση της Ερμούπολης», στο Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20ός αιώνας)*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 499-505.
- Νούτσος Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα: από το 1875 ως το 1974*, 3 τόμοι, Γνώση, Αθήνα 1990-1993.
- Οικονομάκης Πότης Δ., «Εφημερίδες, περιοδικά κι' ημερολόγια που εξεδόθησαν στην Καλαμάτα (συμβολή)», περ. *Μεσσηνιακόν έτος 1938*, έκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, τομ. Α΄, Καλαμάτα, σ. 219-250.
- Οικονομάκης Πότης Δ., «Η Λαϊκή βιβλιοθήκη Καλαμών», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, Καλαμάτα 1956.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Β΄ τόμος, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1985, σ. 521-531.
- Παπαδόπουλος Β. Α., «Η βυρσοδεψία άλλοτε στην Καλαμάτα», *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, (Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985), 1987-1988.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Ο κόσμος του καφεeneίου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης –

- Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμέλεια), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Καστανιώτης –Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1992, σ. 209-250.
- Παπαχατζής Νίκος, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά-Ηλιακά*, Εκδοτική Αθηνών, 2002.
 - Πατρώνης Βασίλης, «Η χρηματοδότηση της μονοκαλλιέργειας: αγροτική και εμπορική πίστη στην Πάτρα του 19^{ου} αιώνα», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τ. 12, Νοέμβριος 1994, σ. 54-72.
 - Πατρώνης Βασίλης, *Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18^{ος} -20^{ός} αιώνας)*, ΣΕΑΒ, 2015.
 - Πετμεζάς Σωκράτης, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.
 - Πετμεζάς Σωκράτης, «Αγροτική Οικονομία», Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914), επιμέλεια Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006, σ. 103-152.
 - Πετράκης Π.Ε. με τη συνεργασία του Χ. Πανωρίου, *Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992.
 - Πλεμμένος Γιάννης, *Καλλιτεχνικώς Προοδεδόμεν...Η διείσδυση της ευρωπαϊκής μουσικής στην ελληνική επαρχία (1890-1912)*, Έλυτρον, Καλαμάτα.
 - Πιζάνιας Πέτρος, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912. Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988.
 - Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 2003.
 - Ρέππας Χρήστος, «Ο Τύπος της Καλαμάτας», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 27-30.
 - Ρηγίνος Μιχάλης, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και στη βιοτεχνία 1870-1940*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1995.

- Σαλίμπα Ζιζή, Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922), Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε Αθήνα 2004.
- Σάλμας Παναγιώτης, «Πνευματική και ψυχαγωγική ζωή της Καλαμάτας (προ σαράντα ετών)», περ. *Μεσσηνιακόν έτος* 1938, έκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, τομ. Α΄, Καλαμάτα, σ. 94-106.
- Σκιαδάς Ελευθέριος Γ., *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1994.
- Σκιά-Πανοπούλου Χαρίκλεια, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο. Η περίπτωση της Καλαμάτας*, διδακτορική διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Καλαμάτα 1998.
- Σκιά-Πανοπούλου Χαρίκλεια, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης. Θεωρητικές προσεγγίσεις. Εμπειρική έρευνα: Η περίπτωση της Καλαμάτας*, Καλαμάτα 2008.
- Σόλαρης Ιωάννης Δ., *Καλαμάτα 1830-1930: Το μεταβαλλόμενο πρόσωπο μιας επαρχιακής πόλεως από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους έως την περίοδο του μεσοπολέμου*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα 2014.
- Συναρέλλη Μαρία, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- Σωφρονάς Δημήτρης, «Η Καλαμάτα και το τραμ», *Ιστορικά της εφ. Ελευθεροτυπία*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα. Ο αστικός μετασχηματισμός», 6 Σεπτεμβρίου 2001.
- Τρίχα Λύντια, *Δικηγορεύειν εν Αθήναις... Μια διαδρομή στον 19^ο αιώνα*, εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 2003.
- Τσιμπίδαρος Πότης, «Η παλιά Καλαμάτα», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, 1956, σ. 444-450.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Μια πρώτη προσέγγιση ενός ανοικτού προβλήματος», περ. *Πολίτης*, τ. 31, Αθήνα 1979.

- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Φερέτος Μίμης, *Μεσσηνιακά 1968*, τ. Α', Εκδόσεις Αριστομένης, Αθήνα.
- Φραγκιάδης Αλέξης, *Ελληνική οικονομία 19ος -20ός αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- Φραγκιάδης Αλέξης, «Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο», *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, επιμέλεια Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006, σ. 153-174.
- Φραγκιάδης Αλέξης, «Η διανομή των εθνικών γαιών του 1871: απόπειρα συνθετικής προσέγγισης», *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τ. 4, Ακαδημία Αθηνών, 2016, σ. 191-213.
- Φραγκιάδης Αλέξης, «Πολιτική εξουσία και σχέσεις γαιοκτησίας στην Ελλάδα, 19^{ος} –αρχές 20ού αιώνα», στο Σ. Πετμεζάς, Τζ. Χαρλάφτη (επιμ.), *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας: θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες*, Αθήνα 2012, σ. 119-136.
- Φράγκος Διονύσιος, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος: εξελίξεις και προοπτικές*, Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα 1980.
- Φωκίωνος Β., «Σκωληκοτροφία», περ. *Πανδώρα*, τ. ΙΑ', τχ. 268, 15 Μαΐου 1861.
- Χαροντάκης Δ., «Οι καλαματιανοί ποτοποιοί», εφ. *Το Βήμα*, 10 Οκτωβρίου 1999.
- Χατζηϊωάννου Μαρία-Χριστίνα, «Καλαματιανοί έμποροι», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, 24.
- Χατζηϊωάννου Μαρία-Χριστίνα, *Το προπατορικό χρέος*, Gutenberg-Γιώργος και Κώστας Δαρδανός, Αθήνα 2013.
- Χατζιωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- Χουμεριανός Μανώλης, *Αγροτική κρίση και κοινωνική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο. 1893-1905*, διδακτορική διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2000.

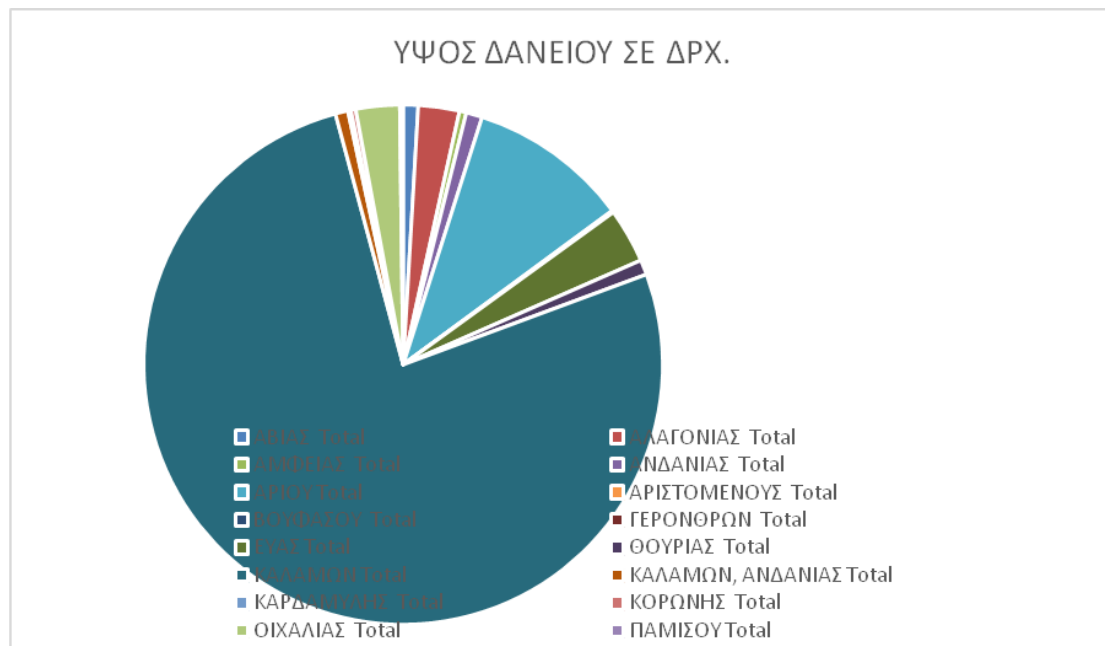
- Χουμεριανός Μανώλης, «Αγροτική κρίση και διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο» στο *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1993.
- Χρυσοσπάθης Ορέστης, *Ιστορία της Παλαιάς Καλαμάτας*, Εκδότης Νικ. Ηλιόπουλος, Καλάμαι 1936.
- Ψυχογιός Δημήτρης Κ., *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1995.
- Ψυχογιός Δημήτρης Κ., *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα 1994.
- **Ξενόγλωσση**
- Agriantoni Christine, «La sort de la soie en Grèce au XIXe siècle: du déclassé des productions domestiques à la marginalisation d' une industrie rurale», στον τόμο : *Cultural and Commercial Exchanges Between the Orient and the Greek World*, Αθήνα 1991, KNE/EIE.
- Agulhon Maurice, *Le Cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848. Étude d'une mutation de sociabilité*, A. Colin, Παρίσι 1977.
- Aron Jean Paul, *Le mangeur du XIXe siècle. Une folie bourgeoise: la nourriture*, Paris 1973.
- Belle Henri, *Voyage en Grèce- trois années en Grèce*, Librairie Hachette, Paris 1881.
- Brègianni Catherine, «Réformes agraires et changement rural en Grèce (du XIXe siècle à l' entre-deux-guerres)», *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τόμος 4, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, σ. 245-284
- Dertilis Georges B. , «Terre, paysans et pouvoir politique (Grèce, XVIIIe-XXe siècle)», *Annales. Economies, société , civilizations*. N. 1, 1993, σ. 85-107.
- François Étienne, Reichardt Rolf, «Les formes de sociabilité en France du milieu du XVIIIe au milieu du XIXe siècle», *Revue d'histoire moderne et contemporaine* (juillet –sept. 1987), pp. 453-472.

- Karouzou Evi, *Cultures maraicheres dans la Méditerranée. Les transformations dans la plaine et de la société agroliques, 1860-1910*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, European University Institute, Φλωρεντία 1995.
- Karouzou Evi, *Les jardins de la Méditerranée. Agriculture et société dans la Grèce du Sud 1860-1910*, Académie d'Athènes – Centre de recherche sur l'histoire moderne et contemporaine de l'hellénisme, Athènes 2014.
- Karouzou Evi, «Las reformas agrarias en Grecia, siglos XIX y XX», *Noticiario de historia agraria* N. 6, 1993, pp. 59-83.
- McGrew William. W., *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881. The Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence*, The Kent State University Press 1985.
- Petmezas S., “Diverse responses to agricultural income crisis in a Southeastern European economy : Transatlantic emigration from Greece (1894-1924)”, *Fra Spazio e Tempo. Studi in Onore di Luigi de Rosa*, I. Zilli (επιμ.), Νάπολη 1995, τ. 3, σ. 427-487.
- Petmezas S., “El comercio de la pasa de Corinto y su influencia sobre la economía griega del siglo XIX (1840-1914)”, J. Morilla, J. Gomez-Pantoja και J. Cressier (επιμ.) *Impactos exteriores sobre la Agricultura Mediterranea*, Ministerio de Agricultura Pesca y Alimentacion, Μαδρίτη 1997, σ. 523-562.
- Pizantias Petros, «Revenus paysans et rapports sociaux en Grèce au XIXe siècle», *Annales. Economies, société, civilisations*. N. 1, 1990, σ. 37-53.
- Tombazis A., *La Grèce d' un point du vue agricole*, Αθήνα 1878.
- Franghiadis Alexis, *Peasant Agriculture and Export Trade: Currant Viticulture in Southern Greece, 1830-1893*, Florence, October 1990.
- Franghiadis Alexis, «Réforme agraire et développement de la propriété individuelle en Grèce au XIXe s.: la distribution des “Domaines Nationaux”, 1871-1887», στο S. Woolf (επιμ.): *Espaces et familles dans l' Europe du sud à l' âge modern*, Παρίσι 1993, σ. 53-75.

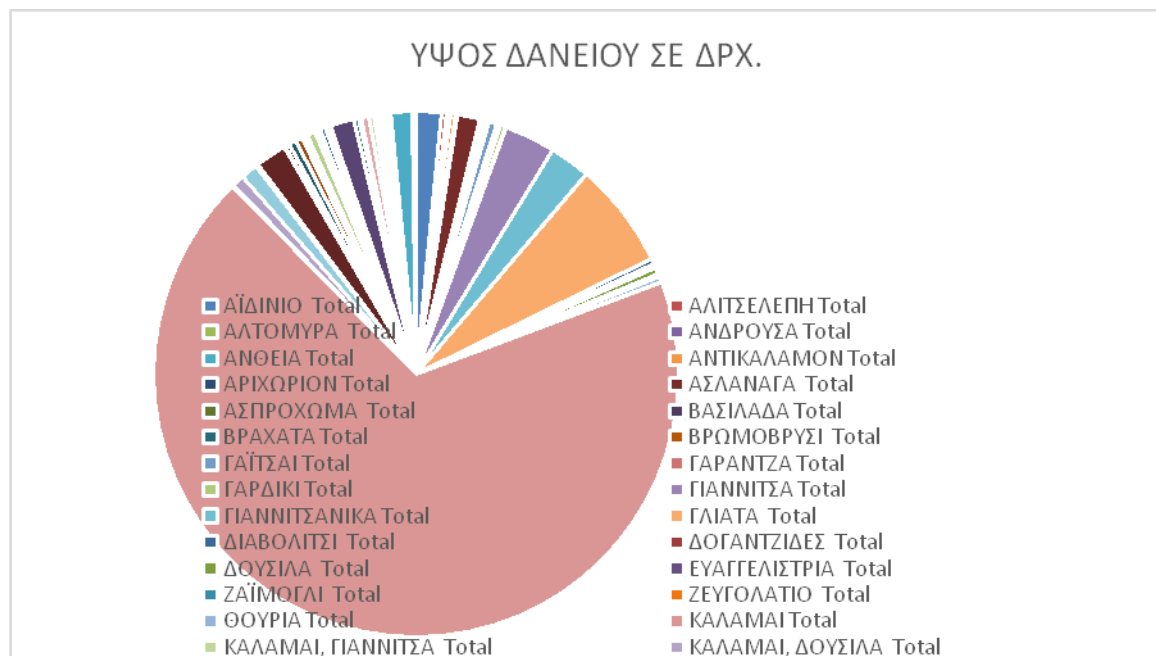
Παράρτημα

Παράρτημα Ι: Γραφήματα

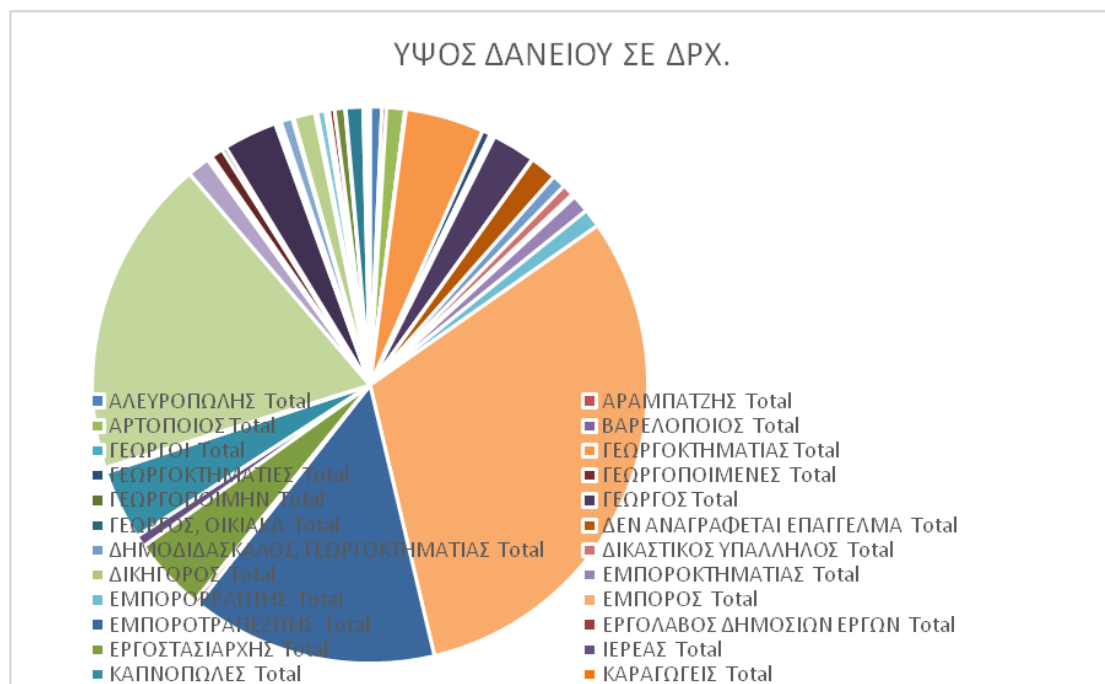
Γράφημα Α1. Γεωγραφική διασπορά των δανειακών ποσών σε επίπεδο δήμων

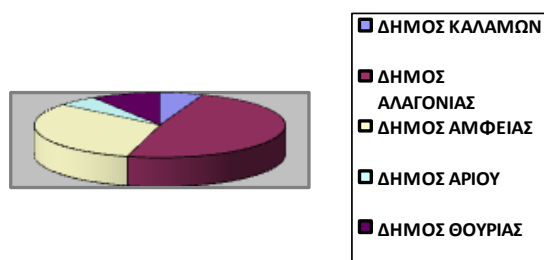
Γράφημα Α2. Γεωγραφική διασπορά των δανειακών ποσών σε επίπεδο πόλεων/χωριών

Γράφημα Α3. Επαγγελματική διασπορά των δανειακών ποσών

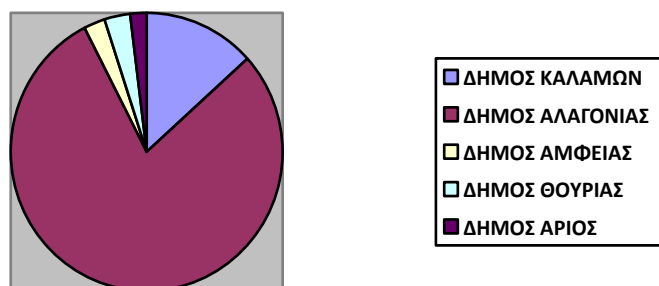

Γράφημα Α4. Η παραγωγή δημητριακών στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)

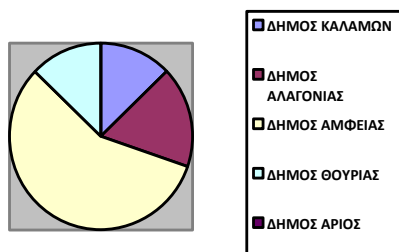
Σημείωση: Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικά εκτάσεις..., ό. π., σ. 682.

Γράφημα Α5. Ελαιώνες στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)

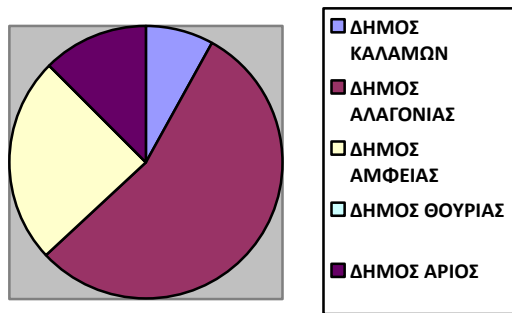
Σημείωση: Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικαί εκτάσεις..., ό. π., σ. 923.

Γράφημα Α6. Συκεώνες στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)

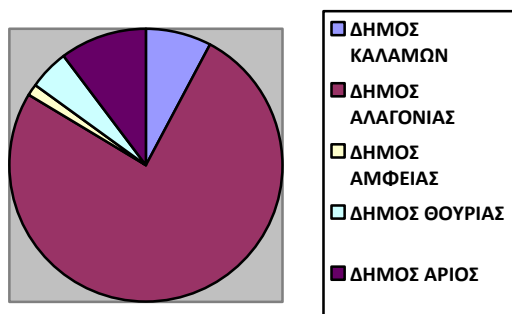
Σημείωση: Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικαί εκτάσεις..., ό. π., σ. 923.

Γράφημα Α7. Όσπρια στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)

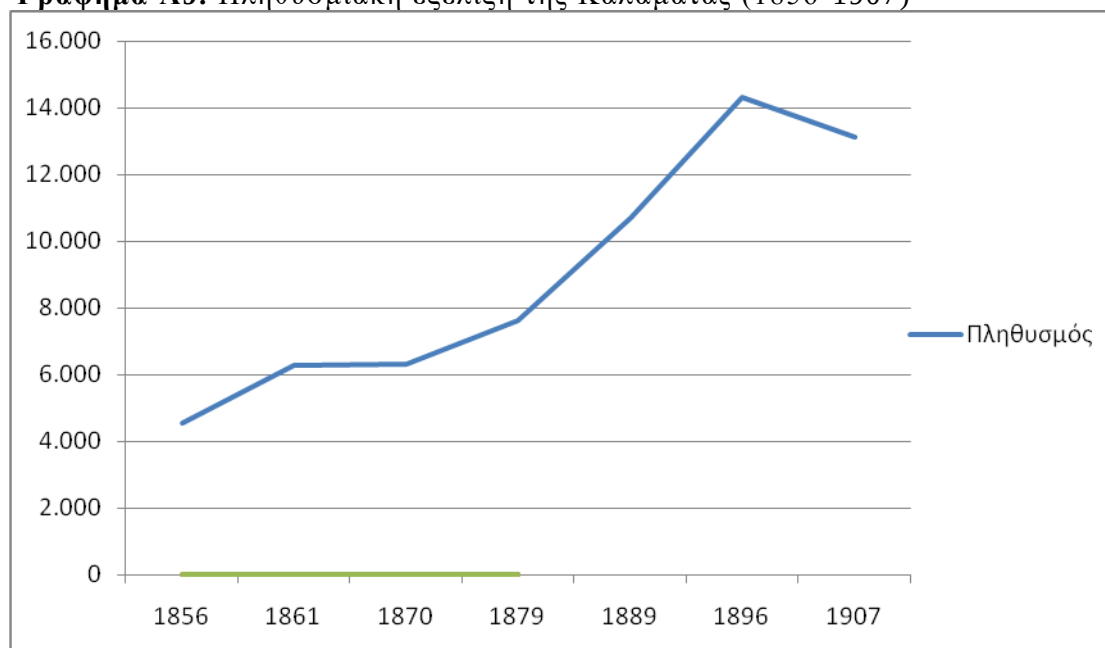
Σημείωση: Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικαί εκτάσεις..., ό. π., σ. 682, 683.

Γράφημα Α8. Προϊόντα λαχανόκηπων στην επαρχία Καλαμών το 1911 (σε στρ.)

Σημείωση: Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Γεωργικαί εκτάσεις..., ό. π., σ. 762.

Γράφημα Α9. Πληθυσμιακή εξέλιξη της Καλαμάτας (1856-1907)

Παράρτημα II: Πίνακες

Πίνακας Β1. Διατελέσαντες Δήμαρχοι Καλαμάτας (1834-1913)

ΘΗΤΕΙΑ	ΔΗΜΑΡΧΟΣ
1834-1841	Παναγιώτης Μπενάκης
1841-1857	Ιωάννης Κ. Κυριακός
1858-1862	Θεόδωρος Ι. Κυριακός
1863-1873	Πέτρος Αντ. Μαυρομιχάλης
1874-1879	Εμμανουήλ Παν. Μπενάκης
1880-1883	Πέτρος Αντ. Μαυρομιχάλης
1883-1887	Δημήτριος Αν. Μπούτσης
1887-1899	Πέτρος Αντ. Μαυρομιχάλης
1899-1903	Πέτρος Αντ. Καπετανάκης
1903-1907	Γεώργιος Κ. Κουτσομητόπουλος
1907-1913	Παναγιώτης Εμμ. Μπενάκης

Σημείωση: Παναγής Χ. Κουμάντος, Οι δήμαρχοι της Καλαμάτας (1834-1978), Δήμος Καλαμάτας, Καλαμάτα 2017.

Πίνακας Β2. Εφημερίδες της Καλαμάτας 1860-1910

Εφημερίδες	Έτος	Είδος	Κυκλοφορία	Εκδότης
<i>Η Πελοπόννησος</i>	1860-1874	πολιτική-φιλολογική	εβδομαδιαία	Ηλίας Α.Καφόπουλος
<i>Μεσσήνη</i>	1865-1866	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Σ. Μανολέας
<i>Το Καθήκον</i>	1866	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Κ. Δεληγιάννης
<i>Ιθώμη</i>	1868-1878 1884-1888	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Δ. Λυμπερόπουλος
<i>Αύρα</i>	1869	πολιτική	εβδομαδιαία	
<i>Αριστόδημος</i>	1869-1876 1878-1879	πολιτική-δικαστική	εβδομαδιαία	Σπ. Μπαρβέας
<i>Η Εξέτασις</i>	1870	πολιτική, δικαστική και των ειδήσεων	καθημερινή/εβδομαδιαία	Γεώργιος Κωνσταντινίδης
<i>Φλεσσιάς</i>	1872	πολιτική, εμπορική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
<i>Το Πλήκτρον</i>	1872	πολιτική, δικαστική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Μιχαήλ Ν. Πολυμενάκος
<i>Σάλπιγξ</i>	1875	πολιτική, δικαστική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Π. Γ. Σκουζας
<i>Άμυνα</i>	1876	πολιτική, εμπορική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Ν. Αναγνωστόπουλος
<i>Καλάμαι</i>	1876	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
<i>Τάξις</i>	1876-1880	πολιτική, εμπορική, δικαστική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Α. Η. Γαρίδης
<i>Μεσσηνία</i>	1878	πολιτική και των ειδήσεων	2 φορές την εβδομάδα	Δ. Μπενή Ψάλτης

<i>Νέδων</i>	1880	πολιτική	εβδομαδιαία	
<i>Διαμαρτύρησις</i>	1880	πολιτική και δικαστική	εβδομαδιαία	Ηλίας Αλεξάκης
<i>Πηγή</i>	1882	πολιτική	εβδομαδιαία	
<i>Άμυνα</i>	1882	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
<i>Ανόρθωσις</i>	1882- 1886	πολιτική	εβδομαδιαία	Δ. Π. Ζέρβας
<i>Μεσσηνιακός Τύπος</i>	1883- 1886	πολιτική	εβδομαδιαία	Ν. Ι. Καραγιάννης
<i>Αριστομένης</i>	1884	πολιτική, επιστημονική, εμπορική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Δ. Π. Γεωργακόπουλος
<i>Το Ενεστός</i>	1885	πολιτική	εβδομαδιαία	Ι. Δ. Κυριακός, Κ. Π. Λυκουρέζος
<i>Φιλόπολις</i>	1888	πολιτική	εβδομαδιαία	Ι.Π. Παρασκευόπουλος
<i>Μεσσηνιακόν Φρόνημα</i>	1888	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
<i>Μεσσηνιακός Λαός</i>	1888	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
<i>Δικαστικός Κλητήρ</i>	1891	δικαστική και πολιτική		
<i>Κοινή Γνώμη</i>	1891	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
<i>Μεσσηνιακή</i>	1891- 1896	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
<i>Εφημερίς των Καλαμών</i>	1892	πολιτική και των ειδήσεων	2 φορές την εβδομάδα	Ι.Π. Παρασκευόπουλος
<i>Λαϊκή</i>	1893- 1895	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Ι.Π. Παρασκευόπουλος
<i>Ευνομία</i>	1894	πολιτική, εμπορική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Ιω. Πολυμενάκης
<i>Επαρχιακή</i>	1895	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
<i>Καλαματιανή</i>	1895	πολιτική και των ειδήσεων	2 φορές την εβδομάδα	

<i>Φαραί</i>	1895-1900	πολιτική, εμπορική, κοινωνική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Νικολ. Πυλιούρας	Δ.
<i>Πρόνοια</i>	1896-1899	πολιτική, εμπορική, κοινωνική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία		
<i>Καθημερινή</i>	1899	πολιτική και των ειδήσεων	2 φορές την εβδομάδα		
<i>Θάρρος</i>	1899 έως και σήμερα	πολιτική, κοινωνική και των ειδήσεων	καθημερινή	Ιω. Αποστολάκης	
<i>Φως</i>	1900-1907	πολιτική, δικαστική και των ειδήσεων	2 φορές την εβδομάδα	Αθαν. Πυλιούρας	Α.
<i>Καλάμαι</i>	1903				
<i>Άμυνα</i>	1904				
<i>Σφήκα</i>	1905	πολιτική, σατυρική			
<i>Ταχυδρόμος</i>	1908-1910	πολιτική και των ειδήσεων	καθημερινή		
<i>Φρουρός</i>	1909-1910	πολιτική και των ειδήσεων	καθημερινή		
<i>Φωνή της Μεσσηνίας</i>	1910 ή 1911	πολιτική και των ειδήσεων	καθημερινή	Π. Βουγιούκας	

Σημείωση: Πότης Δ. Οικονομάκης, «Εφημερίδες, περιοδικά κι' ημερολόγια που εξεδόθησαν στην Καλαμάτα (συμβολή)», περ. Μεσσηνιακόν έτος 1938, τ. Α', εκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, Καλαμάτα, σ. 224-239.

Πίνακας Β3. Ληξιαρχική κίνηση του πληθυσμού των δήμων της επαρχίας Καλαμών (1884)

Δήμοι	Γάμοι	Γεννήσεις	Αποβιώσεις
Καλαμών	72	335	210
Θουρίας	35	173	87
Άριος	52	263	158
Αμφείας	11	51	42
Αλαγονίας	17	101	56

Σημείωση: Υπουργείον Εσωτερικών, Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής Στατιστική της Ελλάδος. Ληξιαρχική κίνηση του πληθυσμού έτος ΚΓ΄ -1884, Αθήνα 1888, σ. 16.

Πίνακας Β4. Γεννήσεις κατά μήνας και δήμους της επαρχίας Καλαμών (1884)

Δήμοι	Ιανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Απρίλιος	Μάιος	Ιούνιος	Ιούλιος
Καλαμών	37	34	35	29	18	16	18
Θουρίας	19	16	22	12	12	11	7
Άριος	27	25	23	18	24	15	21
Αμφείας	5	5	5	5	3	4	3
Αλαγονίας	10	9	10	6	6	6	9

Δήμοι	Αύγουστος	Σεπτέμβριος	Οκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος	Σύνολο
Καλαμών	19	45	29	32	23	335
Θουρίας	17	13	11	15	18	173
Άριος	17	26	21	22	24	263
Αμφείας	5	2	5	3	6	51
Αλαγονίας	6	16	6	8	9	101

Σημείωση: Υπουργείον Εσωτερικών, Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής Στατιστική της Ελλάδος. Ληξιαρχική κίνηση του πληθυσμού έτος ΚΓ΄ -1884, Αθήνα 1888, σ. 65.

Πίνακας Β5. Αποβιώσεις κατά μήνας και δήμους της επαρχίας Καλαμών (1884)

Δήμοι	Ιανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Απρίλιος	Μάιος	Ιούνιος	Ιούλιος
Καλαμών	17	18	16	22	14	20	31
Θουρίας	3	7	14	6	13	3	11
Άριος	24	18	22	12	12	12	10
Αμφείας	4	3	3	5	4	2	3
Αλαγονίας	5	4	4	5	4	6	5

Δήμοι	Αύγουστος	Σεπτέμβριος	Οκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος	Σύνολο
Καλαμών	16	20	20	6	10	210
Θουρίας	6	6	2	11	5	87
Άριος	9	9	12	11	7	158
Αμφείας	4	3	4	4	3	42
Αλαγονίας	2	6	5	6	4	56

Πηγή: Υπουργείον Εσωτερικών, Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής Στατιστική της Ελλάδος. Ληξιαρχική κίνηση του πληθυσμού έτος ΚΓ' -1884, Αθήνα 1888, σ. 114.

Πίνακας Β6. Κοινωνική κατάσταση του πληθυσμού κατά δήμους (1879)

Δήμοι	Έγγαμοι	Άγαμοι	Εν χηρεία	Σύνολο
Καλαμών	3.771	7.146	715	11.642
Θουρίας	1.714	3.246	362	4.447
Άριος	1.444	2.666	222	3.990
Αμφείας	1.404	2.323	263	4.332
Αλαγονίας	1.595	2.530	322	5.322
Σύνολο επαρχίας	9.928	17.921	1.884	29.733

Σημείωση: Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879, Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1881, σ. 37.

Πίνακας Β7. Εκπαίδευση κατά δήμους (1879, 1907)

1879

Δήμοι	Αγράμματοι	Εγγράμματοι
Καλαμών	8.694	2.948
Θουρίας	4.238	1.104
Άριος	3.533	799
Αμφείας	3.272	718
Αλαγονίας	3.174	1.273
Σύνολο επαρχίας	22.891	6.842

1907

Δήμοι	Αγράμματοι	Εγγράμματοι
Καλαμών	12.060	9.429
Θουρίας	3.360	1.842
Άριος	3.728	1.821
Αμφείας	3.616	1.490
Αλαγονίας	2.396	1.169
Σύνολο επαρχίας	25.160	15.751

Σημείωση: Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879, Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1881, σ. 139. Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, τ. Α', Αθήνα 1909, σ. 129.

Πίνακας Β8. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Καλαμών από την Καλαμάτα (1846)

Χωριά	Απόσταση σε ώρες
Ασπρόχωμα	00:15
Γιάννιτσα	02:30
Γιαννιτσάνικα	00:15
Καλάμι	01:00
Καμάρι	01:45
Λέϊκα	00:15

Σημείωση: Πίναξ χωρογραφικός της Ελλάδος, Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κομποπόλεων και Χωριών, Ερανισθείς εκ διαφόρων επισήμων εγγράφων της Β. Κυβερνήσεως και εκδοθείς υπό Ι. Δ. Σταματάκη, Αθήνα 1846, σ. 51.

Πίνακας Β9. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Αλαγονίας από την Τσερνίτσα (1846)

Χωριά	Απόσταση σε ώρες
Καλαμάτα	05:15
Σίτσοβα	00:45
Αναστάσοβα Μεγάλη	01:00
Αναστάσοβα Μικρή	00:30
Καρβέλι	01:30
Λαδά	01:00

Σημείωση: Πίναξ χωρογραφικός της Ελλάδος, Περιέχων τα Ονόματα ..., ό. π., σ. 52.

Πίνακας Β10. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Αμφείας από την Πολιανή (1846)

Χωριά	Απόσταση σε ώρες
Καλαμάτα	08:30
Αρφαρά	00:45
Βρωμόβρυσι	01:45

Σημείωση: Πίναξ χωρογραφικός της Ελλάδος, Περιέχων τα Ονόματα ..., ό. π., σ. 52.

Πίνακας Β11. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Άριος από τα Ασλάναγα (1846)

Χωριά	Απόσταση σε ώρες
Καλαμάτα	03:00
Αριοχώρι	00:30
Βραχάταγα	00:20
Γκορτζόγλι	00:15
Γλιάτα	00:20
Μπαλιάγα	00:10

Μπάστα	00:35
Μπισμπάρδι	00:25
Πήδημα	00:35

Σημείωση: Πίναξ χωρογραφικός της Ελλάδος, Περιέχων τα Ονόματα ..., ό. π., σ. 52.

Πίνακας Β12. Αποστάσεις των χωριών του δήμου Θουρίας από το Καμάρι (1846)

Χωριά	Απόσταση σε ώρες
Καλαμάτα	01:45
Φρουτσάλα	00:05
Ντελημεμή	00:15
Φαρμίσση	00:25
Βειζαγα	00:30
Αντικάλαμον	00:25
Μικρομάνη	00:15
Σπερχογεία	00:25
Παλαιόκαστρο	00:45

Σημείωση: Πίναξ χωρογραφικός της Ελλάδος, Περιέχων τα Ονόματα ..., ό. π., σ. 52.

Παράρτημα ΙΙΙ: Εικόνες

Εικ. Γ1: Βασίλειος Κ. Κουτσομητόπουλος γύρω στα 1900, δικηγόρος (1862-1939;) (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, φωτογραφίες αρχείου Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου)

Εικ. Γ2: Θεμιστοκλής Κουτσομητόπουλος γύρω στα 1900, φαρμακοποιός, βουλευτής (1857-1934)

(ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, φωτογραφίες αρχείου Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου)

Εικ. Γ3: Ευθυμία Δαμηλάτη, (χαρακτηριστικό παράδειγμα γυναίκας της αστικής τάξης).

(ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, φωτογραφίες αρχείου Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου)

Εικ. Γ4: Ιωάννης Φωτόπουλος (δικηγόρος, βουλευτής των Φιλελευθέρων) μαζί με τη σύζυγό του Ολυμπιάδα Γ. Γεωργιανάκη στα 1936.

(ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, φωτογραφίες αρχείου Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου)

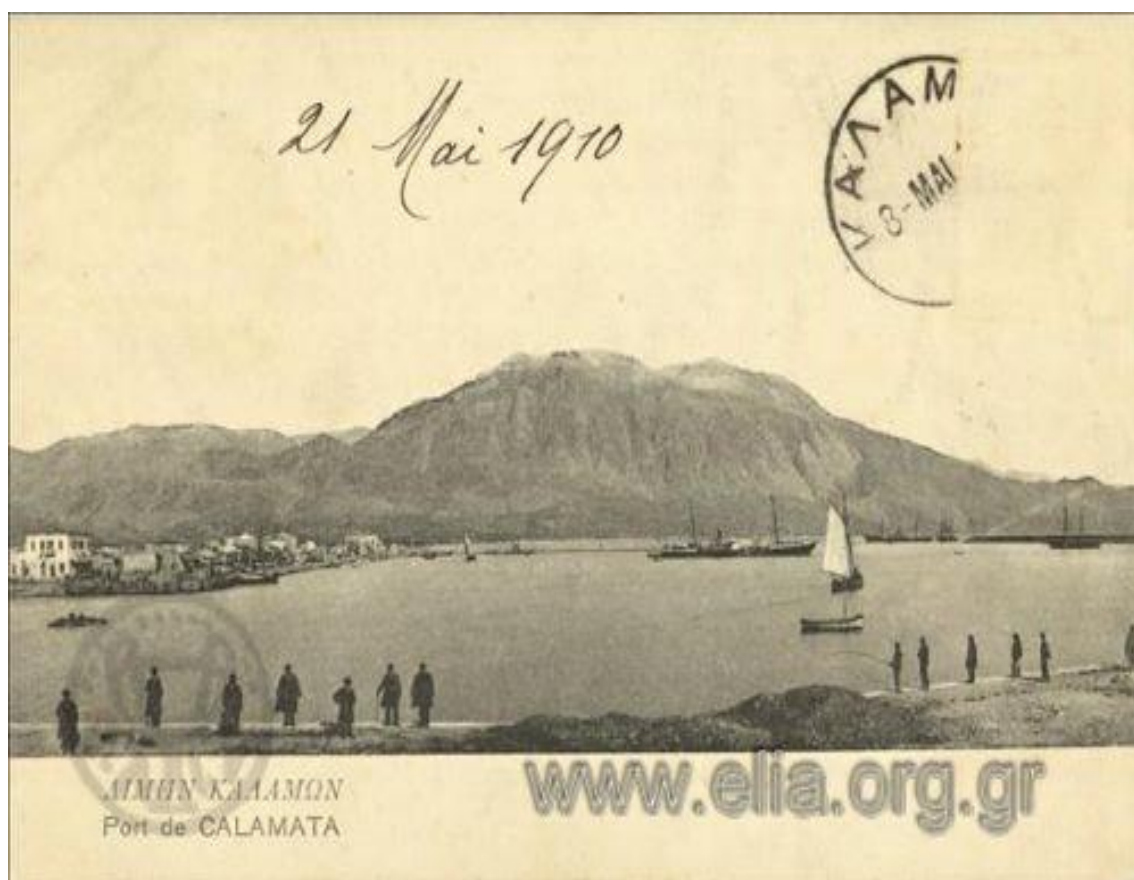
Εικ. Γ5: Παιδιά αστικής οικογένειας της Καλαμάτας στα 1908

(ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, φωτογραφίες αρχείου Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου)

Εικ. Γ6: Εμπορικός Σύλλογος «Ερμής»

(ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, φωτογραφίες αρχείου Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου)

Εικ. Γ7: Το λιμάνι της Καλαμάτας στα 1910
(www.elia.org.gr)

Παραχωρητήριο Φυτειών				Αριθμοί		Π Ε Ρ Ε Χ Ο Ρ Ι Ο	
Φυτεία αριθμ. φυτειών	Χρονιά			Αριθμ. φυτειών αριθμ. φυτειών	Αριθμ. φυτειών αριθμ. φυτειών	Ο Δ Ε Ρ Ε Χ Ο Ρ Ι Ο	Συνολικά φυτειών
	1880	1881	1882				
1880	1881	1882	9	29	27125	1881	1881
1881	1882	1883	1	1	27126	1882	1882
1882	1883	1884	1	1	27127	1883	1883
1883	1884	1885	1	1	27128	1884	1884
1884	1885	1886	1	1	27129	1885	1885
1885	1886	1887	1	1	27130	1886	1886
1886	1887	1888	1	1	27131	1887	1887
1887	1888	1889	1	1	27132	1888	1888
1888	1889	1890	1	1	27133	1889	1889
1889	1890	1891	1	1	27134	1890	1890
1890	1891	1892	1	1	27135	1891	1891
1891	1892	1893	1	1	27136	1892	1892
1892	1893	1894	1	1	27137	1893	1893
1893	1894	1895	1	1	27138	1894	1894
1894	1895	1896	1	1	27139	1895	1895
1895	1896	1897	1	1	27140	1896	1896
1896	1897	1898	1	1	27141	1897	1897
1897	1898	1899	1	1	27142	1898	1898
1898	1899	1900	1	1	27143	1899	1899
1899	1900	1901	1	1	27144	1900	1900
1900	1901	1902	1	1	27145	1901	1901
1901	1902	1903	1	1	27146	1902	1902
1902	1903	1904	1	1	27147	1903	1903
1903	1904	1905	1	1	27148	1904	1904
1904	1905	1906	1	1	27149	1905	1905
1905	1906	1907	1	1	27150	1906	1906
1906	1907	1908	1	1	27151	1907	1907
1907	1908	1909	1	1	27152	1908	1908
1908	1909	1910	1	1	27153	1909	1909
1909	1910	1911	1	1	27154	1910	1910
1910	1911	1912	1	1	27155	1911	1911
1911	1912	1913	1	1	27156	1912	1912
1912	1913	1914	1	1	27157	1913	1913
1913	1914	1915	1	1	27158	1914	1914
1914	1915	1916	1	1	27159	1915	1915
1915	1916	1917	1	1	27160	1916	1916
1916	1917	1918	1	1	27161	1917	1917
1917	1918	1919	1	1	27162	1918	1918
1918	1919	1920	1	1	27163	1919	1919
1919	1920	1921	1	1	27164	1920	1920
1920	1921	1922	1	1	27165	1921	1921
1921	1922	1923	1	1	27166	1922	1922
1922	1923	1924	1	1	27167	1923	1923
1923	1924	1925	1	1	27168	1924	1924
1924	1925	1926	1	1	27169	1925	1925
1925	1926	1927	1	1	27170	1926	1926
1926	1927	1928	1	1	27171	1927	1927
1927	1928	1929	1	1	27172	1928	1928
1928	1929	1930	1	1	27173	1929	1929
1929	1930	1931	1	1	27174	1930	1930
1930	1931	1932	1	1	27175	1931	1931
1931	1932	1933	1	1	27176	1932	1932
1932	1933	1934	1	1	27177	1933	1933
1933	1934	1935	1	1	27178	1934	1934
1934	1935	1936	1	1	27179	1935	1935
1935	1936	1937	1	1	27180	1936	1936
1936	1937	1938	1	1	27181	1937	1937
1937	1938	1939	1	1	27182	1938	1938
1938	1939	1940	1	1	27183	1939	1939
1939	1940	1941	1	1	27184	1940	1940
1940	1941	1942	1	1	27185	1941	1941
1941	1942	1943	1	1	27186	1942	1942
1942	1943	1944	1	1	27187	1943	1943
1943	1944	1945	1	1	27188	1944	1944
1944	1945	1946	1	1	27189	1945	1945
1945	1946	1947	1	1	27190	1946	1946
1946	1947	1948	1	1	27191	1947	1947
1947	1948	1949	1	1	27192	1948	1948
1948	1949	1950	1	1	27193	1949	1949
1949	1950	1951	1	1	27194	1950	1950
1950	1951	1952	1	1	27195	1951	1951
1951	1952	1953	1	1	27196	1952	1952
1952	1953	1954	1	1	27197	1953	1953
1953	1954	1955	1	1	27198	1954	1954
1954	1955	1956	1	1	27199	1955	1955
1955	1956	1957	1	1	27200	1956	1956
1956	1957	1958	1	1	27201	1957	1957
1957	1958	1959	1	1	27202	1958	1958
1958	1959	1960	1	1	27203	1959	1959
1959	1960	1961	1	1	27204	1960	1960
1960	1961	1962	1	1	27205	1961	1961
1961	1962	1963	1	1	27206	1962	1962
1962	1963	1964	1	1	27207	1963	1963
1963	1964	1965	1	1	27208	1964	1964
1964	1965	1966	1	1	27209	1965	1965
1965	1966	1967	1	1	27210	1966	1966
1966	1967	1968	1	1	27211	1967	1967
1967	1968	1969	1	1	27212	1968	1968
1968	1969	1970	1	1	27213	1969	1969
1969	1970	1971	1	1	27214	1970	1970
1970	1971	1972	1	1	27215	1971	1971
1971	1972	1973	1	1	27216	1972	1972
1972	1973	1974	1	1	27217	1973	1973
1973	1974	1975	1	1	27218	1974	1974
1974	1975	1976	1	1	27219	1975	1975
1975	1976	1977	1	1	27220	1976	1976
1976	1977	1978	1	1	27221	1977	1977
1977	1978	1979	1	1	27222	1978	1978
1978	1979	1980	1	1	27223	1979	1979
1979	1980	1981	1	1	27224	1980	1980
1980	1981	1982	1	1	27225	1981	1981
1981	1982	1983	1	1	27226	1982	1982
1982	1983	1984	1	1	27227	1983	1983
1983	1984	1985	1	1	27228	1984	1984
1984	1985	1986	1	1	27229	1985	1985
1985	1986	1987	1	1	27230	1986	1986
1986	1987	1988	1	1	27231	1987	1987
1987	1988	1989	1	1	27232	1988	1988
1988	1989	1990	1	1	27233	1989	1989
1989	1990	1991	1	1	27234	1990	1990
1990	1991	1992	1	1	27235	1991	1991
1991	1992	1993	1	1	27236	1992	1992
1992	1993	1994	1	1	27237	1993	1993
1993	1994	1995	1	1	27238	1994	1994
1994	1995	1996	1	1	27239	1995	1995
1995	1996	1997	1	1	27240	1996	1996
1996	1997	1998	1	1	27241	1997	1997
1997	1998	1999	1	1	27242	1998	1998
1998	1999	2000	1	1	27243	1999	1999
1999	2000	2001	1	1	27244	2000	2000
2000	2001	2002	1	1	27245	2001	2001
2001	2002	2003	1	1	27246	2002	2002
2002	2003	2004	1	1	27247	2003	2003
2003	2004	2005	1	1	27248	2004	2004
2004	2005	2006	1	1	27249	2005	2005
2005	2006	2007	1	1	27250	2006	2006
2006	2007	2008	1	1	27251	2007	2007
2007	2008	2009	1	1	27252	2008	2008
2008	2009	2010	1	1	27253	2009	2009
2009	2010	2011	1	1	27254	2010	2010
2010	2011	2012	1	1	27255	2011	2011
2011	2012	2013	1	1	27256	2012	2012
2012	2013	2014	1	1	27257	2013	2013
2013	2014	2015	1	1	27258	2014	2014
2014	2015	2016	1	1	27259	2015	2015
2015	2016	2017	1	1	27260	2016	2016
2016	2017	2018	1	1	27261	2017	2017
2017	2018	2019	1	1	27262	2018	2018
2018	2019	2020	1	1	27263	2019	2019
2019	2020	2021	1	1	27264	2020	2020
2020	2021	2022	1	1	27265	2021	2021
2021	2022	2023	1	1	27266	2022	2022
2022	2023	2024	1	1	27267	2023	2023
2023	2024	2025	1	1	27268	2024	2024
2024	2025	2026	1	1	27269	2025	2025
2025	2026	2027	1	1	27270	2026	2026
2026	2027	2028	1	1	27271	2027	2027
2027	2028	2029	1	1	27272	2028	2028
2028	2029	2030	1	1	27273	2029	2029
2029	2030	2031	1	1	27274	2030	2030
2030	2031	2032	1	1	27275	2031	2031
2031	2032	2033	1	1	27276	2032	2032
2032	2033	2034	1	1	27277	2033	2033
2033	2034	2035	1	1	27278	2034	2034
2034	2035	2036	1	1	27279	2035	2035
2035	2036	2037	1	1	27280	2036	2036
2036	2037	2038	1	1	27281	2037	2037
2037	2038	2039	1	1	27282	2038	2038
2038	2039	2040	1	1	27283	2039	2039
2039	2040	2041	1	1	27284	2040	2040
2040	2041	2042	1	1	27285	2041	2041
2041	2042	2043	1	1	27286	2042	2042
2042	2043	2044	1	1	27287	2043	2043
2043	2044	2045	1	1	27288	2044	2044
2044	204						

ΚΑΛΑΜΩΝ				Είδος αποκαταστάσεως	Ποσότης αποκαταστάσεως αποκαταστάσεως αποκαταστάσεως		Παρατηρήσεις
Αριθμός	Είδος	Ποσότης	Ποσότης		Αποκατάσταση	Αποκατάσταση	
1	Αποκατάσταση	2	200	100	Αποκατάσταση		
2	Αποκατάσταση	1	100	50	Αποκατάσταση		
3	Αποκατάσταση	10	750	250	Αποκατάσταση		
4	Αποκατάσταση	1	900	60	Αποκατάσταση		
5	Αποκατάσταση	1	100	20	Αποκατάσταση		
6	Αποκατάσταση	1	150	10	Αποκατάσταση		
7	Αποκατάσταση	1	900	450	Αποκατάσταση		
8	Αποκατάσταση	1	900	70	Αποκατάσταση		
9	Αποκατάσταση	6	270	270	Αποκατάσταση		
10	Αποκατάσταση	17	1200	1200	Αποκατάσταση		
11	Αποκατάσταση	1	10	10	Αποκατάσταση		
12	Αποκατάσταση	1	900	290	Αποκατάσταση		
13	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
14	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
15	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
16	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
17	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
18	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
19	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
20	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
21	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
22	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
23	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
24	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
25	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
26	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
27	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
28	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
29	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		
30	Αποκατάσταση	1	100	100	Αποκατάσταση		

Εικ. Γ9: Παραχωρητήριο φυτειών επαρχίας Καλαμών (1881)

(Αρχείο Ελεγκτικού Συνεδρίου, «Παραχωρητήρια Φυτειών δυνάμει του νόμου ΤΠΣΤ'», Ειδικά Βιβλία Εκποιήσεων)

ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1907

ΝΟΜΟΣ _____ ΠΟΛΙΣ _____
ΕΠΑΡΧΙΑ _____ Ή ΧΩΡΙΟΝ _____
ΔΗΜΟΣ _____ Ή ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ _____

ΔΕΛΤΙΟΝ ΔΙ' ΕΝ ΑΤΟΜΟΝ

Θά γραφή χωριστὸν δελτίον δι' ἕν ἑκάστον αἰτομον (εἴτε ἄνδρα, εἴτε γυναῖκα, εἴτε βρέφος), τὸ ὅποιον διενεπύκρινον ἐντός τῆς οὐράς τῆς νύκτα τῆς 26 πρὸς τὴν 27 Ὀκτωβρίου (Παρασκευὴν πρὸς τὸ Σάββατον), εἴτε αυτοκτὶ εἰς τὴν οὐράν εἴτε ἐκτάκτως ἐνέβηθι εἰς αὐτήν.

Πρὶν γράψῃς τὰς ἀπαντήσεις ἴδε καὶ εὖς δευτέρην οδηγίαν. — Δι ἀπαντήσεις τὰ ἔχει καθαρὸν γράμματα.		
ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ	ΕΠΕΞΗΓΗΣΕΙΣ	ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ
1. Ὄνομα καὶ ἐπώνυμον	Γράψιτε ἀλόκληρον καὶ εὐανάγνωστον τὸ ὄνομα καὶ ἐπώνυμόν σας.	
2. Ἄρρεν ἢ θῆλην	Εἴμαι ἀνάγκη νὰ δοθῇ ἀπάντησις καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἐρώτησιν.	
3. Ἡλικία	Μὴ γράψῃς ποτε ἐγγενήθης, ἀλλὰ πόσον χρόνον (ἢ μηνῶν ἢ ἡμερῶν) εἶσαι	
4. Οἰκονομικαὴ κατάστασις	Γράψιτε ἂν εἴσαι ἐγγαστος, ὕψιστος, χῆρος ἢ χωρισμένος νομίμως.	
5. Παιδεύσεις	Ἄν ἔβλεπες νὰ γράψῃς καὶ νὰ διδάσκῃς, γράψιτε ἐγγράμματος, ἄλλως ἀγράμματος.	
6. Ὑπεκοῦτης	Γράψιτε τί ὑπέρκοος εἶσαι. — *Ἕλληρ, Γάλλος *Ἀγγλος, Γερμανός, Ἰταλός κ.λ.π.	
7. Δημοτικότης	Ἐδοῦ θα ἀπαντήσῃς μόνον εἰ *Ἕλληνες ὑπέρκοοι καὶ θα γράψῃς τίνας δήμον τῆς Ἑλλάδος εἶσαι δηρώται	
8. Θρησκεία	Οἱ χριστιανοὶ πρέπει νὰ γράψῃς καὶ τίνας δόγματος εἶσαι (ὀρθόδοξος, δυτικὸς, διαμαρτυρούμενος)	
9. Γλώσσα	Μάν μόνον γλώσσαν θα σημειώσῃς, ἐκείνην τὴν ὁποίαν ὁμιλεῖς ὡς γλώσσαν ἰδιάν σου	
10. Σωματικὰ ἐλαττώματα	*Ἄν εἶσαι γυμνός ἢ τυφλός ἢ ἀλαλός ἢ κακὸς ἢ παρὰ τὸν καλόν κ.λ.π. παρακαλεῖσαι νὰ σημειώσῃς τὰ ἐλαττώματά σου τοῦτο.	
11. Ἐπάγγελμα	Ἰδίως ἂν γράψῃς τὸ ἐπάγγελμα σου πρόσθε εἰς τὰς ἀποσθεν οδηγίαν διὰ τὰ ἐπαγγέλματα	

Τὸ παρὸν δελτίον ἐξελίχθη ἐκ τοῦ ἀπογραφικοῦ

Ευκ. Γ10: Απογραφικό δελτίο της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27^η Οκτωβρίου 1907

Παράρτημα IV: Χάρτες

Χάρτης Δ2: Χωροταξικός χάρτης Νοτίου Πελοποννήσου

(Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού – ΚΕΙΝΕ)

Παράρτημα V: Κατάλογος επαγγελματιών και εμπόρων

Ε1. Επιστημονικός κόσμος Καλαμάτας 1900

Δικηγόροι

Ιωάν. Κυταριόλος,	Παναγ. Αναγνωστόπουλος,	Π. Κωτσέας,
Ε. Κωνσταντινίδης,	Γ. Γερασιμόπουλος,	Γεώργ. Ταρσούλης,
Γ. Καραγιάννης,	Ιωαν. Φωτόπουλος,	Παναγ. Σάκκης,
Γ. Μελισουργός,	Ι. Μεντζελόπουλος,	Λεων. Δεληγιάννης,
Ν. Στρατηγόπουλος,	Σταύρος Μολώνης,	Παναγ. Λογοθέτης,
Δημήτρ. Π. Τζάνες,	Νικόλαος Δαγρές,	Φώτιος Φωτιάδης,
Γ. Μουρατίνος,	Περικλής Αλιφέρης,	Παναγ. Μερλόπουλος,
Α. Καπετανάκης,	Βαρθολ. Κυβέλος,	Αθανάσιος Κανάς,
Στ. Μελισουργός,	Γεωργ. Καντιάνης,	Ιωάν. Κ. Λυμπερόπουλος,
Αθανασ. Κάβουρας,	Μάρκος Δαζέας,	Δημητρ. Κ. Λυμπερόπουλος,
Θ. Στραβοσκιάδης,	Νικόλαος Σάλμας,	Διονύσιος Πόταρης,
Παναγ. Σπανίδης,	Χριστόδ. Δικαίος,	Κ. Σταυρόπουλος,
Δ. Παππαδόπουλος,	Ε. Μπαρδόπουλος,	Μιχαήλ Βουρνάς,
Ν. Ι. Καραγιάννης,	Κ. Σταθουλόπουλος,	Απ. Μαρκόπουλος,
Ηλ. Νικολαΐδης,	Κ. Δ. Φωτόπουλος,	Άγγελος Λίγγρης,
Χρήστος Πετρέας,	Παναγ. Μπακίδης,	Γεωργ. Θεοδωρέας,
Βασίλ. Κουτσομητόπουλος,	Ανδρ. Παπασαραντόπουλος,	Γ. Μαγέτος,
Αναστ. Παναγιωτόπουλος,	Αντ. Πετρομανιάτης,	Π. Σταματελάκης,
Νικολ. Αλεβίζος,	Παναγ. Σάλμας,	Γ. Κόκκινος,
	Γεώρ. Δικαίακος,	Παναγ. Σταμπολτζής,
		Π. Παππαφωτεινός.

Αλκ. Δεληγιάννης,

Ν. Μαρούλης,

Νικόλ. Κορφιοτάκης,

Γιαννάκης Μπενή Ψάλτης,

Κωνστ. Φλέσσας,

Αντ. Βασιλάκης,

Γ. Σταματόπουλος,

Ιατροί

Δημ. Αλβανάκης,

Χρήστος Μπενής,

Γ. Χρυσοσπάθης,

Ιωάν. Κουρτάκης,

Μ.Ασημακόπουλος,

Καμαρ. Δουκάκης,

Γεώργ. Κουτσομητόπουλος,

Λ. Χρυσοσπάθης,

Παν. Δεπάστας,

Ι. Βλαντασόπουλος,

Γεώρ. Κορομηλάς,

Ηλίας Πανταζόπουλος,

Παναγ. Λογοθέτης,

Ιωάν. Ανδρεάδης,

Γ. Κωνσταντινίδης,

Σπυρ. Βασιλάκης,

Κ. Νικόπουλος,

Σπ. Τζάνες,

Σταύρος Κυριακός,

Βασ. Γκονόπουλος,

Α. Πανταζόπουλος,

Θ. Αναστασιάδης,

Αντ. Βιτάλης,

Μαυρουλίδης, Καρμίρης.

Κ. Χρυσικόπουλος,

Χρήστος Παναγιωτόπουλος,

Φαρμακοποιοί

Κων. Χρυσοσπάθης,

Θεμιστ. Κουτσομητόπουλος,

Σάββας Δουκάκης,

Κων. Κουρμαλίδης,

Ευθύμιος Βλαντασόπουλος,

Χρ. Κουτραφούρης,

Ιωάν. Νικόπουλος,

Σταμ. Παπασαραντόπουλος,

Νικολ. Μουσχούτης,

Διον. Ζησιμόπουλος.

Σημείωση: Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Τυπογραφείο της «Ευνομίας» Ιω. Πολυμενάκη, 1900, σ. 28, 29.

Ε2. «Παντοειδή καταστήματα» Καλαμάτας στα 1900

Τραπεζίται

Αδελφοί Εφέσιοι,

Θ. Κουτσομητόπουλος.

Έμποροι προϊόντων

Βίκτωρ Τζάν,

Δημήτρ. Μασουρίδης,

Δ. Πανταζόπουλος,

Ν. Μπαστουνόπουλος

Π. Ψάλτης και Ν. Παπαφωτεινός,

Περικλής Καραγιάννης,

Π. Λυβόπουλος,

Φιλόστρ. Στρούμπος,

Α. Χρυσικόπουλος,

Παναγ. Μορφόπουλος,

Γεώρ. Μασουρίδης,

Αδελφοί Χ. Πάστρα,

Αδελφοί Αντωνακόπουλοι,

Ιωάν. Λυβόπουλος,

Γ. Α. Σταμπολτζής,

Α. Πετρομανιάτης,

Παναγ. Θεοδωρακόπουλος,

Γεώργ. Χρυσούλης,

Ηλ Σταμπολτζής,

Κωνστ. Αλεβίζος,

Νικόλ. Στρούμπος,

Αδελφοί Γιαννακόπουλοι.

Δημήτρ. Παυλίκος,

Έμποροι αποικιακών

Δημήτρ. Παυλίκος,

Γεώργ. Χρηστοδουλάκης,

Φιλοστ. Στρούμπος,

Συκιώτης και Στρούμπος,

Γ. Α. Κοταρόπουλος,

Δήμος Αλεβίζος,

Απ. Καμαρινάκης,
Χαράλαμ. Παχύς,
Αλ. Σταυρόπουλος,
Πετρ. Σπεντζόπουλος,

Αδελ. Μασουρίδου,
Τζαϊλόπουλος και Αλεξανδράκης,
Αναστασόπουλος και Κυριακόπουλος.

Εδωδημοπώλαι

Μιχ. Παπαδόπουλος,
Σαράντος Δίζης,
Χρήστος Κροντίρης,
Γεώργ. Παπαθανασόπουλος,
Αθαν. Σακκέτας,
Δημήτριος Σακέτας,

Ιωάννης Δούβας,
Κωνστ. Κάρτσωνας,
Παναγ. Γαρίδης,
Κουτουμάνος – Αγγελακάκης,
Δ. Σταυριανούλης,
Ιωάννης Χειλάς.

Έμποροι υφασμάτων

Παναγ. Μπενιάδης,
Ιω. Κωστόπουλος,
Αδ. Νικολόπουλοι,
Αδελφοί Τζαρμπόπουλοι,
Αρ. Παυλόπουλος,
Αδελφοί Μονάχου,
Κων. Σβολόπουλος,
Ηλ. Τζανετουλίδης,
Ευστ. Σταθόπουλος,

Παναφ. Μπουφέας,
Σωτ. Στεφανάκης,
Κωνστ. Αναγνωστόπουλος,
Α. Φ. Κωστόπουλοι,
Ευστ. Μέρμιγκας,
Γ. Αγγελόπουλος,
Κων. Καπογιάννης,
Ιωάννης Μελάς,
Π. Κατσουλίδης,

Αδελφοί Κυβέλλου,

Α. Κυριακόπουλος

Αναστ. Καπογιάννης,

Δημ. Πάτσος.

Έμποροι Ψιλικών

Βενιόπουλος και Μανίνος,

Αδελφοί Παρθένιοι,

Γεώργιος Μαντάς,

Αδελφοί Χρυσομάλη,

Παναγ. Χρυσομάλης,

Αναστ. Γεωργιάδης,

Ιωάννης Οικονομόπουλος

Αλευρέμποροι

Σταθόπουλος και Σπηλιωτόπουλος,

Ηλίας Δάλλας,

Γεώργ. Μιχαλακέας,

Καπράλος και Σπάλας,

Παναγ. Δούσης,

Δημ. Μαλικούρτης

Δούβας και Τζανετάκης,

Αδελφοί Σ. Μονάχου,

Παναγ. Κουρουνάκης,

Ιω. Στασινόπουλος.

Εμπορορραφεία

Θεόδ. Μιχαλόπουλος

Έμποροι Σιτηρών και Αλεύρων

Δημόπουλος και Κουτσομητόπουλος,

Γκούμας και Γριλιόπουλος.

Οινοπνευματοπώλαιοι

Νικόλ. Καλικούνης

Θεόδωρος Ζέρβας,

Αδελφοί Καλούλη

Δ. Μπαξιβανάκης,

Αθανάσιος Φοίφας

Διον. Λάσκαρης,

Αδελφοί Αγγελόπουλοι

Διον. Στεφανούρης,

Αδελφοί Τριανταφύλλου

Πέτρος Μπουφέας,

Κων. Ψαλτήρας

Ευστ. Γεντέκος,

Ευθ. Μπάμπουλας

Θεόδωρος Κροντίρης,

Αθαν. Κροντίρης

Ι. Χρηστακόπουλος,

Αθαν. Τρουπάκης

Γεώργ. Κουλιέρης,

Δημόπουλος και Καλούλης

Παχύς και Χρησταθάκης, Χρήστος

Ιωαν. Λάμπος

Ζαχαράκης,

Ιωάννης Παλαντίου,

Αθ. Σιγαλός.

Εργοστάσιον Βυρσοδεψικής

Σωτηρίου Σταυρούλια

Εργοστάσια Μανεστρικών

Αδελφών Μπαλή,

Αδελφών Μπουγέα,

Σταύρου Γλυμάνου.

Εργοστάσια Ανδρικών Πύλων

Ευστ. Ε. Σταθοπούλου,

Κων. Βέννη,

Ιωάν. Χαριτόπουλου,

Κ. Μαλεύρη.

Έμποροι Σιδηρικών

Λεων. Κοντέας,

Ιωάν. Ρεμπουτζάκος,

Ιωάν. Μορφόπουλος,

Γεώργ. Γκουζούλης.

Υελοπωλεία

Π. και Ηλ. Κουτσομητόπουλοι, Ν. και Κ. Θεοδωρόπουλοι

Έμποροι Ετοιμών Ενδυμάτων

Ανάστ. Δεληβοριάς,

Χαρ. Κανελλακόπουλος,

Θ. Μιχαλόπουλος,

Γεώργ. Γιαννακόπουλος,

Αν. Σπηλιωτόπουλος,.

Πιλοπωλείον και Είδη Νεωτερισμού

Χρηστοφόρου Καρώνη

Βιβλιοπωλεία

Μιχαήλ Πολυμενάκη,

Ιωάννου Πολυμενάκη,

Γεώργ. Μιχαλακέα,

Β. Μιχαλακέα.

Καπνοπωλεία

Κων. Πτωχούλης,

Αναστ. Κάμανος,

Αδελφοί Καρέλια,

Δημ. Καμπόμπασης,

Δημήτ. Δαμηλάτης,

Αδελφ. Λυκουρέζου,

Αδελφοί Σκιά,

Διονύσιος Σκιάς,

Ιω. Καπόμπασης και Νικόλ. Σαρδελιάνος

Τυπογραφεία

Μιχαήλ Πολυμενάκη,

Ιωάν. Πολυμενάκη,

Ιωάν. Χρυσανθέα,

Νικόλ. Πυλιούρα,

Νικόλ. Κάββουρα,

Γ. Κωνσταντινίδη.

Χρυσοχοεία

Θεμ. Μόραλης,

Σταύρος Δημητρακόπουλος και Σα,

Πάνος Κρικογιάννης.

Υποδηματοποιεία

Νικόλ. Καρβελά,

Αδελφ. Γεροντούκου,

Γεώργ. Γκέγκα,

Ιωάν. Μαγκούσιου,

Γρηγ. Παπαδέα,

Παναγ. Κουντουρέα

Αθ. Αθανασόπουλου,

Γεώργ. Μαυροειδή,

Ηλία Τσιντέα,

Παναγ. Κολάνη,

Δημ. Κωστέα.

Φωτογραφεία

Περικλής Χρηστάκης,

Γεώργ. Μπακασάρος.

Κουρεία

Π. Μακρυνιώτης,

Σταύρος Σκόκος,

Π. Φουρναράκος,

Βασίλειος Μουζακόπουλος,

Αθάν. Παπαδέας,

Πανάγ. Καλίνικας,

Γεώργ. Νικητέας,

Αδελφοί Αργυράκη,

Αδελφοί Παπαηλιού

Πωληταί Ωρολογιών – Ωρολογιοδιορθωταί

Ανάστ. Γιαλουράκος,

Βασ. Αντωνιάδης, Π. Πηγαδιώτης.

Εστιατόρια

Αδελφών Πόρτα,

Σωτηρίου Κουτσικέα,

Αλεξίου Σάλμα.

Ξενοδοχεία Ύπνου

Καλλιόπης Αντωνοπούλου,

Βασ. Τσάκωνα,

Γεωργίου Παναγιωτοπούλου.

Ράπται Ευρωπαϊκών Ενδυμάτων

Αντ. Μηνιουράκος,

Θεόδ. Μιχαλόπουλος,

Αλέξ. Μαριόλης,

Παναγ. Αναστασόπουλος,

Βασίλης Κοτίνης,

Δημ. Βεντίρης,

Θ. Παπαδόπουλος,

Κ. Κατσάνης.

Ράπται Ελληνικών Ενδυμάτων

Πιέρως Πολυμενάκος,

Απόστολος Σάλμας.

Μοδίσται Γυναικείων Ενδυμάτων

Κατίνα Αλεξανδράκη,

Σοφία Μουκάκου,

Μαρία Μπασακάρου,

Σταυρούλα Καπιτσινέα,

Πηνελόπη Σπεντζοπούλου.

Μοδίσται Γυναικείων Πύλων

Βασιλική Βλάχου,

Καλλιόπη Καπετανάκη.

Εργοστάσια Ασπρорούχων

Δήμητρα Σταμπολτζή,

Καλλιόπη Καπετανάκη.

Έμποροι Ξυλείας

Δουκάκης και Παπαδόπουλος,

Ηλίας Σταμπολτζής,

Χρήστος Θέμελης,

Π. Σπυρόπουλος.

Οδοντιατρείον

Χρήστου Γιάνναρη

Πράκτορες Ατμοπλοϊκών Εταιριών

Νέας Ατμοπλοΐας – Αδελφ. Στασινόπουλοι.

Ατμοπλοΐας Τζών – Γκούμας και Γριλιόπουλος.

Ατμοπλοΐα Γουδή – Γ. Α. Κοταρόπουλος.

Πανελληνίου ατμοπλ. – Ι. Βογόπουλος και Σα.

Γαλλικής Ατμοπλοΐας Μεσεζερή – Ιωσήφ Κέκ.

Ατμοπλοΐας Διακάκη και Σα Ι. Α. Ρεμπουτσάκος .

Αυστροουγγρικής Λούδ – Δημήτριος Μέξης.

Ατμοπλ. Κουρτζή – Περ. Καραγιαννάκης.

Ατμοπλ. Παντολέοντος – Ν. Μπαστουνόπουλος. Αγγλικής ατμοπλοΐας Τζώστων – Ν. Π. Στρούμπος.

Σημείωση: Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Τυπογραφείο της «Ευνομίας» Ιω. Πολυμενάκη, 1900, σ. 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43.